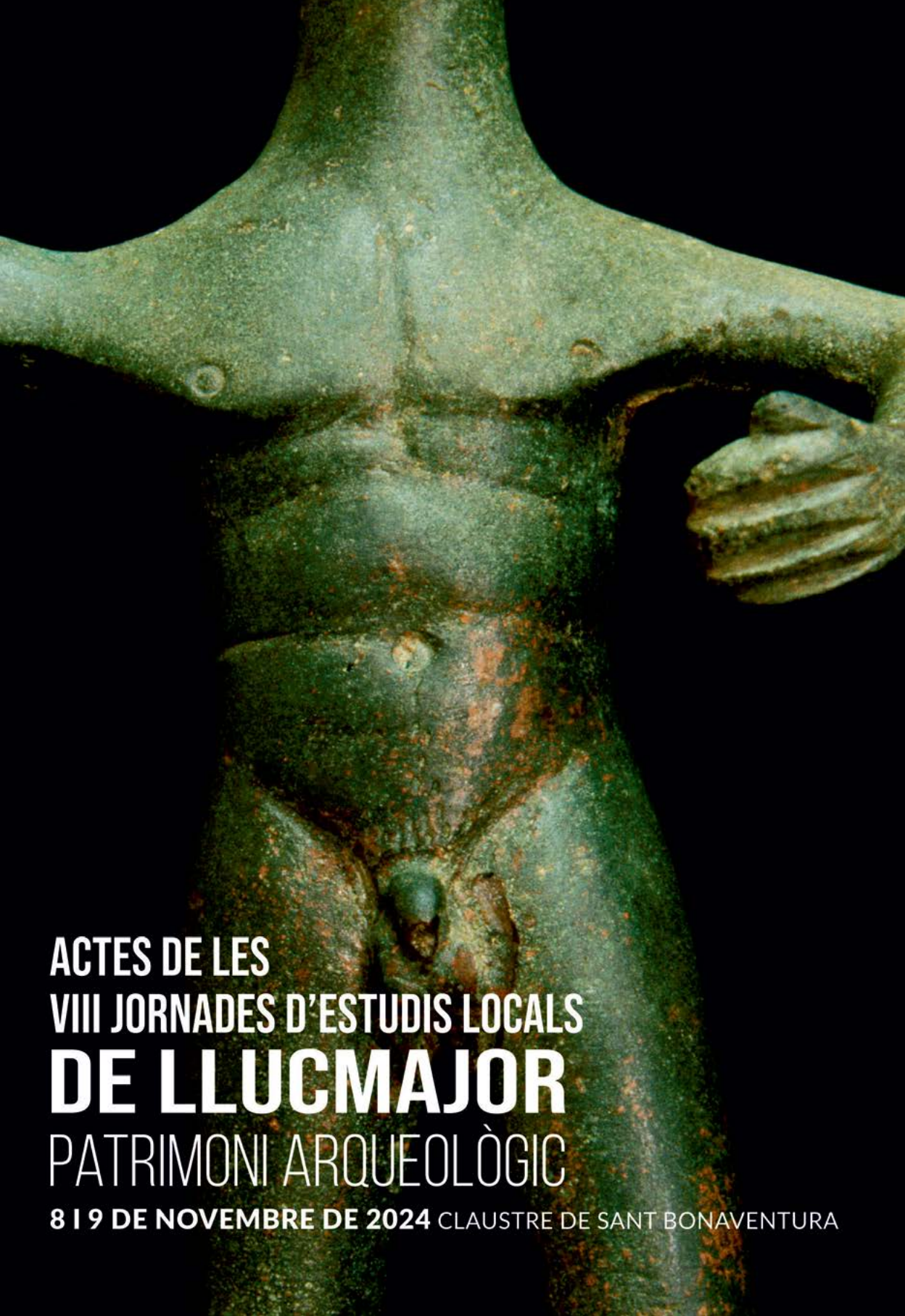

ACTES DE LES
VIII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS
DE LLUCMAJOR
PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

8 I 9 DE NOVEMBRE DE 2024 CLAUSTRE DE SANT BONAVENTURA

Ajuntament de Llucmajor

ACTES DE LES VIII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR CELEBRADES ELS DIES 8 I 9 DE NOVEMBRE DE 2024

© de l'edició: Ajuntament de Llucmajor, 2025

© dels textos: els autors, 2025

Correcció lingüística: Servei Lingüístic de l'Ajuntament de Llucmajor

Producció i fotocomposició: Publiprinters Global S.L.

Portada: Toni Catany. *Mars Balearicus*. Museu de Mallorca, 1992

ISBN: 978-84-09-78912-2

DL: PM 01036-2025

JORNADA DE
JULIOL
JULIOL
JULIOL

JORNADES D'ESTUDIS LOCALS
DE LLUCMAJOR

L'Ajuntament de Lluçmajor no es responsabilitza
dels continguts, els quals corresponen als respectius autors i autores.

SUMARI

Presentació de les VIII Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor

Maria M. Nieto Cerdà, arxivera municipal.....9

Ponència inaugural

**Màgia i funció dels metalls a la prehistòria balear:
el cas de Llucmajor.....15**
Bartomeu Salvà Simonet

Patrimoni arqueològic

**Nous espais d'enterrament infantil a Llucmajor: els casos
de Son Cresta i Son Taixaquet.....51**
Margalida A. Coll Sabater

**Patrimoni arqueològic de Llucmajor *versus* Pla General
d'Ordenació Urbana.....63**
Rafael Coll Pujol

**La cova des Pedregar. Cent anys després de Josep Maria
Colominas i Roca.....87**
Jaume Deyà Miró

Drets i deures dels propietaris de béns arqueològics.....93
Josep Masot Tejedor

Miscel·lània

Les campanes de Llucmajor.....103
Joan Antoni Ballester Coll i Josep Lluís Riera Moll

**Contribucions a l'estudi de la dona treballadora
a Llucmajor (1789-1914).....123**
Guillem Joan Barceló Barceló

Llucmajorers en el Tercer Batalló de Campos (1936-1939).....	143
Cels Calviño Andreu	
L'ascendència llucmajorera de Queta i Teo.....	171
Francina Capellà Roig	
Dones músiques a Llucmajor nascudes abans de 1925.....	199
Joan Círia Maimó	
Aljubs de la Mola de Formentera i aljubs de Llucmajor.	
Una proposta cronològica.....	209
Antoni Ferrer Abárzuza	
Diaris, revistes i papers de Tomàs Monserrat,	
el Capellà des Rafalet.....	229
Maties Garcias Salvà	
El Sant Ofici de la Inquisició contra el llucmajorer	
Bartolomé Tomás, per sol·licitant, 1815.....	235
Juan María González de la Rosa	
La cova des Puigderros: un exemple de destrucció	
del patrimoni natural subterrani llucmajorer.....	249
Francesc Gràcia, Joan J. Fornós i Damià Vicens	
Antoni Garcias Vidal i els trencadors de marès.	
S'Arenal i Son Sunyer durant el segle XIX.....	273
Dídac Martorell Paquier	
Una aproximació a les vares i maces dels poders locals.....	297
Miquel Pou Amengual	
Orígens i primeres actuacions del Partit Falangista	
de Llucmajor.....	325
Margalida Rubí Ferrer	
La central elèctrica FEBO SA a s'Arenal (1935-1941).....	339
Pau Tomàs Ramis	

Presentació

PRESENTACIÓ DE LES VIII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Siau benvinguts tots els presents a una nova edició de les Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. I ja en van vuit!

Bé, realment, aquesta és la tercera edició en què particip activament com a membre de la Comissió Organitzadora i de la Comissió Científica, i des de la meva experiència us en vull parlar.

Organitzar unes jornades i que tenguin continuïtat no és una tasca fàcil, i no ho és perquè suposen una planificació anual constant, perquè quan acabes amb una fase ja et va trepitjant la següent. Escollir tema, preparar-ne la difusió, obrir inscripcions, rebre resums, valorar-ne el contingut, rebre les comunicacions, corregir-les, editar-les...

Però, això sí, és una tasca personalment enriquidora. Sents que la investigació i la inquietud envers la història, la cultura, les tradicions, els personatges, el patrimoni, la geografia, el medi ambient i els ciutadans del municipi són vives i bateguen amb força.

A més, aquest corpus bibliogràfic que es va generant any rere any s'ha anat convertint en una font d'estudi sobre Lluçmajor de la qual beuen curiosos i investigadors. I aquest corpus creix, madura i en lloc de decaure, s'aixeca valent, reclamant pervivència.

Sempre he defensat que no hi ha millor manera de protegir que fer ús i donar a conèixer, tant si parlem de patrimoni com de cultura o de tradicions.

Estic contenta de veure que les Jornades van aportant el seu granet d'arena any rere any en aquest sentit. També, i ja m'ho permetreu, donen a conèixer l'Arxiu Municipal i les possibilitats que ofereix el patrimoni documental com a font primària d'estudi i coneixement del poble. Es crea xarxa, una xarxa que arreplega curiositat, que crea connexions entre investigadors tal volta abans inimaginables, i això és enriquidor i molt encoratjador en l'àmbit personal.

No puc sinó agrair la participació, un any més, a tots els companys que estau ajudant, als membres de la Comissió Científica, al Departament de Ciències Històriques de la Universitat de les Illes Balears, a la Fundació Toni Catany pel disseny del material de difusió, a l'Institut d'Estudis Balearics per la subvenció que atorga anualment per a l'edició de les actes i, sobretot i per damunt de qualsevol altra aportació, gràcies a

tots els comunicants que apostau per les Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor, alguns des de la primera edició, altres que van i venen, i els que en un moment o altre hi han volgut participar.

Enguany comptam amb desset comunicacions més la ponència inaugural, cinc d'elles sobre patrimoni arqueològic i la resta de diferents temàtiques.

També, i com haureu vist en la programació i relacionada amb la temàtica d'enguany, hem organitzat una visita guiada a càrrec de Gabriel Pons Homar, a qui vull agrair personalment la seva implicació. Amb ell anirem a diferents jaciments arqueològics del municipi. Si us interessa pensau a apuntar-vos-hi a l'entrada i recordau que les places són limitades i reservades als assistents. El transport està inclòs.

Aquesta activitat tindrà lloc el pròxim dissabte dia 16 de novembre a les 10 hores. Però a més, i com a novetat no inclosa en el programa, em plau informar-vos que el diumenge dia 17 de novembre, juntament amb el grup excursionista Camina Caminaràs, es realitzarà una excursió a peu des del Claustre de Sant Bonaventura al jaciment del puig de s'Escolà, guiada per Bernat Amengual, a qui així mateix vull expressar el meu agraïment sincer. També us hi podeu apuntar a l'entrada.

A les carpetes teniu els resums de cada comunicació, i en el programa en podeu anar consultant l'ordre i les diferents pauses entre blocs. Recordau que demà a les 14 hores hi haurà un refrigeri per a qui vulgui quedar al Claustre i agafar forces així per al capvespre, després d'un matí intens.

Esper que aquestes jornades ajudin a tornar a parlar del ric patrimoni arqueològic moble i immoble que prové del nostre municipi o que encara perviu entre sementers i garriga, gairebé tot dins propietat privada i molt d'ell declarat BIC l'any 1966. Recordau que conèixer és estimar i defensar, i no es defensa el que es desconeix i no s'estima.

I com a colofó vull anunciar que en la darrera reunió de la Comissió Científica ja es va acordar la temàtica de les IX Jornades, que duren per títol «Llucmajor, espais d'oci». Així els futurs comunicants tenen tot un any per donar voltes a possibles aportacions.

Ara sí que pas a presentar-vos al nostre ponent inaugural d'enguany, el doctor Tomeu Salvà Simonet, que encara que és felanitxer té arrels llucmajoreres, com bé delata el seu primer llinatge.

Actualment és professor de secundària i també professor associat del Departament de Ciències Històriques de la Universitat de les Illes Balears. És especialista en prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental i en arqueometal·lúrgia. De fet, la seva tesi doctoral du per títol «Arqueometal·lúrgia com a reflex de l'estratificació social a les Illes Balears». Des de fa ja més de vint-i-cinc anys és codirector de les excavacions del poblat de navetes dels Closos de Can Gaià a Portocolom.

Avui, i en representació de la Universitat de les Illes Balears, enceta les jornades amb la ponència «Màgia i funció dels metalls a la prehistòria balear: el cas de Lluçmajor», en què ens parlarà de la funció dels metalls a l'edat del bronze a les Balears, i especialment a Lluçmajor.

Així que moltes gràcies, Tomeu, per acceptar la nostra convidada i donar-nos a conèixer aquest interessant vessant de la prehistòria llucmajorera. Et cedesc la paraula.

Maria M. Nieto Cerdà
Arxivera municipal

Ponència inaugural

MÀGIA I FUNCIO DELS METALLS A LA PREHISTÒRIA BALEAR: EL CAS DE LLUCMAJOR¹

Bartomeu Salvà Simonet²

Resum

L'article que es presenta a continuació planteja per una part la important riquesa arqueològica del municipi de Lluçmajor. Per una altra part tracta de cinc dels jaciments més destacats del terme, en els quals es pogueren localitzar diversos estris de metall, sempre de base coure, i quan és possible quin és el seu context. Un cop realitzada aquesta anàlisi, es planteja una hipòtesi dels diferents usos dels metalls en la prehistòria llucmajorera, i per extensió en la balear.

1. Introducció

Aquesta ponència s'ha desenvolupat a partir de la petició que em feu Jaume García i Maria Magdalena Nieto.³ Un cop acceptada la feina, va sorgir entre nosaltres el debat de la importància que té, o no, Lluçmajor en els estudis d'arqueologia de Mallorca i de les Balears. La meua primera impressió és que els jaciments i estudis de Lluçmajor han estat i són cabdals per a aquesta etapa de la nostra història. Però la meua sorpresa fou que ni sí, ni no.

Evidentment a Lluçmajor hi ha alguns dels jaciments més emblemàtics de les Balears, com poden ésser Capocorb Vell, es Pedregar, Son Mulet, s'Àguila, So n'Hereu, etc. I no només això, sinó que a la primera meitat del segle xx, foren alguns dels indrets més estudiats i treballats, sobretot per la feina de Colominas Roca (Colominas, 1920; 1923), sense oblidar els estudis dels responsables del Museu de Bellver de Palma, a Son Mulet (Ferral i Crespi, 1929; 1930). Posteriorment aquestes feines foren resumides i integrades en obres de gran tirada per part d'estudiosos de molta importància de l'arqueologia (Bosch-Gimpera, 1932).

Alguns anys més tard fou Font i Obrador el qui realment destaca pel que fa als estudis d'arqueologia (Font i Obrador, 1968; 1970a, 1970b; 1972; 1974; Font i Obrador i Rosselló Bordoy, 1969) i també d'història de Lluçmajor (Font i Obrador, 1972). La publicació de la carta arqueològica inclosa a la seva *Historia de Lluçmajor* representa un abans i un després en la recerca del municipi (Font i Obrador, 1972). Poste-

1 Aquesta publicació és part del projecte d'I+D+I «People make islands as islands make people. Assemblages and communities of practice in the Balearic Islands during Late Prehistory. PID 2023-148651NB-I00, finançat per MICIU/AEI/10.13039/501100011033/ FEDER, UE.

2 Professor associat de la UIB. Correu: tomeusal@hotmail.com.

3 M'agradaria dedicar aquestes pàgines al meu padrí llucmajorer, Tomeu Salvà Adrover, de can Canals.

riorment Mascaró també publica la carta, gairebé idèntica a la de Font i Obrador (Mascaró, 1972), sense oblidar la tasca de Gabriel Pons i l'actualització de la carta de Lluçmajor, que més tard incorporà parcialment a la seva tesi (Pons, 1999).

Paral·lelament, hi ha revisions i reinterpretacions del que ja es va fer a principis del segle xx, sobretot per part de Rosselló i altres investigadors (Rosselló, 1974a; Pons, 1999; Salvà, 2013). La més recent de totes aquestes feines de revisió és la d'Hernández, amb una exhaustiva interpretació dels materials i les planimetries que realitzà Colominas a Capocorb (Hernández, 2010).

Però també el que queda ben palès és que, si bé a hores d'ara una gran quantitat de municipis mallorquins han desenvolupat grans tasques de recerca arqueològica, com Santa Margalida, Muro, Manacor, Costitx, Sencelles, Felanitx, Santanyí, etc., Lluçmajor ha caigut en l'oblit dels investigadors. Les causes poden ésser molt variades: un cert desinterès dels responsables polítics pel seu patrimoni, però també la falta d'una figura local que hagi revitalitzat els estudis arqueològics. De fet, en la majoria dels casos dels municipis abans esmentats, l'impuls no es deu al millor o pitjor patrimoni arqueològic, sinó precisament a l'interès de joves d'aquells municipis per la salvaguarda i l'estudi del seu poble.

Per aquests motius crec que aquestes pàgines són un bon finestral per fer una crida. El municipi de Lluçmajor, el més gran de l'illa, presenta un patrimoni excepcional, no només per l'extensió, sinó també pel bon estat de conservació de molts dels indrets. La marina de Lluçmajor i la seva explotació basada en la ramaderia en bona part han permès que arribin als nostres dies exemples de restes arqueològiques tan excepcionals com el ja esmentat Capocorb Vell, però també indrets com Solleric, ca s'Hereu, s'Àguila, Cala Pi, etc. Quin arqueòleg o prehistoriador no estaria disposat a tornar reobrir una joia com Capocorb Vell, amb un bon projecte i un finançament digne? Aquesta possibilitat depèn dels mateixos llucmajorers, de les institucions, sí; però no només d'aquests, sinó també de la capacitat de pressió dels ciutadans. Les dades i històries que es podrien contar dels nostres avantpassats resten en l'oblit dels mil·lennis, però només esperen que ens hi tornem a interessar per oferir-nos i contar-nos.

En les pàgines següents s'escriurà de metal·lúrgia en la prehistòria balear i dels casos concrets de Lluçmajor. Aquestes dades es basen en la meua tesi, només publicada de forma parcial, que no només aporta noves dades analítiques i tipològiques, sinó també interpretatives (Salvà, 2013; 2018).

2. Un apunt de cronologia

En aquests moments les definicions cronològiques de la prehistòria balear es troben inserides en una vertadera revolució. Des de finals del segle xx i inicis del xxi, els canvis han estat prou destacats. En aquest article es parlarà dels següents períodes:

1. El bronze antic (2000-1600 aC)
2. El navètic (1600-900 aC)
3. El talaiòtic (900-500 aC)
4. El balear (500-123 aC)

En aquest escrit és impossible detallar cada un dels períodes que tractam, però els darrers anys hi ha hagut canvis molt importants en l'estudi de la prehistòria balear (Llull et al., 1999; Guerrero et al., 2007; Salvà, 2001; 2013; Alberó et al., 2011; Pons, 2018; Hernández et al., 2022).

3. Els jaciments

3.1. Capocorb Vell

Capocorb Vell és un poblat talaiòtic amb diversos talaiots, una murada i habitacions. El número d'inventari dels jaciments del Govern Balear és 25/034. Capocorb Vell és un dels jaciments més importants de Mallorca i un dels més ben conservats. Fou excavat per primer cop per Colominas Roca en tres campanyes de tres anys successius: 1918, 1919 i 1920, treballant a dos talaiots quadrats i dotze habitacions, encara que, com el mateix Colominas diu, el poblat és molt més gran, amb una murada, dos talaiots i més habitacions⁴ (figura 1). Sobre les campanyes de Colominas i dels seus resultats, no ens hi estendrem, ja que no són l'objecte d'aquest estudi. Només assenyalarem l'esment que hi fan diversos investigadors, com Font Obrador, Pericot, Rosselló Bordoy, Guerrero i, sobretot, Hernández. Aquest últim descriu de forma molt clara quin fou el sistema d'excavació i registre de Colominas. A més, explica les raons per les quals mai va arribar a generar noves publicacions i, si ho hagués fet, no hauria pogut sostreure's al fet del «buidat» d'uns jaciments que sembla que varen realitzar de manera simultània obrers no especialitzats, els quals lliuraven els materials recuperats (i cal suposar que molts ni es van recollir) i fornien Colominas de les observacions que, més expertament o ingènuament, havien realitzat (Guerrero, 1997: 63; Hernández, 2010).

De fet, el mateix Hernández, indica que:

«en tot cas, que les excavacions es van efectuar en un temps rècord i que perseguien l'alçat topogràfic dels jaciments i la “recollida” d'alguns materials i això resta ben clar quan es llegeixen els articles de Colominas. També és palès que manca un registre estratigràfic i que els materials pateixen una descontextualització, només pal·liada per descripcions sumàries de “nivells” on apareixen concentrades algunes restes. Finalment, els materials van passar pel sedàs metodològic que comporta la predominança abassegadora de formes, per no esmentar el rebuig majoritari del material osteològic humà i

4 En l'actualitat hi ha una altra teoria segons la qual aquest indret era un gran centre cerimonial (Aramburu, 1998). Però en aquests moments les dades arqueològiques no ho permeten confirmar (Hernández, 2010).

faunístic. A més, les indicacions que consten en les capses del MAC sovint només assenyalen el nom del jaciment. Així les coses, hem hagut de tractar els materials com a conjunts dins de cada jaciment.» (Hernández, 2010: 172).

Posteriorment s'hi realitzaren alguns treballs més d'excavació. En concret, a final dels anys seixanta Font i Obrador exhumà les restes d'una estructura que anomenà habitació 1. Aquests treballs foren publicats en diverses ocasions (Font i Obrador, 1970a; 1970b; 1972; Font i Obrador i Rosselló Bordoy, 1969). També cal esmentar la destrucció d'un recinte on es trobaren diversos materials ceràmics, i un cap de bou subjecte a una banya de bronze i un casc hemisfèric del mateix material, ambdós avui en dia desapareguts (Font i Obrador i Rosselló Bordoy, 1969: 11 i 17-18; Rosselló Bordoy, 1974b: 307) (Hernández, 2010).

Pel que fa al jaciment i gràcies a l'estudi dels materials dels fons Colominas estudiat per Hernández, podem saber que es tracta d'un assentament que, si bé segurament s'inicià en el navètic, els materials d'aquesta època que s'hi han trobat són molt pocs (un 4 %) (Hernández, 2010: 182). El moment de màxim ús i esplendor seria en plena època talaiòtica (amb un 75 % de les restes), i ja en menor mesura en la balear (19 %). D'època romana només es va poder identificar un escadusser 2 % (Hernández, 2010: 184).

Capocorb Vell és un poblat d'època talaiòtica amb cinc talaiots, tres de circulars i dos de quadrangulars. Colominas n'excavà dos, un d'ells, el més ben conservat (TPQ A), fa 10 metres de costat i 6 d'alçada. A la part de dalt s'hi conserva un pis amb una columna central que estava coberta, avui desapareguda. A un temps comunica amb una cambra inferior a partir d'un forat a l'enllosat del pis, del qual parteix un corredor tapat per bigues d'ullastre i lloses, amb obertures de ventilació fins a una cambra interior en forma de L. Al corredor citat s'hi trobà un enterrament del moment de la clausura (Colominas, 1923; Hernández, 2010: 178).

Un segon talaiot quadrangular on també treballà Colominas (TPQ B) fa 8,50 metres de costat i 4,80 d'alçada. Presenta una cambra inferior dividida en dos per un mur que crea un efecte de U a la planta de l'habitació. Sembla que es trobava coberta per lloses de grans dimensions (Colominas, 1923; Hernández, 2010: 178). En aquest és on es trobà una de les peces estudiades en aquest article, en concret parlem d'una agulla de cap esfèric buit, encara que sense conèixer exactament el context. Però el que sí que cal recalcar és que possiblement l'edifici s'amortitzà ja a la prehistòria, quan la porta fou aparedada després d'un incendi del talaiot.

Entre ambdós talaiots es pot trobar un mur de grans pedres d'uns 50 metres de longitud, al qual se li adossen en bateria fins a cinc cambres, totes en molt bon estat de conservació i en alguns casos amb remodelacions que daten ja del balearic (Hernández, 2010: 178). Precisament l'estudi dels materials que Hernández realitzà el 2010 demostra que aquestes estructures en cap cas poden interpretar-se com a espais de culte o llocs amb funcionalitats rituals socials, ja que pel seu aixovar serien clarament espais d'habitació (Hernández, 2010: 176). Existeixen altres estructures no adossa-

des al citat mur i que també han estat estudiades parcialment per Hernández a partir dels materials de Colominas (Hernández, 2010), sense oblidar l'habitació 1 que excava Font i Obrador als anys seixanta del segle xx, que majoritàriament presenta materials del balear.

De les sis peces de metall de què tenim constància (figura 1-B), l'única que se sap amb seguretat on es trobà és l'agulla de cap esfèric. Era en un dels talaiots quadrats, en concret el TPQ B. Però no es tenen notícies de nivell ni de context, encara que, això sí, almenys es coneix que possiblement seria del talaiòtic, ja que l'edifici es clausurà abans del balèric. De tres peces més: la llança tubular, l'escarpra i el braçal, no se sap res del lloc on es pogueren trobar. I, finalment, el cap de brau i el casc hemisfèric aparegueren amb la destrucció d'un edifici en construir la carretera. Però aquests objectes avui en dia han desaparegut.

Per tant, en aquests moments es conserven quatre peces (figura 1-B). Les categories són: una arma, dos objectes d'adorn i una eina. El pes total és de 183 g (taula 1). Pel que fa a analítiques, en aquests moments no se n'han fetes. Aquests materials provenen d'un assentament i no d'una necròpolis. La datació podria ésser del talaiòtic I, encara que no es pot descartar que alguna de les peces sigui més antiga. No hi ha cap dada del lloc exacte de la troballa de cada una de les peces, tot i que l'agulla de cap esfèric es trobà al talaiot TPQ B.

PEÇA	CATEGORIA	FAMÍLIA	TIPUS	GRUP	PES (g)
246	arma	llança	tubular	allargada	?
252	adornament	agulla	cap esfèric	2 forats	113
253	eina	escarpra	secció simple	secció quadrangular-circular	70
678	adornament	braçal	tancat	secció massiva	?
TOTAL					183

Taula 1. Tipologia de les peces de Capocorb

3.2. Ca S'Hereu

La cova de Ca s'Hereu, al pla de Son Julià i amb número d'inventari 25/106 del Govern Balear, va ser excavada el 1919, també per l'arqueòleg J. Colominas, inventariada per Font i Obrador (Font i Obrador, 1974: 56-57) i reestudiada per Veny (Veny, 1968: 243-248). Segons Colominas, la troballa es produí quan uns pagesos feren un clot per sembrar un ametller. L'arqueòleg català esmenta que les restes d'ossos humans i ceràmica es trobaven escampades de qualsevol manera per la cova i, per tant, ja no restava res en el seu lloc original. Així i tot, possiblement sí que hi havia un cert ordre, ja que Colominas escriu que es veia molt clar que els esquelets s'havien arraconat als

extrems de la cova, possiblement per fer espai als últims inhumats (Colominas, 1920: 559). No s'esmenta cap distribució més concreta de material.

Ca s'Hereu és una cova natural retocada durant el bronze antic per realitzar-hi diversos enterraments (figura 2-A). Presenta 6 metres de llargada màxima i 2 d'alçària al punt més alt. La planta és singular i fuig del que és típic d'aquesta època. Té una forma molt irregular, amb un espai central i quatre nínxols, que es presenten radialment, encara que cap d'ells té les mateixes mesures. Al centre de la cavitat es trobaven tres pilars que degueren servir per aguantar el sostre, format per lloses que anaven de les parets fins als pilars. A més, també hi havia tres grans pedres que separaven diversos espais interiors, coincidint amb alguns dels nínxols. Per la descripció, tant de Colominas (Colominas, 1920: 558-559) com de Veny (Veny, 1968: 243-248), no queda clar si alguns dels pilars o tots ells formen part de la roca, i per tant només es retocaren per poder aguantar les lloses de tapament, o bé eren columnes artificials. Segons a quins moments de les descripcions es parla de monòlits, i això podria fer pensar que eren exempts. Però els dibuixos de les seccions indiquen que formen part de la roca base. S'hi entrava per un clot fet per semblar un arbre, però no sembla que aquesta fos l'entrada inicial. La coberta de la cova es trobava enfonsada.

Es trobaren ceràmiques (Colominas, 1920: 559) i cadàvers dels quals només tenim notícia de la seva troballa, però cap dada anatòmica. Hi ha quatre peces de metall, totes són eines amb un pes total de 4,5 g (figura 2-B). Tres d'aquestes són alenes i una és indeterminada. Dues són de secció múltiple i una de secció simple i, finalment, una és de secció quadrangular, una de secció rectangular, una de secció romboidal i una d'indeterminada.

3.3. Son Julià

El jaciment de Son Julià és molt complex i presenta una llarga ocupació. Els treballs de Colominas es portaren a terme com una urgència, ja que la construcció de les vies del ferrocarril per anar a Santanyí afectava el citat jaciment (figura 3-A). Quan Colominas arribà, només quedava una petita part que es reservava com a pedrera per a la construcció o reparació de les vies. L'investigador esmentat demanà permís al propietari, Miquel Munar, per excavar el lloc, el qual hi accedí de bon grat, ja que així es contribuïa a facilitar les tasques de desfeta dels murs. De fet, el jaciment desaparegué un any després (Colominas, 561-562).

Durant l'excavació de la naveta doble, es trobà un sol nivell amb pedres, ceràmica dels talaiots, os, moles i un mirall de bronze. Colominas diu que en aquest espai només sorgia ceràmica prehistòrica, segons ell dels talaiots. A la resta de l'excavació i a totes les altres cambres, amb la ceràmica prehistòrica també n'hi havia de clàssica.

Quan vàrem estudiar els materials de Son Julià al Museu de Barcelona per realitzar la tesi (Salvà, 2013), comprovàrem que una bona part del material ceràmic de les

excavacions de Colominas era del navètic (sobretot tonells, de vora triangular) i per tant es parla de la hipòtesi que el nivell que s'excavà a la naveta doble era d'aquesta època.

Segons Colominas es tractava d'un gran poblat talaiòtic d'uns 300 metres de llarg. Aquest fou gairebé arrasat amb anterioritat a la seva visita i quan hi arribà, encara quedava un gran claper d'uns 50 metres de llarg per 20 d'amplada. Quan excavà i netejà el claper, sorgí a la vista un destacat edifici de forma naviforme amb dues habitacions adossades. L'excavació deixà lliures fins a sis habitacions més, totes més o menys irregulars, menys les dues citades en forma naviforme i segons Colominas adossades a una murada que tancava l'antic poblat, la qual era gairebé recta, amb lleugeres ondulacions. Les pedres de la murada a l'exterior eren molt més grans que les de l'interior, amb un gruix d'entre 1 i 2 metres.

Les dues habitacions en forma de nau, segons el mateix excavador, eren més antigues que la resta. En un moment indeterminat s'afegeix un mur de tècnica constructiva diferent amb pedra més petita, per així poder crear un nou espai. Les dues habitacions en forma de nau eren sense cap mena de dubte una naveta doble, que fou reutilitzada en èpoques posteriors. Aquestes conservaven gairebé tota la seva magnitud original, amb uns 13 metres de llarg i 3,75 d'ample, amb una alçada d'uns tres metres. Els materials eren molt variats, encara que cal destacar les vores de tonell.

Pel que fa a l'estudi metal·lúrgic, s'hi trobaren tres objectes: dues armes (llances) (figures 3-D i 3-E) i una peça de la categoria d'altres (mirall) (figures 3-B i 3-C). El mirall és calat i circular, i les llances, tubulars. Quant als grups de les llances, són una de fulla de llorer i l'altra amb fulla d'alerons rectes. El pes del mirall és de 282 g, i referent a les llances, no les poguérem localitzar al Museu de Barcelona i per aquest motiu és impossible saber quin era el seu pes. No s'han fet analítiques d'aquestes peces.

En resum, el que es pot assegurar és que Son Julià era un poblat talaiòtic, edificat en part a sobre d'un de més antic de navetes. D'aquestes, Josep Colominas en pogué excavar almenys una de doble, molt ben identificada per les planimetries i les fotografies que deixà. A partir d'una observació superficial, sembla que part de les restes que sorgiren de l'excavació són del navètic. Per ventura és massa agosarat sense revisar tot el material pensar que el jaciment d'aquesta naveta doble era tot del navètic. Així i tot, ens inclinam per aquesta darrera opció. La no troballa de ceràmica a torn és un altre element per reforçar la seva antiguitat. Si això fos així, el mirall de bronze també seria d'aquest moment cultural. Del lloc exacte on es trobà la peça no se'n sap res. De les dues llances encara hi ha menys dades, ja que no es coneix ni l'estructura on es trobaren.

3.4. Son Mulet

A Son Mulet hi ha una necròpolis de cinc hipogeus. Entre el 1926 i el 1927 se n'obrí un de forma accidental, mentre s'extreia marès (figura 4-A). El propietari dels terrenys

buidà i espolià la cova, i poc temps després els arqueòlegs Ferbal i Crespi⁵ visitaren l'hipogeu (Ferral i Crespi, 1929; 1930). El número d'inventari del Govern Balear és 25/SN1 i existeixen datacions de cronologia absoluta. També és citat per Font i Obrador (Font i Obrador, 1974: 67) i per Veny (Veny, 1968: 77-95).

En la descripció que fan els dos investigadors abans esmentats es comenta que els cadàvers es disposaven en tres nivells diferents. A cada estrat els cossos estaven allargats i al seu costat hi havia una, dues o més olles. Al nivell superior, els morts tenien el cap, als peus dels del nivell inferior, amb la mateixa disposició de l'aixovar que els acompanyava. Alguns dels punxons de metall estaven clavats a la paret i l'únic ganivet es trobà al nínxol lateral.

A l'amagatall lateral els morts es trobaven en una disposició diferent de la de la cambra. En aquest espai marginal dintre l'hipogeu, la postura dels morts era fetal i amb els caps en el centre en forma radial «presentant una disposició replegada sobre si mateixos, amb el cap en el centre com si tendissin a una disposició radiada» (Ferral i Crespi, 1929:243). Aquesta descripció ha fet pensar a altres autors (Veny, 1968) que estaven allargats i disposats en semicercle amb els caps confrontant al centre. Però la posició replegada segurament deu ésser o bé una postura fetal, o tots els ossos acaramullats de qualsevol manera i amb els caps ordenats de forma radial. Aquesta darrera opció sembla la més coherent, ja que l'espai del nínxol gairebé no permet altra cosa.

Aquestes datacions han estat publicades per Gómez i Rubinos i totes són correctes. Només dues són de l'època naviforme: la 2 i la 4. El context de les datacions és un enterrament col·lectiu i sempre sobre os humà (Gómez i Rubinos, 2005). La cronologia d'aquest jaciment oscil·la en un ample ventall entre els segles XXI i III aC. La utilització del bronze antic i del navètic més prísti seria del segle XXI al XVI aC. Pel que fa a la cronologia relativa, es tracta d'un jaciment del calcolític final /bronze antic/ navètic.

Jaciment	Núm. Lab.	Matèria	Valor AP (BP)	Valor ANE (BC)	Cal ANE dir (a 2 sigmes)	Cal ANE m. (a 1 sigma)
Son Mulet	UA-1294	Os humà	--	1795±75	600-410 (93,5 %)	120-340 (64,9 %)
Son Mulet	UA-18295	Os humà	--	3580±75	2140-1740 (93,5 %)	2040-1870 (64,9 %)
Son Mulet	UA-18296	Os humà	--	2325±55	550-200 (93,5 %)	520-360 (64,9 %)
Son Mulet	UA-18297	Os humà	--	3365±30	1880-1510 (93,5 %)	1750-1600 (64,9 %)

Taula 2. Datacions de Son Mulet (Gómez i Rubinos, 2005)

5 Ferbal i Crespi foren els arqueòlegs de l'efímer Museu de Palma, que es creà durant la Segona República. Aquests dos investigadors foren durament represaliats.

La descripció del lloc és aproximada i a partir del que varen publicar Ferbal i Crespí (Fermal i Crespí, 1929), ja que la cova avui en dia ha desaparegut. Aquesta presentava les característiques següents: dromos parcialment espatllat, de forma rectangular de 0,40 metres per 0,60 metres. D'aquí s'accedia a la cambra amb quatre esglaons irregulars excavats a la roca. La cambra presentava 3,20 metres de llarg i 2 d'ample. L'alçària no es descriu però devia fer més o menys 1,50 metres. A l'esquerra de l'entrada es trobava un nínxol el·líptic d'uns 0,60 metres d'ample per 1 metre de llarg.

A partir de la informació publicada (Fermal i Crespí, 1929) podem deduir que l'estratigrafia podria haver estat la següent:⁶

Nivell 1. Sediment d'aspecte cendros, possiblement produït per la descomposició del marès. Només s'hi localitzaren restes de microfauna i un botó de plom. Aquest últim possiblement era una intrusió que es pot datar cap als segles v i iv aC.

Nivell 2. Primer nivell d'esquelets, amb ceràmica associada.

Nivell 3. Segon nivell d'esquelets, amb ceràmica associada.

Nivell 4. Tercer nivell d'esquelets, amb ceràmica associada.

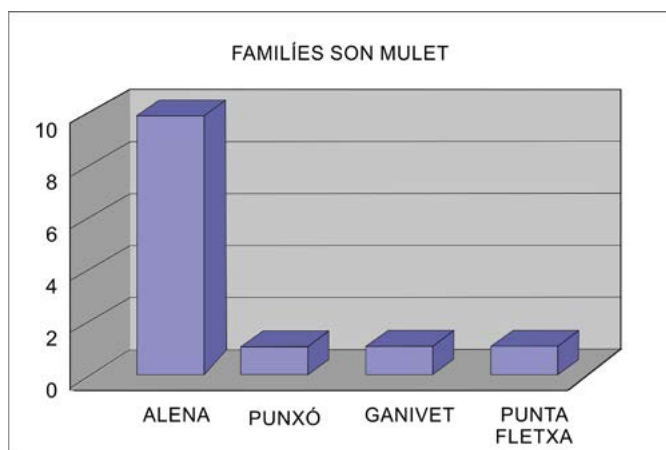
Nivell 5. Roca mare.

De la cultura material se sap que aparegué gran quantitat de ceràmica, sobretot olles globulars, alguns bols i també olles bitroncocòniques, a més d'un botó de forma circular i amb perforació en V (Fermal i Crespí, 1929; Veny, 1968). Tots aquests elements són típics del bronze antic i navètic inicial.

Es coneix que hi ha 13 peces de metall amb un pes total de 71,50 g (figures 4-B, 4-C i 4-D). De categories se'n poden localitzar un 92 % d'eines, per un 8 % d'armes (Salvà, 2013). El predomini per família correspon a les alenes (10), a més hi ha un punxó, un ganivet i una punta de fletxa. D'entre les alenes, les seccions majoritàries són les quadrangulars, seguides de les rectangulars i finalment les semicirculars.

De l'apartat de tecnologia hi ha 11 peces analitzades d'un total de 13, totes amb el sistema d'escaneig (*scanning*). D'aquestes, 10 són de bronze, 1 de coure i 2 indeterminades. L'aliatge dominant és el bronze, i el coure és testimonial. Els valors d'estany només s'han pogut detectar a 4 de les 10 peces de bronze i, per tant, les dades són poc significatives. L'arsènic apareix com a element minoritari a 2 peces, amb una mitjana de 0,34 %.

6 S'ha de tenir en compte que aquesta estratigrafia és una reconstrucció a partir de les dades aportades per les diferents publicacions.

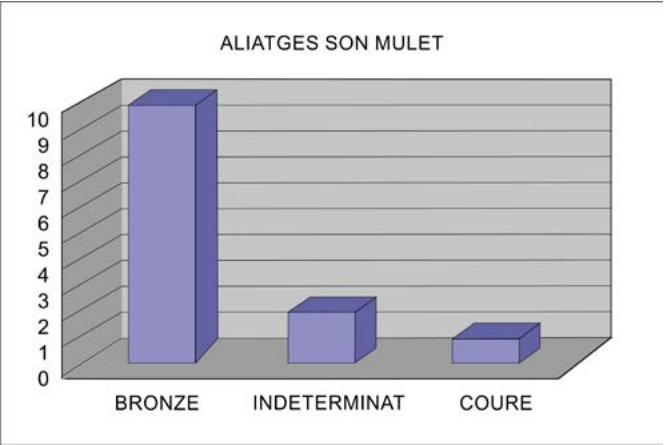
Gràfic 1. Famílies dels metalls de Son Mulet

La cova de Son Mulet és trobà intacta per part d'uns picapedrers. Els arqueòlegs Ferbal i Crespi hi arribaren quan els obrers ja havien regirat tot el jaciment, però encara pogueren obtenir informació de la disposició dels cadàvers i de part de l'aixovar.⁷ Fa pocs anys s'han fet datacions absolutes (Gómez i Rubinos, 2005), i a partir d'aquestes la cronologia del jaciment es pot centrar en el bronze antic i el navètic més antic. Però aquestes mostres es feren sobre ossos humans descontextualitzats i no es poden associar a cap nivell ni aixovar. Els enterraments més antics podrien ésser dels voltants del canvi del segon mil·lenni. Posteriorment s'hi van afegint sostres de cadàvers i un d'aquests es pot datar cap al segle XVI aC. Però no se sap si aquest segle seria el final de la utilització de l'estructura, o només un dels moments d'ús. Finalment, hi ha una ocupació del baleàric, documentat, a més de per les datacions absolutes, amb algun material com un botó d'os. La funció de l'hipogeu en aquesta segona etapa també era funerària. Les dues datacions de carboni 14 (UA-1294, UA-18296) situen aquesta reutilització entre els segles V i IV aC. Aquesta freqüentació de l'hipogeu segurament fou testimonial.

TIPUS DE PEÇA	PES
Alena	17,50
Punxó	2
Ganivet	50
Punta de fletxa	2
TOTAL	71,50

Taula 3. Pes per tipus de Son Mulet

⁷ Les dades de la disposició de cadàvers i l'aixovar que aporten els autors les donà el propietari de la cova i per tant no és informació de primera mà

Gràfic 2. Aliatges dels metalls de son Mulet

%	NOMBRE DE PECES
2-3	2
7-8	1
11-12	1
TOTAL	4

Taula 4. Percentatge d'estany als bronzes de Son Mulet

Pel que fa al ritual, es va observar, com en altres hipogeus, que els ossos de la cambra i els dels nínxols presentaven distribucions ben diferenciades. Els de la sala principal conserven un ordre clar i estaven en connexió anatòmica. En canvi, al nínxol lateral hi havia un ossera i possiblement els caps tenien un tractament especial, com ja hem comentat en diverses publicacions anteriors (Salvà, 2013; Salvà, 2018; Salvà, Pons i Sureda: 2024), ja que es col·locaven de forma radial cap al centre. També es varen constatar almenys tres sostres diferents de morts. El nombre total de persones enterrades no es pot conèixer, encara que els darrers estudis han localitzat una trentena d'individus⁸ (Gómez i Rubinos, 2005).

No hi ha cap distribució dels metalls respecte a tota la resta. Només se sap que alguns dels punxons es trobaren clavats a la paret de l'hipogeu i els excavadors pensaren que servien per penjar les olles (encara que no n'hi localitzaren cap). El ganivet es trobà al nínxol lateral (Ferbal i Crespi, 1929: 244). S'ha documentat un ús del coure i del bronze, però no es pot assegurar que aquest fenomen tenguí relació amb una diferència cronològica.

⁸ No es pot excloure que quan es va fer l'excavació als anys vint no es recollissin totes les restes òssies.

3.5. Son Reus

No es té cap coneixement del jaciment d'on prové aquesta espasa; de fet tampoc no se sap on és l'espasa en qüestió. El problema encara s'incrementa amb les diferents citacions que es fan d'aquesta espasa. El primer que la documentà fou Colominas, i en feu una fotografia i un dibuix. Aquest autor no diu d'on és, només esmenta que és de la Col·lecció del Comte d'Espanya. Més tard, ja en el 1940, Almagro la publica com l'espasa de Son Reus, sense citar la font d'on treu aquesta informació. Cerdà encara ho complica més, ja que publica un dibuix d'una espasa, que segons ell prové de Son Reus. Però el dibuix és d'una peça diferent de la publicada per Almagro i Colominas. Aleshores, i com diuen Miranda i Delibes, és una mateixa peça?, són dues? Ells no ho concreten, sinó que opten per comptabilitzar-ne només una. Actualment en aquest indret hi ha una cova natural amb tancament ciclopi. Possiblement l'espasa prové d'aquí, encara que no es pot assegurar.

A Son Reus es va localitzar una espasa de full triangular, de pom discoidal amb botó (figura 5). No se'n coneix el pes, ja que no s'ha pogut localitzar ni consultar. No s'han fet anàlitzes d'aquesta peça. També se'n va publicar un altre cop el dibuix i la descripció per part de diferents autors (Delibes de Castro i Fernández-Miranda: 1988; Salvà, 2013; Sureda et al., 2021). Gairebé res no se sap del jaciment d'on prové aquesta espasa. La datació pot ésser del navètic, de la transició o fins i tot del talaiòtic I. Possiblement podria haver-se trobat en una cova amb tancament ciclopi.

4. Significat dels metalls en la prehistòria balear

4.1. Primer període

La qüestió de la metal·lúrgia a la península Ibèrica i les Balears i el seu pes específic a les societats de l'edat del coure primer i del bronze després ha estat un tema prou tractat els últims anys. Un dels primers treballs que en parlaren a fons fou el de Lull, el qual conclou que la metal·lúrgia és la causa directa i determinant de la complexitat social. Això, segons ell, es deu a la capacitat que tenen les societats que la utilitzen per crear noves eines i objectes, els quals influiran molt en tot el sistema econòmic i productiu. Aquesta nova tecnologia aboca a importants transformacions socials de forma paral·lela (Lull, 1983). Posteriorment, aquest sistema fou explicat i rebut per Montero, el qual pensa, juntament amb altres (Gilman, 1987), que la metal·lúrgia és un aspecte més de les societats estudiades i que no és determinant, ni en l'economia ni en la societat (Montero, 1994:293).

A partir d'aquestes dues postures, en els anys següents es varen establir dues escoles que seguirien una o una altra opció. Amb el temps, ambdues s'han fet gairebé irreconciliables i, de fet, excloents. Pel que fa a la idea introduïda per Lull, ha estat acceptada, encara que amb matisos, pel Dr. Nocete i el seu equip (Nocete, 2001; 2002; Nocete et al., 2004). Segons aquests estudiosos, ja des del neolític al sud-oest de la península Ibèrica es troben unes societats amb un alt grau de jerarquització que

estableixen un important sistema de control sobre la propietat de les terres i de la producció agrícola, fins i tot amb la utilització de la coerció. Aquest sistema no és només a escala local, sinó que estableix tota una xarxa de llocs especialitzats i dependents i un sistema tributari. Aquestes tesis han estat desenvolupades incorporant la metal·lúrgia com un element més d'aquest sistema pel mateix Nocete (Nocete, 2001; 2002; Nocete et al., 2004) i últimament per Rodríguez (Rodríguez, 2008: 257-261).

La segona interpretació fou desenvolupada per Montero a la primera meitat dels anys noranta del segle xx. Per a aquest autor, la metal·lúrgia és un aspecte més en les societats que la utilitzaren, i per a ell no hi havia especialistes (Montero, 1994). La base econòmica és l'agricultura, la ramaderia i l'emmagatzematge dels productes que se'n deriven. Per aquest motiu, la metal·lúrgia no és en cap moment un element imprescindible per al control social dels pobles estudiats i no pareix que hi hagi un control dels recursos minerals, que, a més del sud-est, són pertot arreu. Aquesta idea és adoptada per molts d'investigadors a diverses zones de la península Ibèrica (Simón, 1998; Rodríguez, 2005; Rovira, 2004).

En aquest treball no s'entrarà en la polèmica de què és el que passa a la península Ibèrica o a altres parts del món, ja que no n'és l'objectiu. Ara bé, sí que es pot hipotetitzar sobre quina és la repercussió de la metal·lúrgia a les societats del calcolític i el bronze balear. Per això és necessari considerar les característiques dels primers usos i les tècniques dels metalls a les illes.

Quant a les possibles fonts d'aprovisionament autòctones de coure, si bé es concentren a la Serra de Tramuntana de Mallorca i a tota la part nord de Menorca, no es troben a punts gaire concrets. De fet, s'escampen per més de 80 quilòmetres a Mallorca i per tota la llargada de Menorca. A les prospeccions efectuades fins al moment, ja s'han trobat més de 30 vetes. També s'han d'esmentar els estudis al jaciment de la Mitja Lluna a s'Illa d'en Colom a Menorca. En aquest indret s'hi ha trobat una explotació prehistòrica de coure a l'aire lliure (Salvà et al., 2010; Perelló et al., 2010; Llull et al., 2021). A més, els últims treballs estan demostrant que el metall d'aquestes mines possiblement es va escampar per totes les Balears (Hunt et al., 2014; Llull et al., 2021).

Un altre punt a destacar és l'escàs volum de peces recuperades fins al moment. La quantitat total de metall d'aquest primer període només arriba a 2,15 kg. És evident que no és tot el metall que es va fer, però si es compara amb l'etapa posterior i el pes que s'ha pogut sumar, no pareix que hi hagi dubtes que es donen moltes diferències. Realment pareix que estam, amb un model com el que teoritza Montero, al sud-est, tot i que en el seu cas hi ha una major producció i complexitat (Montero, 1994:295). Seguint gairebé les seves paraules però amb l'exemple balear, possiblement la metal·lúrgia seria una activitat esporàdica, poc reglamentada i oportunista. No hi ha —o gairebé no hi ha— lingots i, en canvi, es documenten poques eines que es puguin utilitzar per a les tasques productives i s'aprecia una clara falta d'estandardització.

De fet, les poques vegades que hem pogut constatar treballs metal·lúrgics, aquests es fan al límit dels poblats (Son Ferrandell Olesa i Closos de Can Gaià) o a balmes rocoses (Son Matge). No hi ha evidència de grans infraestructures per a la producció metal·lúrgica, ni restes importants d'escòries, toveres i altres elements relacionats amb la producció. Pel que fa als objectes, aquests no presenten una feina gaire acurada que denoti el treball de vertaders especialistes. La majoria de les 13 metal·lografies que hem realitzat a peces de tot Mallorca presenten microesquerdes i bombolles d'aire de forma relativament comuna. Per no parlar de la poca estandardització de la quantitat d'estany del bronze, amb uns marges que van a dintre del mateix jaciment i cronologia, des de l'escàs 2 % fins al 20 % (Salvà, 2010; 2013; 2018).

En el primer moment en què s'introdueix la metal·lúrgia a les illes, les societats que la reben, siguin les més inicials del calcolític o posteriorment les del bronze antic i el navètic més inicial, no presenten diferències socials destacades. Amb això, com és evident, no negam que aquestes hi fossin, però no es reflecteixen de forma evident en el registre. Els enterraments no s'individualitzen, les cases segueixen patrons unitaris i, possiblement, la gestió dels ramats i de l'agricultura són comunals (Salvà i Hernández, 2009; Fornés et al., 2009; Salvà i Javaloyas, 2013; Valenzuela, 2020; Valenzuela et al., 2021; Valenzuela et al., 2022). Per aquest motiu, també és més que probable que l'ús dels metalls tampoc no reflecteixi una forta jerarqització.

La utilització d'aquestes peces fetes amb un nou suport, el metall, encara s'ha d'estudiar en profunditat. Els treballs que han intentat observar les marques d'ús a les mateixes eines de metall no han arribat més que a generalitats i fins al moment no són del tot fiables. Una altra via que es pot obrir són les marques que els metalls sí que deixen de forma molt més clara en altres elements de cultura material. Un exemple molt clar és l'ivori, el qual sens dubte es treballà amb metall des de molt antic (López, 2011: 489). Les marques d'ús, quan aquestes s'han estudiat, també són més que evidents a la indústria òssia i a la fusta, però aquests són uns treballs que, a les Illes Balears, o bé no s'han començat o estan en un estat embrionari. Per tant, els punxons, les alenes o els ganivets es podrien haver utilitzat per realitzar tasques diverses al món quotidià, però l'estat actual de la recerca no permet avançar en aquest sentit.

Així i tot, el registre arqueològic permet inferir part del sentit de la metal·lúrgia al calcolític, el bronze antic i el navètic inicial. Un dels fets destacables és que un 95 % dels objectes d'aquesta època es troben en necròpolis i, per tant, un dels seus significats més evidents s'ha de lligar amb la mort. Fos quin fos l'ús concret de cada un dels objectes de metall, un dels aspectes destacats d'aquests objectes possiblement era el fet mateix que els estris fossin de metall. És a dir, que no eren el que eren, tant per ésser un ganivet, un punxó o un braçal, sinó perquè estaven fets amb metall. Podem pensar que la producció d'objectes amb una forma clara, a partir d'un sòlid que es converteix en líquid i torna a sòlid, podria significar quelcom màgic. Per tant, el que s'obté quan es té una peça de metall és la seva mateixa capacitat de transformació. Aquests objectes podrien ser, doncs, un símbol que el cos del mort es podia

transformar i adquirir una nova consistència, entitat o vida. El metall és la gestació i renovació de la vida (Eliade, 1974; Budd i Taylor, 1995: 133-135; Hoffman:1995a i b; Ruiz-Gálvez, 1998: 63; Salvà, 2015). De fet, la relació entre la sexualitat i la fertilitat que els metalls poden representar ha estat un tema tractat per molts d'autors i documentat antropològicament a diverses societats actuals (Budd i Taylor, 1995: 133-135), com els Tsara d'Etiòpia (Haaland, 2004).

El fet que el metall tingués realment aquest simbolisme explicaria per què hi ha tants d'objectes a les tombes (un total de 339). El que val la pena, a part de fer uns punxons perfectes o uns ganivets que tallin molt, és fabricar uns objectes que es transformen i que demostren com els humans eren capaços d'influir en altres mons i dimensions. Això no exclou que els punxons punxin o que els ganivets tallin, però no cal que sigui el seu primer objectiu o, més aviat, el seu primer sentit.

Els metalls d'aquesta època pareixen tenir una doble funcionalitat. Per una banda, en certes ocasions es poden associar directament a cadàvers, com és el cas dels punxons i les alenes trobats a Can Martorellet i, per l'altra, també formen conjunts separats dels morts, per exemple al Corral des Porc o al dolmen de s'Aigua Dolça (Guerrero et al., 2003; Salvà, 2003). El fet que hi hagi individus que es relacionin amb alguns d'aquests objectes pot fer entreveure un lleuger indicatiu d'una certa idea de diferenciació social, o almenys de voler marcar una certa individualització. El mateix passa amb els ganivets que, de vegades, es troben vora els caps dels morts i, en altres, vora la porta de la tomba (Salvà, 2013; Salvà et al., 2024). Possiblement ens trobam amb una societat on les divergències socials no estan gaire marcades o són molt incipients, i on el concepte «col·lectiu» és el que domina. Llocs d'habitació similars, enterraments col·lectius, aixovars similars a cases i tombes evidencien que la jerarquització no pogué ésser gaire destacada. Els estris que a les tombes es troben en indrets que no estan ocupats pels morts se solen associar a àrees cerimonials comunitàries (Sohn, 2009: 133). Aquest comportament ja és comú des del neolític a llocs com França o la península Ibèrica, i pel que fa als materials utilitzats, tant es pot tractar de ceràmica com sílex, pedra polida o, ja en cronologies posteriors, punyals de metall (Shon, 2009: 138).

Les activitats que es pogueren desenvolupar en el moment de l'enterrament són difícilment esbrinables pels punxons i les alenes. Però l'associació dels ganivets amb els cranis en algunes ocasions i l'evidència que existeix un ritual amb els caps i els cabells en èpoques posteriors ens fa pensar que segurament serviren per a activitats relacionades amb aquests. El que sí que pareix segur és que els ganivets eren uns objectes molt preuats, per ventura d'importació, i, en tot cas, que o bé es reciclen molt poc o bé no es reciclen (Salvà, 2013; Salvà et al., 2024). Això ve avalat per l'alt contingut en arsènic d'aquestes peces, inexistent a les vetes balears i que, a més, desapareix en objectes fets amb metall molt reciclat. Aquest, de fet, és un fenomen observat en altres indrets, com és el cas del nord-oest de la península Ibèrica (Comendador, 1993: 36).

4.2. Segon període

Els canvis que es van desenvolupant a l'entramat de la societat naviforme pareixen prou destacats i deixen una clara constància arqueològica a partir dels inicis del segle XIV aC. En un moment encara per determinar comencen a entreveure's transformacions significatives, d'entre les quals la metal·lúrgia només en serà una més. Serà així com la relació entre espai públic i espai comunitari als poblats de navetiformes s'anirà girant i es passarà de la no evidència clara dels llocs comuns en el primer naviforme a la monumentalització en el segon. Fins al moment, en són els exemples més destacats tota l'àrea II del poblat dels Closos de Can Gaià i la plataforma elevada del Figuerat de Son Real. Segurament aquesta redefinició dels poblats i dels seus espais prové d'una remodelació de les pràctiques econòmiques i socials. Per aquest motiu possiblement apareixen espais de treball comunitaris, com ho evidencien les restes trobades als dos indrets abans esmentats, amb importants concentracions de molins, restes òssies o focs (Rosselló i Camps, 1972; Salvà i Hernández, 2009; Salvà, 2018).

Al mateix temps, es poden proposar algunes noves preferències alimentàries, com s'intueix pel major consum de ramat boví i de porc, encara que sempre per darrere dels ovins (Ramis, 2006: 152; Valenzuela, 2020; Valenzuela et al., 2021; Valenzuela et al., 2022). En el moment actual de les investigacions és impossible saber si també es pot parlar de nous hàbits, no només del que es consumeix, sinó també de com es menja, però sense cap dubte és un aspecte que s'ha de tenir en compte en els propers estudis de fauna (Salvà i Javaloyas, 2013).

Un altre element que denota que tot estava canviant és la forma d'enterrar. Fins aquests moments, les necròpolis en coves naturals han estat importants, però ni molt manco exclusives. Els grups domèstics «navetiforme» i segurament anteriors pareix que tenen una certa preponderància per enterrar-se en hipogeus, que es conformen en agrupacions relativament properes als poblats de navetiformes. Algunes d'aquestes coves artificials reproduïxen la forma i els espais dels navetiformes, lligant el món sobrenatural amb el dels vius (Salvà i Hernández, 2009; Salvà i Javaloyas, 2013). En canvi, durant el segle XVI aC, aquesta pràctica es va abandonant i segurament a finals de la centúria ja no es fan més hipogeus d'aquest tipus, ja que queda com a únic sistema d'enterrament la cova o balma natural, sigui amb addicions ciclòpies o no. Algunes d'aquestes grutes havien tengut una primera fase d'ús, relacionada amb la funció de santuari, per passar posteriorment a la de necròpolis. A Menorca, en canvi, si bé es pot observar el mateix fenomen d'ocupació de coves naturals, els hipogeus no desapareixen, sinó que es transformen en la seva forma i se'n redefeixen els espais interns.

Totes aquestes modificacions que s'intueixen al registre arqueològic coincideixen també amb un augment de l'interès pels contactes amb l'exterior. És per aquest motiu que es basteixen nous jaciments a les costes, sigui a illots, a caps costaners o platges (Guerrero et al., 2007; Salvà i Javaloyas, 2013; Calvo i Galmès, 2018; Anglada, 2019). Aquests tenen una cronologia clarament de segona meitat del II mil·lenni

aC i en superfície s'observen quantitats de restes d'un tipus concret de ceràmica, grans tonells cilíndrics de vora triangular i, en un sol cas, un motlle de foneria (na Moltona). Les estructures d'aquests llocs són molt diverses, de vegades només es poden intuir restes d'habitacions de lloses verticals (na Moltona i l'illot des Porros) i en altres, en canvi, es construeixen importants recintes emmurallats (es Castellot de s'Almunia, a Mallorca, i Forma, a Menorca).

Els metalls possiblement formen part de totes aquestes variacions i en són un aspecte més. La construcció de la nova societat balear, sobretot mallorquina i menorquina, s'estructura a partir de les redefinicions internes, juntament amb els nous estils externs. Però s'ha de deixar de banda el concepte d'influència en una sola direcció i la idea que tot el que ve de fora és adoptat per uns indígenes més endarrerits que els que venen. En primer lloc, no cal dubtar que els principals contactes s'establiren entre les illes Balears i que aquestes interactuaren. En aquests moments, la cultura material, l'arquitectura i una gran part de les manifestacions arqueològiques són o molt similars o, fins i tot, idèntiques. Aquesta nova realitat es construeix a partir d'idees i un món comú que es manifesta de manera similar, i es forma per tant un idioma gairebé idèntic que es reflecteix també en la cultura material. En aquesta formació, sense cap dubte hi participaren de forma privilegiada els intercanvis i els contactes a partir de l'estret braç de mar i de tota la xarxa de caps costaners, illots i cales que connectaren aquests espais, i que en feren, per tant, un de comú. Últimament aquestes dades arqueològiques han estat treballades, desenvolupant la idea que entre les illes Balears majors existí un *habitus* comú. Aquest construí una identitat que va més enllà de les similituds estilístiques i que s'insereix profundament en tots els aspectes socials i econòmics. Arqueològicament, aquest aspecte es reflecteix en hàbits i maneres de fer molt similars en l'àmbit tecnològic, tant en arquitectura com en ceràmica i també metalls (Albero et al., 2012; Calvo i Galmés, 2018; Llull et al., 2021).

És per aquest motiu que els nous objectes són presents a ambdues illes, primer les dagues, les llances d'espigó i els matxets (aquests últims només a Mallorca), però posteriorment pectorals, braçals, ganivets, miralls, espases i altres formen part d'un mateix ideari. Així i tot, sempre queda espai per a un cert localisme que demostra preferències per algunes peces (més ganivets a Menorca), o per la unicitat tipològica a alguna de les dues illes (cintes de relleus a Mallorca). Pareix evident, per tant, que es crearà un sistema local amb viatges que van i venen entre les dues illes i que formaran unes pautes tècniques, estètiques i simbòliques similars (Rafel et al., 2008: 242).

A part d'aquestes relacions clares entre les illes, els objectes metàl·lics no tenen uns paral·lels externs clars i tampoc hi ha cap peça a l'etapa precedent que els pogués servir d'inspiració (Salvà, 2013; 2018). Els materials més antics que l'arqueologia documenta pareixen de tipologia molt local, sobretot pel que fa a les llances d'espigó, que són els objectes més comuns. Així i tot, ha de quedar clar que aquests són els estris que es dispositen, però no tots els que possiblement ja circulaven (Salvà i Pons, 2025). El fet que a Hospitalet s'hagi trobat un motlle de matxet i una petita daga i una escarpra a Son Mercer de Baix ens permet pensar que la diversitat de famílies era

més àmplia. El que no ofereix dubtes és que arriba una nova forma d'entendre els metalls: per una banda, hi ha nous tipus, abans totalment inexistent, i per l'altra, la tecnologia de fabricació és clarament divergent. Desapareixen els borts constants en els percentatges d'estany i, en canvi, ara les mitjanes són més o menys estandarditzades. A més, no hi ha dubtes de la utilització de motlles de certa complexitat (a dues valves). En poques paraules, el domini de la mescla del coure amb estany és encara més clar i apareixen noves tècniques anteriorment no conegudes. Aquestes són la cera perduda (agulles de cap esfèric i pectorals) i el sobreemmotllament (pectorals). Això, a més, es veu acompanyat d'una major diversificació de les famílies d'objectes de metall i, el que és més destacat, d'una millora tecnològica encara més evident (Salvà, 2018).

El que és segur és que almenys una part dels objectes, encara que possiblement minoritària, venen de fora. També materials ja coneguts arriben ara en major quantitat (estany) (Sureda et al., 2021; Salvà, 2013; 2018; Llull et al., 2021; Llull et al., 2021; Llull et al., 2022) i les noves tècniques desenvolupades igualment degueren ésser introduïdes o copiades d'indrets de fora de les Balears, ja que per exemple la cera perduda o el sobreemmotllament eren totalment desconeguts. Per tant, deixant de costat un circuit interinsular, que sense cap dubte ara augmenta considerablement i que té les seves arrels a cronologies anteriors, encara està per definir quines són les persones i influències que arriben a les Balears i com ho fan. Possiblement les Balears s'inscriuen en un circuit de contactes, ja format entre les illes i alguns punts de la península Ibèrica, i possiblement altres indrets de la resta del Mediterrani.

Els contactes entre els nouvinguts i els diferents mons indígenes degueren ésser molt variats. Ruiz-Gálvez s'inclina per explicar-los sobretot pel comerç de béns de prestigi, que són adquirits per les poblacions autòctones, les quals els donen valor pel prestigi que s'atorga a les persones o grups que els posseeixen a canvi de matèries primeres, sobretot bestiar i metall, encara que en ocasions els intercanvis el que cerquen també és l'establiment i el manteniment de xarxes socials (Ruiz-Gálvez, 1998: 29-52; Salvà, 2018). El que no es pot qüestionar és que, sigui com sigui, algunes peces metàl·liques, juntament amb idees i persones, arriben a les Balears. Queda, per tant, per discernir com influeixen aquestes trobades entre persones i com aquestes interactuen.

Pareix que la societat balear no s'accontenta només amb l'adquisició simple d'objectes exòtics, sinó que també assumeix la producció d'aquests nous estris. Si bé alguns arriben de fora, el més segur és que la majoria serien produccions autòctones. Això queda fora de dubte, ja que s'han documentat motlles de peces tan variades com destrals planes, matxets o braçals. I en altres ocasions, els objectes són de tipologies autòctones, com seria el cas de les diademes, les brides o els pectorals. Les noves tècniques representen una important font de coneixements que també degueren formar part de la concepció i de la forma d'entendre aquests objectes. De fet, el fenomen de la introducció de noves pràctiques artesanals s'ha estudiat en diverses ocasions i se sol relacionar amb la idea de nous sabers o *to know how*, els quals porten poder i s'im-

bueixen de l'exotisme dels llocs llunyans dels quals provenen. No només arriba un objecte físic, sinó que de vegades és tan important o més l'adopció d'una nova forma de treballar, a la qual, com és evident, no tothom pot tenir accés i, per tant, entra a formar part de les pràctiques socials (Ruiz-Gálvez, 1992; 2005; Gilman, 1987:107; Helms, 1988:106; Armada et al., 2008: 492 i 505; Armada, 2009: 153; Perea, 2006: 54-55; Lo-Schiavo, 1991: 2109-220).

El fet d'aquest marcat localisme dels objectes de metall és el que ens fa veure que no s'assumeix tot el que arriba de fora tal qual, sinó que es reinterpreta i reelabora des d'un punt de vista propi. A part de l'assumpció de noves formes de treballar el metall, de tant en tant els objectes també es reinterpreten i canvien de funció. Al nostre parer, un exemple clar en serien les puntes de llança o venable, sigui amb espigó o no, que adesiara apareixen serrades i esmolades per un sol costat (Lull et al., 1999; Salvà i Pons, 2025). A les Balears, aquests objectes, que en una altra banda són per llançar o clavar (en moltes ocasions per a la guerra o per caçar), aquí segurament són per tallar, i a més s'utilitzen en rituals relacionats amb els morts, com per exemple en el tall de cabells.

Els habitants de les Balears en aquests moments, a més, també han patit importants canvis interns, amb un augment de les construccions ciclòpies (navetiformes), una concentració poblacional a poblats més compactes (Son Real i s'Hospitalet), nous assentaments a la costa, una diversificació del material ceràmic, canvis en la dieta i possiblement en el consum del ramat i un conjunt de transformacions que ja s'han esmentat. Per ventura aquest nou desenvolupament és el que permetrà una nova societat que fa més viables els contactes amb l'exterior i, per ventura, la capacitat de generar un excedent per intercanviar amb els nous elements externs.

Serà coincidint amb aquest període de canvis molt importants a tot nivell quan es poden trobar els primers objectes de metall, encara que són poc presents al registre arqueològic. A partir del 1400 aC es documenten algunes peces: la llança d'espigó del navetiformes doble de Canyamel, la de sa Cova de Son Ganyada, la de la cova des Moro i poca cosa més. En canvi, es té constància segura de la fabricació d'altres estris gràcies als motlles trobats a la Naveta Ponent de s'Hospitalet, datats al segle XIV aC. A la llar graella d'aquest navetiformes s'hi trobaren amortitzades les valves de destrals planes i un matxet de tipus Lloseta.

Serà a finals del II mil·lenni quan els metalls s'aniran fent més presents al registre arqueològic. Les peces de metall, ara, contràriament al primer període estudiat, ja no només es troben en llocs d'enterrament, sinó que també es fan comunes en edificis destacats dels assentaments (siguin navetiformes o talaiots), santuaris i, en algun cas, aïllades. Els objectes metàl·lics localitzats en aquesta època presenten una sèrie de característiques similars, que fan pensar que foren dipositats amb una intencionalitat, sempre entenent com a dipòsit (Salvà, 2013; 2018) la successió de gestos voluntaris encaminats a amagar, enterrar o deixar un o més objectes.

Pels contextes estudiats pareix que en general l'individu no seria el més destacat d'aquesta societat. El que es pretenia recalcar era més aviat el conjunt i el grup, igual que passa amb la resta del registre arqueològic. El navetiformes seria, com ja s'ha comentat, el centre del grup domèstic, entitat més bàsica i fonamental que organitzaria i estructuraria tota la xarxa social. A partir d'aquí, cada un d'aquests conjunts humans formaria la seva pròpia identitat, en base a un navetiformes, a un hipogeu i a altres formes d'expressió reflectides en la cultura material, que a partir del segle XIV aC també es veuria reforçada pel metall. Per tant, l'espai habitat seria el principal símbol de distinció social, i les cases i tot el que se'ls associa expressen el que és el grup humà que les habita (Salvà, 2013; 2018; Salvà i Peche, 2021).

L'ús concret de molts d'aquests objectes de metall pogué anar canviant al llarg de la seva vida. Així, es pogueren utilitzar per tallar arbres, construir civeres, tallar carn o fer forats, però al mateix temps també conferiren al grup domèstic un lligam amb avantpassats que habitaren el mateix lloc, juntament amb un record i la constant construcció de títols i noms (Catling, 1964: 1279; Ruiz-Gálvez, 1995: 226) i, per tant, reforcen el grup (Armada et al., 2008; Armada, 2009). Aquesta acumulació d'objectes seleccionats al llarg dels anys arriba a formar un conjunt de relíquies que ajudaren a fixar records, històries i llinatges (Lilliois, 1999: 241) i que feren més o menys important cada casa. El fet que aquests objectes es manifestin arqueològicament al final del període naviforme o a l'inici del talaiòtic, com és el cas dels metalls de Capocorb o de l'espasa del Serral de les Abelles (Sureda et al., 2021) reforçaria aquesta opció. Les peces que a poc a poc entren a formar part d'aquest corpus familiar no es poden abandonar fins que no deixen de tenir aquesta funció identitària.

Precisament en un moment determinat, les noves estructures socials i econòmiques segurament ja no es veren representades en aquells objectes i per això només s'associaren amb elements del passat, sense una aplicació al nou sistema. Però sí que subsisteix una idea que són relíquies i herències i no es poden tirar, vendre o refondre. Per això és que, quan es deixen, el procés es fa de forma ritualitzada, sigui a tombes, navetiformes o talaiots. De fet, és el mateix que es fa amb alguns navetiformes, com és el cas de la doble de So n'Oms, soterrada quasi intacta sota un gran túmul.

5. Conclusions

Finalment, m'agradaria destacar alguns aspectes. En primer lloc tornar a reiterar l'extraordinari patrimoni arqueològic de Lluçmajor, que només espera que algú vulgui tornar a reviuir-ho. Avui en dia la identitat d'un poble es pot lligar amb diversos elements presents en el seu dia a dia i que puguin omplir-lo d'orgull. No hi ha cap dubte, tant per la quantitat com per la qualitat, que Lluçmajor presenta unes restes prehistòriques que esperen despertar d'un llarg somni.

Pens que els cinc jaciments tractats aquí en poden ésser només un mínim reflex. Si amb una revisió d'excavacions, troballes antigues i dels materials que es trobaren s'ha pogut extreure part del fenomen de la metal·lúrgia a la prehistòria, és necessari

reiniciar excavacions per poder obtenir més dades. No només per ampliar les ja conegudes, sinó per aportar-ne d'altres de totalment noves.

Avui en dia s'ha de tenir clar que els metalls i les seves característiques particulars, com són la seva sonoritat, la seva brillantor i la seva capacitat per ésser transformats, ens han de donar la capacitat de poder entendre per què les societats prehistòriques veien molt més enllà del que nosaltres veim. Un objecte de bronze és indubtable que pot ésser una eina, però a la prehistòria era molt més. Les persones que entenen el món d'una altra forma, molt més propera a una natura amb un funcionament per a ells desconegut, havien de transcendir de les utilitats purament materialistes, si bé això per a la nostra societat del segle XXI és inconcebible.

Però realment és així? Quants de mallorquins miren programes que no tenen cap tipus de suport científic, i així i tot creuen en el que un presentador amb molts de diners i capacitat de convenciment els diu? Ens inunden de programes de televisió, pòdcasts i altres herbes, que no presenten cap investigació seriosa darrere. Però, així i tot, molts s'ho creuen, o almenys ho volen creure. Per altra banda, quantes persones dugueren polseres o anells Raima per no tenir malalties o per guarir-se?

Des del meu punt de vista, és aquest el camí per intentar entendre una part fonamental del que eren els metalls per als talaiòtics i els navètics, independentment que nosaltres ho creguem. Si no ens llevam les cucals dels ulls per apropar-nos a les ments dels nostres avantpassats, mai podrem entendre res. No es tracta de creure, es tracta d'entendre. Aquest és l'esforç suprem de l'historiador: transcendir el que ell veu i intentar arribar al que ells veien.

Annex gràfic

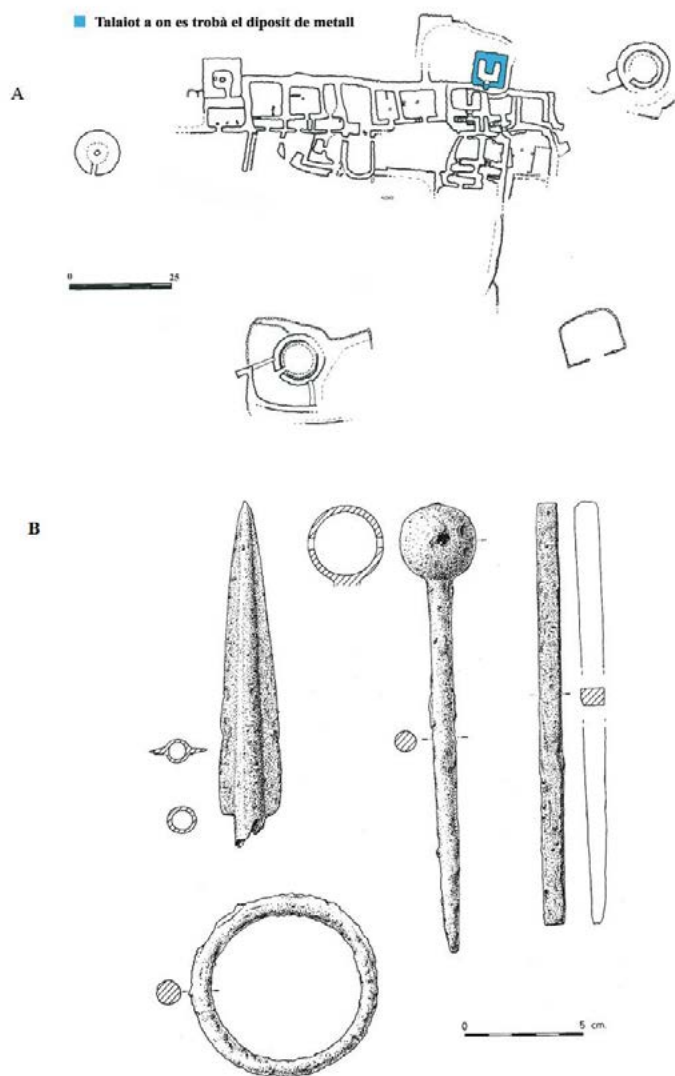

Figura 1. Capocorb Vell

A. Planimetria del poblat (Colominas, 1923)

B. Metalls Capocorb (Delibes i Fernández-Miranda, 1988)

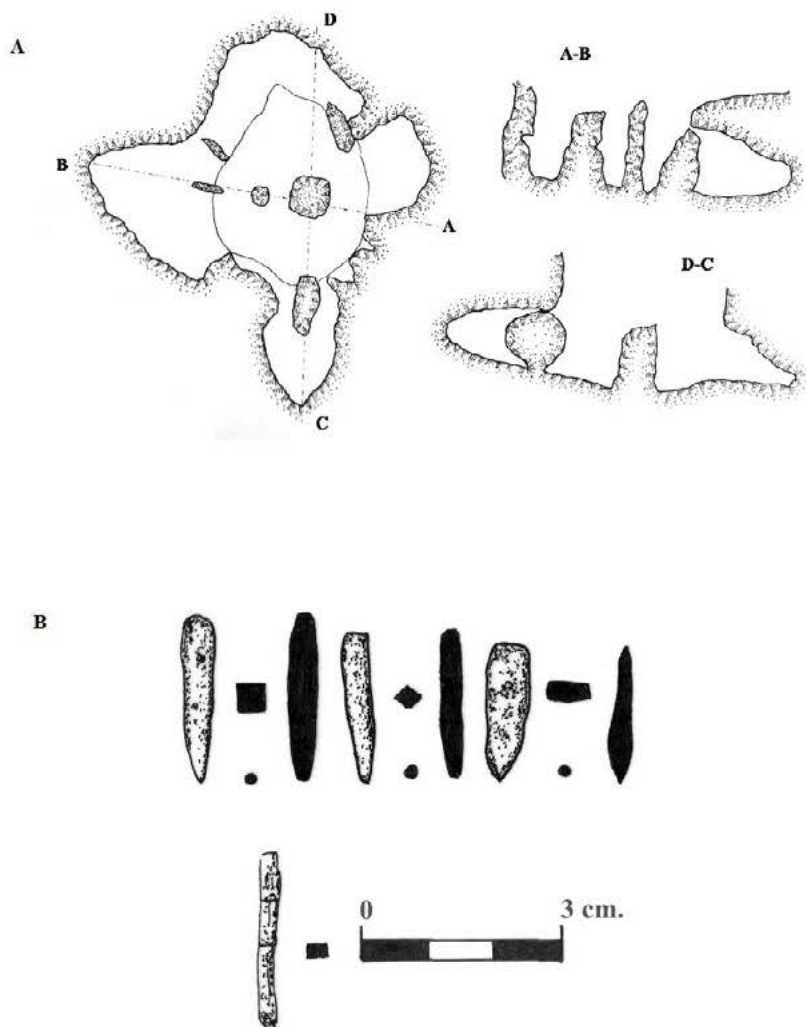

Figura 2. Ca s'Hereu

A. Planta i seccions de la cova de Ca s'Hereu (Vený, 1968)

B. Metalls de Ca s'Hereu (Salvà, 2013)

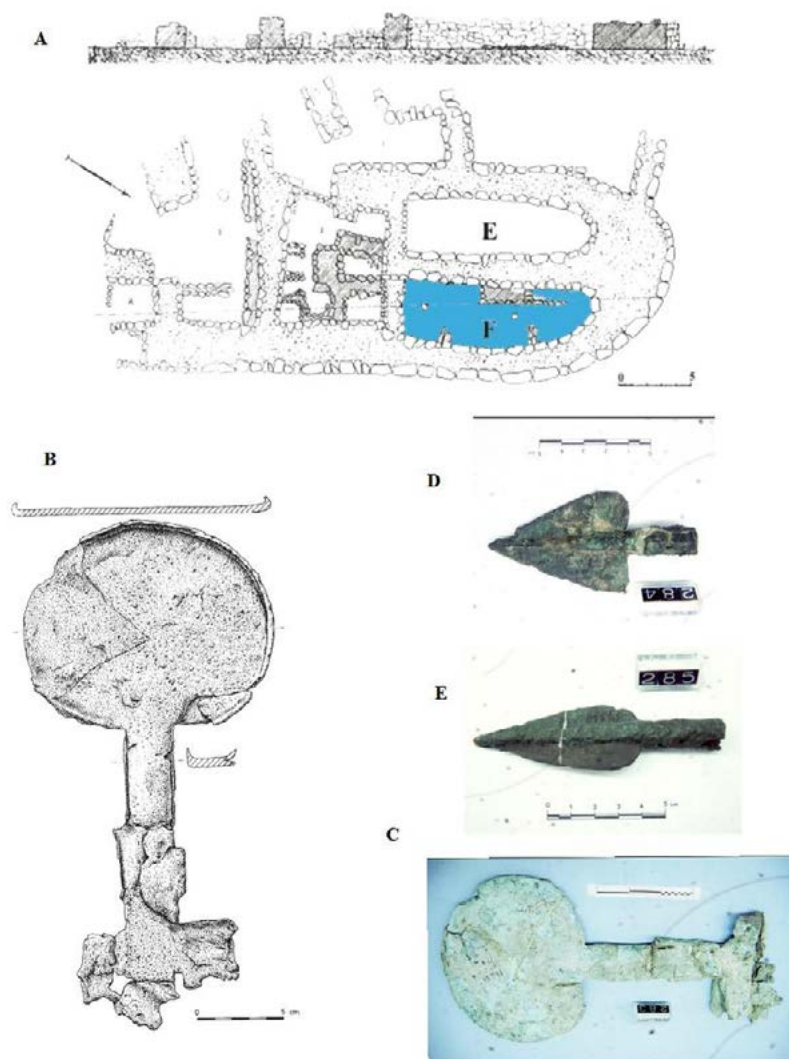

Figura 3. Son Julià

- A. Planimetria de Son Julià (Colominas, 1923)
- B. Dibuix d'un mirall de Son Julià (Delibes i Fernández-Miranda, 1988)
- C. Fotografia d'un mirall de Son Julià (Salvà, 2013)
- D. Llança de Son Julià (Salvà, 2013)
- E. Llança de Son Julià (Salvà, 2013)

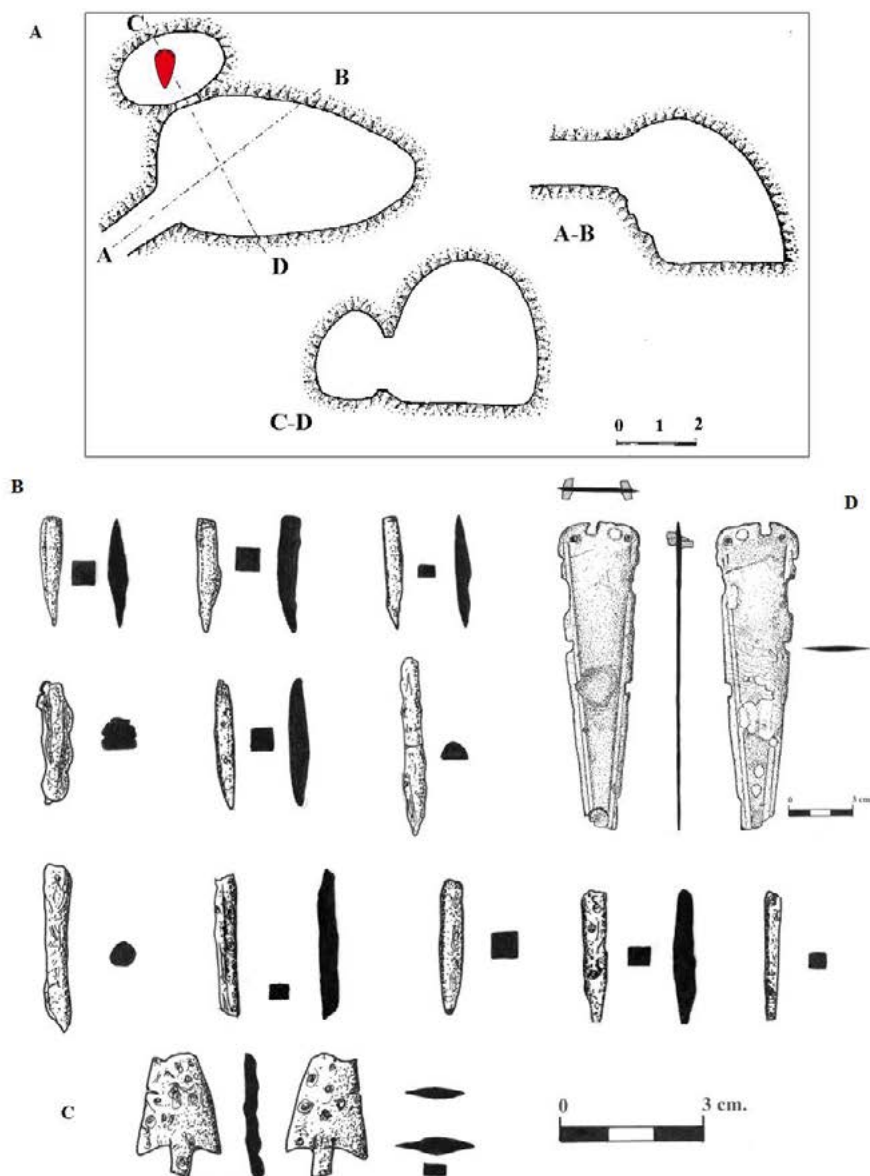

Figura 4. Son Mulet

A. Planimetria de Son Mulet (Veny, 1968)

B. Ganivet de Son Mulet (Salvà, 2013)

C. Alenes i punxons de Son Julià (Salvà, 2013)

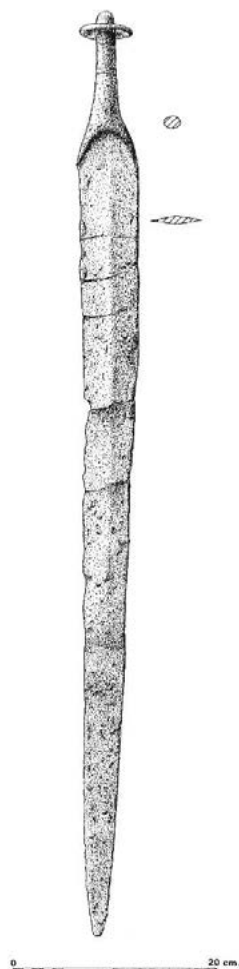

Figura 5. Son Reus
Espasa de Son Reus (Delibes i Fernández-Miranda, 1988)

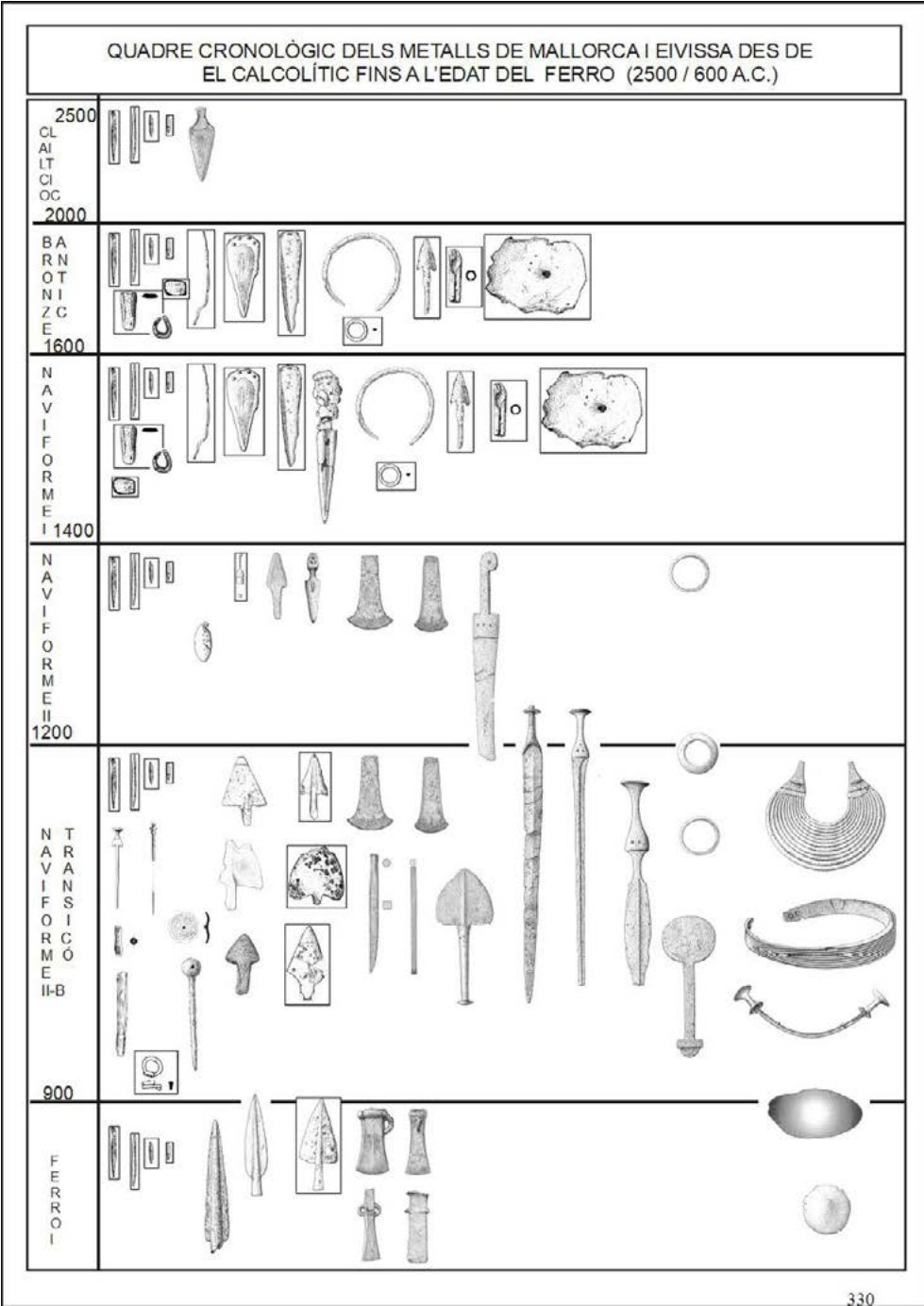

Figura 6. Taula tipocronològica de metalls prehistòrics balears (Salvà, 2013)

Bibliografia

- Albero, D., Garcia, J., Javaloyas, D., i Calvo, M. (2011). Cultura material, habitus, espacio y movilidad en el archipiélago Balear durante el Bronce Final (c. 1400-1100). *BSAL*, 67, 5-38.
- Anglada, M (Coord.) (2019). *Promontoris i murades. Els assentaments costaners de l'edat del bronze a Mallorca i Menorca*. Col·lecció Sitjot, 4.
- Aramburu, J. (1998). *El patrón de asentamiento de la Cultura Talayótica de Mallorca*. El Tall del Temps Maior, 6.
- Armada, X. L. (2009). ¿Carne, drogas o alcohol?: Calderos y banquetes en el Bronce Final de la Península Ibérica. *CPAG* 18, 2008, 125-162.
- Armada, X. L., Rafel, N., i Montyero, I. (2008). Contactos precoloniales, actividades metalúrgicas y biografías de objetos de bronce en la Península Ibérica. Celestino, S., Rafel, N., i Armada, X. L. (editores). *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.n.e.)*. La precolonización a debate, 465-508.
- Bosch-Gimpera, P. (1932). *Etnología de la Península Ibérica*. Ed. Alpha.
- Budd, P., i Taylor, T. (1995). The faerie smith meets the bronze industry: magic versus science in the interpretation of prehistoric metal-making. *World Archaeology*, Volume 27, issue 1, 1995 pp. 133-143.
- Calvo, M., i Galmés, A. (2018). De Islas e isleños, conectividad y generación de identidad en las Islas Baleares durante el Bronce Medio y Final. Nuevas líneas de reflexión. *Quaderni del Lapars*, 3. *La préhistoire et la protohistoire de Méditerranée occidentale. Matières premières, expérimentation et traditions techniques*. Circulation, 139-162.
- Catling, H. W. (1995). *Cypriote Bronzework in the Mycenaean World*. Oxford.
- Colominas, J. (1920). L'Edat del Bronze a Mallorca. *Annari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI. 1915-1920, 555-735.
- Colominas, J. (1923). *Els bronzes de la cultura dels talaiots de l'illa de Mallorca*. Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria, 1, 88-98. Catling, H. W (1964). *Cypriote Bronzework in the Mycenaean World*.
- Coll, J. (2003): Excavació arqueològica al sepulcre megalític de l'aigua Dolça (Artà, Mallorca). Guerrero, V. M., Calvo, M., i Coll, J. (eds.), *El dolmen de s'Aigua Dolça (Colònia de Sant Pere, Mallorca)*, 13-59.
- Comendador, B. (1993). *La primera metalúrgia y sus posibilidades de abastecimiento de cobre. El caso de Morrazo*. Inédito.
- Comendador, B. (1999). «Noroeste». En: Delibes, G., i Montero, I. (eds.). *Las primeras etapas metalúrgicas en la Península Ibérica. II. Estudios regionales*, 9-39.
- Delibes de Castro, G., i Fernández-Miranda, M. (1988). *Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las Islas Baleares*. Valladolid, Universidad de Valladolid, Studia Archaeologica 78.
- Eliade, M. (1974). *Herreros y alquimistas*. (Traducció de l'edició francesa de 1956). Antropología. Alianza Editorial.
- Ferbal, L., i Crespi, A. (1929). Contribució al coneixement de l'edat del bronze a Mallorca. La cova de Son Mulet. *BSAL* n. XXII, 241-244.

- Ferbal, L., i Crespi, A. (1930). Contribució al coneixement de l'edat del bronze a Mallorca. La cova de Son Mulet. *BSAL* n. XXIII, 9-13.
- Fernández-Miranda, M. (1978). *Secuencia Cultural de la Prehistoria de Mallorca*. B.P.H. Vol. XV.
- Font, B. (1968). Mallorca Protohistórica. En Mascaró Pasarius, J. *Historia de Mallorca*.
- Font, B. (1970a). Excavación en la habitación I. Capocorb Vell, Zaragoza, *XI Congreso Nacional de Arqueología (Mérida, 1968)*, 415-427.
- Font, B. (1970b). Mallorca protohistórica. En Mascaró Pasarius, J. (ed.), *Historia de Mallorca*, I, 353-416.
- Font, B. (1972). *Historia de Lluçmajor. De la Prehistoria al siglo XIV*, I.
- Font, B. (1974). L'obra de Josep Colominas Roca en Mallorca. *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares*, Barcelona, *VI Symposium de Prehistoria Peninsular (Barcelona, 1972)*, 39-52.
- Font, B., i Rosselló, G. (1969). *El poblado prehistórico de Lluçmajor*.
- Fornés J., Javaloyas, D., Salvà B., Belenguer, C., Mates F., Servera G., i Oliver L. (2009). Más que una casa. Los navetiformes en el Bronce Balear. *Belarte*, M. C. (Ed.) (2009). *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània Occidental (Ier mil·leni aC)*. *Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell-Tarragona, del 6 al 9 de març de 2007)*. *Arqueomediterrània*, II/2009), 325-332.
- Gilman, A. (1987). El análisis de clase en la Prehistoria del Sureste. *Trabajos de Prehistoria*, 44, 27-34.
- Gómez, J. L., i Rubinos, A. (2005). Informe de la datación del material óseo procedente de dos yacimientos prehistóricos mallorquines. *Mayurka* 30, I, 359-367.
- Guerrero, V. M., Calvo, M., i Coll, J. (2003). *El dolmen de s'Aigua Dolça (Colònia de Sant Pere, Mallorca)*. Col·lecció la Deixa, 5.
- Guerrero, V. M., Calvo, M., Garcia, J., i Gornes, S. (2007). *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*. BAR International Series 1960, Archaeopress.
- Haaland, G. (2004). Smelting iron: caste and its symbolism in south-western Ethiopia. *The Proceedings of the Manchester Conference on Archaeology and Religion*. Manchester, 75-86.
- Helms, M. (1988). *Ulysses's sail. An ethnographical Odyssey of power, knowledge and geographical distance*. Princeton University Press.
- Hernández, J. (2010). La punta de l'iceberg: reexcavant materials del fons Colominas (Museu d'Arqueologia de Catalunya). El poblat talaiòtic de Capocorb Vell (Lluçmajor, Mallorca). *CYPSELA*, 18, 2010, 171-192.
- Hernández, J., Torres, O., i Puig, A., (Coord.). (2022). *Murades de la segona edat del ferro a les illes Balears*. Col·lecció Petracos. Publicaciones Inaph.
- Hoffman, C. R. (1995a). The Making of Material Culture. The Roles of Metal Technology in Late Prehistoric Iberia. *LILLIOS*, K. T. (ed.) *The Origins of Complex Societies in Late Prehistoric Iberia*. Archeological Series 8, Michigan, *International Monographs in Prehistory*, 20-31.

- Hoffman, C. R. (1995b). The metals of Son Matge, Mallorca, Spain tchenology as cultural activity and Behaviour. *II DEYA CONFERENCE OF PREHISTORY. Archaeological Techniques, tecnology and theory*. Deyà, 169-187.
- Hunt, M., Llull, B., Perelló, L., Perelló, D., i Salvà, B. (2014). Aprovechamiento de recursos cupríferos en la Edad de Bronce de Menorca: La mina de Sa Mitja Lluna (Illa den Colom). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada (CPAG)* 24, 45-109.
- Lillios, K. T. (1999). Objects of Memory: The Ethnography and Archaeology of eirlooms. A: *Journal of Archaeological Method and Theory*, vol. 6 n. 3, 235-262.
- Llull, B., Perelló, L., Guerrero. V. M., Fullola, J., Petit, M. A., i Calvo, M. (2019). Caracterización isotópica de los metales de Cova des Pas (Ferrerries, Menorca). Una necrópolis de transición del Bronce Final al Hierro. *Trabajos de Prehistoria* 76, N.º 1, enero-junio, 102-119.
- Llull, B., Perelló, L., i Calvo, M. A. (2021). Geochemical characterization of copper ore deposits in the Balearic Islands: an isotope database for archaeometallurgical studies in Western Mediterranean Prehistory. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 13:118.
- Llull, B., Perelló, L., i Calvo, M. A. (2022). Maritimi connections in the Western Mediterranean and access to copper resources in the Balearic Islands during the Late Bronze Age: Isotopic characterizations of the Late bronze depòsit at Es Mitja Gran, Mallorca. In: *Archaeometry* DOI: 10.1111/arc. 12755 – 2022, 1-18.
- Lo Schiavo, F. (1991). Note a margine delle spade argariche trovate in Sardegna. *QUADERNI* 8 (1991). Ministero per i beni culturali e ambientali. Soprintendenza Archeologica per la provincie di Cagliari e Oristano. Sassari, 69-86.
- López, J. A. (2011). *Asta, hueso y marfil. Artefactos óseos de la Edad del Bronce en el Levante y Sureste de la Península Ibérica (ca. 2500 – c.1300 cal B.B.)*. MARQ Museo Arqueológico de Alicante.
- Lull, V. (1983). *La Cultura del Argar. Un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales de la prehistoria*.
- Lull, V., Mico, R., Rihuete, C., i Risch, R. (eds.) (1999). *Ideología y Sociedad en la Prehistoria de Menorca: la Cova des Carritx y la cova des Mussol*. Consell Insular de Menorca. Ajuntament de Ciutadella, Fundació Rubió Tudurí Andrómaco.
- Mascaró, J. (1968). *Prehistoria de les Balears*.
- Mascaró, J. (1972). Carta arqueológica de Lluçmajor. In Font Obrador, *Historia de Lluçmajor, De la Prehistoria al siglo XIV*, I, Mallorca, 47-73.
- Montero, I. (1994). *El Origen de la Metalurgia en el Sureste Peninsular*. Instituto de Estudios Almerienses.
- Nicolis, F. (1996). Strutture e riti funebri. L'Italia settentrionale, Cochi, G. (ed.) (1996). *L'antica età del bronzo in italia*, 337-344.
- Nocete F. (2001). *Tercer Milenio antes de Nuestra Era. Relaciones y contradicciones centro/periferia en el valle del Guadalquivir*.
- Nocete F. (2002). Entre el colapso de los primeros estados y el final del desarrollo histórico autónomo: Las formaciones del sur de la Peneínsula Ibérica de inicios del segundo milenio anterior a nuestra era. *Y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*. Alacant, 41-50.

- Nocete F. (coord.) (2004). *Proyecto de Investigación arqueológica para el análisis del origen de la desigualdad social en el suroeste de la Península Ibérica*. Monografías de Arqueología, nº 19. Consejería de Cultura. Junta de Andalucía.
- Perea, A. (2006). Entre la metáfora y el mito. La representación simbólica de lo femenino en la sociedad ibérica. *MARQ Arqueología y Museos* 1, 49-68.
- Perelló, L., Llull, B., i Salvà, B. (2010). El coure balear: explotació a la Prehistòria? En *II Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears 2007, 16 i 17 de novembre, Felanitx. Rev. MAYURKA*, n. 33 7 2009-2010, 63-76.
- Pons, G. (1999). *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic Final i al Talaiòtic I de Mallorca*. La Deixa, 2. Monografies de Patrimoni Històric.
- Pons, G. (2018). La cultura talaiòtica a Mallorca. *IEC*, 11, 109-121.
- Rafel, N., Vives-Ferándiz, J., Armada, X. L., i Graells, R. (2008). Las comunidades de la Edad del Bronce entre el Empordà y el Segura: espacio y tiempo de los intercambios. Celestino, S., Rafel, N., i Armada, X. L. (editores). *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.n.e.)*. La precolonización a debate. Madrid, 239-272.
- Ramis, D. (2006). Estudio faunístico de las fases iniciales de la prehistoria de Mallorca. Departamento de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Rodríguez, M. (2008). *La investigación de la actividad metalúrgica durante el III milenio A.N.E. en el Suroeste de la Península Ibérica. La arqueometalurgia y la aplicación de análisis metalográficos y composiciones en el estudio de la producción de objetos de metal*. BAR Internacional Series 1769.
- Rodríguez, M. J. (2005). *Metalurgia y metalúrgicos en el Valle del Ebro. (c. 2900-1500 cal. A.C.)*. BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA HISPANA, 24.
- Rosselló, G. (1974). Observaciones sobre Capocorb Vell y su estratigrafía muraria. Ripoll Perelló, E., i Llongueras Campañá, M. *Miscelánea arqueológica: XXV aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias, 1947-1971* 2, Barcelona, Instituto de Prehistoria y Arqueología, 307-320.
- Rosselló, G., i Camps, J. (1972). *Excavaciones en el complejo Noroeste de "Es Figueras de Son Real" (Sta. Margarita, Mallorca)*. Noticiario Arqueológico Hispánico, Prehistoria, I, 111-176.
- Rovira, S. (2004). Tecnología metalúrgica y cambio cultural en la Prehistoria de la Península Ibérica. *Norba. Revista de Historia*: 17, 9-40.
- Ruiz-Gálvez, M. (1992). Orientaciones teóricas sobre intercambio y comercio de prehistoria. En: *GALLA, Revista d'Arqueologia i Antropologia* 1, 1992, 87-101.
- Ruiz-Gálvez, M. (1995). *Ritos de paso y puntos de paso. La Ría de Helva en el mundo del Bronce Final Europeo*. Servicio de Publicaciones Universidad Complutense de Madrid. Complutum-Extra, nº 5.
- Ruiz-Gálvez, M. (1998). *La Europa atlántica en la Edad del Bronce. Un viaje a las raíces de la Europa Occidental*. Ed. Crítica.
- Ruiz-Gálvez, M. (2005). Der fliegende Mittlemeermann. Piratas y héroes en los albores de la Edad del Hierro. En: Celestino, S., i Jiménez, J. (eds.) (2005). *El Período Orientalizante. Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental. Anejos de AEspA XXXV*, 2005. Mérida, 251-275.

- Salvà, B. (2001). *Anàlisi Territorial del Pretalaiòtic Ple i Final al Llevant de Mallorca*. Documenta Balear. Arbore de Mar, 4.
- Salvà, B. (2003). L'aixovar metàl·lic del Dolmen de s'Aigua Dolça. En Guerrero, V. M., Calvo, M., i Coll, J. (eds.). *El Dolmen de s'Aigua Dolça (Colònia de Sant Pere, Mallorca)*. La Deixa, 5. Monografies de Patrimoni Històric, 146-159.
- Salvà, B. (2010). Cambio tecnológico en la metalurgia de las Baleares (Calcolítico y Edad del Bronce). *Trabajos de Prehistoria*, 67(2), 2010, 349-357.
- Salvà, B. (2013). *Arqueometal·lúrgia com a reflex de l'estratificació social a les Illes Balears*. Tesis doctoral dirigida per M. Calvo i M. A. Del Rincón. Universitat de Barcelona.
- Salvà, B. (2015). Els inicis de la metal·lúrgia a les illes Balears: eines, objectes o màgia? *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears. Formentera*, 81-90.
- Salvà, B. (2018). Bronze Age Metalworking in the Balearic Islands Bronze Age. Metallurgy on Mediterranean Islands. Giumlia-Mair and F. Lo Schiavo (eds.). *Bronze Age Metallurgy on Mediterranean Islands. Volume in honor of Robert Maddin and Vassos Karageorgis. Monographs Instrumentum / 56*, 454-479. Dremil-Lafage.
- Salvà, B., i Hernández, J. (2009). Los espacios domésticos en las Islas Baleares durante las Edades del Bronce y del Hierro. De la sociedad Naviforme a la Talayótica. Belarte, M. C., (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (I mil·lenni aC)*. *Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*. Universitat de Barcelona. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Arqueomediterrània 11, 299-321.
- Salvà, B., Llull, B., Perelló, L., i Rovira, S. (2010). Aproximación a la metalurgia prehistórica de las Baleares: estudio analítico de minerales cupríferos de Menorca. *VIII Congreso Ibérico de Arqueometría. Actas. Tíeruel, 19-21 de octubre de 2009*. Seminario de Arqueología y Etnología Turolense. 183-196.
- Salvà, B., i Javaloyas, D. (2013). ¿Las islas del fin del mundo? Las comunidades baleáricas y los contactos interculturales durante el Bronce Medio y Final (1400-850 a.C.). En: Pergola, P., i Lo-schiavo, F. (2013). *Les lingots peau-de-boeuf et la navigation en Méditerranée centrale. Actes du IIème Colloque International (Lucciana, marioana, 15-18 septembre 2005)*, 230-243.
- Salvà, B., i Peche, K. (2021). Si loin, si proches? Réflexions sur les habitations elliptiques de l'âge du Bronze des Baléares et de Corse. En: Marcigny, C., i Mordant, C. (2021). *20 ans de recherches. Actes du colloque International anniversaire de l'APRAB. Bayeux (19-22 juin 2019)*, 309-321.
- Salvà, B., Pons, O., i Sureda, P. (2024). Els ganivets balears del Bronze Antic. Blanco, H. (2024). *Studia in honorem Benjamí Costa. Eivissa*, 297-314.
- Salvà, B., Pons, O. (2025). Per a un estudi tipològic dels metalls prehistòrics de les Balears. Un cas concret: les llances de bronze. En Hermans, M., Marí J., i Torres, A. (ep.). (2022). *IX Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*.
- Shon, M. (2009). La notion de dépôt « collectif » dans les seites funéraires de la fin du Néolithique en Europe occidentale. En: Bonnardin, S., Hamon, C., Lauwers, M., i Quilliec, B. (ed.). (2009). *Du matériel au spirituel. Réalités archéologiques et historiques des « dépôts » de la Préhistoire à nos jours. XXIX rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. Antibes, 131-142.

- Simón, J. L. (1998). *La metalúrgia prehistórica valenciana*. Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos varios, núm. 93.
- Sureda, P., Deyà, J., Galera, P., Burillo, M., i Salvà, B. (2021). Emblematic objects for societies in transition. An archaeological and archaeometric study of the sword of Serral de ses Abelles. *JASR*, 40, 1-14.
- Valenzuela, L. (2020). L'edat del bronze a Mallorca. Una aproximació a través de l'anàlisi arqueozoològica. Universitat de les Illes Balears. <http://hdl.handle.net/10803/671412>
- Valenzuela, L., Rivals, F., i Valenzuela, S. (2022). Caprine dental microwear reveals livestock management and exploitation of landscape during the Middle and Late Bronze Age of the Balearic Islands (ca. 1500-850 cal. BC). In: *Archaeological and Anthropological Sciences* 14:37. <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01487-x>
- Valenzuela, L., Valenzuela, S., Ramis, D., i Delphine, B. (2021). Caprine Mobility on the Balearic Islands During the Middle and Late Bronze Age (ca. 1600–850 BC): First Results Based on Strontium Isotopes ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$). In: *Environmental Archaeology The Journal of Human Palaeoecology*. <https://doi.org/10.1080/14614103.2021.1921675>.
- Veny, C. (1968). *Las cuevas sepulcrales del Bronce Antiguo en Mallorca*. Biblioteca Prehistórica Hispana IX.

Patrimoni arqueològic

NOUS ESPAIS D'ENTERRAMENT INFANTIL A LLUCMAJOR: ELS CASOS DE SON CRESTA I SON TAIXAQUET

Margalida A. Coll Sabater

Resum

Durant la fase final de l'edat del ferro, o període posttalaiòtic (VI-II aC), a Mallorca els enterraments infantils esdevenen una pràctica funerària generalitzada. Aquesta pràctica consisteix en la inhumació de nadons i fetus dins contenidors funeraris de diversa tipologia, principalment urnes de ceràmica indígena, recipients de marès i grans contenidors de ceràmica d'importació. Investigacions tant antigues com recents han documentat espais amb aquestes característiques, entre els quals destaquen els jaciments de Cas Santamarier (Palma), sa Marina Gran (ses Salines), Son Ferrer (Calvià) o Son Maimó (Petra). A partir de la revisió de materials arqueològics excavats a principis del segle xx, s'ha constatat que aquest fenomen funerari, que individualitza els membres de més curta edat de la comunitat, també es va desenvolupar a l'actual municipi de Llucmajor. En concret, s'han identificat evidències d'aquests enterraments a les coves de Son Cresta i de Son Taixaquet. Aquest descobriment aporta noves dades sobre les pràctiques funeràries i les estructures socials de les comunitats posttalaiòtiques a Mallorca, i amplia el coneixement sobre la gestió de la infantesa i el simbolisme de la mort en aquesta època.

1. Infància, maternitat i arqueologia funerària

L'arqueologia de la infància ha experimentat un creixement notable en les darreres dècades, fet que permet recuperar les experiències dels infants com a agents actius en les societats del passat. Tradicionalment, la recerca arqueològica ha estat dominada per una perspectiva adultocèntrica que ha invisibilitzat la infància i l'ha reduïda a un període de dependència (Lillehammer 1989; Baxter 2005). Aquest biaix ha estat reforçat per una interpretació androcèntrica de la maternitat, sovint considerada únicament des d'un punt de vista biològic i deslligada de les pràctiques socials i culturals que defineixen la cura infantil (Sánchez Romero i Cid López 2018; Rebay-Salisbury 2017).

Els estudis de gènere han contribuït a redefinir la infància com un fenomen sociocultural, i han emfatitzat la intersecció entre edat, gènere i cura en la configuració de les societats prehistòriques (Sofaer 2013; Rebay-Salisbury et al. 2018). La maternitat, lluny de ser un procés natural i homogeni, ha estat estructurada segons normes socials que han determinat la manera com s'exercia la cura infantil i com es distribuïen les responsabilitats entre els membres de la comunitat (Tarlow 2011). Així, les sepultures infantils esdevenen fonts essencials per analitzar aquestes relacions, que reflecteixen no només les pràctiques funeràries sinó també les actituds culturals envers la infantesa i la seva percepció dins la societat (Crawford 2017).

El registre funerari constitueix un dels pocs testimonis directes del passat que ens permet establir connexions entre els individus i els seus contextos socials. Les sepultures infantils són clau per entendre la construcció social de la infància, ja que el tractament funerari dels més joves reflecteix les percepcions culturals de la seva identitat i el seu lloc dins la comunitat (Rivera-Hernández 2024). A més, les pràctiques mortuòries evidencien no només aspectes biològics —com l'edat i el sexe dels difunts— sinó també dimensions socials com el paper de l'infant en la seva societat i les emocions associades a la seva pèrdua (Nilsson Stutz i Tarlow 2013).

És fonamental tenir en compte que les tombes infantils són resultat d'un procés ritual complex, que va des de la preparació del cos fins a la selecció dels objectes funeraris i les cerimònies *post mortem* (Weiss-Krejci 2011). Aquestes accions no són aleatòries sinó que responen a sistemes simbòlics que estructurin la manera en què la societat assimilava la mort infantil i expressava el dol. Així, l'anàlisi de les sepultures infantils no només ens permet comprendre les creences i actituds envers la infància, sinó també com es manifestaven les relacions de cura i aflicció dins la comunitat.

Aquest article ofereix un repàs de les pràctiques funeràries dels individus infantils a Mallorca i, alhora, presenta dos nous jaciments del municipi de Lluçmajor, Son Cresta i Son Taixaquet, on possiblement es van desenvolupar aquests tipus d'enterraments durant el període posttalaiòtic.

2. Els enterraments infantils del posttalaiòtic

Durant el posttalaiòtic (550-123 aC), a Mallorca es generalitza un fenomen funerari desconegut fins aleshores: els enterraments infantils d'individus de molt curta edat en urnes de ceràmica i de marès. Aquest canvi es produeix en un context de transformació social i econòmica a les Gimnèsies, on les pràctiques funeràries experimenten modificacions significatives vinculades a processos de segmentació social i contacte amb grups exògens, especialment els punicoebusitans (Guerrero, Gornés i Calvo 2006).

Abans de definir aquests enterraments, cal aclarir a quines edats i a quins individus ens referim. Tot i que en la historiografia es parla sovint «d'enterraments infantils», des d'un punt de vista antropològic es tracta, en realitat, d'individus encara més joves. Les poques referències disponibles provenen d'estudis realitzats al túmul de Son Ferrer, alguns publicats directament (Garcías i Gloaguen 2003; Alesan i Malgosa 2005) i altres a través d'informes inèdits, com el d'Alicia Alesan (2007). En aquest jaciment, la majoria dels individus identificats són fetus a terme i nounats, mentre que per a altres jaciments es disposa de dades que suggereixen edats més avançades, tot i que no s'han dut a terme anàlisis antropològiques específiques. En tot cas, l'estudi de les dimensions de les urnes indica que la gran majoria d'aquests individus no superarien els primers mesos de vida (Coll Sabater 2023).

Per comprendre millor l'evolució d'aquests enterraments i el seu paper dins les pràctiques funeràries posttalaiòtiques, cal analitzar com es distribueixen en l'espai i quines transformacions experimenten al llarg del temps. En aquest sentit, es poden distingir dues fases principals que evidencien un canvi en la manera de tractar els individus de curta edat en el ritual funerari.

En la primera fase dels enterraments infantils (segles V-II aC), aquestes inhumacions es realitzen en espais compartits amb adults. Exemples d'això es troben a Son Boronat, on *pithei* indígenes i urnes de marès contenen inhumacions infantils (Guerrero 1979), i en jaciments com Son Maimó i Cova Monja, on es documenten urnes de coll acampanat amb decoració geomètrica (Amorós 1974; Veny 1977; Enseñat 1981; Coll Sabater 2023). En aquest període, els infants eren dipositats en els mateixos espais que els adults, però amb algunes diferències rituals, com l'absència de tractaments en calç, més freqüents en individus d'edats superiors, la manca de decoració corporal i la inexistència d'aixovar metàl·lic o ceràmic que acompanyés la seva inhumació.

A partir del segle II aC es produeix una segregació progressiva d'aquests enterraments, i apareixen necròpolis exclusives per a infants. Destaca la necròpolis a l'aire lliure de Cas Santamarier, on es documenten inhumacions en urnes ceràmiques locals, urnes ibèriques i urnes de marès, sovint tapades amb ceràmica de taula d'importació (Rosselló Bordoy i Guerrero 1983), i a sa Marina Gran (Rosselló Bordoy 1963), una altra necròpolis a l'aire lliure, en aquest cas amb enterraments en urnes de marès. Altres exemples d'enterraments infantils diferenciats es troben a Son Ferrer, on les urnes funeràries es concentren en espais específics, com el corredor d'entrada de l'hipogeu (García Rosselló et al. 2015).

Per facilitar la comprensió dels diferents tipus de contenidors funeraris mencionats, enumerarem i il·lustrarem les formes més comunes. Inicialment, només a Son Boronat es documenten enterraments infantils dins urnes pitoides de ceràmica indígena. A partir del segle V aC, es generalitza l'ús d'urnes de ceràmica indígena de coll acampanat, sovint decorades amb motius circulars aplicats (p. e. Son Maimó, Cova Monja). Paral·lelament, també s'empren urnes de marès amb diverses morfologies (p. e. Son Boronat, sa Marina Gran, Cas Santamarier). Ja cap al segle II aC, coincidint amb la progressiva exteriorització de la pràctica funerària, s'incorporen grans contenidors de ceràmica amb torn, com ara peces d'origen ibèric o púnic, entre d'altres (p. e. Cas Santamarier, Son Ferrer) (fig. 1).

El fet que aquests individus, tant en espais compartits com en necròpolis exclusives, no presentin evidències de vestimenta ni de decoració corporal, sumat a l'absència d'indicis clars d'activitats rituals com la producció de sons, la deposició d'aixovars o el consum d'aliments, reforça la idea que eren percebuts de manera diferent dins la comunitat (Coll Sabater 2023). Aquesta manca de preparació funerària ha estat interpretada en altres estudis com un possible indicatiu que aquests infants eren considerats «inacabats» (Albero 2011), una concepció que troba paral·lels en altres contextos prehistòrics del Mediterrani.

En aquesta línia, s'ha suggerit recentment que la forma de les urnes indígenes de coll acampanat, que recorda el ventre matern, així com la decoració aplicada en forma de cercles i semicercles amb mamellons centrals, podria simbolitzar la protecció materna (fig. 2). Això indicaria que aquestes peces representaven no només un contenidor funerari, sinó també una extensió del cos matern, i que oferien protecció i alimentació a individus que, segons aquesta concepció, encara necessitaven completar el seu procés de formació (Coll Sabater 2024).

3. Les coves de Son Cresta i Son Taixaquet

A partir de la revisió dels materials no estudiats de Son Cresta i Son Taixaquet s'han documentat evidències que, junt al que ja s'exposà a inicis del segle passat, fan pensar que molt probablement en aquests dos indrets també s'hi dipositaren enterraments infantils.

3.1. Son Cresta

Son Cresta, localitzat en el terme municipal de Lluçmajor, es correspon amb un cementiri ubicat a l'interior d'una cova artificial. La troballa d'aquest jaciment es donà el 1895, moment en què es començaren a espoliar els materials per passar a formar part de diverses col·leccions particulars. No va ser fins al 1917 quan, emmarcat en el pla d'excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans, J. Colominas n'inicià el buidatge (Enseñat 1981: 49).

Pel que fa a la forma d'aquesta cova, es tractava d'una cova originalment natural que es va ampliar amb un altre àmbit i s'hi excavaren tres columnes en la mateixa roca per aguantar-ne la volta del sòtil. La planta era irregular i presentava quatre escalons tallats en la roca per adaptar el pendent de comunicació entre els dos àmbits. Quant a les mesures, presentava 10,5 m d'amplada a l'entrada, la qual donava accés a un vestíbul de 14 x 7 m. Després d'aquest, s'accedia a una cambra de 18 x 11 m sostinguda per les mencionades columnes, del voltant d'1 m de diàmetre. L'altura de la sala arribava als 4 m (Coll 1989: 217).

Degut a l'antiguitat de les excavacions i a l'estat del mateix jaciment en el moment d'aquestes, l'únic que sabem quant als nivells estratigràfics de la cova és que per sota de les restes de la volta enfonsada aparegué una capa de cendres i materials entremesclats i revolts d'un metre de potència (Colominas 1920: 725, 728, 734) que, probablement, es relacionin amb enterraments en calç.

A més, la presència d'enterraments en urnes de marès i en gerres ceràmiques (Pascual 1986; Font Obrador 1978) podria fer-nos pensar en l'existència d'enterraments infantils diferenciats dels enterraments en calç, tal com planteja Coll tenint en compte la presència d'urnes de marès (Coll 1989: 470). En aquest sentit, Font Obrador parla d'enterraments nombrosos, ja que apareixen moltes restes en urnes de marès de tapadora plana i de doble vessant, així com en gerres (Font Obrador 1978: 394). Però, per

desgràcia, no se'ns aporta més informació al respecte. De fet, les úniques referències extenses publicades quant a les urnes de marès es remunten al segle passat en la publicació que fa referència al seu descobriment. Les introdueix com a fragments d'urnes cineràries però al final de l'escrit diu «en su totalidad fueron extraídas sin que los restos de la más completa presente el menor indicio de haber contenido productos de cremación» (Pascual 1986: 172).

La presència d'urnes ceràmiques indeterminades i d'urnes de marès amb restes humanes inhumades i no cremades ens va fer considerar la possibilitat que es tractés d'enterraments infantils. No obstant això, les publicacions referents a Son Cresta citades al llarg d'aquest apartat no inclouen dibuixos arqueològics ni fotografies de les peces en qüestió, fet que dificulta la confirmació d'aquesta hipòtesi. Per aquest motiu, durant l'estiu de 2024 vam visitar el Museu Arqueològic de Catalunya, on es conserven tots els materials procedents d'aquest jaciment, per revisar tant les peces senceres publicades (Enseñat 1981) com els nombrosos fragments encara inèdits. Aquests darrers han aportat informació clau que, combinada amb les evidències escrites i les noves dades materials, permet suggerir que, molt probablement, en aquesta necròpolis també es van dur a terme enterraments infantils.

En concret, hem identificat fragments de vores de ceràmica indígena de grans dimensions que, per la seva morfologia, podrien correspondre a les urnes de coll acampanat utilitzades com a receptacles funeraris. A més, s'han recuperat tres fragments informes del mateix tipus d'urnes amb decoració aplicada en forma de cercles i semicercles amb un mamelló central (fig. 3), un patró decoratiu característic de les urnes documentades en altres necròpolis on es té constància d'aquesta pràctica funerària infantil.

3.2. Son Taixaquet

Son Taixaquet, ubicat també a Lluçmajor, es un jaciment del qual es desconeix el moment del descobriment i del qual la notícia més antiga que ens arriba és del 1840 en l'obra *Voyage en Sardaigne* d'Albert della Marmora. Els materials d'aquest jaciment han estat mencionats i considerats per diversos autors (Bosch i Colominas 1937; Pons 1951; Amorós 1955), però no va ser fins al 1981 quan C. Enseñat realitzà un inventari dels materials ubicats al Museu d'Arqueologia de Barcelona recuperats prèviament per J. Colominas en les seves campanyes d'excavació a Mallorca a inicis del segle xx.

Es tracta d'una necròpolis ubicada en una cova inicialment natural però retocada artificialment per a finalitats funeràries. Les dimensions generals de la cova són de 30 m de longitud, poc més de 2 m d'alçària i uns 18 m d'amplada. El seu interior estava dividit en tres zones. La primera zona o vestíbul comptava amb una sola columna central. Durant la visita d'Enseñat, aquesta primera zona ja estava modificada per a fins agraris. La segona zona, a l'oest, és la més profunda i és de forma oval, amb dues columnes. La tercera zona, al sud, és la cambra de majors dimensions, amb almenys una columna i alguns murs (Enseñat 1981).

L'ambigüitat de l'excavació impedeix tenir una descripció detallada del tipus d'enterrament que es produí en aquesta necròpolis. Sols comptem amb les descripcions que en realitzà Colominas i que foren transmeses per Pons (1950), que ens permeten suposar que s'hi desenvoluparen enterraments en calç: «los enterramientos fueron en principio de incineración siguiendo la costumbre de la Edad del Bronce, pero más tarde aparecen mezclados con los de inhumación (Pons 1950; Coll 1989: 221)».

Segons els inventaris de materials publicats per C. Enseñat, en aquesta necròpolis s'hi van documentar grans contenidors ceràmics de tradició ibèrica, concretament *kalathos*. Aquest tipus de peces són poc habituals en contextos funeraris posttalaiòtics, si bé se'n coneix un exemplar a Cas Santamarier que es va reutilitzar com a contenidor funerari per a un enterrament infantil (fig. 4). Malgrat que l'evidència sigui limitada, la presència d'aquests fragments podria indicar que a Son Taixaquet també es van produir inhumacions infantils (fig. 4). No obstant això, serà necessari revisar els materials inèdits, especialment els fragments de ceràmica feta a mà, per confirmar si, com a Son Cresta, també s'hi van utilitzar urnes indígenes de coll acampanat amb decoració aplicada amb motius circulars i semicirculars.

4. Conclusions

L'estudi dels enterraments infantils a Mallorca durant el període posttalaiòtic ha permès aprofundir en la comprensió d'un fenomen funerari que, tot i estar documentat en altres jaciments, continua presentant nombroses incògnites. La revisió de materials arqueològics inèdits, especialment a Son Cresta i Son Taixaquet, suggereix que la pràctica d'inhumar nadons i fetus dins contenidors funeraris es va estendre més enllà dels jaciments tradicionalment documentats, i que es va consolidar com un patró generalitzat en el paisatge funerari de l'illa.

Els resultats d'aquesta recerca evidencien una diferenciació clara en el tractament funerari dels infants respecte als adults. Aquesta distinció es manifesta tant en la ubicació de les sepultures com en l'absència d'elements ritualístics, com ara aixovars, vestimenta o activitats *post mortem* documentades en altres tipus d'enterraments. Aquestes pràctiques funeràries suggereixen una percepció social específica de la infància, possiblement vinculada a la idea que els individus més joves encara no havien assolit una identitat plena dins la comunitat.

A més, la morfologia dels contenidors indígenes, decorats amb cercles i semicercles amb mamelló central, apunta a una possible relació simbòlica amb la protecció materna. Aquesta interpretació reforça la idea que les urnes funeràries no eren simples estructures funcionals, sinó que també carregaven un fort simbolisme associat a les creences i emocions envers la mort infantil.

En definitiva, aquest treball ha contribuït a ampliar el coneixement sobre la gestió de la infantesa en el context posttalaiòtic i ha aportat noves evidències a la discussió sobre la diversitat de pràctiques funeràries a Mallorca. La revisió dels materials de

Son Cresta i Son Taixaquet subratlla la necessitat de continuar investigant jaciments menys coneguts per tal d'obtenir una visió més completa de les dinàmiques funeràries i socials d'aquesta època.

Annex gràfic

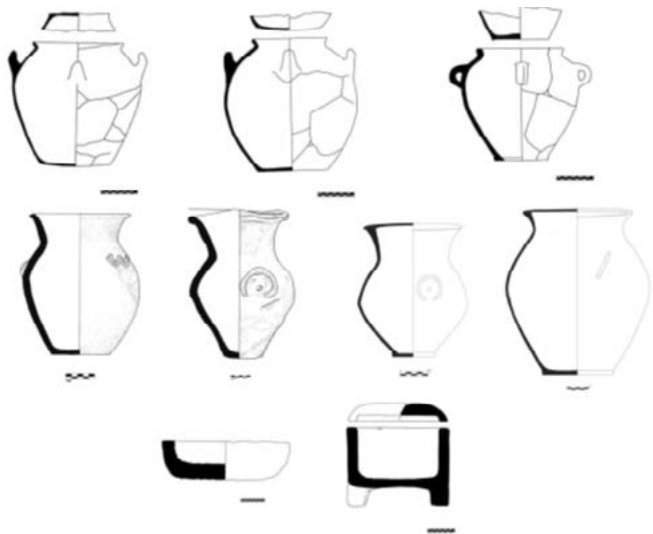

Figura 1. Urnes pitoides amb enterraments infantils de Son Boronat (11529, 11527 i 11535), urnes de coll acampanat de Cova Monja (CM319 i CM353) i de Son Maimó (SM2 i SM160) i urnes de marès amb enterraments infantils de Son Boronat (11518 i 11517). (Muntatge elaborat a partir de Veny 1977; Guerrero 1979). Font: Coll i Carbonell 2021: 75.

Figura 2. Exemples d'urnes de coll acampanat i detall d'alguns dels patrons decoratius, procedents de Cova Monja. Font: Coll Sabater 2023, 2024.

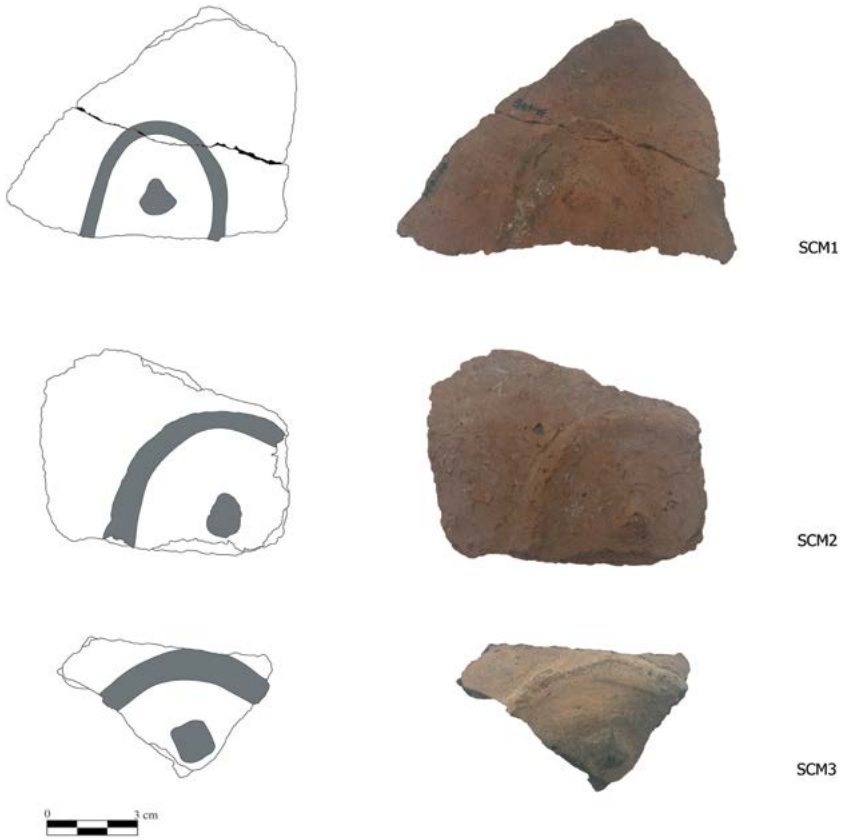

Figura 3. Fragments d'urnes de coll acampanat amb decoració aplicada semicircular i mame-lló central. Dibuixos a càrrec de Mercè Roca. Fotografies a càrrec de l'autora.

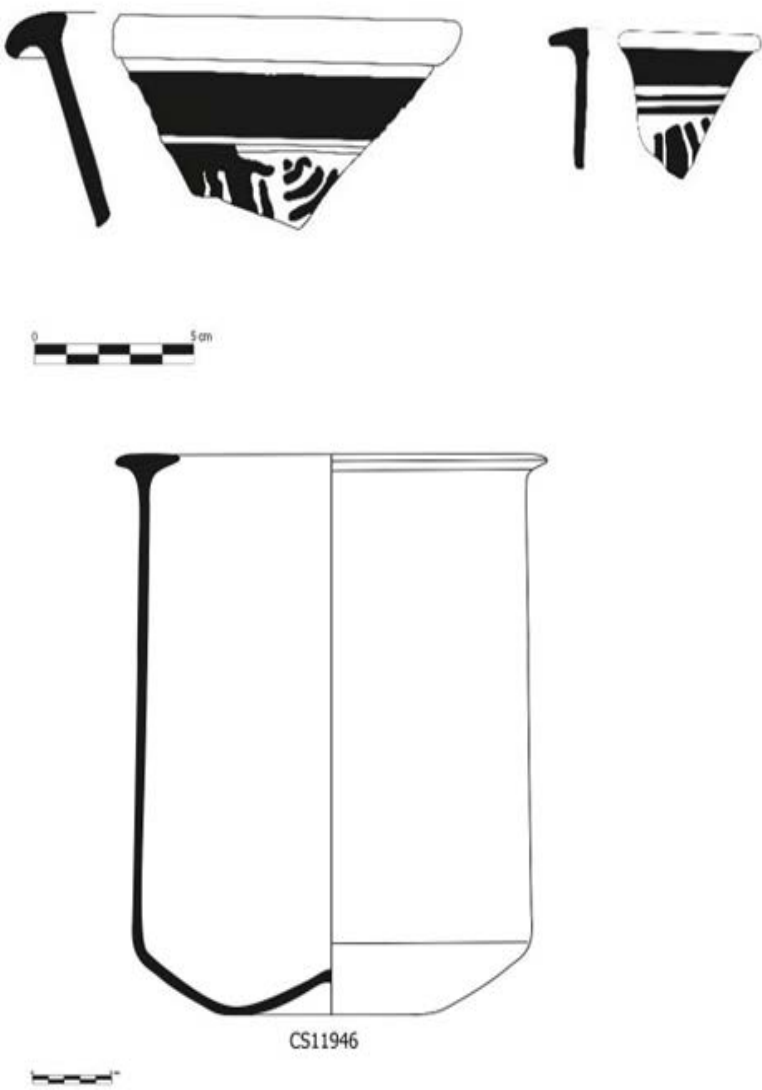

Figura 4. Dos fragments de grans contenidors ibèrics tipus *kalathos* procedents de Son Tàixaquet (Enseñat 1981) i *kalathos* sencer amb contingut antropològic infantil procedent de Cas Santamarier (Rosselló Bordoy i Guerrero 1983).

Bibliografia

- Alesan, A. (2007). Estudi del material antropològic del Turriforme de Son Ferrer, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.
- Albero, D. (2011). *Caracterización tecnológica, social y adaptación funcional de cerámicas prehistóricas en el Oeste y Sureste de Mallorca (1700-50 BC). Aproximación sincrónica y diacrónica a partir del estudio arqueométrico de pastas* [Tesi doctoral, Universidad de Granada]. Repositorio Institucional de la Universidad de Granada.
- Amorós, L. (1955). El bronce de Son Taixequet. Llucmajor (Mallorca). *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, (22), 770-781.
- Amorós, L. (1974). La cueva sepulcral prerromana de Son Maimó en el término municipal de Petra (Mallorca). En Instituto de Arqueología y Prehistoria (Ed.). *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular*. Universitat de Barcelona.
- Baxter, J. E. (2005). *The Archaeology of Childhood: Children, Gender, and Material Culture*. AltaMira Press.
- Bosch, P. i Colominas, J. (1937). Les fouilles de Majorque et la Préhistoire des Îles Baléares. En *Commission Internationale pour la Préhistoire de la Méditerranée Occidentale (1935 Barcelona)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Coll Sabater, M. (2023). *Una aproximació fenomenològica multisensorial al món funerari de Mallorca durant el posttalaotíc*. [Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears]. Repositorio Institucional de la Universitat de les Illes Balears.
- Coll Sabater, M. (2024). From Wombs to Urns: Analyzing Childhood and the Maternal Figure through the Funerary Context of Late Iron Age Mallorca (Spain). Al congrés «From the Cradle to the Grave: The Life Course Approach in Archaeology». Joukowsky Institute for Archaeology and the Ancient World at Brown University. 5 i 6 d'abril 2024.
- Crawford, S. (2017). *The Archaeology of Play Things: Theorising a Toy Stage in the 'Biography' of Objects*. *Childhood in the Past*, 10(1), 81-98.
- Enseñat, C. (1981). *Las cuevas sepulcrales mallorquinas de la Edad del Hierro*. Excavaciones Arqueológicas en España: Vol. 118. Ministerio de Cultura.
- Font Obrador, D. (1978). Mallorca protohistórica. En J. Mascaró Pasarius (Ed.), *Historia de Mallorca* (pp. 353-416). Gràfiques Miramar.
- García Rosselló, J., Calvo, M., Javaloyas, D., Albero, D. (2015). La secuencia cronológica de uso del turriforme escalonado de Son Ferrer: persistencia de uso e identidad simbólica. *L'entretèixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*. Govern de les Illes Balears.
- Garcías Maas, M. P. i Gloaguen, E. (2003). Los enterramientos infantiles en el túmulo de Son Ferrer (Calviá, Mallorca): Una primera aproximación. *Mayurqa*, 29, 269-280.
- Guerrero, V. M. (1979). El yacimiento funerario de Son Boronat (Calviá, Mallorca). *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 37(830-831), 1-50.
- Guerrero Ayuso, V. M., Calvo Trías, M. i Gornés Hachero, S. J. (2006). *Mallorca y Menorca en la Edad del Hierro. Historia de las Baleares: Vol. 2*, El Mundo. El Día de Baleares.

- Lillehammer, G. (1989). A Child is Born: The Child's World in an Archaeological Perspective. *Norwegian Archaeological Review*, 22(2), 89-105.
- Nilsson Stutz, L. i Tarlow, S. (2013). *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford University Press.
- Pascual, E. (1896). Hallazgo arqueológico en Lluchmayor (Son Cresta), *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, VI.
- Pons, J. (1951). Cráneos de época romana procedentes de la necrópolis de Son Taxequet (Mallorca). *Homenaje a Luis de Hoyos Sainz*, II.
- Rebay-Salisbury, K. (2017). Bronze Age Beginnings: The Conceptualization of Motherhood in Prehistoric Europe. En D. Cooper & C. Phelan (Eds.), *Motherhood in Antiquity* (pp. 169-192). Springer.
- Rebay-Salisbury, K., et al. (2018). *Motherhood at Early Bronze Age Unterhautzenthäl, Lower Austria*. *Archaeologia Austriaca*, 102, 71-92.
- Rivera-Hernández, A. (2024). *Los otros niños. Infancia(s) y prácticas funerarias en las comunidades fenicias y púnicas de Sicilia, Cerdeña e Ibiza*. Sagvntvm.
- Rosselló Bordoy, G. (1963). Nueva necrópolis en Ses Salines, Mallorca. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 7, 184-187.
- Rosselló Bordoy, G., i Guerrero, V. M. (1983). La necrópolis infantil de Cas Santamarier (Son Oms) (Palma de Mallorca). *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15, 405-448.
- Sánchez Romero, M. i Cid López, R. (2018). *Motherhood and Infancies in the Mediterranean in Antiquity*. Routledge.
- Sofaer, J. (2013). Towards a Social Bioarchaeology of Age. En L. Nilsson Stutz & S. Tarlow (Eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* (pp. 143-159). Oxford University Press.
- Tarlow, S. (2011). *Ritual, Belief and the Dead in Early Modern Britain and Ireland*. Cambridge University Press.
- Veny, C. (1977). Apuntes complementarios sobre la cueva de la Edad del Hierro de Son Maimó, Petra (Mallorca). *Trabajos de Prehistoria*. 34(1), 111-164.
- Weiss-Krejci, E. (2011). The Cycle of Death. *Cambridge Archaeological Journal*, 21(1), 71-82.

PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DE LLUCMAJOR VERSUS PLA GENERAL D'ORDENACIÓ URBANA

Rafael Coll Pujol

Arquitecte coautor del PGOU

Resum

Com a coautor del PGOU de 1984 encara vigent, en aquesta comunicació voldria fer una sèrie de consideracions sobre el patrimoni de Lluçmajor en general i sobre el patrimoni arqueològic en particular.

En primer lloc i com a subtítol, faig una reflexió sobre el catàleg i la seva situació actual.

En segon lloc i continuant en l'apartat introductori, vull aclarir que dels béns patrimonials que formen part del patrimoni arqueològic, aquest estudi es limita exclusivament als jaciments arqueològics.

En tercer lloc, per completar l'apartat introductori, faig una exposició referent al gran nombre de jaciments arqueològics inventariats al terme de Lluçmajor que ens posen de manifest la quantitat i qualitat d'aquests jaciments.

En una segona part aport una recopilació des de la situació de partida del vigent PGOU de 1984 fins a l'actualitat, tant pel que fa referència a aquest PGOU com a la normativa sobrevinguda relativa a la legislació sobre protecció del patrimoni i a la legislació urbanística quant a les seves referències i els seus instruments de protecció del patrimoni. És una recopilació que inclou l'intent de revisió del PGOU el 1985 i el Catàleg de Béns Immobles aprovat inicialment en aquella data.

En una tercera part faig una reflexió sobre el patrimoni arqueològic com a patrimoni arquitectònic, ampliant en aquest aspecte la seva importància, resultat d'un procés d'especialització i organització jerarquizada d'aquella societat. Salvant les distàncies, hi havia qui projectava l'estructura de l'element (talaiot, túmul, poblat, etc.), qui elegia i s'encarregava de l'aprovisionament del material i qui n'organitzava la construcció, amb l'equip humà pertinent.

Fent una anàlisi territorial més acurada, en una quarta part expòs, en primer lloc, una sèrie d'observacions sobre la superposició de diferents béns patrimonials en un únic indret, circumstàncies que s'haurien de tenir en compte a l'hora d'establir conjuntament les condicions de protecció. En segon lloc, faig una sèrie de reflexions sobre els drets i deures que es deriven de la protecció del patrimoni arqueològic, tant en relació amb la legislació urbanística i d'ordenació del territori com amb la legislació de patrimoni.

Com a conclusió faig una reflexió sobre la protecció del patrimoni arqueològic més enllà de l'aplicació de la normativa de protecció.

1. Introducció

Aquesta comunicació hauria de dur com a subtítol: «El Catàleg de Béns Immobles de Lluçmajor», perquè el catàleg és el document que sintetitza i perfecciona la protecció del patrimoni immoble d'un municipi, com a simbiosi de la legislació de protecció del patrimoni i la legislació urbanística.

Per preparar aquest treball, partint del que hauria de ser el Catàleg de Protecció del Patrimoni Arqueològic, em vaig fer una sèrie de preguntes:

Primera pregunta: Lluçmajor disposa de Catàleg de Protecció del Patrimoni Arqueològic? Resposta: sí i no: Sí, té un catàleg que, si bé pretenia ser un catàleg urbanístic, s'ha quedat en una situació intermèdia, més semblant a la del Catàleg General de Patrimoni Històric de les Illes Balears. I no, no té un catàleg com estableix la legislació urbanística, perquè la seva documentació no abasta la totalitat de les prescripcions d'aquesta legislació ni ha seguit la tramitació pertinent per a la seva aprovació definitiva.

Segona pregunta: El patrimoni arqueològic de Lluçmajor està protegit? Sí, perquè la legislació de patrimoni històric de les Illes Balears així ho estableix, i en el cas concret del patrimoni arqueològic, la majoria d'elements catalogats tenen la condició de BIC (Béns d'Interès Cultural). A la pràctica estan realment protegits els béns patrimonials de Lluçmajor? Qui els controla? Qui els vigila? L'Ajuntament de Lluçmajor té cap comissió de patrimoni com es menciona en les fitxes del catàleg? Té cap tècnic especialitzat en patrimoni o algun conveni amb una altra administració per fer el seguiment i control de les actuacions sobre aquest tipus de patrimoni?

2. Els béns que integren el patrimoni arqueològic

Segons l'article 49 de la Llei 12/1998, integren el patrimoni arqueològic de la Illes Balears i, per tant, el seu patrimoni històric, els béns mobles i immobles i els valors de la cultura l'estudi dels quals requereix l'aplicació de metodologia arqueològica, hagin estat extrets o no de la superfície, del subsol, de la mar territorial o de la plataforma continental. Formen part, així mateix, d'aquest patrimoni, els elements geològics i paleontològics relacionats amb la història de la humanitat i les mostres ecoarqueològiques extretes en jaciments arqueològics que no hagin de ser destruïdes un cop analitzades científicament.

L'abast d'aquests elements és molt ampli però es pot resumir així:

- Els jaciments o llocs del nostre territori on es troben aquests béns patrimonials, ja siguin llocs naturals o artificials, o estructures construïdes pels humans des del moment que varen habitar aquest territori, ja siguin visibles en superfície o en el subsol.
- Els béns mobles produïts o utilitzats per aquests habitants, ja siguin estris

o utensilis per a la vida quotidiana, per a la defensa o per a l'ornament personal, o elements escultòrics amb tot tipus de finalitats, en molts casos de caràcter religiós. Elements que es troben soterrats dins les estructures abans esmentades o en els seus voltants.

- Els béns mobles ja extrets, ja sigui en mans de particulars o d'entitats o institucions públiques.
- Els elements geològics o paleontològics relacionats amb la història de la humanitat.

En aquesta comunicació ens referirem exclusivament als primers, els jaciments arqueològics.

3. Lluçmajor, un territori molt ric en patrimoni arqueològic

Per als redactors del planejament urbanístic, la protecció del patrimoni arqueològic d'un determinat territori comença per la tasca feta pels arqueòlegs i els historiadors. Els seus estudis són la peça fonamental per iniciar el procés de protecció del patrimoni. (Imatge 1)

La protecció del patrimoni des del caire normatiu s'inicia a partir de les primeres legislacions sobre patrimoni historicoartístic. La incardinació de la protecció del patrimoni historicoartístic amb legislació urbanística i el planejament urbanístic vendrà molt més tard.

Dins el nucli urbà de Lluçmajor, de restes arqueològiques no en trobam cap, tot el contrari del que passa en el seu terme municipal, un dels d'alta densitat de Mallorca, segons les dades que ens aporta J. Mascaró Pasarius en la seva obra *Corpus de toponímia de Mallorca*, vol v (1966-1967).

Així doncs, la importància d'aquests béns patrimonials la tenim quantificada des que es començaren a fer inventaris.

Quant als inventaris de béns arqueològics anteriors a 1984, trobam:

- Primer inventari de 1967, annex a l'OM de 31 de març de 1967, amb 140 elements.
- Segon inventari annex a la Carta Arqueològica. Font Obrador, *Historia de Lluçmajor*, vol. I, amb 147 elements. (Imatge 2)

Aquest inventari amb 147 jaciments inclou:

Tipologies	
Poblats talaiòtics	24 (11 en ruïnes)
Restes talaiòtiques	38
Talaiots fora de poblats	21 (3 en ruïnes)
Navetes fora de poblats	8
Bases i cocons	5
Coves artificials	4
Coves naturals	8
Pedreres	2

Els inventaris posteriors a 1984 són:

- Catàleg 2005, 180 elements.
- Inventario Arqueológico de Mallorca. Lluçmajor. *Aramburu* 2018/2023, 151 elements.
- Llista de béns arqueològics catalogats com a BIC pel Consell de Mallorca, en la categoria de monuments, 141 elements.

Si bé el Catàleg és el més extens, l'inventari d'Aramburu és molt més complet quant a informació sobre els elements inventariats.

En resum, al territori de Lluçmajor, fora de les zones urbanes, s'hi troben, segons el catàleg més extens, 180 elements de patrimoni arqueològic (més de 400 segons Mascaró Pasarius), situats en més de 150 propietats (parcel·les).

Des del punt de vista urbanístic, totes aquelles parcel·les o part de parcel·les on es troben aquests elements patrimonials s'han de sotmetre a una delimitació objecte de qualificació urbanística que reguli les condicions d'ús, així com les condicions d'intervenció per preservar aquests béns patrimonials. (Imatge 3)

4. La protecció del patrimoni arqueològic en el vigent PGOU de 1984

El PGOU vigent al municipi de Lluçmajor va ser aprovat definitivament el desembre de 1984, un moment en el qual ni la legislació estatal de protecció del patrimoni estava tan clara com ho està ara (l'autonòmica no existia), ni tampoc la seva correlació amb el planejament urbanístic. Així i tot, la protecció del patrimoni de Lluçmajor forma part dels objectius i continguts del PGOU de 1984.

Així doncs, en el PGOU de 1984 la protecció del patrimoni hi és present, com hem dit, en els seus objectius i els seus continguts, fet que es tradueix en les Normes Urbanístiques, capítol 2, Desenvolupament del Pla:

«Art. 11. Para el desarrollo del Plan General, se formularán, redactarán y aprobarán Planes Parciales, Planes Especiales y Programas de Actuación Urbanística.

Art. 13. Los Planes Especiales se redactarán en desarrollo de la previsiones contenidas en el Plan General con las siguientes finalidades:

c) Protección, catalogación, conservación y mejora de los espacios naturales, del paisaje, del medio físico, del patrimonio arquitectónico, arqueológico, histórico y artístico.»

Per tant, la protecció del patrimoni arqueològic està prevista de manera explícita en el PGOU mitjançant la formulació i redacció d'un pla especial, tal com ve especificat en el Reglament de planejament de 1978, aleshores vigent, en el qual s'inclouen els catàlegs com a document complementari d'aquest pla especial.

És evident que els autors del PGOU coneixiem la importància del patrimoni arqueològic de Lluçmajor, ja que en la recollida d'informació urbanística hi va col·laborar el Dr. Font Obrador, que en el seu primer volum dedica l'apartat 2, «Carta Arqueològica», a una descripció detallada del patrimoni arqueològic, i n'adjunta el mapa corresponent, com hem exposat en l'apartat anterior.

La qüestió més significativa d'aquesta carta arqueològica és que el patrimoni arqueològic se situa tot ell en sòl rústic (sòl no urbanitzable) i en molts casos formant part de conjunts en els quals es troben diferents elements patrimonials, arquitectònics, etnològics, naturals, paisatgístics, etc.

Una altra qüestió molt important és que tot aquest patrimoni arqueològic està en terrenys de propietat privada —ens hi referirem en altres apartats.

5. La legislació de protecció del patrimoni arqueològic sorgida a partir de 1984

Poc temps després de l'aprovació del PGOU el desembre de 1984, el juny de 1985 s'aprova la Llei 16/1985, del patrimoni històric espanyol (LPHE), llei que ja de forma definitiva i directa enllaça amb la normativa urbanística els béns d'interès cultural. L'article 16.1 es refereix a la suspensió de llicències urbanístiques, i l'article 20.1, a l'obligació de redactar un pla especial o una altra figura urbanística una vegada declarat BIC com a *conjunto histórico, sitio histórico o zona arqueológica*, així com altres aspectes relatius a condicions per atorgar llicències d'obres, etc.

Pel que fa a la legislació autonòmica de protecció del patrimoni històric, el desembre de 1998 s'aprova la Llei de patrimoni històric de les Illes Balears (LPHIB), que, recollint el que prescriu la llei estatal en el seu article 36.1, estableix que: «Els termes de la declaració d'un immoble com a bé d'interès cultural vincularan als plans o normes urbanístiques que afectin aquest immoble. En el cas de plans o normes vigents abans de la declaració, l'Ajuntament en durà a terme les adaptacions necessàries.»

Així mateix, l'article 36.2 estableix: «Quan es tracti d'un conjunt històric, jardí històric, lloc històric, lloc d'interès etnològic, zona arqueològica o zona paleontològica, l'ajuntament corresponent haurà d'elaborar un pla especial de protecció o instrument urbanístic de protecció, o adequar-ne un de vigent que compleixi amb les exigències d'aquesta llei».

6. La incardinació de l'actual normativa del PGOU de 1984 amb la legislació de patrimoni històric

Hem vist que tenim com a legislació de patrimoni històric:

- La Llei estatal de protecció del PHE de 1985
- La Llei de patrimoni històric de les Illes Balears de 1998

La pregunta és: Es pot incidir en la protecció del patrimoni en general i del patrimoni arqueològic en particular sense necessitat de redactar un nou PGOU?

La meua opinió és que sí, que es pot redactar un pla especial de protecció del patrimoni en general i de l'arqueològic en particular que inclogui el catàleg corresponent, un pla especial que, si s'escau, es recolliria en el moment de revisió del PGOU.

Una qüestió a destacar és que la normativa del PGOU de 1984 concorda perfectament amb el que després determina la Llei 12/1998, de patrimoni històric de les Illes Balears, concretament amb l'article 36.2, relatiu a la elaboració d'un pla especial de protecció, com preveu l'article 13 de les Normes Urbanístiques d'aquest PGOU de 1984, pla especial que comporta el contingut d'un catàleg, com disposa el Reglament de planejament urbanístic estatal vigent aleshores a les Illes Balears.

Per tant, les noves legislacions sobrevingudes no tan sols no contradiuen les Normes Urbanístiques del PGOU de 1984, sinó que reforcen el seu contingut pel que fa a la protecció del patrimoni arqueològic de Lluçmajor.

En aquest aspecte he de formular la meua decepció pel que fa a l'actuació dels tècnics municipals encarregats de gestionar el PGOU i dels especialistes en patrimoni arqueològic a l'hora d'interessar els polítics de torn a tirar endavant les tasques per protegir aquest important patrimoni del municipi de Lluçmajor.

7. La protecció del patrimoni arqueològic de Mallorca en la legislació urbanística actual

7.1. El Pla Territorial Insular de Mallorca (PTIM)

El PTIM és una figura intermèdia entre la legislació i el PGOU, que ja actua directament sobre el territori. Així doncs, aquest planejament de caire supramunicipal, aprovat el desembre del 2004, incideix en el planejament municipal en importants aspectes.

Pel que fa al patrimoni en general i al patrimoni arqueològic en particular, el PTIM incideix en moltes precisions quant als elements que com a mínim s'han de catalogar, en els qual es troben els jaciments arqueològics, el contingut dels catàlegs i els nivells de protecció a fixar, i en el contingut mínim de les fitxes individuals de cada element, entre les quals es troba la definició d'una zona de protecció.

Les Normes del PTIM són prou conegudes i han estat comentades per diversos especialistes i, per tant, consideram innecessari incidir-hi, amb excepció de les particularitats pròpies del terme de Lluçmajor, que comentarem en els apartats següents.

7.2. La Llei 12/2017, de 29 de desembre, d'urbanisme de les Illes Balears

L'article 48 d'aquesta llei estableix l'obligació de redactar, tramitar i aprovar el Catàleg de Protecció del Patrimoni de cada municipi i incorporar-lo al seu planejament general.

7.3. Reglament de la Llei 12/2017, de 29 de desembre, d'urbanisme a les Illes Balears, per a l'illa de Mallorca

Aquest reglament per a la illa de Mallorca, en els seus articles 76, 77, 78, 79, 80 i 81, detalla els continguts, les determinacions, la tipificació dels nivells de protecció, la documentació i el contingut de les fitxes individualitzades dels elements catalogats del Catàleg de Béns Immobles, i hi incorpora i amplia els continguts del Pla Territorial de l'Illa de Mallorca.

8. L'intent de revisió del PGOU de 1984 i la incorporació del Catàleg de Béns Immobles de Lluçmajor el 2005

La gestió del PGOU en relació amb el desenvolupament de les previsions de protecció de patrimoni arqueològic és una qüestió inacabada i més difícil de resoldre del que sembla.

Les normes urbanístiques d'aquest PGOU de 1984 estableixen en els seus articles 6 i 7 les circumstàncies i condicions per les quals s'ha de revisar el PGOU, circumstàncies que es donaven de sobres per procedir a aquesta revisió, i, d'acord

amb la normativa vigent en aquell moment, s'havia de redactar el catàleg que no s'havia fet abans, com indiquen les mateixes normes de desenvolupament d'aquest PGOU.

Així doncs, el 2005, vint-i-un anys després de l'aprovació del PGOU de 1984, que només estava programat per a dos quadriennis, se'n va fer un intent de revisió mitjançant un avançament que no va prosperar.

Proposta d'avançament

En la documentació d'Informació Urbanística, documentació necessària i prèvia a l'avanç quant a patrimoni arqueològic, només en l'apartat d'Història s'hi fa una petita referència quan es parla de prehistòria. En l'apartat d'Arquitectura i Patrimoni no s'inclou cap referència a patrimoni arqueològic. En l'apartat de Geografia i Territori tampoc es troba cap referència a jaciments arqueològics.

Pel que fa a les propostes de l'avançament, en l'apartat de Metes i Objectius, només de forma molt genèrica es fa referència a «conservació i revitalització del patrimoni cultural» i a «conservació i revitalització dels edificis singulars de caràcter monumental o historicoartístic i dels conjunts d'interès ambiental, evitant la degradació física i funcional».

En l'apartat de Propostes i Alternatives es presenten tres alternatives, de les quals comentarem les dues que poden tenir alguna incidència en la protecció del patrimoni arqueològic.

- Alternativa de protecció paisatgística

La proposta inclou la «creació de dos pols culturals al sud del nucli de Lluçmajor», sense més especificacions, de manera que queda com un simple enunciat. Per altra part, la protecció paisatgística ja estava implantada en el PGOU vigent, al qual no es fa cap referència, i en la documentació gràfica la proposta és una còpia de la zonificació dels àmbits de protecció del PGOU de 1984, ja que se'n canvia només la terminologia. Per tant, no es pot considerar una alternativa, sinó en tot cas una proposta de modificació de la normativa a la mateixa zonificació. No es fa cap referència a la protecció del patrimoni arqueològic ni a cap altre tipus d'element patrimonial.

- Alternativa lúdica i de regeneració forestal

És una proposta difícil d'interpretar a partir dels seus enunciats, però que en qualsevol cas comportaria una forta intervenció en el territori. No s'hi fa cap referència expressa a la protecció del patrimoni arqueològic ni a cap altre tipus d'element patrimonial. En resum, la protecció del patrimoni arqueològic és la gran absent, més enllà de la seva catalogació en un document complementari.

Tot i això, aquestes propostes ens suggereixen que, per donar a conèixer aquest patrimoni tan valuós, una idea no gens nova que ja s'ha experimentat en altres municipis és la d'organitzar unes rutes de visita d'elements significatius del patrimoni arqueològic de Lluçmajor.

Pel que fa al Catàleg de Béns Immobles que es va redactar com una peça totalment separada del PGOU, trobam l'apartat de Patrimoni Arqueològic, que conté 180 fitxes, i per tant és molt nombrós quant a identificació de jaciments i restes de jaciments, com a resultat d'un extens treball de camp. Inclou una breu memòria general en la qual es detalla la relació de tipologies d'elements patrimonials catalogats, tipologies que no abasten la totalitat dels que segons el PTIM s'han de catalogar (entre d'altres els béns d'interès paisatgístic i ambiental, i el que fa referència a conjunts urbans).

En molts casos, aquests jaciments o restes de jaciments estan agrupats en una zona que s'hauria d'identificar com a zona arqueològica o inclús zona de protecció patrimonial, en la qual es troben, en un àmbit reduït, un conjunt de diferents elements patrimonials a protegir, sense perjudici que disposin individualment de la seva pròpia fitxa de protecció.

Aquest catàleg, incomplet pel que fa a contingut de dades a les fitxes i a la memòria justificativa, i absent de normativa específica, no ha seguit la tramitació corresponent per a la seva aprovació definitiva.

9. El patrimoni arqueològic de Lluçmajor com a patrimoni arquitectònic

La història de l'arquitectura comença habitualment amb algunes referències a les primeres construccions de l'època prehistòrica, qüestió en la qual s'ha anat aprofundint, i gràcies als darrers estudis sobre la datació de l'època en què anaven apareixent aquestes diferents estructures (navetes, talaiots, poblats, santuaris, etc.) s'ha anat revisant la cronologia que relaciona el tipus d'estructures corresponents a les distintes etapes en correlació a la divisió clàssica —calcolític, edat de bronze, edat de ferro.

L'edat de bronze ha quedat associada al període naviforme, i l'edat de ferro, als períodes pretalaiòtic, talaiòtic i posttalaiòtic.

Ens referim a construccions ciclòpies aixecades per persones amb coneixements especialitzats en construcció, en definitiva amb coneixements d'arquitectura.

- Període naviforme

En el període naviforme a Mallorca comença la construcció dels primers habitatges, unes construccions de planta allargada oberta per un extrem i acabada en forma absidal per l'altre, fetes amb murs ciclopis lleugerament inclinats que es van

tancant a mesura que van guanyant alçària, cobertes amb troncs i branques i argila pastada. Aquestes construccions s'anomenen navetes, per la semblança a una barca tombada cap per avall. A vegades, aquestes navetes van aparellades; en aquest cas les anomenades navetes geminades. (Imatges 4-8)

Al seu interior, a la part central, tenien una foganya, tant per cuinar com per escalfar-se, i al fons, una habitació.

S'hi troben navetes aïllades i agrupades formant poblats.

Las navetes mallorquines d'aquest període són sempre per a habitatge, a diferència de les de Menorca, que són per a enterrament.

En l'Inventari Arqueològic de Lluçmajor de Javier Aramburu-Zabala trobam 16 jaciments amb estructures naviformes, dels quals 5 corresponen a petites agrupacions.

- Període talaiòtic

Aquest període és el que més estructures ens ha deixat i al qual s'han dedicat més estudis. Va ser un període de gran auge constructiu —a Mallorca hi ha més de 400 talaiots comptabilitzats, nombrosos poblats emmurallats, santuaris, túmuls, etc.

Els anomenats talaiots són torres de construcció ciclòpia de planta circular, quadrada o rectangular, i en manco quantitat d'altres formes —el·líptica, estrellada etc., de forma troncocònica o troncopiramidal—, construïts a base de grans blocs de pedra, generalment formant filades horitzontals.

Aquestes estructures turriformes es poden trobar aïllades o formant part de poblats. La seva construcció requeria un gran esforç i un treball d'equip jerarquitzat i dirigit per experts. Així doncs, ens trobam davant d'una societat jerarquitzada i ben organitzada.

En l'inventari arqueològic de Lluçmajor de Javier Aramburu-Zabala trobam 46 jaciments amb estructures de talaiots, dels quals 9 són de planta quadrada.

Quant als arquetipus, ja des d'un principi es varen intentar classificar en dues tipologies: els talaiots de planta circular i els de planta quadrada, atès que són els més abundants.

Darrerament diferents equips d'investigadors han intentat fer una classificació dels talaiots, agafant com a referència les seves dimensions, la forma de la planta, les característiques de l'espai interior i la seva localització en el territori.

Per acabar d'il·lustrar aquest treball i per recalcar la seva importància des del punt de vista de la història de l'arquitectura i de la construcció, manllevarem la informació

que al respecte ens dona la *Guia arqueològica de Mallorca*, a part del que ja hem esmentat de Mascaró Pasarius.

- Morfologia dels arquetipus de talaiots

Com hem esmentat, de talaiots en trobam de planta circular, de planta quadrada, escalonats i túmuls.

Els talaiots de planta circular, els més nombrosos, amb una alçària d'uns 6 metres i un diàmetre d'entre 12 i 15 metres, estan formats per una estructura murària que pot arribar fins a dos metres, amb la cara exterior formada en general per filades de pedres de grans dimensions, cairejades per donar-los una forma més o manco rectangular, formant un parament lleugerament atalussat.

És una estructura ciclòpia formada per pedres en sec sense cap aglomerant. En general, disposen d'una entrada amb un portal baix amb brancals d'una o dues peces i la llinda o lllindar, també format per una o dues peces, portal que dona pas a un petit passadís cap a l'interior. El parament interior dels murs està fet amb pedres més petites i generalment més irregulars, i l'espai entre ambdós paraments està omplert amb pedreny més petit.

Si bé la tipologia té múltiples variants, una de les més comunes és la que presenta un interior d'uns 7 o 8 metres d'amplada, amb una columna a la part central formada per diverses pedres superposades en sec, que servia tant per aguantar l'estructura d'un pis superior com la coberta. Aquesta coberta estava formada a vegades per enormes peces de pedra, però en general a base de troncs d'ullastre i branques amb un llit d'argila. Segons les interpretacions que s'han fet, aquestes cobertes solien ser accessibles des de l'exterior amb rampes o escales fetes amb troncs.

El segon tipus de construcció monumental talaiòtica és el talaiot de planta quadrada o rectangular. Segons els descobriments de Javier Aramburu-Zabala, que s'aixecàs un talaiot de planta quadrada obeïa a una raó concreta. El fet que els talaiots quadrats amb porta orientada segueixin una orientació SE, amb unes mides que ronden en molts casos els 10,80 metres, posa de relleu que va existir una norma predeterminada a l'hora de la construir-los.

- Túmuls i talaiots escalonats

Els túmuls estan formats per un amuntegament de pedres que cobreix un enterrament, rodejat d'un perímetre de pedres de mida més grossa.

Els talaiots escalonats estan formats per anells concèntrics que van reduint la mida a mesura que s'acosten a la cúspide.

Un altre tipus de talaiots que trobam a Lluçmajor, concretament a Capocorb Vell o a Cala Pi, estan formats per un gran amuntegament de pedres amb una estructura quadrada al cim.

- Santuaris

Es tracta d'edificacions a cel obert, tancades per una paret ciclòpia i de planta quadrada o absidal, amb una gran entrada i a l'interior petites columnes tambor, a vegades en doble fila.

- Centres comunals

L'inventari de Javier Aramburu-Zabala comptabilitza 10 centres comunals formats per una agrupació de diverses estructures, generalment a prop o annexes a poblats. (Imatges 9-12 i 13)

- Poblats emmurallats

La característica principal d'aquests poblats és la murada ciclòpia que els envolta, de traçat generalment ovalat o el·líptic. És una murada construïda tant a base de filades de pedres de mida grossa escairades com les dels talaiots (es Pedregar) o pedres planes disposades les més grans a les primeres filades, com podem comprovar a les fotografies de J. Mascaró Pasarius, amb una o diverses entrades amb brancals i llindes formats per pedres de grans dimensions. Aquests murs, que podien assolir una alçària de 3 metres, podien tenir incrustades estructures tipus talaiot. (Imatge 14)

En el seu interior s'hi troben estructures tipus habitatge i algun talaiot aïllat.

L'inventari de Javier Aramburu-Zabala inclou 21 poblats al terme de Lluçmajor, nombre molt semblant al que donava J. Mascaró Pasarius.

- Algunes hipòtesis sobre el procés de construcció del talaiots i altres estructures similars

Un dels treballs més acurats sobre les hipòtesis del procés de construcció dels talaiots és el de Pepa Gasull, Vicente Llull i M. Encarna Sanahuja, publicat a la revista *Pyrenae* núm. 17 (1988), sobre el procés dels treballs en la construcció del talaiot núm. 1 de Son Forners (Montuïri).

Amb una petita diferència relativa al material de les pedres utilitzades, que a Son Forners són calcàries, mentre que a Lluçmajor majoritàriament son de marès, el procés constructiu seria el mateix. (Imatges 15-18)

10. La protecció conjunta d'elements patrimonials arqueològics, arquitectònics, etnològics i paisatgístics, objecte de protecció en un mateix àmbit (parcel·la o propietat)

Dels aproximadament 150 béns d'arquitectura civil (possessions) catalogats dins el terme de Lluçmajor, almenys un 25 % contenen jaciments arqueològics, a vegades annexos a les mateixes cases, que a més contenen o poden contenir altres béns patrimonials de caire etnològic, paisatgístic, etc.

No podem oblidar que, en el cas dels poblats talaiòtics, tal vegada en diferents règims socials sobrevisqueren fins a l'època de la romanització i durant aquesta, i molts d'ells donarien lloc a la gènesi d'alqueries o rafals de l'època islàmica, que a la vegada serien l'origen de moltes de les actuals possessions sorgides a conseqüència del Repartiment després de la conquesta de Jaume I.

És indiscutible, doncs, que tots aquests valors que arrossega un determinat jaciment arqueològic no es poden dissociar i, per tant, cal tenir-ho en compte en el moment de catalogar-los.

D'aquesta breu anàlisi podem deduir que el que pot representar un perill d'afectació a la situació actual d'alguns elements o estructures d'interès arqueològic a conservar requereix un estudi amb més profunditat, amb propostes que, si bé no són exclusives per a béns arqueològics, han de tenir en compte l'associació amb altres béns, sobretot els d'arquitectura tradicional espargits pel món rural.

Tot això pot afectar tant l'àmbit o zona de protecció del bé catalogat com les condicions particulars de protecció. No és el mateix la protecció d'unes cases per si soles o que tinguin restes d'un poblat talaiòtic dins el que seria l'àmbit normal de protecció o altres béns de caire patrimonial a protegir.

És indiscutible que totes aquestes circumstàncies modificaran les seves condicions de protecció. Un exemple de superposició és la parcel·la 19 del polígon 24, segons el Catàleg de Béns Immobles de 2005. (Imatge 19)

11. Els drets i deures que es deriven de la protecció del patrimoni arqueològic en relació amb la legislació urbanística i d'ordenació del territori

Els drets i deures dels propietaris de finques rústiques en general i de la resta d'elements patrimonials que es troben dins el seu àmbit estan regulats per la legislació de sòl estatal, que ho fa de forma genèrica, drets i deures que es configuren en les legislacions autonòmiques d'ordenació territorial i urbanística i es concreten sobre cada finca i cada immoble en el planejament de cada municipi, com és el PGOU de Lluçmajor.

Això genera, per tant, uns drets i deures que afecten, quan es referim al patrimoni arqueològic de Lluçmajor:

- L'Administració: el Consell de Mallorca i l'Ajuntament de Lluçmajor.
- Els propietaris de les finques amb béns patrimonials arqueològics.

Els jaciments arqueològics catalogats del terme de Lluçmajor majoritàriament es troben en propietats privades, per tant el deure de conservació recau sobre els seus propietaris, segons prescriu l'article 26 de la LPHIB. La regulació d'aquest deure és concordant amb la legislació territorial i urbanística.

L'Administració, el Consell de Mallorca i, si s'escau, l'Ajuntament de Lluçmajor es queden com a vigilants o controladors d'aquesta obligació, amb independència de la seva capacitat d'actuació.

Pel que fa a l'abast de l'imperatiu de conservació, la pregunta és fins a on arriba aquest imperatiu en el cas concret de jaciments arqueològics, o el que és el mateix, les mesures que ha d'incloure la fitxa del catàleg sobre deures de conservació de l'element en qüestió, per part dels propietaris afectats.

Serà molt difícil imposar mesures de caràcter actiu d'actuacions a fer sobre un jaciment arqueològic que es trobi dins una propietat privada a càrrec del propietari. Alguns catàlegs fan referència a directrius d'intervenció per a la conservació del jaciment, com mantenir la zona neta de vegetació i procurar la consolidació estructural si s'escau.

Per contra, se li imposaran tota una sèrie de mesures que limitaran la seva activitat, com és per exemple evitar el pas de tractors i maquinària pesant i evitar també actuacions quan aquestes tinguin lloc dins l'àmbit de protecció, com puguin ser les agrícoles, moviments de terres o qualsevol tipus d'obra d'edificació dins aquest àmbit de protecció.

Per respondre a aquesta pregunta, la informació a requerir d'aquests elements catalogats o catalogables s'ha d'ajustar al següent:

- a) En primer lloc, cal tenir una informació molt acurada i específica en cada cas de la situació on es troben aquests jaciments. Per exemple:
 - Si es troben dins una garriga, dins un terreny improductiu a efectes cadastrals.
 - Si es troben dins un terreny de conreu.
 - Si es troben annexos a altres construccions, ja siguin béns catalogats o no.
 - Si tenen o han tingut recentment un ús impropï del bé catalogat.
- b) L'altre aspecte a considerar és si ens trobam davant d'un element que presenta un volum extern significatiu —un talaiot, un túmul, una naveta, una mu-

rada, etc.— o si, en cas contrari, només afloren restes que, si bé ens indiquen a vegades de quina estructura formen part, el que queda està sota terra.

L'altra qüestió important és la conjunció de jaciments i altres béns patrimonials catalogats.

Per tot això, es fa difícil generalitzar unes mesures de protecció dels jaciments arqueològics que es troben dins les propietats privades del terme de Lluçmajor, en especial quan ens trobam davant d'aquesta associació de diferents béns catalogats en què l'aplicació de criteris específics individualitzats pot donar un resultat impropï per a tot el conjunt. (Imatge 20)

L'altra qüestió que pot afectar els propietaris és el deure d'accés als béns d'interès cultural, article 44 de la LPHIB, en el cas particular dels jaciments arqueològics del terme de Lluçmajor.

És dubtosa l'aplicació d'aquest article als jaciments arqueològics, donada la quantitat que en trobam dins el terme de Lluçmajor i el seu diferent estat a pesar de l'interès que pot representar per als ciutadans en general i per als especialistes en particular.

Consideram important un estudi que valori la possibilitat de visitar un cert nombre d'aquests jaciments, amb l'acord previ amb els seus propietaris i el condicionament de l'espai de visita a càrrec de les administracions pertinents. El mateix passa en el cas de realització de noves excavacions.

La ruta arqueològica que preveu el PTIM, que inclou el municipi de Lluçmajor, no serà una realitat si no s'adopten mesures d'aquests tipus.

12. Conclusions. La protecció del patrimoni arqueològic de Lluçmajor més enllà de l'aplicació de la normativa de protecció

Per concloure aquesta comunicació, em faig unes quantes preguntes:

- Què volem fer amb aquest patrimoni arqueològic?
- És conegut el patrimoni arqueològic de Lluçmajor? Conèixer no vol dir tenir notícia de la seva existència.
- Volem que la nostra societat el conegui? Volem que el valori? Si no el coneixem prou serà difícil que el valorem. I si no el valoram serà difícil que el vulguem protegir.
- Tenim alguna publicació monogràfica sobre el patrimoni arqueològic de Lluçmajor?

Fetes aquestes consideracions, proposam unes possibles línies d'actuació:

- Seleccionar tota una sèrie de jaciments arqueològics representatius del

patrimoni arqueològic de Lluçmajor per dissenyar una ruta arqueològica, a més del poblat de Capocorb. Seria una ruta ampliable amb altres elements patrimonials i paisatgístics.

- Localitzar un indret per ubicar el lloc d'interpretació del patrimoni de Lluçmajor.
- Organitzar una sèrie de rutes de caire més naturalista en què els visitants es mouen a peu per camins d'interior per visitar el màxim de jaciments arqueològics i altres elements patrimonials.
- Organitzar una ruta més selectiva en nombre de jaciments arqueològics de caire més familiar, en què majoritàriament el recorregut es pugui fer en vehicle, amb la possibilitat de completar-la amb serveis de lleure a la natura, turístics, etc.

Més enllà dels estudis específics sobre el patrimoni arqueològic avui un tant abandonats al terme de Lluçmajor i que s'haurien de reprendre, un dels objectius d'aquestes jornades hauria de ser la conservació del patrimoni arqueològic.

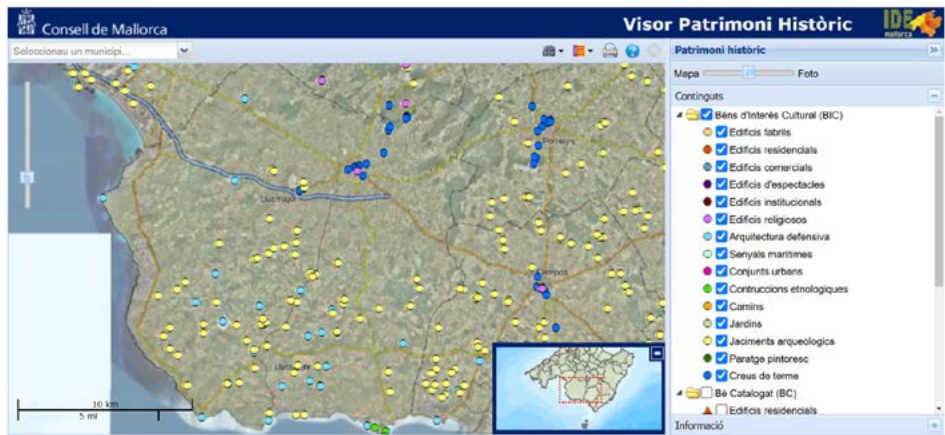
Annex gràfic

Imatge 1. Imatge de la coberta del llibre: Mascaró Pasarius, J. *Monumentos prehistóricos y protohistóricos de la isla de Mallorca* [Inventario de los monumentos / por J. Mascaró Pasarius]. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia. Dirección General de Bellas Artes. Comisaría General del Patrimonio Artístico Nacional. Servicio de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, 1967. Print.

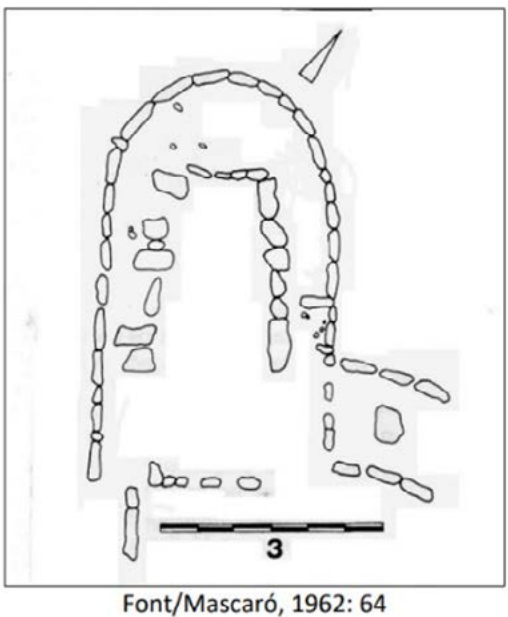
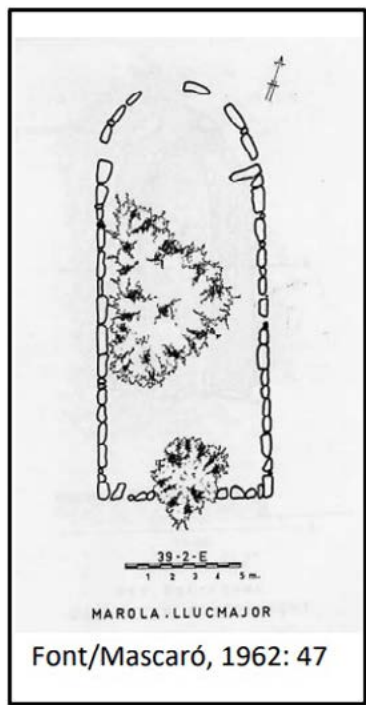

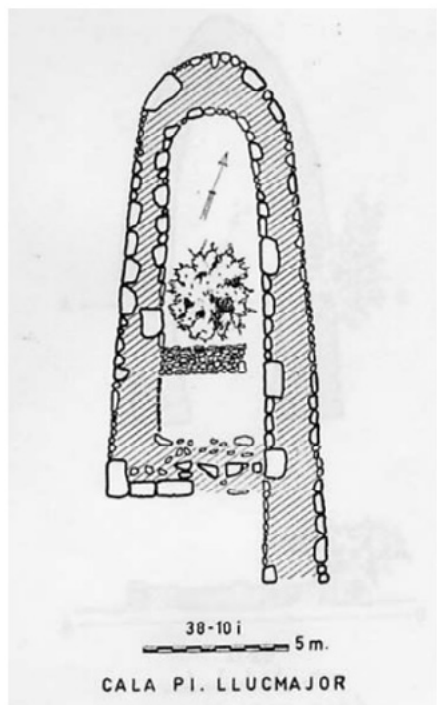
Imatge 2. Segon inventari annex a la Carta Arqueològica (Font Obrador. *Historia de Lluçmajor*. Vol 1).

Imatge 3. Visor de Patrimoni Històric del Consell de Mallorca, relatiu al terme de Lluçmajor.

Imatges 4-8. Alguns exemples publicats per J. Mascaró Pasarius i inclosos per Javier Aramburu-Zabala en el seu inventari de jaciments arqueològics de Lluçmajor.

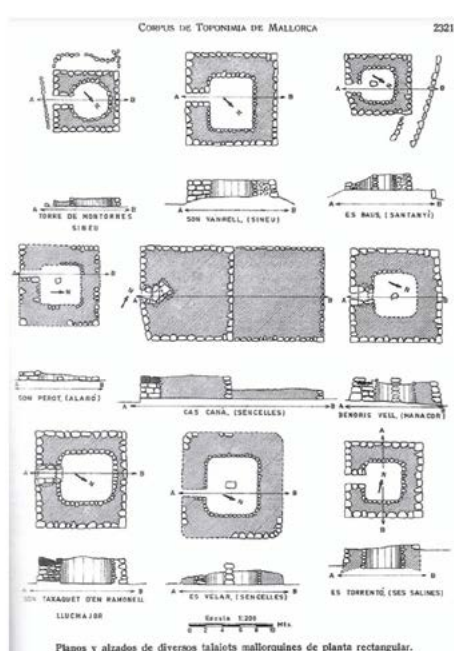
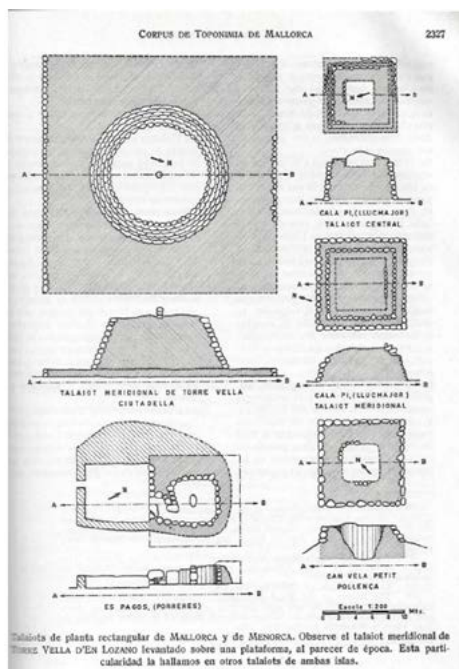
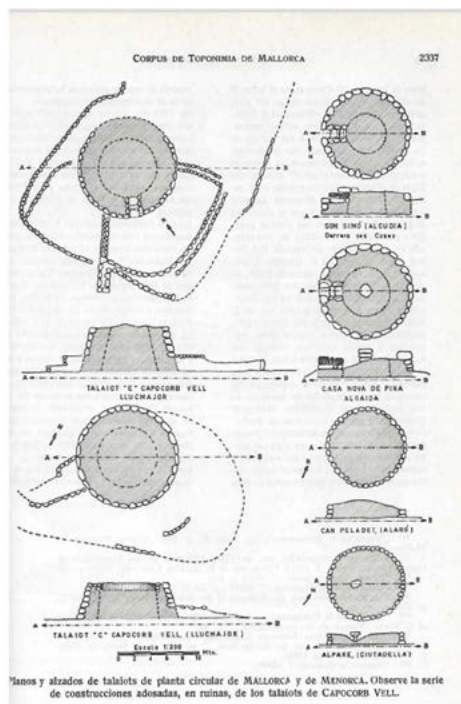
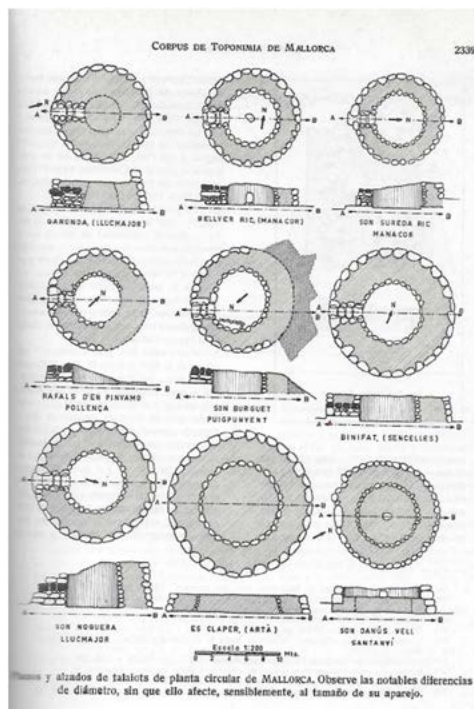

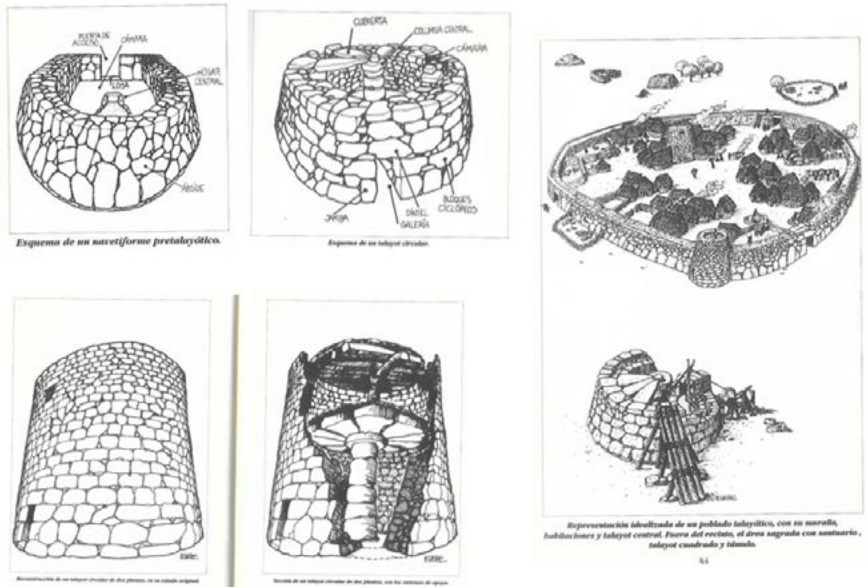
Mascaró, 1973, lám.9

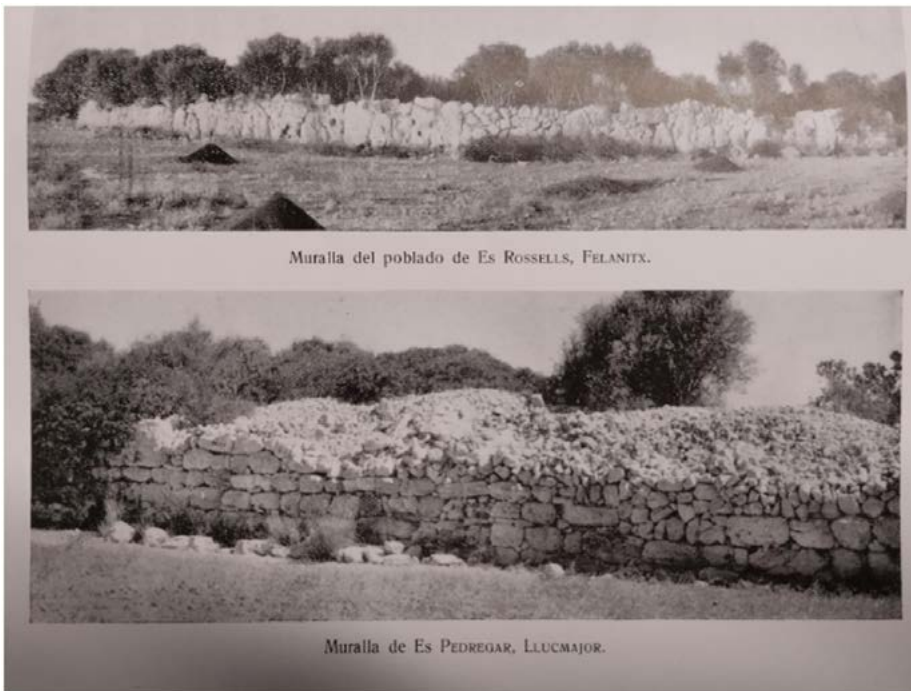
Cámara F (Colominas, 1915-20; 562)

Imatges 9-12. Exemples de talaiots llucmajorers extrets del *Corpus de toponímia* de Mascaró Pasarius.

Imatge 13. Dibuixos de Vicenç Sastre de navetes, talaiots i poblats, publicats en la *Guia arqueològica de Mallorca* de J. Aramburu-Zabala.

Imatge 14. Muralles dels poblats des Rossells (Felanitx) i es Pedregar (Llucmajor).

Imatges 15-18. Imatges de l'estudi de Pepa Gasull, Vicente Llull i M. Encarna Sanahuja, publicat a la revista *Pyrenae* núm. 17 (1988), sobre el procés dels treballs en la construcció del talaïot núm. 1 de Son Forners (Montuïri).

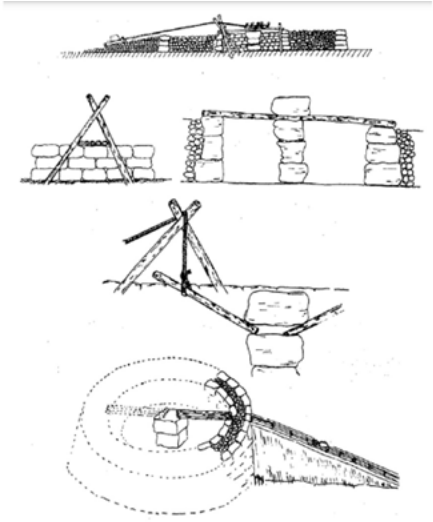

Fig. 6. - Construcción del talaïot n.º 1.

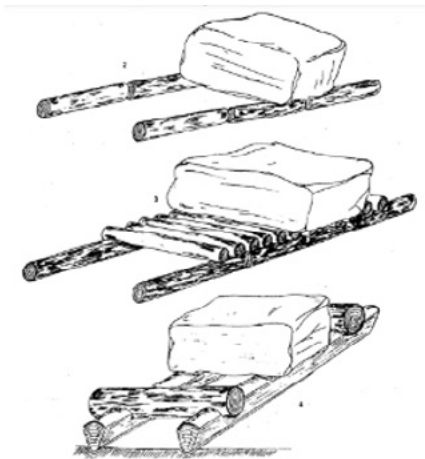

Fig. 4. - Sistemas de arrastre.

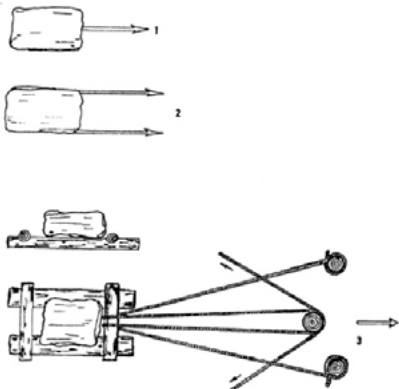

Fig. 5. - Sistemas de tiro.

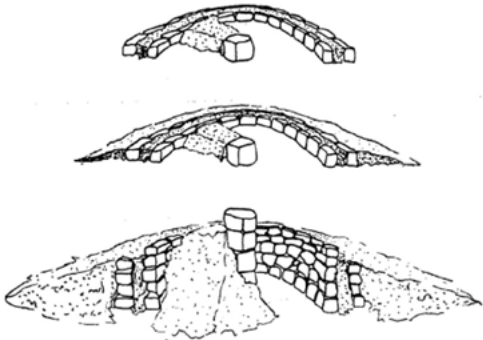

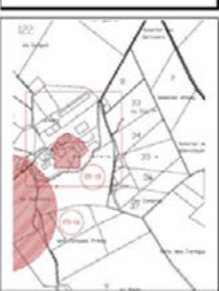
Fig. 7. - Construcción del talaïot n.º 1.

FITXA D'ARQUITECTURA RURAL

IDENTIFICACIÓ: DIRECCIÓ: POLÍGON: 24 PARCEL·LA: 9 NOM COMÚ: Sa Tàlia	AMBIT DE PROTECCIÓ: L'edifici i elements singulars que preveia visita i informe de la comissió municipal de patrimoni es consideren protegits. INTERVENCIÓ: CAUSES DE CONSERVACIÓ: Obreres privades. PROPOSTES D'ACTUACIÓ:
LOCALITZACIÓ TOPOGRÀFICA MTB 724-3-4 492.249 4363.529	DESCRIPCIÓ Casa de patrimoni que forma un dels integrats amb el de bena immobles. Aquesta casa està molt antiga i té un valor històric i cultural. La resta de dependències agrícoles són molt antigues, estan a la zona. Totes les dependències agrícoles estan en un estat de conservació molt baix. La resta de dependències agrícoles són molt antigues i estan en un estat de conservació molt baix. La resta de dependències agrícoles són molt antigues i estan en un estat de conservació molt baix.
CARACTERÍSTICAS CLASIFICACIÓ: Fora vila UBICACIÓ: Rural ANTIGUITAT: PERÍODE: Medieval cristà-Cat ESTAT DE CONSERVACIÓ: Bo	
	

FITXES JACIMENTS ARQUEOLÒGICS

IDENTIFICACIÓ: DIRECCIÓ: POLÍGON: 24 PARCEL·LA: 9 NOM COMÚ: Quintana	AMBIT DE PROTECCIÓ: Jaciments i elements singulars que preveia visita i informe de la comissió municipal de patrimoni es consideren protegits. INTERVENCIÓ: CAUSES DE CONSERVACIÓ: Vegetació; Enredat. PROPOSTES D'ACTUACIÓ:
LOCALITZACIÓ TOPOGRÀFICA MTB 724-3-4 492.200 4363.340 80	DESCRIPCIÓ Restes d'un poble trobat a l'entorn. Només conserva alguns pilars. És un poble molt antic que està a la zona. És un poble molt antic que està a la zona. És un poble molt antic que està a la zona.
CARACTERÍSTICAS CLASIFICACIÓ: Jaciments arqueològics UBICACIÓ: Rural ANTIGUITAT: PERÍODE: ESTAT DE CONSERVACIÓ: Destruït en gran part	
	

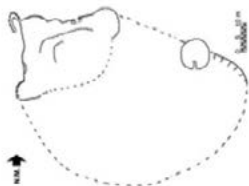
IDENTIFICACIÓ: DIRECCIÓ: POLÍGON: 24 PARCEL·LA: 9 NOM COMÚ: Tàlia / Ses Cases	AMBIT DE PROTECCIÓ: Jaciments i elements singulars que preveia visita i informe de la comissió municipal de patrimoni es consideren protegits. INTERVENCIÓ: CAUSES DE CONSERVACIÓ: S'ha de fer un estudi arqueològic, restauracions. PROPOSTES D'ACTUACIÓ:
LOCALITZACIÓ TOPOGRÀFICA MTB 724-3-5 492.350 4363.590 90	DESCRIPCIÓ Poble trobat. No ha un poble trobat en conservació, resta de poble i un poble trobat.
CARACTERÍSTICAS CLASIFICACIÓ: Jaciments arqueològics UBICACIÓ: Rural ANTIGUITAT: PERÍODE: ESTAT DE CONSERVACIÓ: Poc danyat	
	

Imatge 19. Un exemple de superposició: la parcel·la 19 del polígon 24, segons el Catàleg de Béns Immobles de 2005.

Imatges aèries de les restes d'aquest poblat
talaiòtic

Z: 85
TIPO: poblado
NOTAS: Talaiot circular: diámetro: 10, 5 m. Altura: 2,7 m Orientación:
180°
Naviforme
SUPERFICIE: 6.400 m²
CRONOLOGIA: navética, talaiótica, íbero, romano
BIBLIOGRAFIA: Hatzburg-Lorenz (1809-91, ed. 1958: 153) García (1895-
96: 54) Jorger (1933: 114) MDP: P. 639 (1939: 3e, Moscardó (1973: 72)
IC: Pons (1995: 19) Aramburu-Zabala (1998: 2004)

naviforme

Imatge 20. Imatges que posen de manifest la concurrència de béns patrimonials i tota una sèrie d'actuacions fetes per mantenir l'activitat agroalimentària de la finca situada en la parcel·la 19 del polígon 24, segons el Catàleg de Béns Immobles de 2005.

LA COVA DES PEDREGAR. CENT ANYS DESPRÉS DE JOSEP MARIA COLOMINAS I ROCA

Jaume Deyà Miró
ArqueoTramuntana

Resum

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) recull al seu Anuari (MCMXV-XX-1923), publicat l'any 1923, el treball redactat per l'arqueòleg Josep Maria Colominas Roca titulat «L'edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l'Institut (1916-1920)». Colominas formava part de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC i va realitzar un gran nombre de prospeccions a Mallorca, especialment a Lluçmajor. En aquest estudi esmenta breument l'existència d'una cavitat dins la finca des Pedregar (Lluçmajor). A partir d'aquesta troballa es va notificar l'existència d'una altra cavitat a Son Taixaquet d'en Ramonell, la qual també serà mencionada en aquest article.

1. Motivació

El motiu d'aquest article és la troballa d'una cavitat inèdita a l'entorn del poblat des Pedregar (Lluçmajor), realitzada per Guillem Castanyer i Antònia i Catalina Galiana. Aquests tres amants del nostre patrimoni es trobaven fent una visita al jaciment esmentat i al seu voltant. La localització i l'exploració d'un interessant complex de captació d'aigua va donar com a resultat la troballa fortuïta de la cavitat. En revisar la documentació vigent, especialment els inventaris patrimonials del Consell Insular de Mallorca, de l'Ajuntament de Lluçmajor i altres publicacions recents, no es va trobar cap referència a aquest element patrimonial. En adonar-se de la troballa, es van posar en contacte amb un tècnic per avaluar la importància de l'indret i confirmar les seves sospites. D'aquí, gràcies a ells, neix aquest petit article.

S'hi va dur a terme una visita amb la intenció de documentar mínimament la cavitat i deixar-ne constància perquè les institucions la inventariessin i la protegissin adequadament. Paral·lelament, en informar l'arxivera de Lluçmajor, Maria Magdalena Nieto, Cels Calviño va comunicar la notícia d'una altra cavitat, Son Taixaquet d'en Ramonell, que tampoc estava inventariada. Aquesta també s'inclourà al final d'aquesta publicació.

2. La cavitat

Aquesta cavitat es localitza al sud-oest del poblat des Pedregar, molt a prop d'un antic sistema de captació d'aigua format per una bassa, un aljub i un conjunt de petites canalitzacions. Es tracta d'una cavitat artificial excavada a la roca, pròpia de l'edat del bronze mallorquí, amb una funció funerària. El corredor original d'accés

està completament reblert per pedreny, i l'accés al seu interior es realitza mitjançant un pou vertical d'uns 80 centímetres de diàmetre, construït en pedra seca, amb una profunditat de gairebé 2 metres. Aquest pou es troba cobert i amagat per dues lloses de marès.

Una vegada es descendeix a l'interior, s'obre una cambra d'uns 4,8 metres de llargada, amb una amplada màxima d'uns 2,8 metres i una alçària màxima actual (avui dia omplerta de sediment) d'1,9 metres. Aquesta cambra, de forma allargada, presenta una estructura voltada amb una aresta central molt marcada i amb intenció decorativa. En ambdós laterals, a la zona més propera a l'entrada, es poden identificar nombroses creus incises. Al fons de la cambra s'observa un alineament de tres grans pedres, restes de fustes i marques de retalls a la cova originària.

Al lateral nord de la cambra principal hi ha un petit nínxol rectangular, i al fons es troba un segon nínxol de grans dimensions amb clares modificacions posteriors al seu interior. Al lateral sud també es documenten dos grans nínxols, actualment interconnectats, tot i que sembla que les obertures actuals no són les originàries, sinó que van ser ampliades posteriorment al seu ús funerari.

Sembla que l'interior conserva un important paquet sedimentari. Tot i això, no s'hi han trobat materials ceràmics de cronologia prehistòrica ni cap indici de restes humanes a la superfície.

3. La documentació prèvia i la interpretació

Resulta que, gràcies a la recerca de Catalina Galiana, existeix una possible referència a la citada cova. L'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona) recull al seu Anuari (MCMXV-XX-1923) l'article del Dr. Josep Maria Colominas Roca titulat «L'edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l'Institut (1916-1920)». En aquesta publicació, Colominas fa una enumeració de cavitats artificials de planta simple, on esmenta l'existència d'una a «es Pedregar (Llucmajor)».

I com és que la cavitat va caure en complet oblit? Des del punt de vista interpretatiu, tot i ser simples especulacions, es podria proposar que en origen es tractava d'una típica cavitat de l'edat del bronze inicial/mitjà. Aquesta hauria presentat un corredor d'accés, amb una cambra i nínxols laterals ben definits. És difícil determinar, en l'estat actual, si la cambra principal disposava de bancs laterals. El conjunt de creus que hi apareixen, molt característiques d'altres cavitats d'aquesta tipologia, podria demostrar que va ser freqüentada durant època medieval, tot i que no es pot assegurar si fou reutilitzada o no. Al seu interior s'observen clares modificacions, com el repicat de l'obertura dels dos nínxols contigus per ampliar-ne o facilitar-ne l'accés, així com el repicat i retallat tant del fons de la cavitat com del nínxol aïllat.

És complicat determinar en quin moment es van dur a terme aquestes modificacions, però podrien vincular-se al darrer ús de la cavitat. El fet que el corredor estigui

reblert de forma intencionada amb pedreny, per crear un petit accés mitjançant un pou cobert per peces de marès, així com les restes de llargs troncs reposant sobre un alineament de pedres i els retocs mencionats, fa pensar que la cavitat va ser utilitzada a mitjan segle xx com a amagatall per al contraban. Per aïllar els sacs de cafè, tabac, etc. de la humitat del terra, es va modificar l'indret per col·locar-hi barres traveseres elevades del sòl, de manera que els objectes quedessin lluny del contacte amb el sediment.

D'aquí es podria entendre que, a principis del segle xx, el doctor Colominas tingués constància de la cavitat, la qual, posteriorment, va ser transformada en amagatall, i d'aquesta forma va acabar «desapareguda» de la documentació científica.

4. La cova de Son Taixaquet d'en Ramonell

Gràcies a la notificació de Cels Calviño, podem incloure una segona cavitat desconeguda dins els inventaris arqueològics. Segons la informació rebuda, dins el polígon 43, parcel·la 544, amb coordenades X: 487538, Y: 4367884, s'ubica una cavitat que fou completament reblerta per l'antic propietari de la finca. La notícia fa referència a una cavitat artificial d'enterrament, típica de la tipologia descrita anteriorment en aquest treball, en la qual s'havien realitzat algunes intervencions per part d'aficionats. Degut a la parcel·lació de l'àrea i a la construcció d'un nou accés que coincidia amb el punt on es trobava la cavitat, l'antiga propietat va decidir reomplir-la de pedreny i terra per prevenir un possible col·lapse del tram de camí. Actualment, només es poden intuir els retalls del que va ser el corredor d'accés i el frontis de la cova. Tot i trobar-se en l'estat actual, és del tot rellevant que quedi constància de la localització.

5. Agraïments

Simplement volem envalentir en Guillem, la Catalina i l'Antònia a seguir amb la seva passió per descobrir el nostre patrimoni, tant el més recent com el més llunyà. Els seus treballs altruistes i apassionats són de gran ajut per a nosaltres, els investigadors, i aporten petits però importants granets d'arena per al coneixement i la conservació del nostre llegat cultural.

Annex gràfic

Figura 1. Emplaçament dels jaciments tractats en aquest article.

Figura 2. Detall de l'entrada, el pou d'accés i el tapiat parcial del corredor des de l'interior.

Figura 3. Nínxols del lateral sud, del lateral nord i detall de creus incises.

Figura 4. Aresta del sostre de la cambra principal, detall dels retalls laterals i vista general del fons de la sala.

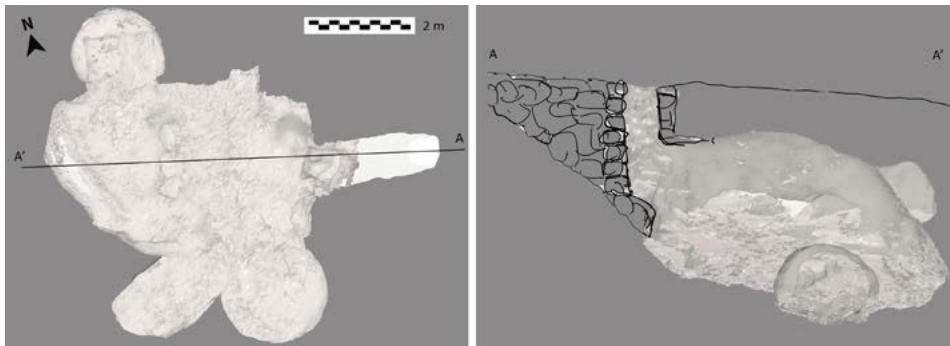

Figura 5. Croquis de la planta i secció a partir de model fotogramètric.

Altres coves. — Demés s'han fet investigacions en bon nombre de coves d'aquesta naturalesa que es troben escampades per tots els indrets de l'illa. No les descriurem detalladament per ésser totes molt semblants de forma i no haver-hi sortit material arqueològic. Les més típiques són les següents: *Cova de s'hort d'es Moro* (Alcúdia), *Cova d'En Rotger* (Lloseta), *Cova de Son Currelles* (Portol), *Coves de Son Sunyer i Son Oms* (Ciutat de Mallorca), *Coves d'es Puig i d'es Rafal* (Santa Eugènia), *Coves de s'Aliga i es Pedregar* (Lluchmajor). La gran majoria d'aquestes coves han estat netejades per tancar-hi bestiar, principalment les que es troben prop dels poblats o possessions, de manera que és difícil trobar-ne alguna d'intacta.

Figura 6. Retall on es menciona la cova des Pedregar.

Figura 7. Detall del suposat corredor d'accés a la cavitat de Son Taixaquet d'en Ramonell.

Bibliografia

- Colominas, J. (1923). L'edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l'Institut (1916-1920). Dins *Anuari MCMXV-XX* (pp. 555-573). Institut d'Estudis Catalans.
- Veny, C. (1968). *Las cuevas sepulcrales del Bronce Antiguo en Mallorca*. Bibliotheca Praehistorica Hispana, IX.

DRETS I DEURES DELS PROPIETARIS DE BÉNS ARQUEOLÒGICS

Josep Masot Tejedor
Jurista

En aquesta breu exposició es comentaran els principals trets que configuren els drets i les obligacions dels propietaris de béns arqueològics.

1. Introducció. Concepte de patrimoni arqueològic. Evolució normativa

En primer lloc, cal recordar el que són els béns arqueològics d'acord amb la Llei del patrimoni històric de les Illes Balears (LPHIB), més concretament el seu article 49:

«Aquells béns que tenen valors reconeguts a l'article 1 de la dita llei (és a dir, amb un interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, historicoindustrial, paleontològic, etnològic, antropològic, bibliogràfic, documental, social, científic i tècnic) als quals se'ls pot aplicar la metodologia arqueològica o siguin susceptibles d'aplicar-los-la, hagin estat o no extrets, i es trobin al sòl, al subsòl, a la superfície, al mar territorial o en la plataforma continental de les Illes Balears. També cal recordar, ja que la veritat és que hi ha una manca de consciència al respecte, que els béns paleontològics, és a dir, els fòssils, també són béns arqueològics. De fet, l'article 49 de la PHIB, empra una definició molt ampla, ja que afegeix al que hem dit abans que també formen part del patrimoni arqueològic i paleontològic els elements geològics i paleontològics “relacionats amb la història de la humanitat” i les mostres ecoarqueològiques s'hagin de conservar una vegada analitzades.»

En aquest cas, cal dir que des de la Llei del patrimoni històric de les Illes Balears de 1985 ha desaparegut el criteri «d'antiguitat» per valorar els béns que de manera genèrica conformen el patrimoni històric, superant així els cent anys d'antiguitat que exigia la Llei de 13 de maig de 1933, del patrimoni artístic nacional, o l'anterior Llei de 7 de juliol de 1911, per a les excavacions i la conservació de les ruïnes i antiguitats, i més en concret del seu Reglament d'1 de març de 2012, el qual va establir el concepte d'antiguitat fins al regnat de Carles I (1556). Així, els béns de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939) susceptibles de ser excavats amb metodologia arqueològica són béns arqueològics. En aquest sentit, la Llei 10/2016, de 13 de juny, per a la recuperació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme, preveu en el seu article 6 que les fosses siguin declarades béns d'interès cultural o béns catalogats, a fi de garantir-ne la preservació, si bé també cal dir que la dita llei dona un tractament diferent a aquest tipus d'excavacions arqueològiques respecte de la Llei del LPHIB.

Una altra particularitat és que un bé arqueològic moble —pensem per exemple en una àmfora—, una vegada que hagi estat extret del jaciment, segueix essent un bé arqueològic, vinculació especialment important pel que fa a la seva titularitat, com veurem més endavant.

Igualment, cal mencionar que pel que fa a les aigües territorials i la plataforma continental, la competència de la Comunitat Autònoma dels Illes Balears pot entrar en conflicte amb les competències de l'Estat, especialment davant el fet que la tecnologia permet fer excavacions arqueològiques a més profunditat i per tant més lluny de la costa.

L'administració competent en els cas del béns arqueològics, ja siguin mobles o immobles, és el Consell Insular de cada illa. En el cas dels béns a jaciments arqueològics, en molts de casos es troben inclosos dins els catàlegs municipals, però més com una eina de control per part dels ajuntaments, ja que la seva tutela és a càrrec del Consell Insular.

Finalment, cal acabar aquest apartat recordant que la protecció del patrimoni arqueològic és una protecció material i no formal, és a dir, els béns arqueològics gaudeixen de protecció encara que no gaudeixin d'una protecció específica o declaració formal de protecció.

Una vegada definits els béns arqueològics d'acord amb la normativa, hem d'entrar en l'anàlisi de la seva titularitat, atesa la categoria de moble o immoble, per analitzar-ne, en cada cas, els deures. Deixarem per a un apartat final els drets.

2. Béns mobles arqueològics. La seva titularitat

En aquest punt ens hem de referir al domini públic dels béns mobles arqueològics d'acord amb l'article 60 (LPHIB): Béns arqueològics de titularitat pública:

«1. Són béns de titularitat pública tots els objectes i restes materials amb valor arqueològic i paleontològic que siguin descoberts, de manera intencionada, en intervencions arqueològiques, o per atzar en remocions de terra o obres de qualsevol índole. El descobridor haurà de comunicar al consell insular o a l'ajuntament corresponents el descobriment, en el termini màxim de 48 hores, sense que se'n pugui donar coneixement públic abans d'haver informat aquestes administracions. En cap cas no serà d'aplicació a tals objectes el que disposa l'article 351 del Codi Civil.»

Aquest article té el seu antecedent en l'article 44 de la Llei del patrimoni històric espanyol de 1985 i en les lleis de 1933 i 1911, així com en les legislacions del segle XIX i, finalment, en la regulació legal del tresor ocult del 351 del Codi Civil. D'aquests antecedents es desprèn una evolució des d'un domini privat dels béns mobles arqueològics però amb un deure d'informació a l'Estat i el dret per part d'aquest d'ex-

propiar-los a un domini públic dels béns arqueològics, amb un dret d'indemnització per al propietari i descobridor en cas de troballes per atzar fora de les excavacions arqueològiques. Respecte dels objectes trobats en excavacions oficials, vegem com es dona una evolució des de la titularitat privada d'aquests en determinades condicions fins al domini públic.

Per tant, la conclusió és que ara com ara els béns mobles arqueològics, tret que es pugui provar la seva tinença en mans privades en el segle XIX o bé la seva procedència d'una excavació arqueològica d'acord amb la Llei de 1911, són de domini públic. Això fa que aquests béns siguin imprescriptibles, inalienables i inembargables.

Testimonis d'aquesta evolució en la propietat dels béns arqueològics a les Illes Balears són, per exemple, el Bust d'August que era de titularitat privada en ser descobert a Pollentia al segle XVI, o els Bous de Costitx, que el propietari de Son Corró va vendre el 1895 al Museu Arqueològic Nacional. En canvi, l'espada talaiòtica trobada el 2021 al talaiot del Serral de ses Abelles de Puigpunyent ja es va considerar directament un bé públic i es troba dipositat al Museu de Mallorca.

Un camí diferent feu el Tresor Almohade (petit conjunt de joies i monedes d'època almohade) que acabà al Museu de Mallorca el 1990, després que la Societat Arqueològica Lul·liana, amb fons públics, el comprés i el cedís al Museu de Mallorca. En aquesta «compra», cal destacar la determinació del director del museu, Guillem Roselló Bordoy, que va fer que l'esmentat tresor no sortís de Mallorca.

2.1. Deures del propietaris o posseïdors de béns mobles arqueològics

La LPHIB estableix un règim de protecció dels béns arqueològics que afecta tant el propietari com el posseïdor. Analitzem a continuació les dites obligacions:

Els deures generals dels propietaris o posseïdors de qualsevol bé integrant del patrimoni històric, estigui singularment protegit o no, sigui mòble o immoble, són (art. 22 LPHIB): conservació, manteniment, custòdia, facilitació d'informació a l'administració sobre l'estat de conservació i admissió de la inspecció dels béns.

A més, en el cas dels béns arqueològics, tenim reiterat el deure d'informació en l'article 43 de la LPHIB, però la realitat és que davant la inseguretat jurídica i en molts de casos el fet de no poder acreditar fefaentment l'adquisició del bé, encara que sigui el posseïdor de bona fe, per exemple perquè l'ha rebut d'antic per herència, fa que no s'informi l'administració. De fet, en molts de casos, l'important del bé arqueològic mòble és més la informació que pot aportar que el valor del bé en si mateix; per tant, caldria que l'administració establís un sistema de depòsit o custòdia, que permetés al posseïdor de bona fe del bé conservar-ne la tinença, com la tenia fins ara, però amb un règim de depòsit o custòdia, en què el titular del bé, tret que se'n pugui acreditar la titularitat privada, sigui l'administració. D'aquesta manera es podria conciliar l'obligació d'informació, la tinença i la titularitat. Evidentment tot l'anterior no ha

de servir per als casos en què l'adquisició del bé s'ha fet espoliant jaciments, o altres tipus penals.

Per al béns mobles declarats bé d'interès cultural (BIC), o sigui, singularment protegits, a més dels anteriors requisits, tenim:

Autorització de la Comissió Insular de Patrimoni Històric per a la seva restauració.

Informació dels canvis de titularitat o possessió (s'entén que també d'ubicació), o transmissió en el termini d'un mes al Consell.

Conservació, tutelada pel Consell de Mallorca.

Comerç. Les empreses han d'informar el Consell de Mallorca de la transacció que afecti els béns mobles, atès que l'article no diu que siguin expressament béns d'interès cultural o catalogats. Cal dir que, donat el domini públic d'aquests béns, el seu comerç requereix acreditar justificadament la seva titularitat pública. L'exportació o la sortida d'aquests béns fora de l'Estat ha de ser autoritzada pel Govern d'Espanya.

Dret de tempteig i retracte (art. 32 de la LPHIB), a favor del Consell i subsidiàriament, del Govern.

L'expropiació per interès social (art. 33 de la LPHIB). És causa d'expropiació d'un bé d'interès cultural l'incompliment greu dels deures de conservació i custòdia, i també el perill de deteriorament del bé.

3. Béns immobles. Jaciments arqueològics i paleontològics

Abans de tot, cal fer algunes precisions:

A diferència dels béns mobles, pel que fa als immobles, no existeix el domini públic arqueològic, i en conseqüència podem tenir propietaris tant particulars com entitats públiques, que són titulars de jaciments arqueològics. De fet, la immensa majoria dels jaciments arqueològics es troben en mans privades.

Una prohibició genèrica que afecta directament els jaciments arqueològics és la dels detectors de metalls (art. 25 de la LPHIB) a les zones susceptibles d'haver-hi troballes arqueològiques. De fet, la seva utilització ha de ser autoritzada pel Consell Insular. El que és pretén és evident: evitar excavacions arqueològiques sense cap tipus de control. Cal recordar, com exemple del que és una actuació incorrecta, el cas del doctor Rubert Spillman, que, amb un detector de metalls i durant quatre anys (1997-2001), va excavar al Castell de Santueri (Felanitx) —sembla que amb un permís verbal del Consell i amb total descoordinació amb el Museu de Mallorca—, i va arribar a obtenir una valuosa col·lecció de monedes bizantines. Al final es varen recuperar aquestes monedes i a

partir de llavors el Consell va ser molt més estricte amb les actuacions amb detectors de metalls.

Pel que fa als deures, cal dir que l'article 22 de la LPHIB estableix amb caràcter general un règim de protecció dels béns que formen part del patrimoni històric, estiguin singularment protegits o no. Els serien aplicables, per tant, la conservació, la custòdia i el manteniment, a més de permetre la inspecció. Aquests deures són aplicables als propietaris o posseïdors dels dits béns.

La destrucció d'un bé del patrimoni històric, encara que no estigui singularment protegit, comporta sancions penals de fins a tres anys (art. 323 del Codi penal).

3.1. Béns immobles declarats bé d'interès cultural

La declaració de bé d'interès cultural està recollida en l'article 6 de la LPHIB com a monument (molts dels antics jaciments tenien aquesta declaració), però més concretament com a zona arqueològica (art. 6.6) i zona paleontològica (art. 6.1), però, com veurem, hi ha a més altres figures de protecció, com són els conjunts històrics i els espais d'interès arqueològic.

Els propietaris o posseïdors d'aquests jaciments arqueològics declarats béns d'interès cultural estan obligats a:

La conservació, el manteniment i la custòdia, d'acord amb l'article 26 de la LPHIB. Cal plantejar-se fins on arriba aquest deure de conservació. En el mateix sentit podem citar l'article 122.C de la LUIB c) respecte dels béns del Patrimoni Històric. Aquesta conservació o manteniment té a veure amb la custòdia del bé i amb el fet d'evitar realitzar accions contràries a la conservació dels jaciments. Però si un jaciment ha estat excavat, la seva conservació i el seu manteniment han de formar part del projecte d'excavació i no poden ser una càrrega per al propietari del terreny.

També caldria analitzar el cas de la ruïna tècnica (estructural) o econòmica (50 % del valor de la construcció) dels béns arqueològics. Sobre aquest tema voldria dir que, si bé hipotèticament es podria justificar un cessament en el manteniment per part de la propietat, la demolició del bé mai seria autoritzada pel Consell, perquè les obres de manteniment sempre serien possibles a càrrec del Consell i, a la vegada, seria una causa d'expropiació, com veurem a continuació.

Permetre l'accés per a l'estudi del bé (art. 34.1.a de la LPHIB). Aquest accés es fa mitjançant la tutela i la gestió del Consell Insular. L'incompliment greu d'aquest deure podria comportar l'expropiació del bé (art. 33 de la LPHIB).

Permetre la senyalització del bé d'interès cultural (art. 34.1.b de la LPHIB), també sota la tutela del Consell, a més de la respectiva llicència municipal.

Permetre la visita pública almenys 4 dies al mes (art. 34.1.c) de la LPHIB). Cal dir que en la Llei no es diu que aquestes visites siguin gratuïtes. El Consell també podrà dispensar d'aquesta obligació per motius justificats. En aquest sentit, també cal tenir la corresponent autorització del Consell. Cal advertir que el dret de visita s'ha de comptabilitzar amb l'adequada preservació del bé i amb la seguretat dels visitants.

Complir les ordres d'execució del Consell (art. 34.2 de la LPHIB) o dels ajuntaments, la qual cosa és una conseqüència lògica de la tutela que exerceix especialment el Consell sobre aquests béns.

Remocions. D'acord amb l'art. 35 de la LPHIB, no hi pot haver desplaçament dels jaciments arqueològics, excepte que sigui imprescindible per força major o interès social. En aquest sentit, cal recordar que s'han donat casos de remocions, com passà amb el poblat talaiòtic de So n'Oms per la construcció de la pista de l'aeroport, o el jaciment romà de So n'Espases per la construcció del nou hospital.

Règim d'autoritzacions. Qualsevol intervenció en un jaciment arqueològic necessita l'autorització del Consell Insular de Mallorca (art. 40 LPHIB). D'acord amb l'article 54 LHIP:

«1. Seran il·legals les intervencions arqueològiques o paleontològiques realitzades sense les autoritzacions corresponents, o les que s'han dut a terme contravenint els termes en què ha estat conferida l'autorització.

2. Igualment seran il·legals les obres de remoció de terra, de demolició o qualssevol altres realitzades amb posterioritat en el lloc on s'ha produït una troballa casual d'objectes arqueològics o paleontològics que no ha estat comunicada immediatament al consell insular corresponent.»

Excavacions. Caldria demanar-se si un propietari d'un jaciment arqueològic està obligat a permetre les excavacions. La resposta és no, però aquestes excavacions poden ser imposades pel Consell amb indemnització prèvia d'acord amb l'article 55 de la LPHIB. També es podran imposar obligatòriament les inspeccions d'urgència per part del Consell (art. 56 de la LPHIB).

A més dels anteriors deures també cal tenir en compte:

El dret de tempteig i retracte (art. 32 de la LPHIB) a favor de l'administració per un termini de dos mesos en el cas del tempteig i de sis mesos en el retracte.

L'expropiació per interès social (art. 33 de la LPHIB). És causa d'expropiació d'un BIC l'incompliment greu dels deures de conservació i custòdia, i també el perill de deteriorament del bé. Però també es poden expropiar aquells béns que es troben al voltant del BIC i que en dificultin l'accés i la contemplació, que atemptin contra l'harmonia ambiental i que comportin un risc per a la seva conservació.

3.2. Béns immobles: espais d'interès arqueològics

Són espais NO DECLARATS com a BIC, en què és presumeix, per antecedents històrics, l'existència de restes arqueològiques.

El principal deure que tenen els propietaris d'aquests espais és presentar un estudi arqueològic amb la sol·licitud de llicències per a obres. De la mateixa manera, normalment s'autoritzen les obres amb control arqueològic. Totes les llicències passen pel Consell.

Fins ara no consta declarat cap espai d'interès arqueològic com a tal, sinó que han estat declarats directament com a zones arqueològiques (que és una tipologia de BIC): un exemple el tenim a Pollentia. Un altre espai susceptible de tenir aquesta categoria serien els voltants de la zona de Capocorb.

3.3. Subsòl dels conjunts històrics declarats bé d'interès cultural

D'acord amb l'article 41.2 de la LPHIB, els conjunts declarats BIC han de tenir control arqueològic. La vila de Llucmajor, segons la disposició adicional primera del Pla territorial de Mallorca, hauria de ser declarada conjunt històric, si bé per ara no sembla que es doni aquesta possibilitat. De fet Llucmajor, a hores d'ara i a escala municipal, no té aprovat el catàleg d'elements patrimonials.

4. Drets dels propietaris de béns arqueològics

Els jaciments arqueològics com a béns immobles són susceptibles de ser explotats econòmicament quant a la seva visita, sempre que es faci sota la tutela del Consell. Evidentment, els béns mobles també poden ser objecte de comerç sempre que se n'acrediti l'adquisició conforme a la llei i amb les prescripcions i limitacions que ja hem vist en els apartats anteriors.

Els béns d'interès cultural són susceptibles de servir, amb taxació prèvia, per al pagament d'imposts, sempre que així ho accepti l'administració. Igualment els jaciments arqueològics BIC es troben exempts del pagament de l'impost de béns immobles, encara que val a dir que molts dels jaciments no es troben dins terrenys urbans.

Un cas que també podem citar és que, en el cas del conjunt històric de Palma, el PGOU establia que la troballa d'un jaciment arqueològic que impedia obres autoritzades en un subsòl es compensava amb una major edificabilitat en alçada. Això s'aplicà, per exemple, a les obres al carrer de Sant Miquel, on es troba el bastió de la Porta de Santa Margalida, el qual, després de l'obra, quedà visible des del carrer, però l'edifici on es troba guanya una planta més.

Cal dir també que, en cas d'ajudes públiques, els propietaris de béns arqueològics declarats bé d'interès cultural hi podrien optar amb preferència.

En tot cas, el que és clar és que els deures són molt superiors als drets o beneficis. El repte de l'administració és aconseguir involucrar el propietari del bé en la seva conservació i la seva preservació, i per això cal estar al costat del propietari que vol actuar correctament, oferint tant assessorament tècnic i agilitat administrativa com ajudes públiques, actuacions que, ara per ara, és molt difícil que es l'administració les pugui dur a terme sense una decidida aposta pressupostària de dotació de personal i una política consensuada per tots els partits polítics en aquest sentit.

Miscel·lània

LES CAMPANES DE LLUCMAJOR¹

Joan Antoni Ballester Coll
Josep Lluís Riera Moll

«Déu mateix, omnipotent
ha aplegat aquella gent
de masia o de cabana,
l'hemisferi per campana,
per batall el sol ixent.»

Maria Antònia Salvà, *Cel d'horabaixa*

Quan contemplem imatges fotogràfiques d'una ciutat com ara Lluçmajor fa prop d'un segle, ens esglaia comprovar el canvi visual que ha patit la població en no gaire més d'unes quantes dècades. Si tinguéssim la possibilitat de contemplar una postal sonora del Lluçmajor de fa un segle o poc més, l'esglai seria encara més marcat, car en una ciutat actual hi resten ben pocs elements sonors en comú amb aquells que la configuren històricament. Probablement, la campana sigui l'element sonor que puguem arrelar més endins en la història d'una població com és ara Lluçmajor.

En aquest treball ens proposam fer un inventari de les campanes que hi ha als edificis públics i monumentals de Lluçmajor, les campanes que hi ha avui dia i les que hi ha hagut en el curs de la història de la vila. Mitjançant la documentació d'arxiu, així com l'estudi dels mateixos instruments i algunes entrevistes² a alguns dels campaners que ha tingut Lluçmajor en distints moments, pretenem explicar no només l'existència dels instruments sinó també les seves funcions i la manera de fer dels campaners per sonar-les. Aquesta comunicació sols fa referència a les campanes de Lluçmajor (nucli urbà); les del terme s'estudiaran en posteriors comunicacions.

S'han realitzat fotografies de totes les campanes esmentades en aquesta comunicació. Per facilitar el visionament complet per part de les persones interessades s'adjunta en forma d'annex electrònic, al qual es pot accedir des de la següent adreça electrònica:

<https://11nq.com/Les-campanes-de-Llucmajor-Annex-de-fotografies>

¹ Cal agrair a les següents persones que ens hagin facilitat l'accés: el pare Jaume Puigserver, del Convent de Sant Bonaventura; les Germanes de la Caritat; les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors; Miquel Pou, de la Parròquia de Sant Miquel, i Maria Vicens, de l'Ajuntament.

² Entrevistes realitzades a Joan Ballester *Caranyo* (2003), i Llorenç Oliver *Marroig* i Tòfol Barros (ambdues el 2009).

A més, per a una millor accessibilitat, s'hi pot arribar per mitjà d'aquest codi QR:

En el document annex, les fotografies s'han classificat en cinc grans grups. El primer correspon a les campanes del convent de la Caritat de Sant Vicenç de Paül; el segon, al convent de les Missioneres dels Sagrats Cors; el tercer, al convent de Sant Bonaventura; el quart, a la parròquia de Sant Miquel, i el cinquè, a l'ajuntament. Dins cada un dels blocs les imatges estan numerades per tal de poder-s'hi referir de manera precisa des del text.

Aquest projecte està emmarcat dins un projecte major denominat «Inventari de les campanes de les Illes Balears», que començà l'any 2011 amb la intenció de tenir un inventari el més complet possible no sols de les campanes quant a l'aspecte numèric i el lloc on es troben, sinó també afegint-hi, en la mesura de les possibilitats, el màxim d'informació, ja sigui històrica, de tocs, de l'espai on estan situades i també de les persones que hi ha o hi ha hagut al seu voltant.

Aquest projecte té tres àmbits d'acció:

1. Patrimoni cultural material. Les campanes i el lloc on se situen (torres campanars, espadanyes, rellotges, entrades de sagristies, capelles de possessió, cases particulars, convents, etc.).
2. Patrimoni cultural immaterial. Els tocs i els sons de les campanes.
3. Patrimoni cultural documental. Divulgació de la memòria històrica.

1. Convent de la Caritat de Sant Vicenç de Paül

El 7 de maig de 1859 s'instal·laren a Lluçmajor les Germanes de la Caritat de Sant Vicenç de Paül,³ les quals s'han ocupat de l'assistència als malalts i necessitats, del parvulari i de l'ensenyament de les nines. El 1971 es forma el col·legi Nostra Senyora de Gràcia.⁴

Quatre són les campanes que hi ha actualment en aquest espai: A l'entrada del convent (imatge 1.1), actualment convertit en escola, trobam la primera campana.

³ Font Obrador VI 705.

⁴ GEM, tom 8, pp. 102-103.

És una petita campana de bronze, de funcionament manual per mitjà d'una cadena de baules de llautó. És anepígrafa.

Al primer pis ens trobam amb la campana de la comunitat (imatge 1.2). Fa 16 cm de diàmetre, una altura de 15 cm i un gruix a la boca d'1 cm. Pesa 2,50 kg. Està adossada a la paret que donava a les habitacions de les monges. És de funcionament manual i disposa de dues cordes. Es pot tocar ventant o bé sols el batall. És anepígrafa.

Al pati de l'escola hi trobam la tercera campana (imatge 1.3). És petita, de bronze, aferrada a una paret, que actualment encara s'utilitza per a les sortides i entrades del pati. És anepígrafa.

La quarta i darrera campana està situada en una espadanya damunt la capella (imatge 1.4). Les seves mides són: 22,5 cm de diàmetre, una altura de 19 cm i un gruix de la boca d'1,3 cm. Fa un pes de 7 kg. És anepígrafa i desconexim el nom del fonedor i la seva data. Es tocava des de dintre la capella per mitjà d'una corda i politges. Actualment té el batall de ferro de 22 cm caigut i no disposa de cap corda per fer-la sonar. No s'empra fa temps. El jou i el capçal també estan en mal estat.

2. Convent dels Sagrats Cors

El 1910 s'estableix a Lluçmajor la Congregació de les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors per dedicar-se a les necessitats dels desvalguts i a la docència. En aquest espai hi ha un total de cinc campanes, més tota una col·lecció de campanes petites, actualment per a decoració, que especificarem.

A l'entrada hi ha una campana de 8,2 cm de diàmetre i una altura de 6,3 cm (imatge 2.1). Té un pes de 31 g. L'engranatge per aguantar-la és de ferro en espiral i una cadeneta per permetre el so. Es pot tocar des de la porta d'entrada del convent i també des de dintre del rebedor on es troba la campana. La seva funció és avisar de la nostra visita.

Molt a prop d'aquesta campana i situada al primer pis, al centre d'una escala hi ha la campana de la comunitat (imatge 2.2). És una campana de 28 cm de diàmetre, una altura de 27 cm i un pes de 13 kg. Es toca manualment amb una corda des de la planta baixa i servia per avisar les monges del convent. Té una epigrafi d'una estrella de dotze puntes a la corona, de dos cordons al mig peu i dos cordons més al peu. El jou i el capçal són de fusta amb dos tirants de ferro i una ballesta de ferro aferrada al jou.

Trobam una altra campana al pati (imatge 2.3), que fa 20,5 cm de diàmetre, 18,5 d'altura i un gruix en boca d'1,6 cm. Té un pes de 5 kg i està subjecta a la paret directament per un ferro forjat. Es toca de manera manual amb una corda. Com

a epígrafia té tres cordons al muscle i un cordó al peu. Encara s'utilitza per a les entrades i sortides al pati.

Les tres campanes següents són pràcticament idèntiques i estan situades a la façana de l'entrada a la capella (imatge 2.4). Estan dedicades als tres arcàngels (Miquel, Rafael i Gabriel), tot recordant que la fundadora elegí per professar el nom de sor Maria Rafaela. Com a decoració tenen tres cordons al mig peu i dos cordons al peu. Entre aquests dos cordons del peu i la boca hi ha els números romans XI-VI-MCMLXI.

3. Convent de Sant Bonaventura

Ja a l'antic convent de Jesús, situat —a finals del segle XVI— a l'actual carrer del Monestir, hi havia, possiblement, una petita esquella penjant d'una espadanya. Probablement, aquest element indispensable en qualsevol comunitat religiosa del segle XVII va passar d'un edifici a l'altre quan els franciscans es mudaren al local actual el 1608. Font Obrador (IV, 471) fa referència a una campana nova el 1633 i una segona campana, més grossa, fosa per Felip Bassa. Font Obrador esmenta que el 1691 es mencionen dues campanes, la grossa i la petita; en canvi, Cabot i Rosselló (1993, 71) apunta que des de l'aixecament del campanar hi va haver tres campanes.

Fos com fos, a inicis del segle XVIII aquell conjunt començava a donar senyes de desgast. El 1699 se'n substitueixen les cordes i el 1742 es refon la campana major perquè està esquerdada.⁵ Aquesta campana havia estat fosa per Joan Cardell i Rabassa i Juan Puigserver⁶ (Cabot i Rosselló 1993, 71).

Actualment, al convent hi ha les campanes següents:

1. A l'entrada del convent (imatge 3.1) una petita campana per avisar de l'arribada. Fa 16,5 cm de diàmetre i 15 cm d'altura. Té un pes de 2,60 kg i està posada sobre una tremuja de fusta i ferro. Es anepígrafa.

2. Al passadís del convent, just després de la porta d'entrada, hi trobam la campana de la comunitat (imatge 3.2). Servia per cridar els germans o convocar-los. Fa 24 cm de diàmetre, una altura de 19 cm i un gruix de la boca de 2 cm. Fa un pes total de 8 kg i té un batall de ferro de 3,5 cm. Té el jou i el capçal de fusta amb dos tirants de ferro. Es toca manualment per mitjà d'una corda amb els nusos franciscans fermada a una ballesta de fusta. L'epígrafia és d'un cordó al muscle, un cordó al terç i quatre cordons al mig peu.

⁵ Font Obrador, V, 491.

⁶ Joan Puigserver va fondre el 1741 la campana Antònia de la parròquia de Sant Antoni Abat de sa Pobra, i el 1746 la campana de la parròquia de Santa Margalida.

3. A la sagristia (imatge 3.3) hi ha una petita campana que serveix per anunciar la sortida del capellà als actes religiosos. Té un diàmetre de 12,5 cm i una altura de 9,5 cm. Pesa 1,15 kg i té la truja de fusta. Es toca manualment per mitjà d'una corda de color vermell. Com a decoracions té al muscle dos cordons i al terç dos cordons. Just davall d'aquests dos cordons s'aprecia una gota rodona però sense cap inscripció ni dibuix.

El convent de Sant Bonaventura té dues imatges de sant Antoni amb campaneta. La primera és una escultura que pertany al retaule de la capella de Sant Antoni de Pàdua. La segona és una pintura situada a la dreta del retaule de la capella de Santa Rosa. Es tracta d'una pintura de sant Antoni a l'escena de la seva visita a sant Pau Ermità que Miquel Vadell va realitzar el 1930 (Cabot i Rossello, 1993, 64 i Ballester Coll, 2021, 48).

A l'espadanya —molt possiblement és la que esmenta Font Obrador, de 1633—, trobam una campana (imatge 3.3b) fora d'ús, si bé en el seu moment es podia tocar des d'una palanca situada just darrere la sagristia. Està decorada amb una garlanda floral entre dos cordons al muscle, el mateix dibuix al terç, el mig està decorat amb una garlanda invertida i una altra garlanda al peu.

A la torre campanar hi ha actualment tres campanes. La més petita va ser fosa per Fundición Mallorquina de Palma (imatge 3.4), fa 54,5 cm de diàmetre, 47 cm d'altura i un gruix a la boca de 6,5 cm. Té un batall de ferro de 7,5 cm. Pesa un total de 93 kg i té un jou i un capçal de fusta d'un pes aproximat de 56 kg. Com a decoració té al muscle 3 cordons, 2 cordons i 1 cordó, al terç un cordó seguit de la inscripció de fàbrica FUNDICIÓN MALLORQUINA PALMA, i al peu 2 cordons. No està datada.

La segona campana fou fosa per Constantino de Linares Ortiz de Madrid l'any 1934 (imatges 3.5, 3.6 i 3.11). Fa 75 cm de diàmetre, 62 d'alt, un gruix en boca de 8 cm i té un batall de ferro. Pesa aproximadament 244 kg. Està aferrada al jou i capçal de 146 kg per sis anses llises. Actualment, toca les hores del rellotge situat a l'exterior del campanar, del qual parlarem en un altre apartat. Com a decoració té al terç una garlanda d'acants⁷ seguida per un cordó prim i un de gruixut, la inscripció SAGRADO CORAZÓN DE MARÍA / 1934, un cordó i després un seguit de cordons (1 de prim, 1 de gruixut, 1 de prim). Al mig, una garlanda d'acants i la inscripció SUENO EN SI; just davall, un escut ovalat amb el nom de fàbrica: FUNDICIÓN DE CONSTANTINO DE LINARES ORTIZ. MADRID. CARABANCHEL BAJO. A la part contrària, un Jesús Crucificat amb la inscripció AMOR MISERICORS. Un cordó, la inscripció SANTA CATALINA i un altre cordó. Al peu de la campana també hi ha un cordó.

La campana més gran del campanar⁸ (imatges 3.7 i 3.8) fou fosa per Pedro Dencause de Barcelona l'any 1919. Fa 95 cm de diàmetre, una altura de 82 cm i

7 A l'antiga Grècia les fulles d'acant representaven la immortalitat, el renaixement i la resurrecció.

8 Martín Rimada (2009, 225) l'anomena *Catalina*.

un gruix de boca de 9 cm. Té un batall de ferro. Pesa 496 kg i té un jou i capçal de fusta de 297 kg, amb una ballesta per quan es volia fer sonar. Actualment està mecanitzada. Presenta tres anses decorades amb cares. Com a epigrafià, té a la corona tres cordons, al muscle una decoració floral, seguida per dos cordons i la inscripció: ÉS PROPIETAT DE LA TERCERA ORDE DE PENITÈNCIA DE N.P.S FRANCESC DE LLUCMAJOR 1919 i una creu ancorada. Tanquen aquest espai dos cordons i novament una decoració floral. Al mig hi trobam l'escut franciscà del Tercer Orde Regular TOR. L'escut conté els símbols de la creu Tau amb dos braços creuats: la mà dreta de Crist, amb la ferida del clau, i la mà esquerra de sant Francesc, amb la ferida dels estigmes; davall la corona d'espines, les sigles OPC, que corresponen a Ordo Penitentiae Claustrus, i els tres claus. Després, una imatge de la Puríssima Concepció, la de sant Francesc i just davall, l'escut del fonedor, PEDRO DENCAUSSE BARCELONA. Segueix una imatge de sant Bonaventura, un cordó i una decoració floral. Al peu de la campana hi ha una decoració floral invertida i un cordó.

Com a curiositat cal indicar que dintre dels primers cordons del muscle trobam escrit a tinta un nom: M. BONET, i just damunt, l'escut franciscà, quatre signatures quasi il·legibles (sols es poden llegir les paraules *Baltasar Noguera*), alguns dibuixos i les paraules *Falange Española* (imatge 3.9).⁹

A més, al campanar hi ha també la maçola (imatge 3.10). És una estructura rodona de fusta de 10,6 cm de diàmetre i un gruix de 16,5 cm. Disposa de 7 martells. Es tocava a mà per mitjà d'una maneta que feia girar la roda i els martells podien colpejar les separacions de fusta. Aquest instrument sols s'utilitzava el Divendres Sant en lloc de les campanes.

4. Parròquia de Sant Miquel

L'any 1248, el papa Innocenci IV signava la butlla *Cum a nobis petitur*, en la qual posava sota la seva protecció un total de trenta-cinc parròquies establertes a Mallorca d'ençà que Jaume I d'Aragó va expulsar els musulmans de l'illa, només devuit anys abans. En aquesta butlla s'hi anomenaven quatre parròquies situades a la Ciutat i trenta-una fora de les murades, entre les quals s'inclou *S. Michaelis de Lucomaiori* (Font Obrador I, 107). No tenim indicis de la ubicació ni dels detalls d'aquesta primera església. Podem suposar que es tracta d'una fàbrica rectangular

9 Els campanars llucmajorers feren part d'una xarxa de punts de vigilància inclosos dins el pla de defensa passiva de l'illa durant la Guerra Civil, tal com s'explica en el document AME Sign. 792, de l'Arxiu Municipal d'Esporles, que ha estat estudiat per Pau Tomàs Ramis (2023) «Espipellades d'Arxiu: la defensa passiva a Lluçmajor», a *Lluçmajor de Pinte en Ample* núm. 468: «Establecido un puesto de observación central en la torre de las casas consistoriales (puesto de mando), desde éste, y utilizando medios ópticos, se transmitirán las órdenes de comienzo o fin de alarma, a las torres-campanario de la Iglesia Parroquial y convento de San Francisco, lanzando la convenida señal de alarma consistente en fuertes y acompasadas, así como el cese del peligro en grupos de tres campanadas, espaciadas por intervalos regulares».

d'una sola nau rematada per una espadanya i una creu, com és el cas d'altres de les esglésies esmentades per Innocenci IV i conservades encara avui, com ara la de Sant Pere d'Escorca o la Pau de Castelltix.

Sabem que poc després, el 1259, es construeix una església a Lluçmajor (ARM, Prot: (345) 89v.¹⁰) que tal vegada venia a substituir aquella primera o simplement a ampliar-la. Aquest temple de 1259 fou parcialment destruït a la segona meitat del segle XIV per edificar-ne un de nou. «De la vieja construcción sólo quedó el ábside, en el cual según parece quedó instalada la curia del batle allí se colocó una squella o campana procedente de la iglesia anterior» (Font Obrador, I, 174).¹¹

Font Obrador (II, 479) compila algunes notícies referents a intervencions a les campanes en la primera part del segle XV: Pedro Comelles, el 1409, va cobrar 3 sous «per adobar la squella de la sgleya e fusta que hi compra» i Romeu Planas «setanta e sis sous e sis dines per reho de jornal de que feu adobar le viga del sey e fusta e clavo que ha mes». ¹² El 1422, Guillem Armengol va rebre dels jurats «48 l. 11s. e asso per raho de IIII quintas e vint e quatra lls. de astay nets de totes tares a raho de XI lls. e nou sous lo quintar que compri de hun vanacia marcader lo qual havia nom Tubia de Campo segons apar per albara scrit de la sua ma e lo qual astay servi als seys». ¹³ A més, el mateix any, es va fer venir Guillem Sagraera¹⁴ per consultar-li la ubicació de la campana: «15 s. aque doni a nen Sagraere per venir asi a dar consel on hei poguer astar lo seny».

10 II mensis novembris. G. de Cunilis et P. Ponci et Martinus Ferrandis parrochiani de Lucmayor uterque nostrum insolidum profiterum, et in veritate recognoscimus vobis Domino Raimundo Dei gracia Maioricense episcopo et vestris nos tenere in vestra comanda CCC solidos regales Valencie qui fuerunt de illa laxia quam Bg. de Palomeres quondam presbiter de Lucmayor dimisit liberis ad opus ecclesie de Lucmayor reddere in primo venturo festo sanctorum Petri et Felicis. Item nos predicti et Jacobus Mercer rector ecclesie Lucmayor per nos et omnes parrochianos de Lucmayor profiteamur et recognoscimus vobis R. de Codolar et R. de Podio rectori ecclesie de Felenix manumissores Bg. de Palomeles contra nos venisse nobiscum ad iustum et legale compotum de toto illo opere ecclesie de Lucmaior quod ego dictus Martinus ferrandis et dictus Berengarius de Palomeles tractabamus. Quod compotum reddisti nobis et aliis parrochianibus de hiis in quibus dictus Berengarius de Palomeles dictis parrochianibus teneretur. Renunciantes etc. contra facimus finem vobis et cum vestris successoribus dicti Berengarii Palomeles absolventes quitos et immunes, de quo computo habebatis vos tornare XXVIII solidos regales quos confitemur a vobis recepisse.

11 Cita Sastre Vidal, Jaime: Prólogo (La primera iglesia), Catálogo Lluç, VIII.

12 AMLL, Clavariato 1409.

13 AMLL, Clavariato 1422.

14 Guillem Sagraera (1380-1454), arquitecte de les catedrals de Perpinyà i Palma, la Llotja de Palma i el Castel Nuovo de Nàpols.

El 1423, els jurats de Lluçmajor signaren un acord¹⁵ amb Bonanat Saguardià, fonedor català, per a la construcció d'una campana. Sembla, però, segons apunta Font Obrador, que finalment Saguardià no va realitzar aquest encàrrec i que fou el mestre fonedor Jaume Martí qui va rebre finalment la comanda. Segons la documentació, va haver-hi certs desacords entre el fonedor i els jurats de la ciutat, per la qual cosa el governador va fer venir un mestre des de Catalunya per tal de valorar la campana fosa per Jaume Martí.¹⁶ En conseqüència, va venir a Lluçmajor Berenguer Vidal, mestre fonedor de Barcelona, que va dictaminar que aquell seny «no es rebador».¹⁷ El 1424 les campanes estaven situades en qualche localització provisional,¹⁸ i no fou fins al 1473 que es varen iniciar les obres del campanar. Aquestes obres no acabarien fins ja entrat el segle XVI.¹⁹

A inicis del segle XVI, l'any 1506, estava en procés una col·lecta popular per sufragar les obres de la torre.²⁰ L'any 1513, Miquel Mut, llucmajorer i canonge de la catedral de Girona, proposa la vinguda d'un mestre campaner d'aquella ciutat²¹ a causa del mal estat de la campana major. Aquella visita fou la motivació necessària per acabar el campanar, que va veure les obres finalitzades el 1514: «que puix lo campaner conduit

15 ARM Prot., Not. Juan Martí, T. 1432-33, 157, [Font i Obrador, II, 481]: «Die XXIII madii CC-CCXXXIII. Los jurats ab lo consell. En nom de Deu sie e de la sagrada Verge Maria e del benaurat mossen Sent Miquel. Assi devall se contenan los capitols en los quals se contenan la forma e manera que mestre Bonanat Saguardià nadiu de Catalunya mesrte de senys deu fer lo seny en la parroquia de Luchmaior. Primo que lo dit mestre Bonanat se obliga de fer lo dit seny de aquell pes que los discrets jurats e prohomens de la dita parroquia volrran. Item que promet fer lo dit seny de bon so de bona talla e a mesura e de aquell so que era lo dit seny trenchat e de millor a coneguda dels prohomens de la vila de Luchmaior. Item que en la fectio del dit seny los jurats prometan de donar al dit mestre lenyas carbo e tot so ques pertanyara a fer lo dit seny. Item que lo dit mestre promet de prestar la arrellaria que hi sera necessari. Item que lo dit mestre promet de pendra lo metall que hi sobrara al for que costara exceptats los spirals que seran seus. Item que los jurats donaran per sos treballs e les mans per fer lo dit seny trenta sinch florin. Item que los jurats prometan de provehir lo dit mestre e hun manobre al qual prometan de donar tres sous tot jorn. Item que lo dit mestre se obliga que si chas sera que erras lo dit seny so que Deus no placia que promet de tornarlo a son cost e messio. Item que prometan los jurats de fer aportar la artallaria e tornar aquella en ciutat. Fou fermat lo dit contracta en presència G. Picornell e Anthoni Servera».

16 ARM, AH (100), 277r-v: «Nos vullam scriure al honrat vaguer de Barchalona de trametens asi alcun sufficient mestre per veure e regonexer lo dit seny».

17 ARM, AH (102) 91-92.

18 Segons Font Obrador (II, 480) en el Llibre dels oidors de comptes de 1391-1444 (AMLL) s'esmenten «los pilas dels senys».

19 AMLL, Llibre d'actes de 1505-20 (Font Obrador, II, 480): [1511] «com los predecessors proposats nostres feren i consensaren a bona fi un cloquer qui aquell es stat comensat e no acabat».

20 AMLL. La-1, 5 (Font Obrador, III, 249) «per quant lo revernt mossen Aulet e obrers del campanar diuen que tots los fadrins o part de quels los han dit que si feyen que per tot lany se fes que no sonases els saran contents de donar cade hi II s. perque tot lo dit consell determanaren que per tot lo present any no puge sonar an so negu absentat dias de balar a plase».

21 AMLL, Llibre d'actes de 1505-20, sessió del darrer diumenge de juliol: «que per fer o refer la campane maior qui es rompuda vista per tots los sobredits la necessitat de adobar e reffer la ditta campane viste aximateix une letre del venerable mossen Mut canonge de Girona fill e natural de la vila vista en dita letra la bona voluntat que te en endressar nos en hun mestre de Girona qui aquella reffase per ço tots concordants e no en res discrepans determenen e han determenat que sie tramessa percura al dit mossen Mut lo qual tingue plena potestat als honrats de tremetra dita potestat e comissio de concordar ab dit mestre axicom los sera ben vist ab la manor despesa de la dita» (Font Obrador, II, 481).

per lo venerable mossèn Mut es vingut que sa do obre en acabar lo campanar fins a loch de star ditas campanas axi de lenyams com de pedra de modo que les campanes puguen ventar». (AMLL, Llibre d'actes de 1505-20, sessió del 19 de febrer de 1514).

Durant aquell segle XVI, foren diverses les deficiències patides per les campanes i, per tant, es realitzaren un bon grapat d'intervencions, com ara la de 1514, en què el mestre campaner vingut de Girona va fondre tot el joc de campanes; el 1517 Francesc Pontot va cobrar 28 ducats per tasques de fonedor;²² el 1535, es va fondre l'esquella anomenada Maria;²³ el 1547, Perot Bonafús fonia la campana major;²⁴ ja en el 1562 Francesc Bonnín va fondre les anomenades Miquela i Magdalena,²⁵ i aquell mateix any la visita del bisbe Arnedo va documentar la presència de tres campanes anomenades Miquela, Angelina i Antònia;²⁶ el 1566, el mateix Bonnín «feu una grossa [...] i aquella foy buydada en la plaça de la rectoria»;²⁷ ja el 1541.

En la visita de 1581, el bisbe Arnedo va fer algun comentari sobre el campanar, de fet va indicar la brutícia que s'hi acumulava. En aquella visita va encomanar que es protegís amb una porta el mecanisme del rellotge i que només hi tinguessin accés l'escolà i l'encarregat de la maquinària.²⁸ Pocs anys després –1589– el bisbe Vich i Manrique apuntava a les actes de la seva visita la necessitat de refondre una de les campanes, així com el mal estat estructural de la torre, que no permetia tocar ventant.²⁹

Ja en el segle XVIII, la visita pastoral que el bisbe Fernández Zapata va realitzar a la parròquia llucmajorera el dia 20 d'abril de 1724 va deixar constància de la presència de quatre campanes (dues de les quals encara conservam avui), una de més gran, una de mitjancera i dues de més petites.³⁰ El 1759, el campanar, de la mateixa manera que la resta de l'església, devia mostrar les ferides del pas del temps, que haurien de dur a la construcció d'un nou temple a l'entrada del segle vinent. En aquell any, i en plena renovació del santuari de Gràcia «350 quarteras de cals se prengueren de N^a S^a de Gratia las que serviren per lo Campanar». El 17 de març de 1772 el campanar va ser

22 AMLL, LA-1, 73-76.

23 AMLL, LA-1, 230-231.

24 ARM, Prot. M-920, 130-131.

25 ARM, Prot. M-917, 42-44.

26 Pérez Martínez, 1969.

27 ARM, Prot. M-845, 1.

28 Font Obrador III, 451. «Item, quia dum laici campanille subeunt illd immundicies implemēt, ordinavit quod fiant in ipso campanili ianue nove et fiant due claves in dictis ianus, quarum unam habeat scolanus, alteram vero presbites tenens onus orologii.»

29 Font Obrador III, 460. «Visitant les campanes attento la huna de elles sta rompuda ordena i mana que dins sis mesos se refessa i se fassa de nou sots les penes a dita Sa Señoria ben vistes [...] E com haja trobat que lo capitell de dit campanar sta perillos de tal manera que per amenaçar ruina, no es poden tocar les campanes ventant.»

30 APLL. Lligall de visites pastorals.

testimoni d'un fet lamentable. Un nin d'onze anys que havia pujat al campanar va caure i morí a l'acte. Així ho explica el prevere Antoni Evinent al bisbe de Mallorca.³¹

Al campanar ara mateix podem trobar 3 campanes: l'anomenada Antònia, na Bonnín i na Miquela. Manca la campana Maria (imatge 4.11), que va requisar el Parc del Regiment d'Artilleria de Mallorca en data 19 d'agost de 1937,³² segons es desprèn d'un document existent al Bisbat de Mallorca.³³ Ara mateix sols queda el jou d'aquesta campana al mateix lloc on hi havia el campanar.

La campana Antònia (imatge 4.8) és la més petita de les que hi ha actualment al campanar. Fa 87 cm de diàmetre, un alçària de 75 cm i un gruix de boca de 7,8 cm. Té un pes aproximat de 381 kg. No té el jou original, que està retirat i va ser substituït per un de ferro. L'epigrafi és: al muscle un cordó, la inscripció +AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINVS TECVM BENEDICTA TV INMVL, un cordó. Al terç les imatges de sant Antoni a llevant, sant Joan Baptista a migjorn, la Immaculada a ponent i un relleu sense identificar a tramuntana,³⁴ seguit de dos cordons i al mig una garlanda de flors. Al mig la paraula s. ANTONI, i just davall, 1643; a l'anvers, el nom del fonedor entre dues mitges creus: RAFAEL IANER. També als laterals, dues creus florejadades. Segueixen 5 cordons. Al peu, 2 cordons, 1 garlanda i 2 cordons. Està mecanitzada i la campana està esquitxada de greix.

La següent campana en grandària és l'anomenada na Bonnín (imatge 4.9). És una campana de 112 cm de diàmetre, 90 cm d'altura i un gruix de boca de 12 cm. Pesa 813,5 kg i està aferrada al jou de ferro per sis anses lliques. No té el jou original, que es troba en un altre espai perquè l'hi llevaren quan foren mecanitzades les tres campanes. Té sis anses lliques. Com a epigrafi té dos cordons al muscle i a l'interior IESUS + MARIA+ IOSEP + NOSTRE + SENORA + DEL ROSER + REGINA. En lletres molt

31 ADM Sign. III-124-20: Carta del prevere Antonio Evinent al bisbe de Mallorca D. Pedro Rubio Benedicto en data 31 de març de 1782. «Illmo y Rmo Señor, Muy Señor Mio: Oy a cosa de las nueve y media de la mañana, un muchacho llamado Pedro Contesti de edad de once años ha tenido la indiscreccion de subirse a lo mas alto del campanario de esta Parroquia para ver pasar la procesión de N. Señor Resucitado y desde allá se ha desplomado hacia abajo de cuyo golpe le han saltado todos los sesos quedando allí mismo muerto sin recibir sacramento alguno. Y como esta desgracia ha sucedido en el sagrado de la Iglesia se lo participo A V.S.I no obstante de estar bien seguro de no haver intervenido en ella malicia ni violencia alguna de nadie por cuyo motivo me parece podrá dar el permiso para que se entierre el cadaver si V.S.I no mada otra cosa, en cuyo caso podría V.S.I. Servirse comunicarme las ordes que le pareciesen convenientes. Dios ntro Señor que a V.S.I m.a. Lluçmajor y Marzo 31 de 1782».

32 Carta del prevere Andres Pont al secretari del bisbe.

«M.I.Sr. Secretario de este Obispado

Con esta fecha se han llevado para la defensa de la Patria y para el parque del regimiento de Artilleria de Mallorca, una campana de sesenta kilos, rota, diciendo que el Sr Obispo esta enterado de ello.

Me han entregado un recibo y me han asegurado que el Comandante Sr. D. Luis Cerdo me enviaria un recibo.

Reciba mi humilde saludo

Signatura de Andres Pont presbitero

Lluçmajor 19 de agosto de 1937»

33 ADM Sig. III-124-342.

34 Monserrat Sastre i Monserrat Ferrer, 1999, 101-102.

més petites SACRATISSIMI ROSARII INTERSEDE PRO NOBIS. Al terç ASENT JURATS GABRIEL SERVERA / LLORENS CATANI / IVLIAN MUT / BRTHOMEU Mas i a l'anvers ESSENT RECTOR EL DR. PERA ONOFRE TAULER / CLAVARI MICHEL FERRER PREVERE / OBRERS ANTELM SALVA/ PERA AULET/ IVAN SERVERA / RAFEL CATANI + i dos cordons. Al mig, el nom del fonedor PERA BONNIN i la data de la campana, 1647. Al mig peu 5 cordons i al peu 1 cordó. Just al costat d'aquest cordó hi ha un relleu d'una mà que porta una torxa, igual que a l'escut de Lluçmajor. La campana té escrits de guix i tinta efectuats les darreres dècades que embruten la superfície de campana. Està mecanitzada.

La tercera campana és la més grossa (imatge 4.10). Fa 125 cm de diàmetre, una altura de 102 cm i un gruix de boca de 15,5 cm. Pesa aproximadament uns 1.130 kg i està mecanitzada i sobre un jou de ferro, igual que les altres dues. Té 4 anses de formes antropomòrfiques amb 4 colls allargats i amb rostres de facció femenina,³⁵ i a la corona hi ha 2 cordons. Al muscle i entre dos cordons trobam una garlanda de dibuixos geomètrics intercalant les paraules: IESUS / MARIA / IOSEP. Al terç un cordó i el relleu de les imatges de sant Miquel a ponent i una creu calvari a llevant que ocupa tot l'espai del terç i del mig, i per finalitzar un cordó. Al mig l'epigrafi EL DOCTOR ANTONI EVINENT OLIM RECTOR DE LLUCMAJOR I DESPUES CANONGE PENITENCIER HEM RENOVA EN LO ANI 1818³⁶ tanca un cordó. Entre dos cordons hi trobam els noms dels fonedors TONI DOLS FECIT BORDOY M CORDE.³⁷ Al mig peu una garlanda de dibuixos geomètrics i un cordó.

Al mateix campanar també hi trobam, en pèssimes condicions, la maçola (imatge 4.12). És una peça de fusta rodona de 121 cm de diàmetre, doble, amb un total de 16 maces de fusta de 7 x 9 x 18 i una llargària de 36 cm, distribuïdes en cadascun dels espais. Està caiguda sobre el jou que fou de la campana Maria i no es pot emprar. En un altre espai de l'església, a la sagristia vella, dintre d'una vidriera, hi ha la matracca petita de fusta. És la que es tocava dintre de l'església en substitució de la campaneta del Sanctus.

A l'exterior del campanar hi ha l'esfera del rellotge, que tractarem en conjunt amb la resta del rellotge en una altra ocasió (imatge 4.16).

35 Pou Amengual, 2012.

36 Encara que Monserrat i Monserrat (1999) daten aquesta campana de 1788, la data epigrafiada és 1818.

37 ACM 14134 Manda Pia f.22r. «El abaix firmant Joan Babbita Bordoy, mestre corde i fabricant de campanes de bronze he rebut de distintes partides set-centes lliures quatre sous...y son en total import a mi correspost per la campana de pes de trenta-um quintà i quatre lliures...a qui queda entregada des de dia 29 d'agost ultim; esto es, quatre-centes i sis lliures i quatre sous a raó de 15ll per quintà importen lo vint-i-set quintars i 8 ll de bronze dut de Lluçmajor que vaig rebre dia 21 de juny ultim pes refondre amb dita campana: 237 lliures i 12 s. valor a raó de 12 ll. cada lliura los 3 quintes i noranta -sis lliures de bronze nou amb que vaig augmentar el pes de la campana fins a los predits 31 quintars i 4 lliures i cinquanta-nou lliures vuit sous per les dues lloigues de bronze per dita campana de pes de noranta-nou lliures a raó...tot conforme en contracta per mi firmat el 31 de maig propassat.»

A l'espadanya, lluny del campanar, hi trobam la campana de Sant Josep (anomenada així perquè s'accionava des de dins la fàbrica, prop de la capella dedicada a aquest sant), de 40 cm de diàmetre i 39 cm d'altura (imatge 4.7). Té un pes de 37 kg i un jou i capçal de fusta bastant apedaçat perquè li han afegit de contrapès una bolla de ferro i un tros de via de tren. Tot i que no hem pogut precisar la data de fosa, té epigrafi. Té 4 anes i al muscle una decoració de 2 cordons, després la inscripció en la lletra esmentada: AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINUS TECUM i 2 cordons. Al mig 1 cordó ample quadrat, al mig peu 3 cordons i al peu 2 cordons. No disposa de corda però sí de ballesta, i té un accés complicat per arribar-hi.

Dins el temple hi trobam altres campanes: a l'àtic de darrere el retaule major hi ha la roda de campanetes (imatge 4.6), una peça gòtica ja descrita per Miquel Pou³⁸ amb decoracions vegetals i geomètriques. Fa uns 109 cm de diàmetre i una amplada de 5,40 cm. Té dues bigues, una de 164 cm de llargària i 6 de gruix i una altra de 174 cm de llarg per 7 de gruix. En total té 9 campanetes de bronze, amb una decoració de 5 cordons distribuïts entre el muscle, el terç i el mig. De les 11 campanetes³⁹ que devia tenir en el seu moment ara sols li'n queden 9. Les mides de les campanes van dels 10,5 cm de diàmetre als 13 cm i estan col·locades alternant les mides. Es toca per mitjà d'una corda.

La campana de la capella del Roser (imatge 4.4) és una peça petita de 8 cm de diàmetre de 6 cm d'altura. Té un pes d'1 kg i està situada a la capella del Roser, davant la porta que dona a la sagristia vella. Té la funció d'avisar quan el capellà es disposa a començar la missa. Es toca de manera manual per mitjà d'una corda de color vermell. Es anepígrafa.

La campana de la Sagristia Vella (imatge 4.3). Actualment, està reconvertida en espai expositiu i a la sortida cap a la capella del Roser hi ha l'antiga campana de sagristia, sobre un armari. Fa 13,5 cm de diàmetre, una altura de 13 cm i un pes total d'1,5 kg. Té un jou petit de fusta, molt corcada, i una corda tallada. Està fora d'ús. És anepígrafa. Al mateix espai hi trobam una imatge de sant Antoni amb una petita campaneta a la mà dreta al final del bastó. És decorativa.

La campana de la Sagristia Major o Nova (imatge 4.2). Situada a dalt de la porta d'entrada, just darrere del retaule de Nostra Senyora de Lourdes, trobam la campana de la sagristia, que és la que utilitza el sacerdot per avisar de la seva entrada per a les celebracions. És una campana de 14 cm de diàmetre, una altura de 13,5 cm i un pes total d'1,60 kg. Es toca de manera manual per mitjà d'una corda que penja de la ballesta. Té un jou de fusta amb contrapesos de ferro afegits. Té una decoració de 3 cordons situada al peu de la campana. Dintre d'aquesta sagristia trobam una altra imatge de sant Antoni, una talla una mica més grossa que l'anterior també amb una campaneta penjada del bastó però a la mà esquerra. És decorativa.

³⁸ Miquel Pou, 2018, 28,50.

³⁹ A la visita pastoral del bisbe Fernández Zapata de 1724 ja ens diu «Item un rollo de fust ab onze campanetes de bronzó».

Campaneta de comunió de l'altar. Està situada a l'esquerra de l'altar. És una peça que abans constava de 4 campanes, però està rompuda i ara sols en té 3. La seva funció és donar avisos durant la missa. Per exemple, la consagració és un dels moments en què es fa sonar perquè els fidels sàpiguen que han de fer una genuflexió. És de toc manual.

La campaneta de l'orgue (imatge 4.5). És de les campanes més petites que es troba dintre de l'església. Fa 3,5 cm de diàmetre i una altura de 3,5 cm. Tenia la funció d'avís. Si l'organista veia que li mancava aire per continuar tocant, per mitjà d'aquesta campaneta avisava perquè la persona que hi havia just darrere la porta fes funcionar la manxa que portava aire.

La campana situada a l'entrada de la rectoria (imatge 4.1). Fa la funció d'avisar de l'arribada d'algú. És una campana de 8 cm de diàmetre penjada sobre una platina de ferro. A l'altre costat hi ha una cadeneta de llautó que és accionada pel visitant que avisa de la seva arribada.

A l'octubre de 2003, Joan Antoni Ballester va entrevistar Joan Ballester Puig (el padrí patern), que havia estat campaner a la Parròquia des de 1934 i fins a 1952:

«Em pens que era l'any 34 quan mon pare va començar a fer d'escolà major a la parròquia de Lluçmajor. Ell ja havia estat escolà de Cura fins que jo vaig tenir devers vuit anys i llavors baixàrem a viure a Lluçmajor. Així que jo vaig començar a tocar les campanes per ajudar mon pare des de ben petit, però així com mon pare es va anar fent vell jo vaig començar a fer-ho més sovint, fins que devers els disset anys vaig començar a fer jo aquesta feina, segurament perquè era la més feixuga per mor d'haver de pujar i baixar les escales tantes vegades al dia i també perquè les campanes no pesaven poc. I així ho vaig fer fins als vint-i-cinc anys, quan em vaig casar, més o manco. Mon pare em va ensenyar a tocar, o en vaig aprendre jo tot sol de tant de pujar-hi des de ben petit amb ell, i com que sempre era igual era bo d'aprendre, i així com m'ensenyaren ho vaig fer, jo tot sol, fins que em vaig casar. Llavors no ho va fer ningú més, no hi havia ningú que ho sabés fer, tot i que qualcú ho devia fer al convent també, però no sé qui era perquè en aquell temps estàvem com a barallats. Jo ho feia per ajudar mon pare i no cobrava cap pesseta; a ell li pagava un capellà, el senyor Miquel Norat, que vivia al carrer Major, al número 40.

Per pujar al campanar devia estar tal com està ara, per ventura un poc més net perquè en pujar-hi cada dia un parell de vegades així mateix ho teníem net, de coloms i tota la porqueria que deixaven, però per tot *lo demás* deu estar igual que abans. Jo fa molt que no hi he pujat, però no crec que s'hagin gastat cap pesseta en tot això perquè aquestes coses no interessin a ningú. Allà dalt hi havia tres campanes, però al principi de jo pujar-hi, abans de la guerra, n'hi havia una de petita que mirava al Born; així i tot, la varen robar

els falangistes. També n'hi havia dues a fora del campanar, i ara ja només en queda una. A la més grossa li dèiem na Miquela; a la mitjana, na Bonnín, i a la petita, n'Antònia. No me'n record ben bé, però em pens que a la petita, aquesta que he dit que robaren el temps de la guerra, li deien na Maria, però ara no me'n record. Són campanes que poden voltar damunt el seu eix, n'hi ha a altres llocs que són fixes i només poden tocar amb el batall o que només volten un poc, com la de Castellitx. Per fer-les repicar hi havia una corda a cada batall de les campanes i n'agafava una amb cada mà i una amb els dits del peu i ja t'ho pots imaginar, des de baix no coneixien si era jo tot sol o si n'hi havia dos més que m'ajudassin. També hem de dir que nosaltres només tocàvem per ses coses de l'església perquè pels focs o per les hores hi havia la campana de l'ajuntament.

La gent des de baix sabia tot el que volia dir, ho havien escoltat tota la vida, era un costum i la gent sentia les campanes i eren una referència tant per a les misses com per a altres coses. No tothom tenia un rellotge llavors, i com que no hi havia renous de cotxes ni res d'això, se sentien de tota la fora vila. Llavors, però, si un dia anaves a Campos o a Porreres no entenies res si senties les campanes perquè cada poble tenia els seus tocs i no tots tenien les mateixes campanes. Aquí, a Randa, per exemple, no tenen cap campana grossa, la més grossa que hi ha és més petita que la petita de Lluçmajor.

Quan jo em vaig casar l'any 52, ja no ho vaig fer pus, i crec que vaig ser el darrer perquè jo no ho vaig ensenyar a ningú. Supòs que més endavant hi degué haver gent que ho degué provar, però ningú s'hi degué dedicar. Almenys fins bastant més endavant, i si va ser així jo no ho sé. Ara quan se senten les campanes deu ser un disc amb uns altaveus o per ventura han posat uns motors que ho mouen tot i els tocs ja no són els que eren, en falten més de la meitat, i els que toquen ja no els toquen igual, i si fos el cas d'haver posat un disc fa trenta anys i no els han tornat a tocar de llavors ençà, ja et pots imaginar que ni deuen voltar ni res, i les cordes dels batalls deuen estar totes podrides d'estar allà dalt a la serena. I si està així, el dia que hi voldran pujar per tocar-les no es mouran.»

A més, Joan Ballester Puig dictà una consuetud, basada en els seus records de les pràctiques dels tocs i de les campanes:⁴⁰

40 En aquesta descripció Ballester Puig utilitza alguns mots que fan referència a tocs molt concrets de les campanes, com ara: **tocar o batear**: colpejar la campana accionant el batall; **repicar**: totes les campanes a l'hora i aviat; **amollada**: fet de posar la campana en vertical i deixar-la caure i que s'apagui tota sola; **ventar**: fer colpejar el batall movent la campana de banda a banda; **volada**: la campana en vertical, igual que a l'amollada, però no la deixam apagar sinó que abans d'apagar-se, tornam a col·locar-la en vertical (un parell de vegades); **repicar**: batear de manera ràpida i durant una estona considerable (és un senyal que manifesta joia i anuncia la festa).

1. Dies feiners

Entenem per dies feiners tots els dies de feina, és a dir, de dilluns a dissabte, ambdós inclosos. Per començar el dia es tocaven les matines, devers les 6 del matí; es tocaven tres vegades tres batallades de la campana grossa que anunciava l'oració de les tres Maries, després d'això es tocaven 35 o 40 campanades per anunciar el res, en què es resava el rosari.

A les 6.30 es tocava la campana situada a sobre la capella de Sant Josep a l'exterior de l'església per a anunciar la primera missa del dia. Després de la missa es feia l'ofici a les 8.30, per això es feia volar la campana mitjana del campanar 30 minuts abans; 20 minuts abans de l'ofici es tornava a fer volar la campana mitjana i quan faltaven 10 minuts i com a darrer avís s'amollava la mateixa campana.

És possible que en un matí hi hagués més d'un ofici. En tot cas, al darrer ofici del matí, que s'anunciava de la manera que he exposat, es tocava també el Sanctus, que consistia a tocar tres vegades la campana grossa: la primera d'elles havia de coincidir amb la reverència després de consagrar l'hòstia, la segona campanada coincidia amb el moment de mostrar l'hòstia i la darrera coincidia amb la reverència final del capellà en acabar l'ofici. És possible també que en alguns casos es tocàs la campana grossa en la reverència de consagració del vi, i en mostrar el vi.

A les 12.00 del migdia es tocava la campana grossa igual que en les matines (3 + 3 + 3) per anunciar l'oració de les tres avemaries. Llavors, a les 14.00, s'anunciaven les vespres amb una amollada de la campana petita del campanar.

A la posta de sol es repetia igual que a les matines, el 3 + 3 + 3 batallades de la campana grossa per a anunciar l'oració de les tres avemaries i les 35 o 40 batallades a la campana grossa per anunciar el res del rosari.

2. Els divendres

Els divendres eren també dies feiners i la feina del campaner no variava gaire, només cal afegir que els divendres es tocava el credo a les 15.00 amb una amollada de la campana grossa.

3. Els diumenges

El diumenge començava com un dia qualsevol. Devers les 6.00 es tocava matines, és a dir, tres vegades les 3 batallades de la campana grossa i després les 35 o 40 batallades de la mateixa campana grossa per anunciar el res del rosari. A les 6.30 s'anunciava la missa primera amb 35 o 40 campanades de la campana grossa. A les 7 es tocaven 35 o 40 campanades més per anunciar la missa segona, el mateix es feia a les 7.30 per a la missa

tercera i a les 8.00 per a la missa platera (anomenada així perquè la pagava la família dels «Platers»).

Devers les 9 del matí es repicava (amb les tres campanes) durant uns minuts i tot seguit es feia volar la campana grossa dues vegades i a la tercera s'amollaven totes tres alhora. Al darrer ofici del diumenge, igual que en els dies feiners, es tocava el Sanctus tal com he descrit més amunt. A partir d'aquí el dia era igual pel que fa al migdia i a la posta de sol, l'únic que canviava era l'elisió de les vespres i la inclusió d'alguna cosa que es feia devers les 4.

4. Funerals civils

Els funerals civils es diferenciaven en alguns detalls segons la posició social i econòmica de la família afectada. Així doncs, es posaven a l'altar diferents nombres d'atxes per dur a terme aquesta diferenciació. En trobam set categories:

1. Dues atxes petites, per a la classe social més baixa
2. Dues atxes petites i dues de grosses
3. Quatre atxes grosses
4. Sis atxes
5. Vuit atxes
6. Deu atxes
7. Dotze atxes, per a la classe social més alta

Els funerals són oficis, però no s'hi podia repicar, ja que repicar és un signe de joia. En canvi, els funerals tenien tot un llenguatge campaner que a més d'anunciar l'ofici i especificar (amb l'absència del repic) la realització d'un funeral, permetia a l'oient saber quin tipus de família era l'afectada d'una mort.

Així doncs, se substituïa el repic per uns minuts amb les campanes vella i mitjana al vol en el cas de la classe social més baixa (categoria «a»); les campanes vella i mitjana al vol durant uns minuts i algunes batallades simultàniament de la campana grossa en el cas de les famílies de la categoria «b»; per a les famílies de les categories «c» i «d» es feien volar les tres campanes alhora. Era costum, a totes les categories fins ara anomenades, que durant l'acompanyament, des de l'església fins al molí d'en Bouet, al camí de Galdent, que alguns dels coneguts del difunt tocaven les campanes, però com que mai no eren els mateixos no tocaven d'una manera en concret. Per a les categories superiors «e», «f» i «g» el procediment de substitució del repic era igual que a les categories immediatament inferiors (les tres campanes al vol) amb la diferència que també les feien volar, mentre que en el cas de capellans anaven a la casa del difunt abans del funeral o abans de sortir cap al cementiri. En aquests

casos qui solia tocar a l'acompanyament fins al molí d'en Bouet era el campaner.

Cal dir, però, que en el cas del funeral d'un nin, no es tenia en compte la classe social a què pertanyia la família, almanco pel que fa a l'anunci que les campanes feien del funeral. Així doncs, tots els funerals de nins eren anunciats amb el vol de la campana petita.

5. Les quaranta hores

Les quaranta hores eren tres dies en què, a l'església, s'exposava el Santíssim. Aquests dies eren: el dia de Sant Josep, el Cor de Jesús i Sant Miquel. Aquests tres dies es feia ofici de diumenge, fos el dia que fos. Podem dir en aquest punt que a les vespres d'alguna festa es tocava el sermó amb la campana grossa al vol.

6. Dijous Sant

El Dijous Sant es feia la sèrie de misses del dia feiner, però a l'hora de fer l'ofici es tocaven les matraques. Al capvespre, mentre tenia lloc la processó, el campaner

també tocava les matraques, mentre que la banda de música, que acompanyava la processó, no tocava.

7. Divendres Sant

Tot era igual que el Dijous Sant, durant el Davallament no es tocava.

8. Dissabte Sant

El Dissabte Sant es tocava Glòria a les 10.00, fent repicar les tres campanes.

9. Tots Sants

El vespre del dia 1 al dia 2 de novembre es feien volar les tres campanes durant tres hores per anunciar el Dia dels Morts.

Les altres festes, com ara Cap d'Any, els Reis... eren tractades com a diumenges pel que fa a la rutina del campaner.

5. L'Ajuntament

Sabem que a finals del segle xv (1491) hi havia un rellotge⁴¹ que probablement estava aparellat amb una campana i que el 1518 es va promoure la compra d'un

41 «12 sous a nen Calafat mestra de las oras per los jornals» (Font Obrador, III, 74).

rellotge nou.⁴² El 1522 es va adquirir un rellotge a la família Figuera.⁴³ Quasi amb tota seguretat podem afirmar que aquest mateix rellotge estava situat al campanar de la parròquia i que tocava amb una de les seves campanes.

El gener de 1887 l'Ajuntament, quan pràcticament el rellotge ja s'havia instal·lat, va decidir la compra de la campana (imatges 5.3 i 5.4) que hi ha actualment (imatges 5.1 i 5.2).⁴⁴

Està situada al terrat de l'ajuntament, davall d'un capell fet de giny i aguantat per vuit pals de fusta. A dintre, una estructura de ferro aguanta la campana. Fa 86,5 cm de diàmetre, una altura de 74 cm, un gruix en boca de 9 cm i un batall de ferro de 68,5 cm. Fa un pes total de 374 kg, tal com es deia a l'encàrrec; com a epigrafia té 3 cordons al muscle, 2 cordons al terç seguit per una garlanda de flors i querubins; a un costat de la campana hi ha la inscripció VILLA DE LLUCMAJOR. BALEARES, amb l'escut de Lluçmajor i entre dues palmes, a la part contrària, la paraula AVISO, que és el nom de la campana, amb una cara petita de dimoni i la inscripció ENERO 1887 entre dues palmes.

Continuam al mig peu, on ens trobam tres sèries de 3 cordons cada una (en total 9 cordons quasi seguits, després el nom del fonedor: GASPAS QUINTANA HIJO BARCELONA, i finalitza la decoració amb 3 cordons al peu de la campana.

Just davall de la campana es troba la maquinària del rellotge (imatge 5.5). Toca actualment les hores i les mitges hores. El manteniment el fa la Relojería Brújula de Felanitx.

6. L'estació de tren

Va funcionar entre el 6 d'octubre de 1916, any d'inauguració de la línia, fins al 4 de març de 1964, any que es va tancar la línia Palma - Lluçmajor- Santanyí.

42 AMLL, LA-1, 130 «Mossen Salvador Sureda los a pregats que compren un relotge per a tocar horas [...]».

43 «atorguen a deure a la honrade dona Praxedis miler del honrat en Bertomeu Figuera q. e al honrat Bertomeu Figuera fil seu L llrs. per lo qual preu los han comprat un relotge bo e tocant a tot util de la vila [...]» (AMLL, LA-2).

44 Font Obrador, VI, 30. «En enero de 1887 al compromiso de quedar pronto instalado el reloj, aconsejo la adquisición de una campana, cuyo peso exceda de 350 kilos sin llegar a los 400, que podía encargarse al almacén de ferretería y maquinaria de Gaspar Quintana Hijo, calle de San Pablo 46 y Mendizábal 25 de Barcelona, de bronce de buena vibración, sonoridad y dureza, al precio de 27 duros el quintal catalán, llevando grabado el escudo de este pueblo con la inscripción Villa de Lluçmajor, Baleares, la palabra Aviso que será su nombre y la fecha Enero de 1887, entre dos palmes en forma de lazo. Los diseños eran del aventajado aficionado Antonio Salvá Salvá. Todo responde, decía el alcalde, al esfuerzo hecho para dotar a la población de una alhaja que a la vez que hermosea y corona el edificio de esta Casa Consistorial, ha de reportar al público en general innegables ventajas, puesto que a todas horas del día y de la noche podrá consultar, para sus usos y necesidades, la esfera de dicho reloj y oír el sonido de la campana avisando las horas, que repite con intervalos de dos minutos. También rendiría señalado servicio ante cualquier siniestro: se señalaba en intervalos del toque a arbato, con una campanada si el siniestro ocurre en el primer distrito, con dos si en el segundo, con tres si en el tercero y con cuatro si en el cuarto y si es en despoblado se señale con seis campanadas.»

A l'estació hi havia una campana de 23 cm de diàmetre, una altura de 21,5 cm i un pes aproximat de 7 kg. Al mig es trobava la inscripció FERRO-CARRILES DE MALLORCA AÑO 1902, i, just davall, el nom del fonedor, FUNDICIÓN MALLORQUINA PALMA. Es tocava manualment amb una corda que tenia al batall i servia per avisar de les entrades i sortides dels trens.⁴⁵

Malauradament aquesta campana, igual que la d'algunes altres estacions, es va perdre.

45 Sabem de l'existència d'algunes campanes d'estació en mans de particulars. A les oficines dels Serveis Ferroviaris de Mallorca hi ha una d'aquestes campanes.

Bibliografia

- Ballester Coll, J. A. (2021). La música a través dels ulls. Iconografia musical al Convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor. En *VI Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor.
- Cabot Rosselló, S. (1993). *El Convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor*. Edita Pares Franciscans.
- Font Obrador, B. (1974). *Historia de Lluçmajor. Volumen segundo*. Ajuntament de Lluçmajor.
- (1978). *Historia de Lluçmajor. Volumen tercero*. Ajuntament de Lluçmajor.
- (1986). *Historia de Lluçmajor. Volumen quinto*. Ajuntament de Lluçmajor.
- (1995). *Historia de Lluçmajor. Volumen sexto*. Ajuntament de Lluçmajor.
- (2000). *Historia de Lluçmajor. Volumen primero*. Ajuntament de Lluçmajor.
- Forteza Pomar, J. Ll. (2001). *Els rellotges públics de Mallorca*. Nova Editorial Moll.
- Gran Enciclopèdia de Mallorca. T. VIII. (1990) Promomallorca Edicions.
- Martín Rimada, M. (2009). *L'Abans de Lluçmajor. Recull gràfic 1875-1970*. Efadós.
- Montserrat Sastre, J., Monserrat Ferrer, M. (1999). *L'Església de Sant Miquel de Lluçmajor*. Parròquia de Lluçmajor.
- Pérez Martínez, L. (1969). *Las visitas pastorales de Don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*. Vol. II. Obispado de Mallorca.
- Pou Amengual, M. (2012) Les propietats i el patrimoni artístic del Canonge Antoni Evinent (Bunyola 1743-Palma 1814). En *BSAL*, núm. 68.
- (2018). La roda de campanes: pervivències d'un objecte litúrgic de la Mallorca medieval. En *SUMMA*, vol. 11, pp. 28-50.
- Tomàs Ramis, P. (2023). Espipellades d'Arxiu: la defensa passiva a Lluçmajor. *Lluçmajor de Pinte en Ample* núm.468, pp. 28-29.

CONTRIBUCIONS A L'ESTUDI DE LA DONA TREBALLADORA A LLUCMAJOR (1789-1914)

Guillem Joan Barceló Barceló

Resum

Aquest article tracta sobre l'evolució de les condicions de treball de la dona a Lluçmajor al llarg del segle XIX (1789-1914). S'explica primer el marc teòric i el consens historiogràfic existent avui en dia. Posteriorment, es contextualitza tant el cas de Mallorca dins Espanya i Europa, com Lluçmajor dins del mateix marc mallorquí. Amb això, es mostren les dades pròpies del municipi que serveixen per fer una interpretació i extreure conclusions i noves hipòtesis. Els principals aspectes tractats són les condicions laborals, la consideració social, les diferències salarials i l'accés a l'educació. El grau de discriminació sofert en aquests aspectes serà el que determinarà l'esdevenidor de les dones durant el segle i donarà peu a les reclamacions d'igualtat que cristal·litzaran al segle XX, a més d'extreure conclusions que permeten avançar en l'estudi de la dona treballadora. També es pretenen obrir noves vies d'investigació que ajudin a ampliar el coneixement existent i enderrocar els mites existents.

1. Introducció

Vull començar el text expressant el meu agraïment a Maria Nieto i a Joan Ramis, per la seva predisposició positiva i la seva ajuda en la recerca. També als historiadors Pau Tomàs i Dídac Martorell, per respondre a les meves consultes.

Aquest estudi pretén enfocar els processos de canvi del llarg segle XIX (1789-1914) des de l'òptica femenina. La invisibilització del 50 % de la població, si bé no s'origina en aquest període, sí que s'hi manifesta amb major intensitat, a causa dels canvis que la industrialització provoca en el si dels nuclis familiars. Per això naixerà el mite de «l'àngel de la llar», és a dir, la idealització de la relegació de la dona a l'àmbit privat i religiós. En el context actual, consider que alguns grups intenten restaurar aquest mite, ara conceptualitzat com a esposa tradicional —*tradwife*—, o simplement família tradicional. És a dir, un marit *breadwinner* —guanyador del sustent— i una esposa devota de la casa i els fills. Una repatriarcalització en tota regla com a resposta a una societat que lluita per l'emancipació total de les dones.

Els historiadors tenim dues armes importants en aquesta guerra cultural: la bibliografia i les fonts. A continuació faré un repàs de la bibliografia feminista que utilitzaré per a aquest treball i de les fonts estudiades. La història social, sorgida de l'escola dels *Annales* i la historiografia marxista britànica, va donar peu també al

sorgiment de la historiografia de gènere o feminista als anys setanta del segle passat. Si bé les arrels ens condueixen una mica més enrere, l'eclosió d'aquests estudis es produeix definitivament en aquesta dècada. Exemple d'això són el sorgiment de les revistes *Feminist Studies* (Columbia) i *Signs* (Chicago) als EUA. De l'última he seleccionat l'article de Heidi Hartmann «Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex», publicat el 1976.¹

Posteriorment, el 1978, es va fundar l'International Center for Research on Women, aprofitant l'embranchida de la primera cimera internacional sobre la dona, celebrada a Mèxic. Per als anys vuitanta i noranta del segle passat he seleccionat articles de Sara Horrell i Jane Humphries, com «Women's labour force participation and the transition to the male breadwinner family, 1790-1865».² Dos anys després varen ampliar aquest estudi amb la publicació de *The origins of the Male Breadwinner Family: The Case of Nineteenth-Century Britain*. Aquestes recerques tracten d'explicar l'evolució dels models de família tradicionals cap al model del marit com a proveïdor i la dona com a àngel de la llar. A la vegada, qüestionen la seva generalització i la seva relació amb el procés d'industrialització.

Ja al segle XXI, els estudis sobre la dona creixen en quantitat i qualitat. També a Espanya, on, si bé ja als anys noranta hi ha treballs de qualitat, és al nou segle quan es produeix un bot qualitatiu. He seleccionat treballs de Mary Nash, Cristina Borderías, Pilar Pérez-Fuentes, Nerea Aresti i Carmen Sarasúa. Amb ells es poden cobrir els diferents casos de Catalunya, el País Basc o Galícia, dels quals podem extreure valuoses lliçons. Per al cas mallorquí, la gran feina de Joana Maria Escartín, culminada amb la seva publicació *El quefer ocult: el mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània* (1870-1940),³ és una lectura ineludible. També faré servir publicacions d'Isabel Peñarrubia, sobretot el capítol del llibre *Dones, treball i moviment obrer*, coordinat per David Ginard. En aquest, l'autora ens ofereix una perspectiva de les diferents professions exercides per dones durant el segle XIX i part del XX. Per acabar, cal destacar l'article de Sandra Rosselló, Esperança Rebassa i Catalina Ginard, que estudia els fons del Museu del Calçat d'Inca amb perspectiva de gènere.⁴

Quant a Lluçmajor, s'ha de destacar la feina d'Antoni Vidal, amb diverses publicacions relacionades amb l'estudi dels tallers i la indústria de Lluçmajor, amb especial èmfasi en el calçat. Margalida Rubí, per la seva banda, va presentar un extens estudi de Can Guixa a les Jornades d'Estudis Locals de 2022, que ens permet aprofundir en la feina femenina al municipi.

Una de les fonts principals és, lògicament, l'Arxiu Municipal, principalment censos i padrons. De tota manera, l'ocultació sistemàtica del treball femení ens obliga a

1 Hartmann (1975).

2 Horrell i Humphries (1995).

3 Escartín, 2001.

4 Ginard, Rebassa i Rosselló (2017).

consultar fonts alternatives per intentar completar la tasca, com el fons del Convent de Sant Bonaventura o fons de fàbriques d'altres localitats. També faré servir tant la bibliografia citada anteriorment com els fons de la Diputació de l'Arxiu del Regne de Mallorca. Les estadístiques de l'INE i la Comissió de Reformes Socials també són una font d'interès.

Les hipòtesis que planteig per a aquest estudi tenen a veure amb el volum i la importància del treball femení. Especialment per a les economies familiars, però també per al desenvolupament econòmic del municipi. Els baixos salaris de dones i homes —especialment el d'elles— aportaven competitivitat als productes manufacturats i permeteren l'expansió de la indústria tèxtil i del calçat. Tampoc es pot obviar el treball infantil, molt present fins ben entrat el segle xx, que obtenia jornals molt minsos.

Els objectius d'aquest treball, a més de demostrar les hipòtesis anteriors i aproximar les taxes d'activitat femenina a la realitat, té a veure amb la consideració social del treball femení. El fet d'incidir en les injustícies i els entrebancs soferts per les dones no ha de conduir-nos, com diuen Borderías i Marini, a donar una imatge «miserabilista» (sic) de la dona.⁵ Ans al contrari, pretenc un apropament positiu cap a la funció i la projecció social de les dones.⁶

Per dur a terme tot això, cal establir un marc general fruit dels estudis de la història de la dona treballadora en el període que he marcat per al treball (1789-1914). Una vegada fet això, cal veure quins aspectes poden ser aplicats per estudiar el cas particular de Lluçmajor. També serveix per plantejar hipòtesis allà on les fonts de les quals disposam no poden arribar. Per aquest motiu, he dividit el treball en dos apartats, un de context general i un de Lluçmajor en particular. En el segon, utilitzaré les fonts que he pogut reunir, tant de l'Arxiu Municipal com de l'Arxiu del Regne de Mallorca, i altres que poden aportar dades significatives. També usaré la premsa històrica, ja que proporciona dades estadístiques d'interès per a l'estudi.

2. Context general: la dona a cavall entre l'Antic Règim i la industrialització

2.1. Antic Règim: els gremis i el patriarcat

Endinsar-se en èpoques preestadístiques resulta un repte colossal, ja que a l'escassetat de fonts se suma la seva poca fiabilitat. No obstant això, sí que podem mencionar algunes dades d'interès que prefiguren el que serà el trànsit cap a la societat industrial.

És important remarcar dos fets aquí: el patriarcat és molt anterior al període d'estudi i per això aquest treball no tractarà dels seus orígens; pel que fa als gremis, hem de tenir en compte que tenien un control molt inferior a les zones rurals. En aquest

⁵ Borderías i Marini (2020): 77.

⁶ Mary Nash va precedir Borderías i Marini en aquesta aproximació. Vegeu Nash (1988): 19.

context s'ha de tenir present la figura del *marxando*, encarregat de repartir les matèries primeres entre els treballadors rurals a domicili (normalment, però no únicament, dones) i recollir i pagar les peces acabades. Aquest sistema, anomenat *put-out system*, és molt antic també i permetia a les famílies rurals obtenir un sobresou.⁷

Pel que fa als gremis, aquests no permetien l'aprenentatge a les dones, i els tancaven així les portes a molts d'oficis. Hem de recordar que existien tres categories dins els gremis: aprenent, oficial i mestre. Les dones només podien accedir als gremis mitjançant herències, és a dir, heretant el taller d'un mestre. En tot això no hi havia cap raó objectiva que ho justificàs, ja que les dones podien realitzar les tasques artesanals sense cap impediment. Existia, però, tant en els gremis com en la societat, una ideologia patriarcal que posava les dones en situació d'inferioritat respecte a l'home.

En el cas espanyol, els il·lustrats varen posar en marxa una sèrie de mesures que varen canviar el panorama del tèxtil a finals del segle XVIII. D'una banda les reials fàbriques foren estipulades a contractar dones, tant aprenents com oficials, a més de treballadores domèstiques. Segons Jesús Agua de la Roza i Victòria López, amb això pretenien feminitzar l'ofici tèxtil i d'aquesta manera poder destinar homes a altres indústries. Un altre benefici d'aquesta mesura és desvaloritzar-ne la feina i justificar el menor salari del sector.

El 1779, una nova llei va permetre a les dones l'aprenentatge dels oficis «propis del seu sexe». Posteriorment, el 1784, una altra llei va autoritzar les dones a exercir aquests oficis lliurement. El que s'estava fent era legalitzar una situació que ja existia *de facto*. Així, el 1775 es varen establir escoles perquè les joves pobres aprenguessin oficis de cara a entrar en el mercat laboral. Per fer això, es va recórrer a *mestres*⁸ —dones—, que foren anomenades *mestres de nines*. És a dir, es creava una xarxa d'aprenentatge d'oficis paral·lela als gremis, on aquestes *mestres* s'havien de reexaminar cada vegada que canviaven d'escola. Quant al salari d'aquestes *mestres*, depenia de la institució, però sempre era inferior als dels homes, si bé de vegades podien complementar-lo oferint classes privades o amb pagaments amb espècie, com l'allotjament. Per exemple, a la Reial Fàbrica de Llanes i Sedes de Sant Ferran, a Madrid, els homes cobraven uns 20 rals diaris pels 10 de les dones.⁹

A Palma i a Maó en trobam també exemples similars. La Casa d'Educació de Palma va estar regida per dones entre 1791 i 1813: sor Margarita Martorell, Catalina Crespi i Francisca Barceló, que obtenien 100 lliures anuals (337,50 pessetes).¹⁰ En el cas de Maó, curiosament els mestres d'expòsits —nins— i els de expòsites cobraven

7 Escartín, 2001: 88.

8 La cursiva ve donada pel fet que no eren reconegudes com a tals pel fet de ser dones.

9 Agua i López (2018): 42-47.

10 ARM, fons Diputació, D-1490.

el mateix: 120 rals de bilió mensuals (30 pessetes) almenys a les dades consultades (1852).¹¹

2.2. Els canvis amb la industrialització

La manca de dades sòlides durant l'Antic Règim i l'ocultació i la invisibilització del treball femení a l'edat contemporània suposa un important problema. La interpretació tradicional que, prenent com a base sobretot les dades censals, establia una corba en forma de U per a l'ocupació femenina s'ha demostrat errònia.¹² Això implicava una gran davallada del treball femení amb l'inici de la industrialització i una posterior recuperació ja ben entrat el segle xx.

Els estudis de Sara Horrell i Jane Humphries incideixen en la inexistència d'un model general vàlid per a tota l'Europa industrial del segle xix. Les variacions es produeixen a escala regional i també temporal, no segueixen una línia contínua. A més, cal diferenciar entre tallers i fàbriques. Als primers, dones i homes realitzaven tasques similars, mentre que a les fàbriques s'imposava l'especialització i la divisió del treball. Aquesta última afavoria els homes, que es quedaven els treballs més tècnics i millor remunerats.¹³

En aquest punt es pot aprofundir encara més, com fa Cristina Borderías al seu estudi sobre la fàbrica *La España Industrial*. Gràcies a la gran quantitat de dades va poder aïllar els jornals adults i infantils d'homes i dones, així com destriar els salaris a escarada. D'aquesta manera va poder esbrinar les diferències salarials entre homes i dones de manera més precisa. També va poder rebatre la teoria neoclàssica que afirmava que la feina a escarada servia a les dones per obtenir ingressos molt similars als dels homes.¹⁴

2.3. Capitalisme i patriarcat

Queda clar en aquest punt que el patriarcat és molt anterior al capitalisme, però també és evident que la industrialització adopta i aprofita la discriminació de la dona en benefici propi. Ara bé, no es pot negar que el nou model econòmic fa trontollar les bases del patriarcat, fet que provocarà el sorgiment d'una ideologia que bogarà la imposició del model de *breadwinner* —guanyador del sustent— per als homes i *d'àngel de llar* per a les dones. Tanmateix, la realitat econòmica —misèria de les classes treballadores— s'imposarà i tota la família haurà de treballar per assolir la subsistència.

De fet, a les fàbriques molts empresaris preferien contractar dones, ja que les consideraven més dòcils que els homes i, a més, cobraven menys. És a dir, els

11 AGCM, XII-416/1.

12 Humphries i Sarasúa (2012): 43.

13 Horrell i Humphries (1995): 94, 95.

14 Borderías (2012): 224, 225.

empresaris s'aprofiten de l'estructura patriarcal que deixava dones i infants vulnerables a l'explotació. El capitalisme, d'acord amb Heidi Hartmann, va incrementar la subordinació de les dones i les va fer més dependents dels homes. Aquests augmenten el control sobre la tecnologia, la producció i la venda, i exclouen la dona dels llocs de treball millor remunerats, de l'educació i les organitzacions polítiques.

Les classes altes i l'Església, per la seva banda, es preocuparen per les implicacions morals del treball femení. La industrialització havia traslladat els centres de producció fora de la llar i a les dones amb ells. Això dificultava que les dones realitzassin «les feines pròpies del seu sexe». Tampoc els sindicats es preocuparen inicialment de cercar millores en les condicions de nins i dones. Això va conduir a la promoció del «salari familiar», és a dir, al model abans esmentat d'home *breadwinner*. D'aquesta manera les dones podrien romandre a la llar i els infants podrien anar a escola.

En resum, Hartmann aporta quatre motius per a aquesta situació: les polítiques exclusivistes dels sindicats, la responsabilitat financera dels homes respecte a la família (fruit del patriarcat), l'acceptació que les dones havien de cobrar un salari menor i la seva incapacitat d'aconseguir millores i, finalment, la manca de formació de les dones per accedir a feines millor remunerades. En conclusió, la divisió del treball és patriarcal en origen i resulta molt difícil d'erradicar.¹⁵

Respecte a la manca de formació, cal matisar que en alguns sectors del tèxtil això no era així, com hem vist abans en el cas de Madrid al segle XVIII i a la Catalunya del segle XIX. No obstant això, les dones seguien cobrant menys que els seus companys homes, amb diferències significatives.

A principis del segle XX es produirà un cert canvi que, si bé té un caràcter paternalista, ajudarà a millorar les condicions laborals dels treballadors, especialment de dones i menors. L'anomenada Llei Dato i la creació de la Junta de Reformes Socials el 1900 aniran en aquesta direcció. A més, ens aportarà dades interessants sobre l'estat de la indústria i les condicions laborals a Mallorca, com veurem més endavant.

2.4. Beneficència

Si bé hem vist com la llar és el lloc que el patriarcat assigna a la dona, també és cert que hi havia un espai públic on la seva presència era desitjable: l'església —concretament aquelles activitats relacionades amb la caritat—, on les dones nobles i burgeses podien dur a terme aquestes tasques.

En el cas de Palma, podem documentar l'exemple de l'església de Santa Eulàlia. El 1852, trobam al registre la llista de dones que aporten donatius i participen de l'obra.

¹⁵ Hartmann (1975): 150-159.

La presidenta era Catalina Montserrat de Castelló, que de vegades signa pel seu títol nobiliari, marquesa de la Bastida. En aquest cas, repartien pa entre els pobres de la parròquia. El mes de juny, per exemple, en varen repartir 440 unitats.

Un altre cas és el de la parròquia de Sant Jaume, que funcionava d'una manera similar, si bé a les despeses s'especifica amb major detall. Veig pagaments i ajudes individuals a persones necessitades. Per exemple, el 25 d'octubre de 1851 hi ha anotada una ajuda a una dona que acaba de donar a llum: 2 lliures i 18 sous en carn, pa de pessic i sopa.¹⁶

2.5. Mallorca: context general

És important remarcar que la industrialització i els processos de canvi al camp, com la maquinització, varen ser molt més lents a Espanya. Mallorca tampoc va ser un territori tan pioner com Catalunya i, a més, existeixen profundes diferències municipals. Palma i Sóller foren territoris més avançats quant a aquest procés industrial i de mecanització rural.

Al segle XIX continuaren predominant els cultius tradicionals i grans extensions de terra se seguien dedicant als cereals. La vinya i l'oli continuaven sent els productes predominants per a l'exportació, si bé a finals de segle l'ametlla, la patata o els albercocs començaren a obrir-se pas. Amb el brot de fil·loxera de 1891¹⁷ aquests productes rebrien l'empenta definitiva per ocupar una àmplia part del mercat d'exportació illenc.

Si bé les dones podien realitzar qualsevol tasca, n'hi havia algunes en les quals predominava aclaparadorament el treball femení. És el cas de les collidores d'oliva, que moltes vegades s'organitzaven en estols i treballaven a diferents possessions de la Serra de Tramuntana. Un exemple d'això serien les collidores santamarieres, que es desplaçaven a diferents pobles, com Bunyola, on existien nombroses finques dedicades a aquest cultiu. També existiren nombroses segadores i veremadores, que sovint cobraven només la meitat que els homes.¹⁸

A la manufactura i la indústria destacaren el calçat i el tèxtil, aquest darrer copat en gran mesura per les dones. Aquestes normalment realitzaven les feines menys tècniques i pitjor remunerades, i la maquinària més avançada restava per als homes. La presència femenina es donava a les fàbriques, als petits tallers i al domicili. Aquest últim, com veurem, seria la darrera baula i el més precari dins la gran precarietat en què es desenvoluparà la tasca femenina.

La principal diferència respecte al treball domiciliari durant el segle XVIII i el de finals del segle XIX i el XX serà el seu control. A l'Antic Règim era el cap de família —el

16 AGCM, III-266/4.

17 Cal destacar que Pere Estelrich va identificar-la primer a Lluçmajor. Escartín, 2001: 72.

18 Peñarrubia: 56-59.

marit— qui controlava aquesta feina. A més, era complementària a la sustentació obtinguda pel nucli familiar i es realitzava o bé en èpoques de baixa activitat al camp o bé de nit. Amb la industrialització el control passarà al patró de la fàbrica, dependrà de la demanda i serà una part més substancial per a la manutenció del nucli familiar. En els apartats següents s'aportaran dades per reforçar aquestes afirmacions i per contextualitzar-les.

3. Llucmajor: jornaleres, pageses, obreres i riveteres

3.1. Primeres referències

En la documentació del fons de Sant Bonaventura podem trobar algunes referències a treball femení a finals del segle XVIII i principis del XIX. En la secció de despeses hi ha els pagaments al personal del convent i també per feines eventuais, si bé això depèn molt de qui sigui el responsable de dur la comptabilitat, ja que no tots especifiquen amb la mateixa precisió i també es poden intuir omissions. En tot cas hi hauria tres persones directament empleades amb una important continuïtat en el temps: el criat, el pastor i la bugadera. També apareixen pagaments a un mosso de cavalleries i a un missatge en alguns períodes. Aquest es trobaria en alguna de les propietats dels franciscans al municipi. A tot això cal afegir treballs puntuals realitzats per diferents professionals: fusters, ferrers, paletes, manobres, teixidors o modistes.

En aquest fons ja es poden observar les diferències salarials entre els homes i les dones, si bé es fa mal de calcular el salari exacte per diferents motius. El primer és que el pagament no és del tot regular. Depenent del responsable, cobren cada 3, 4 o 6 mesos; a vegades demanen avançaments, i tampoc cobren un dia en concret. Tot i així, entre 1801 i 1803 el criat cobrava unes 6 lliures trimestrals, el pastor quasi 5 lliures i la bugadera, que el 1802 era Margalida Taverner, entorn d'1 lliura i 5 sous pel mateix període.¹⁹ Ara bé, s'ha de puntualitzar que no s'especifiquen pagaments en espècie, molt habituals a l'Antic Règim, com hem vist abans. Cal demanar-se si algun d'ells, sobretot el criat o la bugadera, menjaven o residien en alguna part del convent, per exemple. També quin grau de dedicació tenien, si parcial o exclusiu. El pastor també podria tenir ramat propi o rebre qualque animal com a remuneració.

Una altra forma de pagament seria la possibilitat de participar en la verema de les vinyes del convent. En el cas de la bugadera, l'octubre de 1805 està anotat un pagament d'1 lliura, 19 sous i 6 diners. En aquest cas, el pagament es fa a escarada, i homes i dones reben el mateix: 10 sous per quintar de raïm.²⁰ Malauradament, alguns responsables no especifiquen tant i moltes vegades simplement anotaven la despesa total de la verema. En tot cas, observem aquest mateix sistema també en els documents més antics. A la verema de 1781 consten quatre pagaments a dones:

¹⁹ ARM, fons eclesiàstic, c-1064, pàgines 83, 85, 86, 87, 89 i 92.

²⁰ ARM, fons eclesiàstic, c-1064, pàgina 100 (revers).

Coloma Garau, Gerònia Ballester, Catarina Mulet i la «vídua Frígola» (sic). Totes elles reben en compensació el mateix que els homes: 12 sous per cada 100 lliures de raïm.²¹

Quant a treballs puntuals —fusters, paletes, manobres— cobren a jornal, mentre que la resta —ferrers, teixidors o filadors i filadores— cobren per la tasca realitzada. En el primer cas, veim que fusters i paletes cobren uns 5/6 sous per jornal. Si bé no sempre és així, és el més habitual. Els manobres, per la seva banda, en cobraven 3.²² Pel que fa a dones, trobam el pagament d'11 jornals a una sastressa (sense especificar) per arreglar l'endomassada del convent per un total d'1 lliura i 17 sous.²³ Això suposa uns 3 sous i 4 diners per jornal, si bé també hi anaven inclosos els materials —9 argents o argens—;²⁴ per tant, el jornal real seria inferior al percebut per professionals homes i equivalent al d'un mosso o peó. Tot i les dificultats que ofereix la documentació, es planteja la següent hipòtesi de treball:²⁵

Feina 1782-1784	Jornal (nombre)	Paga (sous)
fuster	1	5/6
paleta	1	6
mosso/peó	1	3
modista	1	3
sandàlia (sabater)	1?	7
filat fil espardenya	2?	8
fer fideus	1-2	4
netejar vinagrera	1	3,5
netejar fustes vi	14?*	50
*Seria el resultat aproximat de pagar el mateix jornal que el de les vinagreres.		

El 1825 sembla que els jornals han davallat, almenys pel que fa als paletes i fusters, que reben entorn de 4 sous diaris. De vegades apareixen mesclats els pagaments als fusters i al seu mosso, i als paletes i els seus peons, fet que en dificulta el càlcul.

Pel que fa al tèxtil, és molt complicat determinar el valor del jornal, ja que només s'especifica el valor de la peça o el preu final de filar. A la taula següent veim algunes de les feines que apareixen i una hipòtesi de nombre de jornals:

21 ARM, fons eclesiàstic, c-1063, pàgina 3 (revers).

22 ARM, fons eclesiàstic, c-1057, 1063 i 1064. Als manobres se'ls anomena altres vegades *peons* o *mossos*.

23 ARM, fons eclesiàstic, c-1064, pàgina 92 (revers).

24 Pot ser que es refereixi a una peça de plata (argent) de caràcter decoratiu.

25 ARM, fons eclesiàstic, c-1063.

Feina/concepte	Preu	Hipòtesi nombre jornals
«mujer que hila» (sic)	1 sou i 1/3 (4 diners)	1
flar 1,2 kg llana	7 sous i 2/3 (8 diners)	2 (home) o 7 (dona)
flar cotó	5 sous	1
teixir túnica interior llana	100 sous	?
teixir saial (túnica de llana burella)	60 sous	?
* Tal com hem vist abans, en aquestes feines es pacta un preu final i no jornals.		

Si bé ens movem en el terreny de la hipòtesi, seguint la lògica observada podem afirmar que el valor del jornal femení és inferior al del masculí. Veim per primera vegada també la introducció del cotó, molt probablement treballat per un mestre teixidor. Ja hem explicat com l'ensenyament de feines més tècniques estava restringit per a les dones, per tant resulta molt probable que es tracti d'un jornal d'home o d'una feina que requereixi inclús menys temps.

A mode de conclusió preliminar, podem afirmar que moltes de les feines es continuen realitzant a escarada, i en aquest cas no s'observen diferències entre homes i dones. Pel que fa als artesans, només trobam dones en l'ofici de modista. En la feina documentada s'observa un pagament del jornal inferior al de fusters, paletes o teixidors, fet que encaixa en la menor valoració de la tasca femenina.

3.2. Dades de 1835

Per al període 1834-1835 disposam d'una font important de dades: censos d'habitants, agrícoles, ramaders, comercials i d'educació. Si bé cada consistori presenta les dades d'una manera diferent i hi ha algunes errades evidents, es pot considerar una bona font per a aquest estudi.

En el cas de Lluçmajor, les dades d'habitants són molt incompletes, ja que no especifica la població per franges d'edat, com fan la resta de municipis. A més, hi ha una errada evident en el total d'homes i dones: no és creïble que hi hagués 4.439 homes per només 2.651 dones. Si bé el nombre total sembla correcte —7.090 habitants—,²⁶ ja que a premsa trobam que el 1838 hi havia 7.497 persones,²⁷ el nombre d'homes i dones hauria de ser molt similar.

26 ARM, fons Diputació, D-830.

27 Boletín Oficial Balear, 12 de març de 1839, p. 2.

Les dades d'ocupació al camp tampoc són gaire fiables: 119 propietaris, 64 colons i només 319 jornalers. Per propietari es pot interpretar una persona que viu de les seves finques sense necessitat de treballar per a altri, ja que se sol expressar així als censos. A la taula següent s'expressa el resultat de la població activa atenent les dades del document:²⁸

Ocupació	Nombre	Percentatge sobre el total
Habitants entre 10 i 65 anys	5.124	100
Propietaris	119	2,32
Colons	64	1,25
Jornalers	319	6,23
Pastors	114	2,22
Artesans	200	3,90
Funcionaris	23	0,45
Comerciants	200	3,90
Eclesiàstics	71	1,39
Capitans i mariners	8	0,16
La resta	4.006	78,18

S'ha d'aclarir que les franges d'edat seleccionades —de 10 a 65 anys— poden ser discutibles. Hi ha constància que a edats menors de 10 anys ja es feia feina i també a edats superiors a 65. En tot cas, l'objectiu no és obtenir dades absolutament exactes sinó mostrar que les dades aportades per la font no reflecteixen la realitat. És lògic pensar que el nombre de jornalers hauria de ser molt superior, especialment en èpoques de segar i de veremar.

Pel que fa al treball femení, es troba invisibilitzat en el cas de Lluçmajor i de la majoria de pobles, amb excepció de Porreres. El consistori veïnat va aportar dades molt més precises en el cas dels jornalers i jornaleres. Si bé no les podem traslladar a Lluçmajor sense més evidències, sí que ens poden donar una idea més aproximada de la realitat. En la taula següent podem observar les dades de propietat i feina al camp de Porreres:²⁹

²⁸ ARM, fons Diputació, D-830.

²⁹ Ibíd.

Ocupació	Nombre	Percentatge sobre el total (10-65 anys)
Propietaris	747	26,67
Colons	25	0,89
Jornalers	800	28,56 (57,97 total homes 10-65)
Jornaleres	1030	36,77 (72,48 total dones 10-65)
La resta (10-65 anys)	199	7,10

A la vista queda que les dades són més coherents en una societat de l'Antic Règim, on tots els membres de la família contribuïen a la subsistència.

3.3. Les dones als censos i padrons

Pilar Pérez-Fuentes afirma que, a l'hora de realitzar censos i padrons, les categories professionals durant els segles XIX i XX van variant, encara més pel que fa al treball femení, que sovint no és tingut en compte al considerar les tasques de la llar com la seva ocupació principal, quan sabem que no era així en la majoria de casos. Tot i que als censos de 1877 i 1887 les autoritats insisteixen en el registre individual i no familiar de la professió, els biaixos patriarcals continuen presents. Encara que només es podia classificar com a «sense professió» qui depengués exclusivament del jornal del cap de la llar, moltes vegades això s'associa a l'estat civil de la dona i no al fet que treballàs o no. Això dificulta molt emprar censos i padrons com a font per a l'estudi del quefer femení.³⁰ Aplicant-ho a Lluçmajor, analitzem el cens de 1857 com a exemple.

Aquest cens, pel que fa a les dones, segueix els paràmetres esmentats en els estudis de Horrell i Humphries i Pérez-Fuentes. Del total de dones que superen els 8 anys (3.694), només un 7,95 % (272) té professió. D'aquestes, només 55 són casades, la qual cosa posa de manifest el biaix a l'hora de reflectir l'activitat laboral dins el matrimoni. Les principals professions són jornalera, amb 125 casos, i criada, amb 97; la resta d'ocupacions són anecdòtiques: propietària (10), llauradora (6), conreadora (6), pobra (6), hisendada (5), posadera (4), mestra (3), mestra de doctrina (2), fornera (2), botiguera, costurera, filadora, cuinera i infermera.³¹

Les feines deixen ben a les clares quin lloc es reservava a les dones en la societat. Tret de les dones provinents de famílies acabalades, la resta havia de realitzar ocupacions escassament valorades i remunerades. No obstant, es pot intentar anar més enllà d'aquestes dades i intentar aproximar la TAF a la realitat del moment. La xifra de prop del 8 %, tot i que és una xifra sol, ja que s'ha inclòs a totes les dones a partir de

³⁰ Pérez-Fuentes (1995): 222 i 223.

³¹ AMLL sig.2295/1.

8 anys, no deixa de ser poc creïble. Les xifres anteriorment mostrades per a Porreres per a l'any 1834 estarien més properes a la realitat. Per no exportar simplement les dades d'un altre municipi, podem plantejar la hipòtesi d'afegir les dones dels homes casats amb professions que sabem que no guanyaven un salari de «guanyador de pa» i dels petits i mitjans propietaris. D'aquesta manera la TAF s'aproximaria més a la realitat.

Com assenyalen Borderías i Ferrer-Alòs, els estudis fins ara realitzats a Catalunya, el País Basc i Galícia mostren un increment de les TAF a aquestes regions respecte del segle XVIII. A més, evidencien el fet que en aquests territoris, la implantació del salari familiar dels homes va arribar més tard que a la resta de països europeus.³² Les dades que fins ara s'han mostrat en aquest treball mostren que Mallorca i Lluçmajor varen seguir el mateix camí.

3.4. Del taller a la fàbrica: canvis legals i condicions laborals

L'arribada de la industrialització a Mallorca i a Lluçmajor va ser tardana, i més encara la mecanització dels processos productius, especialment en el calçat. La producció domiciliària també continuà sent important als inicis del segle XX. Tot això respon a interessos econòmics, ja que permetia mantenir un baix cost salarial i adaptar-se més fàcilment a canvis de la demanda.

La presència de nines als tallers a finals del segle XIX va ser documentada per Pere d'Alcàntara Peña, que afirmava que molts pagesos enviaven les seves filles a treballar amb 12 anys a tallers on acceptassin dones com a aprenents. Escartín, del seu estudi del cens de 1877, va extreure una sèrie de conclusions interessants. La primera té a veure amb l'estat civil de les dones treballadores, ja que refuta la tesi que la majoria d'aquestes eren joves o fadrines; l'altra, que l'abundant mà d'obra femenina que treballava en activitats productives des de la llar no abandonava els quefers domèstics.³³ Aquest darrer punt és important, ja que constituirà el centre del debat sobre el treball femení, com s'ha explicat anteriorment.

El 1900 es dona inici a reformes legals per millorar les condicions de treball, especialment de dones i nins. Aquestes reformes cobreixen diferents aspectes, com la higiene, les baixes per maternitat, la regulació del treball nocturn o la reducció de la jornada laboral. Aquesta era d'11 hores entre setmana i 9 i mitja els dissabtes. La reducció d'aquesta era la principal demanda de moltes de les vagues. El 1913 trobam un informe de la Comissió de Reformes Socials en què s'estudia l'impacte de la reducció de la jornada a tres mil hores anuals, a més de la prohibició del treball nocturn de dones i nins.³⁴

³² Borderías i Ferrer-Alòs (2015): 4.

³³ Escartín (2002): 238 i 239.

³⁴ MTIN, Biblioteca Central. La Jornada de Trabajo en la Industria Textil (1913).

Tot i això, les condicions de les anomenades obreres de l'agulla continuaren sent molt penoses en molts de casos. En l'informe de José González per a l'Institut de Reformes Socials de l'any 1921, l'autor descriu un panorama molt fosc per a les treballadores:

«El taller doméstico [...] es hoy foco de infección y muerte [...] en el que van dejando nuestras obreras juventud y vida, espolcadas por la necesidad de producir más y más, a fin de competir entre ellas mismas [...] enriqueciendo a los intermediarios sin conciencia que las explotan. Los salarios insuficientes que obtienen estas obreras, a pesar de las jornadas excesivas [...].

Y la obrera que resiste, es a costa de una alimentación insuficiente, a costa de respirar aire viciado, en tugurios indignos [...] donde se cobijan y cultivan los gérmenes de las más grandes infecciones.

En los últimos años ha mejorado algo la situación [...] pero en menor proporción que el resto del proletariado. Son muchas las que aún ganan jornales de 0,75 céntimos o menos, por jornada de 8 o 10 horas, y muy pocas las que obtienen de 2 pesetas en adelante. El mejoramiento [...] ha sido en la supresión de las larguísimas jornadas de 12, 14 y más horas [...].»³⁵

Pel que fa a les Balears, en la taula següent podem observar les diferències salarials entre homes i dones a les principals indústries que ocupaven fèmines i la duració de la jornada laboral:³⁶

Indústria	Nombre obreres	Salari homes (màx. / mitjà / mínim)	Salari dones (màx. / mitjà / mínim)	Hores jornada
Tèxtil	1.231	4 / 2,28 / 1,20 ptes.	1,52 / 1,17 / 0,82 ptes.	10:30
Metall	826	4,60 / 2,62 / 1,50 ptes.	1,50 / 1 / 0,50 ptes.	10
Cuiro i pell	478	3,80 / 2,75 / 1,50 ptes.	1,50 / 1 / 0,70 ptes.	10
Alimentació	270	3,33 / 2,25 / 1,70 ptes.	1,12 / 0,85 / 0,25 ptes.	9:30
Vidre	160	5,50 / 2,25 / 1,37 ptes.	2 / 1,20 / 0,50 ptes.	10

Com veim, l'arribada de la industrialització a Mallorca no ha suposat una millora en les condicions laborals de la classe treballadora. Pel que fa a les dones, podem observar que la bretxa salarial fins i tot s'ha incrementat. En molts casos el jornal masculí triplica el de les dones o, en el millor dels casos, el duplica.

³⁵ González (1921): 3 i 4.

³⁶ MTIN, Biblioteca Central. Memoria general de la Inspección de Trabajo (1910): 249.

Pel que fa a la duració de la jornada, veim que s'ha reduït de les 11 hores mencionades anteriorment, almenys de cara a la inspecció. No es pot descartar que es fessin més hores de manera il·legal i, a més, hem de considerar la presència del treball domiciliari. El mateix informe assenyala que «[...] predomina mucho el trabajo a domicilio, respecto al de la fábrica o taller [...]».³⁷ Pel que fa a la importància del jornal femení (i infantil) en l'economia familiar, sí bé assenyala que no és l'ingrès principal, sí que el considera «un auxilio necesario».³⁸

Quant a les condicions higièniques i de treball, l'informe resulta demolidor. La Reial ordre de 1902, respecte al treball de dones i menors, establia un màxim de 66 hores setmanals. A més de posar-ne en dubte el compliment, els autors de l'informe es demanen si era legal la jornada de 14 hores amb aquesta llei. Pensem que 66 hores són 11 hores diàries de dilluns a dissabte, però els dissabtes la jornada era més curta.

Pel que fa a Lluçmajor, el cas del calçat ha estat més estudiat que el tèxtil, per raons òbvies. Els estudis d'Antoni Vidal ens aporten valuosa informació respecte d'ambdós sectors. Quant a la sabata, afirma que a partir de 1880, gràcies sobretot a Joan Catany, que fundà Can Jaquetó, començà la fabricació de calçat per a l'exportació i es crearen nous tallers i molts de llocs de feina. Si bé Lluçmajor no va ser aliè a la crisi finisecular, cap al 1904 començà a recuperar-se. Vidal també ens aporta una dada important pel que fa a les dones: la seva presència en el sector, tot i no estar registrada en censos i padrons, és ben notòria. Moltes dones treballen als tallers abans de casar-se i també com a riveteres, des de ca seva. L'arribada del tren el 1916 i la mecanització del procés productiu als anys vint són fites destacades en el sector sabater,³⁹ si bé excedeixen el període d'estudi d'aquest treball.

La feina submergida de les riveteres dificulta molt la seva quantificació. No obstant això, podem afirmar que el seu paper era fonamental en la reducció de costos, fet que donava competitivitat al sector. Les afirmacions dels mateixos inspectors de treball abans esmentades, juntament amb les dades que aporta la bibliografia, permeten plantejar aquestes hipòtesis.

Quant al tèxtil, Vidal afirma que entre 1876 i 1881 es va produir la transició del lli i la llana cap al cotó. Tot i que el sector no va acabar de despuntar, en part per culpa del calçat, a principis del segle xx la fàbrica més gran del poble era Can Guixa. Aquesta es va mecanitzar el 1901, molt abans que ho fessin els productors del calçat.⁴⁰ L'iniciador de la saga va ser Jaume Romaguera Stela, i posteriorment el seu fill Bartomeu n'agafaria el relleu. El 1878, Jaume Romaguera comptava amb 4 telers mecànics, que augmentaria a 15 i 19 a la següent dècada. Tanmateix, a inicis de la

37 Ibid.: 260.

38 Ibid.: 261.

39 Vidal (2011): 23-30.

40 Vidal (1991): 139, 140.

dècada de 1890 declararia només 8 i 9 telers. Superada la crisi, passaria de nou a declarar 20 telers el 1898 i 8 telers mecànics ja el 1903.⁴¹

Dels 30 treballadors que documenta Margalida Rubí a principis del segle xx, la majoria eren dones, que s'ocupaven de les tasques d'elaboració del teixit.⁴² Entrant en el terreny de l'especulació, és molt probable que les riveteres tenguessin el seu equivalent en el sector tèxtil, ja que era un fet molt habitual a l'època. El treball domiciliari a escarada es pot documentar, tant de forma general —com detectà la Inspecció de Treball—⁴³ com en algunes fàbriques, com és el cas de Can Ribes a Palma.⁴⁴ González, en l'informe de 1921 abans mencionat, deixa clar que aquest sistema afavoria tant l'evasió d'imposts com la competència entre les treballadores, la qual cosa incrementava els beneficis del patró.⁴⁵

3.5. Educació

L'educació és un altre aspecte en què la influència del patriarcat es fa sentir. No tant en el nombre d'escoles i en l'accés —teòric— a aquestes, sinó en la forma diferenciada que pren l'educació de nins i nines. El 1835 hi havia a Lluçmajor 3 escoles de nins, amb 206 alumnes, i 6 escoles de nines, amb 180 alumnes (no especifica edats). El mateix document ens informa que els nins rebien formació en gramàtica llatina, castellana i matemàtiques. Per contra, les nines en rebien en doctrina cristiana, calça, brodar, llegir i escriure.⁴⁶ Ja des d'un principi veim com es coartaven les oportunitats per a les dones, en educar-les cap a les feines que el patriarcat els tenia assignades. Això produïa un resultat directe sobre l'alfabetització, com es pot veure en les dades de 1835 abans esmentades i en les posteriors de l'INE. En la taula següent podem veure aquestes dades comparades:

41 Rubí (2023): 120-122.

42 Rubí (2023): 125.

43 Escartín (2002): 241.

44 CR-259.

45 González (1921): 6.

46 ARM, fons Diputació, D-830.

Any	1835 ⁴⁷		1887 ⁴⁸	
Sexe	Nins	Nines	Nins	Nines
Nombre escoles	4	5	?	?
Llegir	100	34	86	71
Llegir i escriure	424	10	1.253	440
Assistència a escola 3-10 anys	91	106	?	?
Assistència a escola >10 anys	73	90	?	?

Les diferències són prou evidents, tot i l'augment experimentat durant aquests cinquanta anys. Malauradament, les estadístiques educatives posteriors de l'INE no distingeixen entre nins i nines.

Pel que fa als sous dels mestres, el 1821 els homes podien cobrar entre 100 i 200 lliures, mentre que les dones només en cobraven entre 30 i 50 en pobles considerats de primera classe, com Lluçmajor. Aquesta classe es referia al nombre d'habitants, i s'hi trobava Lluçmajor, juntament amb Felanitx, Manacor, Sóller, Pollença o Alaior.⁴⁹ Als pobles menors es donen també aquestes notables diferències.

El 1875 la desigualtat continuava present, si bé s'havia reduït un poc. Per als pobles de tres a deu mil habitants, que seria el cas de Lluçmajor, els mestres tenien dret a un sou de 1.100 pessetes, mentre que per a les mestres només era de 733,25. En percentatges, això suposava que les dones cobraven dues tercers parts del salari d'un home, fet totalment injust però molt allunyat del 25-50 % (dues, tres o quatre vegades menys) que hi havia el 1821.

47 *Diario Constitucional, político y mercantil de Palma*, 7 de març de 1822.

48 INE, cens de 1887, resultats definitius per províncies.

49 *Diario Constitucional, político y mercantil de Palma*, 7 de març de 1822.

4. Conclusions

La primera conclusió a destacar és que Lluçmajor no representa una excepció quant al desenvolupament del treball femení durant el segle XIX. La lentitud del procés de transformació del quefer de les dones té a veure amb el tímid i tardà desenvolupament industrial. El paper destacat de les riveteres respondria a la necessitat competitiva de la indústria sabatera local i, en tot cas, representa el treball domiciliari, tan estès per tota l'illa.

El model de *breadwinner* es demostra com a impossible d'implantar en aquest període, ja que els salaris masculins també són baixos. Per molt que es vulgui ocultar la feina de les dones, sense la seva participació activa la supervivència dels nuclis familiars i la viabilitat de la indústria local no hauria estat possible.

També podem afirmar que el pas de l'Antic Règim al capitalisme industrial suposa un empitjorament significatiu de les condicions de vida de les dones. El treball domiciliari combinat amb les tasques de la llar del segle XVIII i principis del XIX, tot i incloure la cura d'animals i horts, era més lleuger que el que imposarà el capitalisme. Això queda demostrat en els apartats que expliquen les condicions laborals: salaris baixos, condicions de treball insalubres i autoexplotació induïda al treball domiciliari en són exemples clars. Tot això és igualment aplicable al treball infantil que, tot i no ser l'objecte d'estudi d'aquest treball, no pot ser obviat ja que afectava les nines inclús en major proporció.

Quant a les TAF, ja s'ha explicat en l'apartat dedicat als censos i padrons. Sabem que les dades aportades no són fiables, però és difícil trobar fonts alternatives. Usar dades d'altres territoris o municipis pot ser temptador però obvia la diferent evolució econòmica de cadascun.

Per acabar, hem vist que l'educació és també un pilar fonamental que manté les dones en una posició d'inferioritat. Les fonts mostren com se'ls dificulta l'aprenentatge de la lectoescriptura i les matemàtiques. Per contra, se les educa en el paper d'*àngel de llar*, que hauran de desenvolupar una vegada casades.

Per concloure l'escrit, voldria recordar que queda molt per investigar respecte a la història social de les dones, tant en el període d'estudi d'aquesta feina com en altres. Aquest treball aporta modestament algunes claus que ajuden a avançar. No obstant això, alguns aspectes interessants han quedat fora de l'estudi: l'aportació econòmica de la dona al nucli familiar comparada amb la despesa dels seus membres, la qüestió de les herències desiguals, les trencadores de marès o les notícies de violència física contra les dones, entre d'altres.

Fonts consultades

Arxiu General del Consell de Mallorca. (AGCM) Fons Diputació
 Arxiu Històric de la UIB: Fons Can Ribes (CR)
 Arxiu Municipal de Lluçmajor (AMLL), 1712/1, 2295/1
 Arxiu Municipal de Porreres (AMPR)
 Arxiu del Regne de Mallorca. (ARM) Fons Eclesiàstic, convent de Sant Bonaventura
 c-1057, c-1063, c-1064 entrades i sortides, D-1490 libro sueldos
 Biblioteca Virtual de Prensa Histórica: *Boletín Oficial Balear, Diario Constitucional, político y mercantil de Palma*
 INE, via web <https://www.ine.es/inebaseweb/libros.do?tnp=71807#>
 Ministerio de Trabajo e Industria, Bi<https://repositoriodocumental.mites.gob.es/jspui/handle/123456789/2> blioteca central:

Bibliografia

- Agua de la Roza, J., i López Barahona, V. (2018). La diferencia salarial entre hombres y mujeres en los oficios cualificados: el caso de las maestras y maestros de talleres textiles en Madrid (1775-1808). *Revista Electrónica de Historia Moderna*, 9(36), 39-55.
- Borderías Mondéjar, C. (2004). Salarios y subsistencia de las trabajadoras y trabajadores de «La España Industrial», 1849-1868. *Barcelona, Quaderns d'Història*, 223-237.
- Borderías Mondéjar, C., i Ferrer-Alòs, L. (2015). Hogar e industria textil. mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936). *Historia Social*, 81, 3-27.
- Borderías Mondéjar, C., i Martini, M. (2020). En las fronteras de la precariedad. Trabajo femenino y estrategias de subsistencia (s. XVIII-XXI). *Historia Social*, 96, 63-78.
- Escartín Bisbal, J. M. (2001). *El Quefer ocult: el mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870-1940)*. Documenta Balear.
- (2022). El calzado en Mallorca, 1800-1939: Producción dispersa y mercado de trabajo. En Manera Erbina, C. (dir.). *Las Islas del Calzado*, cap. 3. Lleonard Muntaner.
- González Castro, J. (1921). *La obrera de la Aguja. Contribución al estudio de la higiene y mejoramiento de la misma*. Instituto de Reformas Sociales.
- Hartmann, H. (1976). Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex. En *Signs*, 1(3). Women and the Workplace: The Implications of Occupational Segregation, 137-169.
- Horrell, S., i Humphries, J. (1995). Women's labour force participation and the transition to the male breadwinner family, 1790-1865. En *The Economic History Review*, 48, (1), 89-117.
- Humphries, J., i Sarasúa, C. (2012). Off the record: Reconstructing women's labor force participation in the European past. *Feminist Economics* 18.4, 39-67.
- Nash, M. (1988). Conceptualización y desarrollo de los estudios en torno a las mujeres: un panorama internacional. En *Papers: Revista de Sociología*, 13-32.

- Peñarrubia Marqués, I. (2022): Jornaleres i obreres a Mallorca durant els segles XIX i XX. En Ginard i Feron, D. (coord.). *Dones, treball i moviment obrer. Europa, Espanya, Illes Balears (1868-1936)*. Documenta Balear.
- Pérez-Fuentes Hernández, P. (1995). El trabajo de las mujeres en la España de los siglos XIX y XX. Consideraciones metodológicas. En *Arenal*, 2(2), 219-245.
- Rebassa Gelabert, S. A., Rosselló Hernández, E., i Ginard Esteva, C. (2017). Maquinària amb nom de dona. Estudi i documentació en perspectiva de gènere del fons industrial del Museu del Calçat i de la Pell. En *Jornades d'Estudis Locals d'Inca*, 18, 143-160.
- Rubí Ferrer, M. (2022). El taller de Can Guixa: la indústria tèxtil a Lluçmajor. *Actes de les VI Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, 117-128.
- Vidal Nicolau, A. (1991). Les activitats industrials a Lluçmajor (1870-1936). De les farineres a la importància del calçat. En Manera Erina, C., i Petrus Bey, J. M. *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Ajuntament de Palma.
- (2012). *La fabricació de calçat a Lluçmajor. Els orígens de l'expansió industrial (1870-1936)*. Pregó de Fires 2011. Ajuntament de Lluçmajor.

LLUCMAJORERS EN EL TERCER BATALLÓ DE CAMPOS (1936-1939)

Cels Calviño Andreu

Resum

Durant la Guerra Civil a Mallorca es formaren diversos batallons, tant per defensar l'illa de possibles atacs per part dels republicans com per anar a lluitar a la Península en el bàndol nacional. Un d'ells va ser el Tercer Batalló, que va estar destacat durant la seva instrucció al poble de Campos. Molts de llucmajorers varen demanar anar voluntaris a aquest batalló per estar prop de Lluçmajor. A la Península el batalló va estar acantonat al front de Guadalajara, va participar en l'ofensiva del front d'Aragó i de Catalunya, i va prendre part de forma activa en els combats del cap de pont de Balaguer. En aquest batalló hi va haver llucmajorers que es passaren a la zona republicana; també n'hi va haver que resultaren ferits i alguns altres, morts.

1. Introducció

A finals dels anys vuitanta i començament dels noranta del segle passat, vaig dur a terme una sèrie d'entrevistes a llucmajorers que havien estat durant la Guerra Civil en el Tercer Batalló, conegut popularment com a Batalló de Campos per haver passat uns mesos destacat en aquesta localitat, abans de partir cap als fronts de la Península. El fruit d'aquestes investigacions fou el llibre que vaig publicar amb Tomeu Pizà Mascaró (EPD) *El Batalló de Campos. Petita memòria del Tercer Batalló*.¹ Ell també era un gran investigador d'aquesta unitat i posteriorment en va publicar un llibre molt detallat i complet.²

Aquesta comunicació tracta específicament sobre els soldats llucmajorers del Tercer Batalló i complementa els dos treballs anteriorment citats i publicats sobre aquest.

Un dels informadors principals va ser Nicolau Roca Rubí *de sa Impremta*, ja que per haver estat a la Plana Major d'escrivent em va proporcionar una gran informació i el nom d'alguns llucmajorers que varen estar destinats en aquest batalló. Indubtablement, per completar-la també m'han servit el diari d'operacions del batalló, els fulls de revista de comissari del batalló i les entrevistes a altres llucmajorers.

1 Calviño, C. i Pizà, T. (1996). *El Batalló de Campos. Petita memòria del Tercer Batalló*.

2 Pizà, T. (1999). *El Batallón de Campos. 3er Batallón del Regimiento de Infantería Palma nº 36*. Tomeu Pizà Mascaró.

A més, cal afegir que m'han servit de gran ajuda els diaris que varen escriure tres dels soldats d'aquest batalló: el llucmajorer Antoni Salvà Pastor *Boter*, Francesc Garau Trobat i Josep Alzamora Mateu.³

Dels components del batalló n'hi havia de totes les ideologies. Fins i tot alguns soldats llucmajorers que en formaren part tenien idees totalment contràries al bàndol en el qual lluitaren, però ho varen haver de fer de forma forçosa, ja que si no haurien comparegut davant un consell de guerra i s'haurien hagut d'enfrontar a llargues penes de presó o a la mort davant d'un piquet d'execució. Així i tot, com veurem, n'hi va haver alguns que varen tenir el coratge de desertar per passar al bàndol que defensava les seves idees polítiques, un 7 % dels llucmajorers. I algun altre que per sentència d'un consell de guerra sumariíssim va morir davant d'un escamot d'afusellament. També foren molts —es pot dir que la majoria, un 93 %—, els qui lluitaren, per convicció o no, en el bàndol nacional.

2. El Regiment d'Infanteria 28

Al llarg del temps, els regiments i batallons d'infanteria que hi va haver a Mallorca sofrien diverses estructuracions. Ara bé, el que ens interessa en aquesta comunicació són els canvis que es produïren des de la proclamació de la República fins a la Guerra Civil.

Amb l'adveniment de la República es varen introduir reformes dràstiques a l'exèrcit. Així, el 15 de juny de 1931, el ministre de la Guerra, Manuel Azaña Díaz,⁴ enviava a la màxima autoritat militar de Balears l'ordre segons la qual el Regiment Palma 61 i el Regiment Inca 62 passaven a formar el Regiment d'Infanteria núm. 28, que quedà estructurat de la manera següent:

- Plana Major del Regiment ubicada a Palma, al Quarter del Carme.
- Primer Batalló destacat a Palma, al Quarter del Carme, amb quatre companyies de fusellers (1a, 2a, 3a i 4a), a més d'una de metralladores.
- Segon Batalló destacat a Inca, al Quarter del General Luque, amb tres companyies de fusellers i una de metralladores. Aquest batalló tenia destacada una companyia de fusellers a Eivissa i un escamot a Cabrera.⁵

Aquest regiment, per una circular de 23 d'abril de 1936, va sofrir una nova reestructuració i va passar a anomenar-se Regiment d'Infanteria 36, nom que es va mantenir fins a l'any 1940.⁶

3 Els diaris de Francesc Garau Trobat (de la Primera Companyia) i Josep Alzamora Mateu (de la Quarta Companyia, natural de Palma) me'ls va cedir Cosme Rigo Ballester. Aquests dos no eren llucmajorers.

4 Manuel Azaña va dur a terme reformes a l'exèrcit. Una d'elles va ser el retir voluntari de molts de suboficials, oficials i caps militars que va potenciar noves reestructuracions en els regiments i batallons.

5 Gual, S. (1986, p. 221). *Un siglo de la historia de Inca a través de su guarnición militar (1879-1986)*. Imprenta Politécnica.

6 *El 47, Regimiento de Infantería Ligera Palma* 47, n. 16, octubre 2018, p. 36.

3. Formació dels batallons després de l'Alçament

Després d'haver aconseguit el domini militar de Mallorca, els revoltats començaren a cridar quintes i a completar les companyies dels batallons formant columnes per acudir als llocs on fossin necessàries en cas d'un desembarcament per part de les forces republicanes. Hem de pensar que tot el llevant peninsular (de Màlaga a Girona), a més de l'illa de Menorca, estaven en mans lleials a la República. Posteriorment, encara que per poc temps, també ho serien les Pitiüses, amb la conquesta d'aquestes per part de Manuel Uribarri Barutell i d'Albert Bayo Giroud.⁷

Quan les forces republicanes es retiraren i reembarcaren, el 8 de setembre de 1936, el comandament superior de Mallorca va organitzar la Defensa Mòbil Terrestre, el cap de la qual era el tinent coronel d'Enginyers Luís García Ruiz. Es va dividir l'illa en sectors, amb les capçaleres a Campos, Manacor, Sóller, Andratx, Palma, Inca i sa Pobla. Per això es formaren sis batallons i un de dipòsit.⁸ El personal dels batallons de dipòsit anava a cobrir baixes als batallons que hi havia a la Península, i els expedicionaris anaren complets a lluitar als fronts peninsulars. Un d'aquests va ser el Tercer Batalló. Ara bé, hi ha constància documental que el Batalló de Campos ja s'havia format el 17 d'agost de 1936 i en aquells moments ja tenia la Plana Major a Campos,⁹ mentre que el Primer Batalló, el dia 9 de setembre de 1936, es va instal·lar a Inca. El Segon Batalló es va dirigir al Port de Pollença;¹⁰ el Quart, a Manacor,¹¹ i el Cinquè Batalló va ser concentrat a Andratx.¹² Amb posterioritat el Segon Batalló, amb la seva Plana Major, va passar a sa Pobla.¹³ El mes de desembre de 1936 es va organitzar el Setè Batalló, que estava a Palma,¹⁴ i a Eivissa s'hi va destacar el Sisè Batalló, a les ordres del comandant García Ordovás.¹⁵

El mes de maig de 1937, en el Regiment d'Infanteria de Palma es varen crear uns altres batallons, el Vuitè, el Novè i el Desè, aquest darrer conegut com el «Batalló

7 El mes de juliol de 1936, Manuel Uribarri era capità de la Guàrdia Civil a València. Albert Bayo Giroud era capità de l'Aeronàutica a Barcelona i pertanyia a l'UMRA (Unió Militar Republicana Antifeixista).

8 Gual (1986, p. 301).

9 Arxiu Municipal de Campos. AMCP. Carpeta Mil 18.

10 Amengual, B. El padrí recorda... *Es Pi Gros*, n 47/48, abril/maig 1987. Bartomeu Gomila Picornell, l'entrevistat, contava: «El meu primer destí fou el Regiment Palma n. 36, al qual pertanyia la Primera Companyia del Segon Batalló, i el primer cap del Regiment era el coronel Miquel Antich Veny. Me destinaren a Pollença on vaig estar fins que el 16 de maig de 1937 me destinaren a la Tercera Companyia del Desè Batalló Ciclista acampat a s'Arenal, on vaig estar fins que el 4 de juliol de 1937 sortírem de Mallorca cap al front de Guadalajara a les ordres del general José Moscardó».

11 La demarcació que el Quart Batalló englobava eren els municipis de Manacor, Petra, Sant Joan, Vilafraça, Sant Llorenç, Son Servera, Artà i Capdepera.

12 El Cinquè Batalló comprenia els municipis d'Andratx, Calvià, Puigpunyent, Estellencs i Banyalbufar.

13 El Segon Batalló abastava els de sa Pobla, Búger, Alcúdia, Pollença, Muro, Santa Margalida, Maria de la Salut i Llubí.

14 El Setè Batalló englobava la demarcació que comprenia els municipis de Palma, Marratxí, Esporles, Valldemossa, Sóller, Bunyola i Fornalutx.

15 Gual (1986, p. 305).

Ciclista», un altre batalló expedicionari que va anar al front de la Península. El Vuitè Batalló, a les ordres del comandant Miquel Salom Cerdà, va ser destinat a Inca en substitució del Primer.¹⁶ En el Batalló Ciclista solament hi va haver vuit llucmajors, cosa rara ja que abans de la seva marxa a la Península va estar acantonat a s'Arenal.

El mes d'agost de 1937 es crearen els batallons Onzè, Dotzè i Tretzè per nodrir els sectors d'Inca, Manacor, Campos i Palma.¹⁷

El 14 de juliol de 1938 sortien cap als fronts peninsulars els batallons Quart i Novè, i amb ells ja eren cinc els que el Regiment de Palma 36 tenia a la Península.¹⁸ Poc després es va formar el Catorzè Batalló. Posteriorment es va crear el Quinzè i seguidament el 207, el 211 i el 213. El mes d'octubre de 1938 es va organitzar el Setzè Batalló, que es va estendre per tot el perímetre costaner.¹⁹

La majoria dels soldats del Batalló de Campos, en un principi, eren de les quintes de 1931 i 1932, encara que posteriorment s'hi anaren incorporant soldats d'altres llesves, fins i tot del 1936 i 1937. (Fotografia 1)

4. L'estada a Campos

Molts de llucmajors que estaven mobilitzats perquè havien cridat les seves quintes demanaren voluntàriament ser destinats al Tercer Batalló, ja que així estaven a prop de Lluçmajor i podien aprofitar els permisos per anar a casa seva.

A Campos estaven aquarterats en diferents llocs segons la companyia, però en grups de dos o tres solien tenir la roba de paisà i els queviures que duïen de casa seva en cases particulars. Allà, moltes vegades, els rebaixats de servei hi menjaven i dormien.²⁰

Les companyies estaven distribuïdes per diferents locals de Campos que servien de lloc d'aquarterament. La Primera Companyia estava allotjada a les escoles; la Segona, a l'edifici de Cas Marians; la Tercera, al Cinema Modern; la Quarta no en

16 Gual (1986, p. 308). El comandant Miquel Salom Cerdà de capità estava destinat al Regiment Inca 62. Llavors, amb la remodelació duïta a terme l'any 1931, va passar al Regiment 28, on estava el 1936 ja com a Regiment d'Infanteria 36.

17 Gual (1986, p. 310).

18 Els batallons que anaren a la Península complets (el Primer d'Inca, el Tercer de Campos, el Quart de Manacor, el Novè, el Desè o Ciclista i el Tretzè) reberen el nom de batallons expedicionaris, mentre que els altres eren coneguts com a batallons de dipòsit, ja que de forma intermitent enviaven soldats a la Península per incorporar-se a diferents unitats, ja fossin terços de requetès, Banderes de Falange, Regulars, La Legió... El Tretzè, encara que va partir complet, quan va arribar a destí va distribuir els soldats en diferents unitats per anar a cobrir baixes.

19 Gual (1986, p. 315).

20 Segons em contaven molts dels entrevistats, l'amistat amb les famílies campaneres va durar tota la vida.

tenia, ja que aquesta companyia es va formar quasi en el moment de la partida cap a la Península; la de Metralladores, a Ca n'Amera, al carrer de Sant Julià, i la Plana Major, a l'edifici de sa Torre.²¹

5. La vida militar a Campos

La força del Tercer Batalló feia la instrucció al camp de futbol de Ses Forques i quan tornava cap als aquarteraments anava acompanyada de la banda de música.

Una altra activitat que feien eren marxés a diferents llocs com ara sa Ràpita, ses Covetes i fins i tot sa Colònia de Sant Jordi. Les pràctiques de tir les realitzava a sa Ràpita, tirant cap a la mar.²²

6. Una queixa pel menjar

El menjar per als soldats que no tenien permís es repartia a la plaça de Can Pere Ignasi, devora l'ajuntament, i les cuines es trobaven als edificis veïnats.

Del menjar es cuidava cada mes un capità; això feia que un mes fos més bo i altres no tant. Sobre el menjar hi va haver una protesta d'una sèrie de soldats, i un dels qui hi va intervenir i va anar a queixar-se al comandant Enric Feliu Sintés fou el soldat llucmajorer Toni Noguera Fullana Cresta.²³ Aquests varen dir al comandant que no ho feien per política sinó perquè les coses s'arreglassin, i així fou, ja que a partir d'aquell moment el ranxo es va fer per companyies i va millorar molt.

A la Península, ja al front, es va produir un fet més greu. Un caporal de la Segona Companyia i un altre soldat, natural de Manacor, es queixaren del menjar i el ti-raren a terra, per això se'ls va fer un consell de guerra i foren jutjats per rebel·lió. El caporal, que nomia Joan Céspedes Quesada, de la Segona Companyia, el 31 de maig de 1937 fou afusellat, i l'altre soldat, Melchor Riera Riera, va ser condemnat a trenta anys de presó. Aquest darrer, acabada la guerra, fou indultat.²⁴ Tot i que el caporal no era llucmajorer, l'exemple serveix per veure la importància i les greus conseqüències que podia tenir queixar-se del menjar. Respecte d'aquest cas, segons Tomeu Pizà: «El que en una altra ocasió s'hauria solucionat amb un *arresto*, en aquesta, disgustats els comandaments per les desercions sofertes i preocupats per

21 Calviño i Pizà (1996, p. 17).

22 Les feien des d'on actualment és la segona línia de sa Ràpita, que en aquells temps era garriga.

23 Arxiu Municipal de Llucmajor. AMLL. Sign. 2011. Toni Noguera era de la quinta de 1933 i vivia al carrer d'E. Figueras, 28. La seva alçada era d'1,625 m. Consta que el seu ofici era pagès.

24 Segons l'Auditoria de la Cinquena Regió Militar, a més del caporal Céspedes, foren dos els soldats jutjats: Melchor Riera Riera i Bartomeu Vicens Vidal, els dos de la Segona Companyia. Melchor Riera, l'any 1941, estava pres a la Colònia Penitenciària del Dueso (Santoña), i segons l'Ordre de 25 de setembre de 1941 se li va concedir la llibertat condicional (*Boletín Oficial del Estado*, n. 287, 14 d'octubre de 1941, p. 7958).

aquests nous fets, se'ls va obrir expedient disciplinari i foren jutjats a Sigüenza per incitar a la rebel·lió».²⁵

7. Ordre de partida cap a la Península

L'ordre de partida deia textualment que a la plaça de Palma de Mallorca, el 27 d'abril de 1937, s'havia rebut de l'Estat Major de la Comandància Militar de Balears l'ordre preparatòria número 1 amb el següent objecte: «Embarcament al Port de Palma de Mallorca de dos batallons d'aquest Regiment²⁶ amb destí a la Península, per això es disposava el trasllat dels batallons assignats, primer i tercer, en trens militars, el dia 28 des dels seus acantonaments, Inca i Campos respectivament».²⁷

L'ordre seguia dient que l'embarcament es faria en els vaixells *Antonio Lázaro*, *Vicente Puchol*, *Jaime I* i Mallorca el mateix dia.

El 28 d'abril des del tren anaren al quarter del Carme, i des d'allà l'horabaixa formats cap al moll de Palma. El Primer Batalló va embarcar en el *Lázaro* i en el *Puchol*, mentre que el Tercer ho va fer en els altres dos.

8. Serveis eclesiàstics i mèdics

Dins la mateixa ordre abans esmentada, es designava el reverend Joan Gayà Sansó per atendre els serveis religiosos, mentre que per als mèdics fou designat el metge alferes de complement Agustí Forteza Fuster.

El tinent llucmajorer Jaume Tomàs Verdera *Perdinet* durant gran part de la guerra va ser metge del Batalló de San Quintín, però posteriorment, a Alcohuja,²⁸ va passar agregat al Tercer Batalló, on es va fer càrrec dels serveis mèdics en substitució de Forteza.²⁹

25 Pizá (1999, p. 59).

26 Es referia al Regiment 36.

27 Arxiu Intermedi Militar de Balears. ARCHIBAL. Regimiento Infantería Palma 36. *Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 3.

28 Alcohuja és un municipi de Conca prop de la província de Guadalajara.

29 Un altre metge llucmajorer, Pau Puigserver Salvà, també va estar mobilitzat durant la guerra, no en el Batalló de Campos sinó en el Batalló 281 del Regiment d'Infanteria Tenerife n. 38.

**LLUCMAJORERS DEL REEMPLAÇAMENT DE 1936 DESTINATS
AL TERCER BATALLÓ QUE EL NOVEMBRE DE 1936 HAVIEN
DE PRESENTAR-SE A LA CAIXA DE RECLUTA 57 DE PALMA**

Antoni Alou Vicens	Andreu Llompart Vidal
Juan Boscana Garcias	Francesc Oliver Sbert
Pere Antoni Boscana Vidal	Tomàs Ordinas Bonet
Miquel Brasil Peña	Jaume Puig Noguera
Miquel Cantallops Clar	Tomeu Puigserver Munar
Gori Carbonell Puig	Antoni Rafal Coll
Miquel Cardell Blanch	Francesc Riera Manresa
Bernat Cerdà Garau	Gori Rubí Catany
Sebastià Company Jaume	Toni Salvà Garau
Jaume Ferretjans Monserrat	Antoni Salvà Pastor
Sebastià Garcias Puigserver	Pau Terrassa Salvà
Toni Julià Garau	Montserrat Vallori Rotger

9. La Plana Major

La Plana Major estava formada pel comandant Enric Feliu Sintes, i el seu ajudant era l'alferes de complement José Viada Viada.

També hi havia soldats llucmajorers que hi pertanyien, com Toni Cardell Ordinas *de So n'Albertí*, que estava a transmissions i, a més, era enllaç ciclista. De transmissions també ho eren Miquel Garau Cirerol *Sireno*³⁰ i Toni Noguera Fullana *Cresta*.

Un altre soldat llucmajorer de transmissions era Sebastià Barceló Barceló, aquest a Campillo, al front de Saragossa, on estava el Tercer Batalló. El dia 17 de febrer de 1938, els republicans dugueren a terme un fort bombardeig d'artilleria i degut a això es tallà la línia telefònica. Per arreglar-la hagueren de sortir dels parapets, exposant la seva vida, els soldats Pep Cladera Serra d'Artà, Miquel Sancho Vives de Son Servera i Sebastià.

³⁰ AMLL. Sign. 2011. Miquel Garau era de la quinta de 1933 i vivia al carrer Major, 195. Era fill de Joan i Joaquina i tallat feia 1,60 m. Un germà seu, Antoni, era de la quinta del 31.

Nicolau Roca Rubí *de sa Impremta* estava a oficines i també hi va passar el seu germà, Toni Roca Rubí.³¹ Aquest darrer estava destinat al Primer Batalló d'Inca, però va ser reclamat per Nicolau i es va integrar al Tercer Batalló.

A la Plana Major també hi pertanyia Jaume Salvà Puig *Cotó*, que era gastador,³² i Joan Salvà Salvà, que era el cornetí d'ordres del batalló. Els components de la banda de cornetes i tambors, així com els de la banda de música, hi pertanyien.

Els comandaments del batalló no sempre foren els mateixos, sinó que varen anar canviant al llarg dels mesos de guerra, ja fos per haver estat ferits o per altres causes.

10. Soldats llucmajorers de la banda de música

El que primerament es va formar fou la banda de cornetes i tambors, i temps després es va formar la banda de música, composta per una vintena de soldats. Tots els soldats varen passar a la Plana Major i foren rebaixats de serveis d'instrucció.³³

El llucmajorer Gaspar Duran Taberner *es Celador Duran*, a part de ser membre de la banda, també pertanyia a la secció de Morters; a més, va ser el director de la banda de música del batalló. La secció de Morters estava formada per setze soldats i quatre caporals, i comandada pel brigada Francisco Caballero Carretero. Un altre llucmajorer de la banda que pertanyia al Tren Regimental era Toni Salvà Pastor *Boter*, que tocava el saxo.³⁴

Un exemple del que duia a terme la banda de música al front fou descrit per un soldat que en va formar part:

Dia 7 d'octubre de 1937 va venir un camió a cercar-nos per anar a Sigüenza per celebrar la festa del primer aniversari d'haver estat alliberat aquest poble per les tropes nacionals. Hi arribàrem a les cinc i ens presentàrem a la comandància, allà manaren allotjar-nos dos soldats a cada casa per dormir i deixar els instruments allà. Ens n'anàrem a sopar a la Cantina del Soldat i ens donaren un bon menjar, ens serviren unes belles senyoretetes. El dematí següent férem un «passa carrers» en senyal de diana i a les onze assistírem a l'ofici a la catedral. Després hi va haver una gran desfilada, hi participaren un batalló de moros, milicians, falangistes, requetés i altres soldats, i per acabar férem un concert.³⁵

31 AMLL. Sign. 2057. Nicolau Roca va néixer el 30 de juliol de 1916 i era fill de Toni i Maria del Carme. Feia d'impressor a la impremta del seu pare.

32 AMLL. Sign. 2011. Jaume Salvà era de la quinta de 1933 i tallat feia 1,795 m d'alçada. Viví al carrer de Sant Joan, 20 i feia de fuster.

33 Calviño i Pizá (1996, p. 21).

34 AMCP. *Revista de Comissari*.

35 Diari inèdit de Francesc Garau Trobat.

11. La Primera Companyia

Comandava la Primera Companyia el capità José Escandell Roig, amb l'alferes de complement Josep Maria Muntaner Villalonga i els alferes provisionals Josep Ferrer Pérez i Damià Frontera Homs.

Els llucmajorers d'aquesta companyia eren Antoni Ballester Llambias,³⁶ Sebastià Company Jaume, Jaume Ferretjans Monserrat,³⁷ Andreu Garcia Duran, Andreu Llompart Vidal,³⁸ Tomeu Maimó Vicens *de Cas Ferrer de sa Ronda*,³⁹ Baltasar Rigo Vallbona *de s'Àguila des Borrassos*,⁴⁰ Guillem Salvà Noguera *Tic Tac*⁴¹ i en Miquel Taberner Garau *Figó*.⁴² (Fotografia 2)

12. La Segona Companyia

El capità d'aquesta companyia era Pere Canals Gamundí, que, com veurem, va ser rellevat per altres capitans, a més de l'alferes de complement Josep Pastor Coll i els alferes provisionals Miquel Monserrat Mascaró i Josep Tomàs Jaume.

Els soldats llucmajorers d'aquesta companyia eren els germans Bernat i Pere Antoni Boscana Vidal,⁴³ Mateu Ferragut Guasp, Nadal Monserrat Garau, Tomàs Ordinas Bonet, Toni Rafal Coll, Gabriel Sampol Barceló⁴⁴ i Gori Rubí Catany Serra o *Gique-tó*.⁴⁵ El germà d'aquest darrer, Miquel Rubí Catany, fou el segon llucmajorer mort al front de combat, concretament al sector de Son Carrió durant el desembarcament republicà a Mallorca. El primer que va morir en aquest front, també lluitant amb els nacionals, fou el soldat d'Artilleria Jaume Jaume Tomàs.

36 AMLL. Sign. 2003. Antoni Ballester era de la quinta del 33 i vivia al carrer de Gràcia, 23; feia de forner i era fill de Sebastià i Mari, i tallat feia 1,735 m. Un germà seu, Gabriel, era de la quinta del 30.

37 El seu germà Damià Ferretjans Monserrat era sergent en el Primer Batalló d'Inca i fou ferit el dia 11 de gener de 1939.

38 Feia de serrador.

39 Tomeu Maimó va néixer el 26 de febrer de 1916. Vivia al carrer de Sant Llorenç, 17. Era conrador i feia feina amb el seu pare. Segons informacions, era de Cas Concos però vivia a Lluçmajor.

40 AMLL. Sign. 2057. Baltasar Rigo va néixer el 12 de novembre de 1916. Vivia al carrer del Convent, 76. Feia de conrador amb el seu pare.

41 AMLL. Sign. 2010. Guillem Salvà, fill de Guillem i Francisca, va néixer el 24 de setembre de 1914 i era de l'allistament de 1935.

42 AMLL. Sign. 2011. Miquel Taberner, fill de Jaume i Jerònia, era de la quinta de 1933 i vivia al carrer Major, 128. Tallat feia 1,625 m.

43 Pere Antoni Boscana va néixer el dia 28 d'agost de 1915, fill de Joan i Jerònima. Va entrar a Caixa el 23 de febrer de 1936. El 25 de novembre de 1936 va ser destinat al Regiment d'Infanteria Palma 36. En el seu expedient consta que en el sorteig d'Àfrica va obtenir el número 1909 i que no estava acollit al règim obligatori de Retiro Obrer. AMLL. Sign. 2057. En Bernat feia de picapedrer amb el mestre Damià Garcias Ballester i l'any 1937 cobrava 6,5 pessetes de jornal.

44 AMLL. Sign. 2057. Biel Sampol va néixer el 23 de juliol de 1916. Vivia al carrer de Sant Josep, 24. Feia de conrador amb el seu pare.

45 Tomeu Font vivia al carrer Major, 181. Va ser detingut al començament de la Guerra Civil, estava afiliat al Partit Socialista.

Francesc Tomàs Quetglas *Gal·leta* era de s'Arenal de Lluçmajor. També pertanyien a la Segona Companyia Bernat Cerdà Garau, que també va estar destinat a la Quarta, i Bartomeu Garcias Clar,⁴⁶ que durant els episodis del cap de pont de Balaguer va passar a Fletxes Verdes.⁴⁷ (Fotografia 3)

13. La Tercera Companyia

Comandava aquesta companyia el capità Martí Aleñar Solivellas. També en formaven part l'alferes Serafín Domínguez Martín i els alferes provisionals Fernando García Galtés i Santiago Álvarez Català.

Els soldats llucmajorers que hi pertanyien eren Guillem i Joan Bonet Rigo,⁴⁸ Miquel Cardell Blanch *de Ca n'Alegria*, Sebastià Garcias Puigserver, Jaume Maimó Vicens de Cas Ferrer *de sa Ronda*,⁴⁹ Toni Pons Garau,⁵⁰ Julià Salas Salvà *Cotó*,⁵¹ Bernat Salvà Ferretjans *Canals* i Toni Salvà Garau *Tenorio*. Joan Font Monserrat també era corneta de la companyia i Francesc Oliver Sbert va passar de la Quarta Companyia a la Tercera.⁵²

14. La Quarta Companyia

Aquesta companyia, com hem esmentat anteriorment, es va formar poc abans de la partida cap als fronts de la Península amb soldats de les altres companyies i amb altres que provenien del quarter del Carme de Palma, i molts d'ells hi anaren per sorteig, no voluntàriament.

Pere Vila Ramon n'era el capità, i a més hi havia l'alferes Gabriel Homar Homar, l'alferes provisional Miquel Cabrer Mas i l'alferes alumne Josep de Hevia Oliver.

Hi pertanyien els llucmajorers Jaume Clar Sastre i Damià Font Jordi *de Can Peixet*,⁵³ que posteriorment va passar a la Tercera Companyia. Aquest soldat va tenir un accident en caure d'un mul i es va fracturar la clavícula. Va estar a l'hospital de sang d'Almazán a Sòria. També va passar a la Tercera Pere Antoni Noguera Taberner.

46 Era del reemplaçament de l'any 1932.

47 AMCP. *Revista de Comissari*.

48 AMLL. Sign. 2057. Guillem Bonet feia feina de conrador amb el seu pare.

49 Jaume Maimó, com hem vist, era de Cas Concos, tenia el seu germà Tomeu a la Primera Companyia.

50 AMLL. Sign. 2057. Viví al carrer de l'Orient, 102 i feia de conrador amb el seu pare.

51 Martorell, Dídac. «Els trencadors de marès de s'Arenal. Ses Cadenes i es Pil·larí als anys trenta, quaranta i cinquanta. Una anàlisi poblacional». *Actes de les VII Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, p. 432. Un germà seu, Esteve, era de la quinta de 1930. Eren fills de Julià i Aina Maria.

52 A Joan Font, el mes de juliol de 1938, quan el batalló estava a Balaguer, li concediren vint-i-cinc dies de permís, que havia de gaudir a Lluçmajor.

53 AMLL. Sign. 2003. Damià Font, segons l'allistament, era de la quinta de 1931, i la talla li donava 1,63 m d'alçada. Viví al carrer de Sant Pere i era fill de Damià i Catalina.

Un soldat llucmajorer que es va distingir va ser Toni Monserrat Garau, que pertanyia a la primera esquadra del primer escamot d'aquesta companyia. Va inutilitzar un tanc dins el qual hi havia un soldat republicà negre i un tinent rus, els dos de les Brigades Internacionals, que a causa de les ferides varen ser traslladats en lliteres.⁵⁴ Pau Terrassa Salvà va passar d'aquesta quarta a la Segona Companyia. Com podem veure eren molts els soldats que per diversos motius passaven d'una companyia a l'altra.

15. La Companyia de Metralladores

La Companyia de Metralladores estava formada majoritàriament per soldats i comandaments d'Almeria que havien format part d'una expedició per reforçar la guarnició militar mallorquina abans de la guerra, però als quals l'Alçament va agafar aquí. Els comandaments d'aquesta companyia eren el capità Dionisio Bustillo Calderón, el tinent Agustín Fernández González i l'alferes Miquel Juan Balaguer.

La companyia en un moment va disposar de dotze muls que servien per transportar les peces, un nombre d'animals que el mes de febrer de 1937 es va incrementar fins a arribar a trenta-quatre muls i tres cavalls.

Els soldats llucmajorers que varen estar a Metralladores foren Tomeu Puigserver Munar i Francesc Riera Manresa, que de la Quarta Companyia va passar a aquesta.

16. Soldats llucmajorers sense adscripció a cap companyia

Els soldats llucmajorers que no consten en els fulls de comissari, cosa que fa impossible saber la companyia a la qual varen pertànyer, foren Biel Coll Bortone, Pere Antoni Ferrà Garau, Jaume Lorenzo Coll, Llorenç Monserrat Amengual, Climent Oliver Boscana, en Pichaco⁵⁵ i Toni Vidal Ferretjans.

El soldat Llorenç Clar Ros va ser distingit en dues ocasions, els dies 23 i 26 del mes de maig de 1938, durant els fets del cap de pont de Balaguer, i el mes de gener de 1939 durant l'avanç per Catalunya a Bellpuig. Tampoc no en consta la companyia.

17. Alguns membres del Tercer Batalló que eren d'altres municipis però que varen viure bastants anys al terme municipal de Lluçmajor

Andreu Servera Fiol, sergent, era d'Alaró i va viure al terme municipal de Lluçmajor, al carrer de Ticià, 6-2B, as Pas. Va estar a la Secció de Morters, i per la seva valent actuació va ser distingit en les accions bèl·liques del mes de gener de 1939.

⁵⁴ Era de la quinta de 1930 i feia d'alçada 1,55 m. Era fill de Nadal i Bel, i el seu germà Nadal també estava en el Tercer Batalló.

⁵⁵ En tenc coneixement per referències orals. Solament en sé el primer llinatge. Podria ser Andrés Pichaco Hernández.

Miquel Pou Ginard *es Biciclista* era algaidí, però va passar pràcticament tota la seva vida a Lluçmajor. Va estar a la Tercera Companyia.

Pere Barceló Barceló *es Porrerenc* era soldat de la Primera Companyia. Nascut a Porreres, a Lluçmajor vivia al carrer de Ciutat, 9.

Antoni Bauzà Amengual era soldat portalliteres de la Tercera Companyia. Natural de Montuïri, a Lluçmajor vivia al carrer d'Antoni Garcias, 6.

Miquel Bauzà Amengual *de Son Quartera* era portalliteres i va estar a la Quarta Companyia i a la de Metralladores.

Antoni Riera Martí *es Cuiner* va ser cuiner en el Tren Regimental. Era nascut a Mancor de la Vall. A Lluçmajor vivia al carrer de la Font, 42.

Miquel Vadell Ginard, soldat, estava a la Segona Companyia. Era de Campos, i a Lluçmajor vivia al carrer de Ciutat, 55. (Fotografia 4)

18. Altres soldats del Tercer Batalló

Molts de soldats anaren destinats amb posterioritat al Tercer Batalló per cobrir baixes, i per això no consten en els fulls de revista de comissari. Eren: Joan Marquet Vives *l'Amo de Can Botelles*,⁵⁶ Miquel Mas Martorell, que vivia al carrer del Bisbe Taixaquet, 40; Bartomeu Vicens Vidal, de la Segona Companyia, que vivia al carrer de Ciutat, 44, i Rafel Villas Garí, que amb el temps va fer feina a l'Hotel Torrearenal.

19. Partida de Mallorca i arribada a la Península

Quan els vaixells partiren des del moll de Palma, la banda de música del batalló va tocar l'himne nacional i segons un dels entrevistats també es va cantar la cançó «Sor Tomasseta».

Durant tota la travessia foren escortats pels creuers *Baleares* i *Canarias* en previsió d'atacs per part de la flota republicana. Varen anar molt acostats a la costa africana, ja que, com s'ha esmentat, tota la costa del llevant era republicana. Els creuers, quan arribaren a l'estret de Gibraltar, s'acomiadaren d'ells perquè el perill de ser atacats per la flota republicana havia desaparegut.

Francesc Garau Trobat ens ho conta així:

Sortírem de la nostra illa de Mallorca el dia 28 d'abril de 1937 a les sis de l'horabaixa. La matinada del dia 30 a prop de les cinc uns quants soldats

⁵⁶ Després de la guerra va tenir un cafè a la cantonada dels carrers del Vall i Major, conegut popularment com a Can Botelles.

començaren a exclamar que es veia terra i nosaltres, que estàvem tranquil·lament dormint dins les bodegues, ens despertàrem amb els crits i pujàrem a coberta, on vérem amb alegria les costes africanes. Pareixia que feia segles que no vèiem terra! L'horabaixa del mateix dia vérem les costes de Melilla i aquí es varen acomiadar de nosaltres els dos creuers que ens acompanyaven.⁵⁷

El dia 1 de maig arribaren a la desembocadura del Guadalquivir, però esperaren la crescuda de les aigües del riu.

A Sevilla, quan es dirigien a l'Estació del Nord desfilant, molts d'ells recorden que les dones els deien: «¡Adónde vais, hijos míos!» També es veien pels carrers molts de soldats ferits en convalescència i altres de mutilats.

A l'estació, a vies mortes, hi havia trens destruïts i vagonets carregats amb vehicles, camions i cotxes destrossats per la metralla. La guerra hi era present.

20. El Tercer Batalló a la Península

Segons un ofici del dia 5 de maig de 1937 del comandant i cap de l'expedició, Enric Feliu Sintes, després d'un viatge normal arribaren a Sevilla, i des d'allà anaren amb dos trens militars fins a Valladolid i seguiren fins a Almazán.⁵⁸ L'Agrupació (formada pel Primer i Tercer Batallons) va quedar dissolta i el Tercer Batalló va anar a Jadraque⁵⁹ per incorporar-se a la Divisió Sòria 53, comandada pel general José Moscardó Ituarte, que havia estat el cap de comandament de la defensa de l'Alcàsser de Toledo. Va formar part de la Segona Brigada d'aquesta divisió, però a finals de 1937 va passar a la 54a Divisió.

Durant el trajecte en ferrocarril els soldats recordaven l'acollida que els feren quan s'aturaren a Arcos de Jalón, on la gent es va bolcar amb ells obsequiant-los amb pa acabat de coure.⁶⁰

L'estada final del Tercer Batalló va ser a Carrascosa de Henares, que era la base i reserva de primera línia.⁶¹ També varen estar a Jadraque i a Espinosa de Henares.

Durant l'estada en aquest front recordaven que quan va caure Bilbao en mans dels nacionals es varen disparar vint-i-una canonades. També que des de la part republicana els vespres es feia propaganda pels altaveus. Els diumenges i dies festius se

57 Diari inèdit de Francesc Garau Trobat.

58 Almazán és un municipi de la província de Sòria.

59 Municipi de la província de Guadalajara.

60 Era una zona de molts de cereals.

61 Carrascosa de Henares pertanyia al municipi d'Espinosa de Henares, de la província de Guadalajara.

celebrava missa a rereguarda i a les trinxeres. Durant tot aquest temps hi va haver molts de tiroteigs, bombes de l'artilleria i passades d'avions amics i enemics.⁶²

21. Un cop de sort per als batallons primer i tercer que formaven l'Agrupació

El trajecte per arribar al seu destí final al front de Guadalajara es va fer en trens militars. A molts de pobles per on passaven ni tan sols s'aturaven.

Durant aquesta anada amb tren va ocórrer un fet providencial que recordaven molts dels soldats llucmajorers d'aquests batallons mallorquins. Quan els trens, el dia 4 de maig de 1937, partiren de Valladolid es varen haver d'aturar a Ariza, perquè el tren militar, que era de mercaderies i duia el Batalló d'Inca, es va espenyar. Durant aquest temps l'aviació republicana, una trentena d'avions, va bombardejar l'estació de Sigüenza, que era el lloc del seu destí. El motiu del bombardeig era que el cap de l'estació de Sigüenza havia informat els republicans mitjançant una radioemissora clandestina que havien d'arribar aquests trens amb tropes. El retard els va salvar, i el dia 6, quan passaren, varen ser testimonis de la gran destrossa que provocaren els bombardeigs.

22. Converses entre bàndols oposats

El dia 12 d'octubre de 1938, el dia de la Mare de Déu del Pilar, es va celebrar una missa a la qual va assistir la majoria de la tropa; solament hi faltaven els qui tenien guàrdia a les trinxeres.

Mentre se celebraven aquests actes a primera línia, un soldat republicà va pujar damunt del parapet i amb un poal es va posar a treure aigua de la trinxera. Un sentinella del Tercer Batalló li va dir si volia anar a l'hospital i ell li va contestar que tant li era, i d'aquesta manera començaren a fer-se preguntes. Quan veren que ningú tirava varen anar guitant altres republicans i els soldats mallorquins els imitaren. La conversació va dur un pacte de no-agressió i ningú va tirar durant tot el dia. Mentrestant, dos soldats republicans i dos dels nacionals varen sortir a «terra de ningú» donant-se la mà i intercanviant-se conyac, tabac i llibrets de fumar.⁶³ Així va passar tot el dia i a la nit cada un cantava els seus himnes. El dia 13 tot va canviar: l'artilleria republicana va començar a bombardejar l'ermita del Pedrís, que era on estaven, i es varen acabar les bromes i les rialles.⁶⁴

62 ARCHIBAL. Regimiento Infantería Palma 36. *Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 6.

63 A la zona republicana tenien llibrets de paper de fumar però els faltava tabac.

64 Salvà, A. *Memorias de mi vida militar*. Obra inèdita.

23. Soldats llucmajorers passats a les línies republicanes

El general Fidel Dávila Alonso,⁶⁵ cap de l'Exèrcit del Nord, informava que el Regiment Palma 28 havia sofert nombroses desercions des de la seva arribada a la Península, el maig de 1937.⁶⁶ Seguia dient que estava format majoritàriament per soldats del reemplaçament del 36 procedents de Mallorca, i que el regiment havia estat desplegat al front de Guadalajara, davant les línies republicanes defensades per la 35a Brigada Mixta. Encara que la majoria dels desertors mallorquins s'havien fugat per motius ideològics, ja que pertanyien a partits i sindicats d'esquerres, l'informe deia que la raó principal de les fugues era la desmoralització pel rigor de la vida de trinxeres.⁶⁷ En el cas dels passats del Tercer Batalló, per a la majoria la raó era que havien estat afiliats a les Joventuts Socialistes. (Fotografia 5)

Ara bé, també es passaven des de les línies republicanes a la dels nacionals, com explica el soldat Francesc Garau Trobat, de transmissions de la Primera Companyia: «Dia 30 de desembre de 1937 ens aixecàrem i ens digueren que s'havien passat a nosaltres tretze soldats roigs. Anàrem a veure'ls i ens varen dir que estaven molt espantats».⁶⁸

Quan els soldats es passaven sempre procuraven donar la màxima informació del camp del qual s'havien evadit, l'armament de què es disposava, les defenses..., tot allò que tingués una certa importància des del punt de vista estratègic. Hi ha el testimoni del soldat, no llucmajorer, Josep Orfila Pascual, de la Tercera Companyia del Tercer Batalló, que es va passar el 23 de maig de 1937 en el sector d'Hita, a la província de Guadalajara, el qual informava els republicans que a l'estació de Càceres va veure vagons que contenien gasos, en dipòsits d'uns 40 cm de longitud, en líquid. Els dipòsits pareixien d'alumini, era de suposar que eren d'iperita.⁶⁹

Alguns dels llucmajorers que es passaren, segons un informe de la 27a Brigada Mixta republicana, foren els que a continuació s'indiquen, i segons pareix havien demanat incorporar-s'hi, encara que alguns llavors es feren carabiners.

El dia 5 de juny de 1937, de la Primera Companyia es va passar Miquel Brasil Peña *Brasil*.⁷⁰ Quan estava a les línies republicanes va ingressar en el Cos de Carabiners i

65 Dávila va passar a comandar l'Exèrcit del Nord a la mort del general Emilio Mola Vidal.

66 Hauria de dir Regiment Palma 36, tot i que abans de la guerra era el número 28. Està explicat en un apartat anterior.

67 Corral, P. (2006). *Desertores. La Guerra Civil que nadie quería contar*. Ed. Debate, pp. 159-160.

68 Diari inèdit de Francesc Garau Trobat.

69 Corral (2006, p. 47).

70 AMLL. Sign. 2011. Miquel Brasil era de la quinta de 1933 i vivia al carrer de la Sala, 34. Feia de picapedrer, era fill de Felip i Catalina, i tallat feia 1,605 m.

va morir ofegat al Segre en retirar-se de La Lenteja, posició republicana.⁷¹ Aquest dia 5 es va passar, també de la Primera Companyia, el sergent de Porreres Francesc Quiles Pujol⁷² i el llucmajorer Jaume Jaume Oliver *Curt*, que va ingressar a carabiners destinat a la Tercera Brigada Mixta i va participar en la Batalla de l'Ebre.⁷³ Aquest darrer, acabada la guerra, va passar a França.⁷⁴

De la Segona Companyia es passaren Joan Boscana Garcias *Volta*, Jaume Llompart Barceló *des Bodegó*,⁷⁵ Jaume Puig Noguera *Baraieta* i Norat Puigserver Amengual.⁷⁶

Segons informacions orals, el dia 27 o 28 de maig de 1937 foren set soldats d'aquesta companyia els que es varen passar a les línies Republicanes. Jaume Llompart, segons els informes de l'Ajuntament de Llucmajor, era de les Joventuts Socialistes. Aquest, el juliol de 1937, juntament amb Joan Boscana i Jaume Puig, ingressaren en el Cos de Carabiners de la República.⁷⁷ Respecte a Honorat Puigserver Amengual, amb l'ofensiva nacional i la retirada de l'Exèrcit republicà va passar a França, on el 30 de setembre de 1940 fou detingut pels alemanys i empresonat a Mauthausen procedent del camp de presoners Stalag II B de Hammerstein. En va ser alliberat el 5 de maig de 1945, quan va acabar la Segona Guerra Mundial.⁷⁸

71 *La Gaceta de la República* n. 21, del 30 de juliol de 1937, en la pàgina 396 diu: «que per reunir les condicions exigides per l'Ordre del Ministeri d'Hisenda i Economia de 25 de febrer de 1937 (*Gaceta* n. 58) se li va concedir l'ingrés en el Cos de Carabiners de la República». Signava el 27 de juliol de 1937 a València Mariano Trucharte.

72 Francesc Quiles era nascut a Palma l'any 1912, de professió comerciant. A la zona republicana es deia que per haver-se evadit del camp facciós i ser considerat addicte al Govern de la República amb anterioritat al 19 de juliol de 1936 era ascendit a tinent (*Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, n. 167, 13 de juliol de 1937, p. 91). Per necessitat del servei i per Decret de 7 d'agost de 1936 se li concedia el lloc de treball de capità d'Infanteria, ja que havia estat classificat pel Gabinet d'Informació i Control del Ministeri de Defensa (*Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, n. 276, 23 d'octubre de 1938, p. 276). El 22 de maig de 1942 es va exiliar a Mèxic.

73 Oliver, J. (2024). *La memòria del vent, una aproximació als molins fariners de Llucmajor*. El Tall, p. 174. i AMLL. Sign. 2057. Va néixer el 6 de juliol de 1916 i era fill de Jaume i Joanaina. Feia de barber per compte propi.

74 Segons el *Boletín Oficial del Instituto de Carabineros*, n. 9, 2 de setembre de 1937, p. 113, Jaume Jaume va ingressar en el Cos de Carabiners i va ser destinat a una brigada mixta.

75 AMLL. Sign. 2057. Va néixer el 8 de maig de 1916 i era fill de Toni i Bel. Era picapedrer i feia feina per a la borsa de treball.

76 AMLL. Sign. 2513. D'aquest darrer, Norat, el 9 de desembre de 1939 la Direcció General de Seguretat en demanava la detenció. L'Ajuntament informava que havia pertangut a les Joventuts Socialistes però que no el consideraven extremista, i que el dia 21 de maig de 1937, amb el seu reemplaçament s'havia incorporat al Regiment d'Infanteria 36. L'any 1939 tenia vint-i-tres anys, havia nascut el dia 1 d'agost de 1916 i es deia que era fill de Miquel i de Praxedes, i d'ofici picapedrer.

77 *Gaceta de la República*, n. 185, 4 de juliol de 1937, pp. 84-87. Segons informacions orals ingressaren en el Cos de Carabiners per recomanació d'un llucmajorer que era policia secreta a la zona republicana, en Miquel *Matgine*, de qui no he pogut esbrinar els llinatges.

78 Lluç, X. (2013). *Els nostres deportats. Republicans de les Balears als camps nazis*. Documenta Balear, p. 248.

De la Tercera Companyia es va passar Gori Carbonell Puig, que va morir als vint-i-dos anys en combat a les línies republicanes, al front de Terol.⁷⁹ Respecte als passats d'aquesta companyia, Tomeu Pizà diu en el seu llibre: «Ja la primera nit que la Tercera Companyia va ocupar les trinxeres defensives de Las Tajadas, el 23 de maig de 1937, desertaren quatre dels seus components».⁸⁰ Respecte a la Tercera Companyia, segueix dient: «El 14 de gener de 1938 es passaven de la tercera dos caporals i un soldat, i el dia 22 del mateix mes un caporal i un soldat també de la mateixa companyia».⁸¹ Gori Carbonell pertanyia a la Tercera Companyia del Primer Batalló de la 118a Brigada Mixta de la 25a Divisió Republicana i va morir el 21 de desembre de 1937 a l'atac a Terol. Era caporal i el mateix dia que va morir havia estat ascendit a sergent.⁸²

Fou de la Quarta Companyia Tomeu Font Catany *Molinou*.⁸³ Jaume Puig Noguera *Baraïeta*, anomenat abans, també havia estat destinat en aquesta companyia.

Tal vegada els dos fossin dels catorze soldats d'aquesta companyia que es passaren el dimarts 25 de maig de 1937.⁸⁴

Respecte als soldats passats, en aquestes dates, a les línies republicanes, no n'hi ha constància en el diari d'operacions del batalló, solament es diu: «El batalló va a Espinosa de Henares i el 8 de maig de 1937 és revistat i felicitat el batalló pel general Moscardó. Fins al dia 21 de maig es va practicar instrucció i servei de seguretat. Aquest 21 de maig va començar a tornar-se'n al servei de línies avançades. El dia 9 de juny de 1937 es trasllada la Plana Major i part de la força a Carrascosa de Henares. Del 9 al 30 de juny, "sense novetat"».⁸⁵ Com veim, no es parla per res del fet dels soldats passats.

79 Al front de Terol lluitant a les files republicanes també hi moriren els mallorquins Benet Esteban Taberner i Gabriel Ferrer Vanrell, de Felanitx. També hi resultaren ferits Jaume Oliver Sansó i Sebastià Barceló Andreu, ambdós de Felanitx, i Francesc Bergas Arrom, de Palma. Cap d'aquests eren del Tercer Batalló.

80 Pizà (1999, p. 58). Las Tajadas era un turó prop de Carrascosa i Espinosa de Henares, en el front de Guadalajara.

81 Pizà (1999), p. 59.

82 *Mallorca Nova*, n. 12, gener de 1938, p. 3.

83 Vidal, A. (2019). *La Guerra Civil a Lluçmajor*. Illa, p. 90 i 158. Tomeu Font vivia al carrer Major, 181. Pertanyia al Partit Socialista i al començament del conflicte el varen detenir. Posteriorment, el març de 1937, va ser mobilitzat amb la seva quinta i passà destinat al Tercer Batalló. Acabada la guerra, fou detingut altra vegada a Reus i enviat a un batalló de presoners de Talavera de la Reina (Toledo), on va estar fins a l'any 1942, que va sortir en llibertat vigilada. AMLL. Sign. 2057. Va néixer el 17 d'octubre de 1916, fill de Damià i Margalida. L'any 1937 era picapedrer i no tenia feina.

84 Segons informacions de Nicolau Roca Rubí: «Els capitans de la Primera, Segona i Tercera Companyia es varen desprendre dels soldats *non gratos*. En vaig conèixer algun que, sens dubte per error o perquè no hi havia més remei, el varen passar a la Quarta, i tota la vida va recordar el fet com una injustícia que li feren, i la veritat és que no s'ho mereixia. No es estrany, idò, que la Quarta fos la que més passats a l'enemic va tenir al front de Guadalajara, dos mesos després».

85 ARCHIBAL. *Regimiento Infantería Palma 36. Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 6 i 7.

Un altre informe franquista, enviat l'agost de 1938 al general Fidel Dávila, constata la mateixa realitat a propòsit d'una remesa de quintos de Balears, dels quals n'havia desertat una desena en una sola setmana. A conseqüència d'aquesta denúncia, Dávila va disposar que s'avisàs a totes les unitats on s'haguessin enviat reclutes de les Balears «perquè els vigilin de mode especial».⁸⁶

Els passats eren considerats, tant en un bàndol com en l'altre, com a desertors, i si fracassava la fuga eren jutjats com a tals. Ara bé, acabada la guerra, als llucmajorers que s'havien passat i als quals havien fet presoners se'ls va condemnar a penes de presó —no se'ls va jutjar tan greument com en temps de la guerra, que haurien estat afusellats per deserció. Va ser el cas del soldat Jaume Llompart Barceló *des Bodegó*, que, ja acabada la guerra, estava tancat al fort d'Illetes.⁸⁷

24. Afusellament d'un soldat llucmajorer

Llorenç Lladó Puigserver era un soldat de la Quarta Companyia. L'afusellaren a La Paja el 23 de juny de 1937 i fou enterrat a Cogolludo.⁸⁸ El motiu va ser escarmentar la tropa, ja que feia pocs dies tota una esquadra s'havia passat als republicans.⁸⁹

El consell de guerra es va fer contra tres soldats: Llorenç Lladó, de Llucmajor; Antoni Soler Vives, de Manacor, i un altre soldat natural de Palma. Els acusaren perquè deien que es varen voler passar al bàndol dels republicans i que dos d'ells, Llorenç i Antoni, tractaren de convèncer el de Palma. El resultat va ser que els dos primers foren afusellats i el de Palma fou absolt.

Segons informacions orals d'alguns entrevistats, va ser perquè, per fer un escarment, es va demanar als Ajuntaments de Llucmajor i Manacor una relació de soldats que havien estat de les Joventuts Socialistes i els noms que sobresortien eren els de Llorenç i Antoni.⁹⁰

25. El cas del comandant Canals

L'1 de novembre de 1937 el comandant Enric Feliu Sintès ascendeix a tinent coronel i passa a comandar el batalló el capità Pere Canals Gamundí. Aquest canvi pels

⁸⁶ Corral (2006, p. 159).

⁸⁷ AMLL. Sign. 2513. El 9 de gener de 1940 s'informava la Direcció General de Seguretat que Jaume Llompart, de vint-i-tres anys, d'ofici barber i fill de Toni i Bel, quan es va presentar a Llucmajor va ser detingut per ser un desertor i va ingressar al fort d'Illetes.

⁸⁸ AMLL. Sign. 2010. Va néixer el 6 d'agost de 1914 i era fill de Damià i Margalida, amb domicili al carrer de l'Orient, 27.

⁸⁹ L'esquadra la formaven un caporal i sis soldats.

⁹⁰ La mort d'aquests dos soldats, Llorenç i Antoni, pot fer recordar l'argument d'una pel·lícula antibel·licista dirigida per Stanley Kubrick l'any 1957, que té com a protagonista Kirk Douglas. És la condemna a mort de tres soldats francesos l'any 1916, durant la Primera Guerra Mundial, que són afusellats no per haver comès algun delictes sinó perquè servissin d'exemple als altres.

soldats del Tercer Batalló va ser una mortificació, unida al que ja de per si era el conflicte bèl·lic, atès que, segons les informacions de molts d'ells, en bastantes ocasions el comandant anava una mica alegre.

Els soldats del batalló entrevistats em contaven que més d'una dotzena de vegades els va dir: «Us afusellaré». Davant tot el que els feia varen anar a veure el tinent coronel Feliu i li ho varen explicar tot: «Ens fa això i això altre...». I en Feliu els va dir: «Quan vos mana una cosa que no vos agrada li esmolau tot d'una». I va afegir: «Digueu-ho als altres».

Tots els soldats amb qui vaig parlar em deien que cada dia podies fer una pel·lícula amb ell. A vegades reien però altres vegades, quan el veien així, tothom desapareixia volant.

Una vegada, al front de Madrid, quan avançaven, trobaren una vaca i tots els soldats la munyien. El comandant va veure la vaca i, juntament amb els altres oficials, digué al sergent que hi posàs una guàrdia. L'endemà, de bon matí, el comandant va anar al que estava de guàrdia i ja emprenyat li va dir: «Vamos a ordeñar la vaca».

Es posaren tots dos a munyir la vaca, que no treia gens de llet, ni mica, ja que estava ben munyida. Pere Canals Gamundí volia afusellar tothom.

Una vegada després d'un contraatac al front de Balaguer, amb el Tercer Batalló hi anava una bateria que duia canons antitancs alemanys. Ell estava allà i a un soldat li va dir: «Ves a buscar munición, hay que abatirlos a todos». I el soldat li respon: «Creo que no hay municiones». Ell afegeix: «Pues a luchar con las uñas».

L'endemà, al soldat protagonista de l'episodi de la munició li va pegar amb una fusta que li va fer un relleu de dos dits. Tornaren a dir-ho al tinent coronel Feliu. El post de comandament estava en una masia, en unes cases de possessió, i devers la una va comparèixer aquest i, tal com ho conta un llucmajorer: «manaren a la nostra companyia, que estava posicionada dins les trinxeres, que ens rellevassin. El tinent coronel Feliu va fer formar la companyia, va cridar el soldat de la munició i li va dir: “Lleva't la camisa”, i aleshores va veure el relleu que li havia fet amb la fusta del caixó de bombes de morter. Feliu el va insultar i el va rellevar. Tot això davant tots els soldats formats; li va dir de tot, anava cremat. I se'n dugueren Pere Canals Gamundí a un altre destí, no el veren més. Tots alenaren!».

26. Llucmajorers del Tercer Batalló ferits en accions bèl·liques

Sebastià Servera Servera era soldat de la Quarta Companyia i llavors va passar a la tercera.⁹¹ El feriren el 15 d'octubre de 1937.⁹² En el diari d'operacions hi ha unes

91 Sebastià Servera va néixer el 27 de febrer de 1916 i era fill de Miquel i Joana Maria. Feia de fuster i l'any 1937 treballava amb Miquel Cardell Garau, amb un jornal de 5 pessetes.

92 AMLL. Sign. 2057. Sebastià Servera era del reemplaçament de 1937.

línies que informen: «Descansant el batalló fins al dia 2 d'octubre de 1937, en què passa a primera línia, essent rellevat el dia 11 d'octubre, excepte la Quarta Companyia». Com veim, solament la Quarta Companyia, a la qual en aquells moments estava destinat Sebastià, va quedar al front a primera línia. Segons informacions de Nicolau Roca Rubí, el feriren al front d'Espinosa de Henares (Guadalajara), d'un tir en una cama.

Toni Julià Garau era soldat de la Primera Companyia i fou ferit el 14 d'abril de 1938. En el diari d'operacions consta que: «El dia 10 d'abril de 1938 es va constituir el cap de pont de Balaguer passant el Segre sota molt de foc. El dia 12 varen ser rebutjats dos atacs enemics i es varen abandonar tancs i baixes. El dia 15 en combat nocturn va ser rebutjat l'enemic, que va abandonar baixes, i es va fer presoner un tinent republicà».⁹³ Va ser en aquests combats quan el feriren.

El 27 de maig de 1938 els soldats llucmajorers Toni Guasp Bauzá *Pastilla*, de la Segona Companyia, natural de s'Arenal,⁹⁴ i Antoni Adrover Nicolau foren ferits. Aquest dia hi ha constància dels forts atacs que sofriren els soldats del Tercer Batalló per les forces republicanes, i les moltes baixes que varen tenir. Es diu:

Al cap de pont de Balaguer del 22 al 25 de maig es resisteixen forts atacs enemics. El 26 sofreixen quatre violents atacs dels enemics que són rebutjats destruint tancs i abandonant baixes. El dia 27 l'enemic ataca novament amb artilleria, tancs i molt de personal, va ser rebutjat de la posició del Mogote. Són rebutjats tres tancs que arriben als filferros però fugen per ser atacats amb botelles amb gasolina. Entre els dies 26 i 27 el batalló, entre morts i ferits, va tenir quaranta-tres baixes.⁹⁵

Tomeu Martí Díaz *Felanitxer* o *Bartolo* era nascut a Felanitx, però des de nin va viure a Lluçmajor. Era soldat de la Quarta Companyia, i també fou ferit durant les accions bèl·liques en aquest cap de pont de Balaguer, en els combats del mes de maig. Va rebre la medalla de Sofriments per la Pàtria.⁹⁶

Sebastià Vidal Marroig *de Cas Sastre Fullana* va pertànyer primerament a la Quarta Companyia i després va passar a la Tercera. El 21 de gener de 1939 va ser ferit al crani —una bala l'hi va travessar—, encara que va salvar la vida. El varen dur a l'Hospital d'Almazán.⁹⁷

93 ARCHIBAL. *Regimiento Infantería Palma 36. Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 14.

94 Va morir poc després de la guerra.

95 ARCHIBAL. *Regimiento Infantería Palma 36. Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 14.

96 Segons informacions orals de Nicolau Roca Rubí, acabada la guerra va emigrar a Buenos Aires, on va morir.

97 És un dels soldats de la fotografia.

D'Antoni Alou Vicens, soldat de la Quarta Companyia, no he pogut esbrinar documentalment ni la data ni el lloc on va ser ferit. Ara bé, segons els fulls de comissari consta com a mutilat de guerra.⁹⁸

Sobre Miquel Cantallops Clar *Fogó*, per informació oral vaig esbrinar que rebé una ferida a la cama per metralla d'una canonada, i que un amic seu que estava recolzat en una paret a veïnat d'ell va morir en aquesta explosió.⁹⁹

27. Llucmajorers del Tercer Batalló morts durant la Guerra Civil

Miquel Maimó Rigo de *Vernissa* era soldat de la Primera Companyia. Del Tercer Batalló va passar al Primer Batalló d'Inca, i va morir en combat durant la Batalla de l'Ebre. El Primer Batalló va operar en les batalles més dures que es varen donar a les serres de Cavalls i Pàndols, i després de forts combats va arribar a la vorera de l'Ebre. El cano-neig, els morters i l'aviació republicana provocaren moltes baixes a aquest batalló.¹⁰⁰

Antoni Miralles Mas *Xilist* era soldat de la Segona Companyia.¹⁰¹ Va morir el dia 5 d'abril de 1938 i fou enterrat a la Portella. Segons el diari d'operacions, «El dia 4 d'abril de 1938, el batalló surt en camions cap a Alguaire.¹⁰² Dia 5 va cap a la Portella i travessa la Noguera Ribagorçana, arriba a Albesa i passa el Farfanya fins al tossal de Mormur.¹⁰³ Mor el soldat Antoni Miralles i resulten ferits un tinent, un caporal i sis soldats».¹⁰⁴ El seu germà Tomeu Miralles pertanyia al Regiment d'Infanteria San Quintín n. 25 i fou ferit per metralla. Degut a les ferides fou declarat mutilat, i al poc temps d'acabada la guerra va morir. (Fotografia 6)

98 Segons informacions orals, Antoni Alou va partir cap a la Península amb una expedició que feren abans de la partida del Tercer Batalló, però llavors va passar al Tercer i el feriren a Albarracín, al front de Terol. Segons la documentació oficial era caporal en el Regiment d'Infanteria Girona. Fou declarat inútil temporal degut a les ferides de guerra, segons certificació de l'Hospital de Sant Carles (San Fernando – Cadis), de data 4 d'abril de 1938, en què va ser donat d'alta del dit establiment i va passar a restaurar la seva salut a Llucmajor. Signava amb el dit de la mà esquerra, ja que per les ferides no podia utilitzar la dreta.

99 En el diari d'operacions a vegades solament es dona el nombre de soldats morts i ferits, però no en consta el nom. La informació me la va facilitar el seu fill Pedro Cantallops.

100 AMLL. Sign. 2010 i 2513. Va néixer el dia 3 de novembre de 1914 —era de la quinta de 1935—, fill de Miquel i Maria Esperança, que vivien al carrer de l'Orient, 27. El mes de gener de 1940 el seu pare, Miquel Maimó Barceló, demanà cobrar la pensió per la mort del seu fill. Segons Cristòfol Miquel Sbert en el seu llibre sobre la Guerra Civil titulat *Santanyí els tres fronts*, era d'un llogaret del terme municipal de Santanyí anomenat sa Costa i va anar a viure a Llucmajor, a la possessió de Vernissa. Consta com a llaurador de professió.

101 AMLL. Sign. 2003. Era de la quinta de 1931, fill de Toni i Toniaina, i tallat feia 1,69 m.

102 Municipi de la província de Lleida.

103 El riu Farfanya és un afluent del Segre.

104 ARCHIBAL. Regimiento Infantería Palma 36. *Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 14.

Montserrat Vallori Rotger era soldat de la Segona Companyia. Va morir a l'Hospital Quirúrgic del Monestir Marista de les Avellanes el 29 de maig de 1938 i l'enterraren al cementiri del mateix monestir. En el diari d'operacions consta que aquest dia va morir el soldat Lorenzo Servera Sureda i que foren ferits un sergent i tres soldats. Segurament va ser un d'aquests tres soldats ferits, i després, per les greus ferides, va morir. També pot ser que fos ferit en els combats al cap de pont de Balaguer en els atacs dels dies 25 i 26, i que posteriorment morís.

Miquel Clar Caldés *de Cas Ferrer* era sergent, va estar a la Segona Companyia i després a la de Metralladores. Va morir el dia 11 de gener de 1939 a Bellpuig i va ser enterrat a Balaguer. Segons el diari d'operacions d'aquest dia: «S'ataca l'enemic i es conquereix la cota 301 i altres altures que dominen el poble de Bellpuig. En aquesta operació resulta mort el sergent de la Companyia de Metralladores Miquel Clar Caldés i els soldats Damià Ferrer Casellas de la Primera Companyia i Miquel Carrió Tortell de la Quarta, i ferits un altre sergent i sis soldats.¹⁰⁵ Queden les unitats cobrint la línia aconseguida».¹⁰⁶ Va morir d'un tir al pit mentre dirigia la instal·lació de la metralladora, en el precís moment en què el soldat campaner Andreu Mas Martí col·locava el trípod de la màquina. Aquest mateix dia hi va haver molts de ferits, entre ells el campaner Joan Ginard Mas *Torrer*, que fou ferit al cap i traslladat a l'Hospital Quirúrgic ubicat al Monestir de les Avellanes.¹⁰⁷ (Fotografia 7)

Jaume Salvà Bosch *es Mosso de Cas Pagès*,¹⁰⁸ soldat de la Tercera Companyia, va morir el dia 6 de febrer de 1939, com aquell que diu poc abans del termini de la sagnant Guerra Civil. En el diari d'operacions consta que «el batalló va establir combat amb l'enemic per ocupar l'objectiu assenyalat, que aconsegueix després d'una forta resistència enemiga, amb les següents baixes, morts els soldats Pep Ribas Tur, Pep Pascual Jiménez i Jaume Salvà Bosch de la Tercera Companyia,¹⁰⁹ a més del soldat Joan Florit Niell de Metralladores i ferits quatre caporals i setze soldats».¹¹⁰

Joan Salvà Salvà, de la Plana Major, va morir de tifus al final de la guerra, i segons informacions orals estava ingressat a l'hospital militar.¹¹¹

28. El Tercer Batalló torna a Mallorca

El dia 17 de febrer de 1939, juntament amb altres batallons de la Divisió 54, anaren a Barcelona per participar en la desfilada que es va fer el dia 2, on foren revistats pel general Franco.

¹⁰⁵ Aquests dos soldats no eren llucmajorers.

¹⁰⁶ ARCHIBAL. Regimiento Infantería Palma 36. *Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 44.

¹⁰⁷ Calviño i Pizà (1996, p. 66).

¹⁰⁸ Cas Pagès era un cafè que un temps hi havia a la plaça de Lluçmajor.

¹⁰⁹ De tots aquests soldats solament era llucmajorer Jaume Salvà Bosch.

¹¹⁰ ARCHIBAL. Regimiento Infantería Palma 36. *Diario de Operaciones de los Batallones Expedicionarios*, p. 47.

¹¹¹ AMLL. Sign. 2015. Joan Salvà va néixer el 23 de juny de 1914 i era fill de Pere Antoni i Bel.

El 23 de juny de 1939 en camions van cap a Guadalajara i l'endemà amb tren van cap a Barcelona, on arriben el dia 25.

Varen estar cinc dies esperant l'ordre d'embarcament, i el dia 1 de juliol a l'horabaixa pugen al vaixell que els retorna a Mallorca.

Hi arribaren a les set del matí i el primer soldat en baixar del vaixell va ser el llucmajorer Miquel Cantallops Clar *Fogó*. (Fotografia 8)

A les cinc de l'horabaixa del dia 2 de juliol arribaren a Campos, poble on havien estat tant de temps.

Segons el general de Brigada d'Enginyers Simó Gual Truyol, a principis de juliol va arribar el Tercer Batalló Expedicionari, després de recórrer els fronts peninsulars de Jadraque, Alcubierre i el cap de pont de Balaguer, on va ser proposat per a la medalla militar.¹¹²

29. Epíleg

Aquesta comunicació és una breu ressenya que mostra les calamitats que varen haver de sofrir una sèrie de joves llucmajorers que es trobaren immersos en una cruenta guerra civil, en una gran tragèdia, com diu Miquel Dolç i Dolç.¹¹³ Alguns d'ells estaven polititzats, amb les simpaties per un bàndol o l'altre, però altres em deien a les entrevistes que abans de la guerra no sabien ni volien saber res de política, encara que les circumstàncies, en esclatar el conflicte, els varen dur a haver de lluitar i a definir-se per un bàndol determinat.

En diverses ocasions he llegit que la Guerra Civil de 1936 va ser «una guerra romàntica».¹¹⁴ Jo crec que va ser una guerra cruenta i brutal que va causar milers de morts i que les ferides que va provocar perviuen pràcticament fins als nostres dies.

112 Gual (1995, p. 102).

113 Afanys i dies. *Lluc*, 615, juny de 1972, 9.

114 Company, J. M., i Sánchez-Biosca, V. Sierra de Teruel: el compromiso, el texto. *Guerra y franquismo en el cine. Revista de Occidente*, 53, octubre 1985, 13.

Annex gràfic

Fotografia 1. El Tercer Batalló format. (Arxiu de l'autor)

Fotografia 2. Soldats llucmajorers del Tercer Batalló al front de Guadalajara. (Arxiu de l'autor)

Fotografia 3. Soldats llucmajorers al front de Guadalajara. (Arxiu de l'autor)

Fotografia 4. Soldats llucmajorers al front. (Arxiu de l'autor)

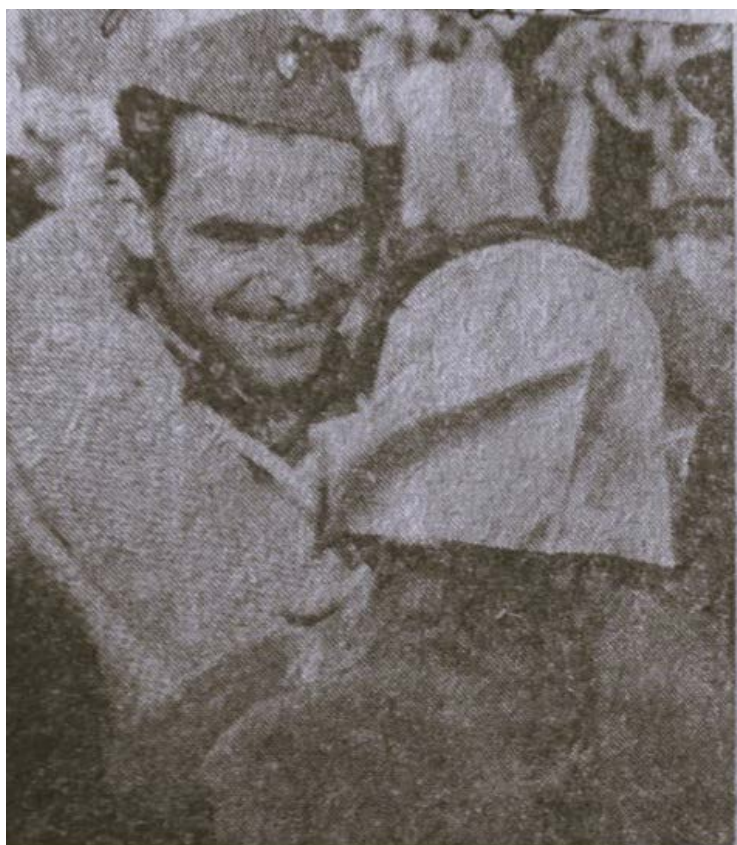
Fotografia 5. Soldats mallorquins del Primer i Tercer Batalló passats a zona republicana. Entre ells hi ha alguns llucmajorers. El del mig amb gorra i corretjam és el sergent Francesc Quiles Pujol. (Fotografia de *La Vanguardia* de Barcelona, del 6 de juny de 1937, p. 2).

Fotografia 6. El soldat Toni Miralles Mas *Xilist*, que va morir per ferides de guerra al tossal de Mormur. (Arxiu de l'autor)

Fotografia 7. El sergent Miquel Clar Caldés va morir el dia 11 de gener de 1939 a Bellpuig. (Arxiu de l'autor).

Fotografia 8. El soldat Miquel Cantallops Clar *Fagó* el dia de l'arribada a Mallorca. (Fotografia del publicada a la premsa).

L'ASCENDÈNCIA LLUCMAJORERA DE QUETA I TEO

Francina Capellà Roig

En les biografies de Francina Maria i Mateu Santiago Pizà Aulet, Queta & Teo, sempre hi trobam la importància de la figura paterna, el campaner Nicolau Pizà. Però, i la mare?

Ella és Antònia Aulet Morey, que va néixer a Lluçmajor el 1933, però amb el temps Campos es va convertir en el poble d'adopció. Antònia s'hi casà i hi tengueren els fills. A Lluçmajor hi quedaren la família i els amics.

Què va aportar la mare a la carrera musical d'aquells dos nins que es convertiren en el grup pioner de la cançó infantil en català a la dècada de 1960? Queta & Teo foren unes veus que entraren a totes les cases i pràcticament tothom sabia cantar les seves cançons. Cert que la figura femenina queda eclipsada per la del pare, però intentarem mostrar —a través del so, la imatge i els records— que també va ser clau en la trajectòria musical dels fills.

1. La mare

Antònia Aulet Morey va néixer a Lluçmajor el 27 de juliol de 1933. Son pare era Francesc Aulet Salvà, de ca n'Aulet des Born. Sa mare, Francisca Morey Vanrell, filla de Jaume Morey Pol, que es casà amb la campanera Maria Vanrell Càffaro. (Foto 1)

El padrí matern, Jaume Morey, nascut a Biniali, es va fer guàrdia civil. Ja de casat va ser destinat a Girona, on el matrimoni estigué dotze anys. Allà —després de perdre una filla— varen ser pares de Francisca (1905). Quan retornaren a Mallorca, destinat ell a Lluçmajor, s'allotjaren a l'Hotel Espanya. En aquests anys, Morey va ser nomenat alferes —abril de 1921— i ben aviat, al mes de juliol, ja l'havien ascendit a tinent.¹ En aquest període la filla, Francisca, va conèixer Francesc Aulet, amb qui posteriorment es casà. (Foto 2)

Més endavant, Jaume Morey retornà destinat a Campos, d'on va ser regidor.² Així i tot, quan anys després la seva esposa morí, per no quedar tot sol anà a viure a ca la filla a Lluçmajor, i durant uns anys (1940-1943), en plena postguerra, en fou

1 Noticias del ejército (1921, 7 juliol). *La Última Hora*, 2.

2 Informaciones del Gobierno Civil (1926, 4 abril). *La Última Hora*, 2.

nomenat batle.³ Era un home bastant culte, molt aficionat a la lectura i a la música; també li agradava tocar la guitarra.

El matrimoni Aulet-Morey va viure a la casa pairal del carrer de Primo de Rivera —actual carrer del Born—, núm. 21 (foto 3). El marit provenia d'una família de metges i farmacèutics, però ell es va dedicar a la banca. El 1933, després d'haver estat recaptador de les cèdules personals de Campos,⁴ ja era director gerent del Banc de Foment Agrícola, Industrial i Comercial (FAC) de Lluçmajor.⁵ La parella va tenir dues filles: la major, Antònia (1933), i dos anys més tard Maria, la petita. Ambdues varen néixer i créixer a Lluçmajor. Anaren a escola amb les monges dels Sagrats Cors. Antònia —que se segueix sentint ben llucmajorera— recorda molt bé sor Margalida del Cor de Jesús: «era una gran persona, com a monja i com a dona».⁶ Sor Margalida va ser clau en l'afició a la música d'Antònia: va ser qui li va ensenyar solfeig i amb qui aprengué a tocar el piano (foto 4), instrument que més tard l'enllaçarà amb Nicolau Pizà, el futur marit. Antònia conta que tocava bé i que un dia la mestra va voler que els pares l'escoltassin d'amagat. Ho feren des del carrer i amb la cortina posada, ella no va adonar-se de res.

El 1945 son pare va ser destinat a Campos. Així que quan Antònia tenia dotze o tretze anys, essent la padrina campanera i tenint-hi casa —carrer de ses Posades, núm. 21— s'hi varen instal·lar perquè el cap de família no hagués d'anar i venir cada dia. (Foto 5)

Aquelles nines eren espavilades i els seus noms sortiren el 1946 entre els quatre concursants que respongueren correctament totes les preguntes de «Los Descomunales Concursos de KiKo». Eren jocs de lletres que publicava el *Correo de Mallorca*.⁷ A més, la sort els va somriure i guanyaren el premi, un lot de quatre llibres. En el del mes de juny, hi participaren vint-i-vuit nins: el guanyador va aconseguir 38 punts; el darrer, només 9; Antònia Aulet va quedar tercera amb 34, un molt bon resultat. Sens dubte la facilitat per al joc de paraules serà un altre punt en comú d'Aulet amb Pizà. En tot aquest aprenentatge, per a les germanes va ser important el padrí Morey perquè els va ensenyar moltes d'habilitats: mecanografia, taquigrafia... i els fomentà l'afició per la música.

3 Per a aquest període remetem a la comunicació que Montserrat Alcaraz va presentar a les II Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor.

4 Diputación (1932, 6 desembre). *El Día*, 2.

5 Términos municipales (1933, 8 abril). *El Día*, 4.

6 Entrevista a Antònia Morey Aulet, 09-08-2024, a la Colònia de Sant Jordi.

7 ¡¡Sus...!! (1946, 21 maig i 2 juliol). *Correo de Mallorca*, 3.

2. Llucmajor seguí essent un referent

Encara que estiguessin a Campos, els caps de setmana i les vacances les passaven a Llucmajor, on a més dels contactes familiars, Antònia hi va mantenir bones amistats: «na Margalida Clar, Bolena; na Prudència Romaguera (vivía a Barcelona); Catalina Gelabert, de Cala Pi; na Francisca Ramiro; n'Antònia Salas, de cas Paguet; na Margalida Tomàs, Cota; na Magdalena Cardell, Alegria; Maria Monserrat, Barril; les dues germanes Bel i Francisca Taberner, Coves...». A les fotografies, que conserva Antònia, hi podem observar també joves amics com Josep Castell, de «Teléfonos»; Guillem Aulet, des Mas Déu; Bartomeu Font Obrador, o Pedro Vidal. (Foto 6)

3. El matrimoni Pizà-Aulet

Antònia es va casar jove amb Nicolau Pizà; ella tenia deu anys i ell vint-i-vuit. La parella no va perdre el lligam amb Llucmajor, encara que va disminuir, i més quan els padrins ja no hi varen ser. La germana també es casà i passaren tots a viure a Palma. A la vila hi quedaren cosins i amics (foto 7), un d'ells el matrimoni format per Bel Covas i Miquel Janer; la música els va fer d'enllaç. Mateu Pizà digué: «Record que un dia passàrem s'horabaixa a ca seva, en Miquel Janer va tocar es piano. Era un gran músic i una bella persona».⁸

Nicolau Pizà Mesquida va néixer a Campos el març de l'any 1924. Va tenir una germana, Miquela, a qui fomentaren l'afició per la música i un bon dia li compraren un piano. Al germà, en canvi, no li esqueia aquest entreteniment, «mon pare no volia que aprengué música perquè no fos un perdut».⁹ Malgrat tot, va ser sempre la seva gran devoció. Sa mare cantava molt bé i son pare tocava amb la banda municipal. Quan, de nins, compraren el piano per a la germana, Nicolau el delectava amb els ulls i només esperava trobar-se tot sol a casa per poder-lo tocar; ben aviat en va aprendre d'oïda. No va estudiar música fins als trenta anys, quan, ja estabilitzat familiarment, s'ho va poder permetre. «Piano» amb «piano», de Nicolau a Antònia, un lligam fort per compartir tota una vida.

La primera intenció de Pizà va ser estudiar enginyeria. Amb aquesta intenció ell i Joan Alou —un amic seu també campaner— es traslladaren a Madrid, lloc que li provocà sentiments ben contradictoris. D'una part la coneixença de la música local i el xotis en particular, però de l'altra l'efervescència vers la llengua materna quan ambdós es varen sentir ridiculitzats, provocats i maltractats per dos guàrdies que els sentiren parlant en mallorquí: «Es policies els varen dir que xerrassin en castellà —possiblement havien fet qualche cervesa— i com que li contestaren, arribaren a ses mans». Pizà sempre contava aquest fet i com, a partir d'aquí, la gran estima a la

⁸ Conversa amb Mateu Pizà, 29-10-2024.

⁹ Vídeo https://www.youtube.com/watch?v=pnHzYq44_8c&t=10s *Nicolau Pizà i Mesquida, creador del duet Queta & Teo*.

llengua materna no l'abandonà mai, encara que finalment es va fer militar d'aviació per així tenir uns ingressos estables.

4. Un militar atípic

Nicolau Pizà va ser un militar atípic, no només per l'afició a la música, ja que de nin escrivia poesia i de jove feia llibrets com *Doña Juana Tenoria* —eren paròdies que imitaven l'humor de Jardiel Poncela—, sinó també pel que fa a la llengua: «Vaig ser tan beneït que vaig estar amb sos altres, jo vaig ser feixista». Digué que ho va ser fins que se'n va adonar llegint els cartells que posaven per les parets: «Si eres español, habla español, el idioma del imperio», i a baix el que deia «Se prohíbe blasfemar» (*blasfemar* significava utilitzar la llengua materna), «lo que jo vaig conversar amb ma mare», i així li va néixer també l'interès per escriure en català.

Diners extres. Quan ja era un militar mitjanament ben situat i estant a Son Santjoan —anys cinquanta— com que el sou no donava per a gaire, després de sortir del quarter, per guanyar-se unes quantes pessetes i tenint en compte que la música li agradava molt, feia classes de guitarra i «jugava amb lletres», punt que també l'unia amb la seva esposa. D'aquesta manera va tenir la idea de crear cançons sobre productes comercials, fer cançons publicitàries per ser escoltades a la ràdio. Les presentava a les empreses. Els mostrava que seria un bon reclam per anunciar-se pel mitjà de comunicació de l'època. D'aquesta manera aconseguien uns diners extres. Les cançons, amb lletra i música de Pizà, eren enregistrades a ca seva i ell, Antònia —l'esposa— i Maria —la cunyada— hi posaven les veus. Són composicions simpàtiques, fresques, i algunes picardioses. Són peces ben interessants perquè reflecteixen molt bé l'època, la posició de la dona, els avanços tecnològics, etc.

Arribaren els fills i seguien fent aquest tipus de producció (foto 8). Varen ser uns infants que varen néixer i créixer amb música.

Entre aquest tipus de producció podem esmentar «Calzados Gorila»:¹⁰

Salí para comprar
 Dos pares de zapatos,
 ¡Pobrecita de mí!,
 Creí que eran baratos.
 Cuando fui a pagar
 Quedé horrorizada,
 Porque cuanto llevaba
 No daba para un par.

10 Arxiu Família Pizà Aulet (AFPA).

Me cansé de mirar,
 Yo no sé lo que anduve,
 Vi precios por las nubes
 Como hoy día se estila
 Y viendo escaparates,
 Buscando con ahínco,
 Y mi corazón dio un brinco
 En Calzados Gorila.

¡Qué bonitos!, ¡Qué finos!,
 ¡Qué fuertes!, ¡Qué estructural!
 Entonces me los llevo,
 Aunque cuesten mi fortuna.
 Y así compré dos pares
 Y unos a mi marido,
 Y aún me sobró dinero,
 ¡Ay que ver qué prodigio!

Calzados Gorila:
 ¡Es el rey del calzado,
 Fuerte y vulcanizado!.
 Calzados Gorila:
 ¡Caray qué maravilla,
 Son una garantía!.
 Calzados Gorila:
 Sólo es Gorila, recuerde,
 Cuando lleva sello verde.

Nicolau Pizà. Desembre, 1956

L'acció la desenvolupa la dona que surt a comprar i ha d'aconseguir dos parells de sabates, però les que troba són cares i els doblers no li basten per a res. Camina i tresca. Els preus que veu, «precios por las nubes», la fan seguir fins que topa amb «Calzados Gorila», sabates que tendran totes les qualitats possibles: «¡Qué bonitos!, ¡Qué finos!, ¡Qué fuertes!, ¡Qué estructural!». A tot plegat s'hi afegeix que estan tan bé de preu que en compra tres parells —un també per al marit— i encara li sobren diners.

Aquesta lletra, que presenta una dona casada que suposadament té dos fills, coincideix amb la realitat familiar del moment. La cançó és del desembre de 1956, quan Francina tenia tres anys i Mateu, dos mesos. La veu femenina, satisfeta pel que ha aconseguit, és la d'Antònia Aulet, l'esposa de Pizà. Ambdós plasmaren Calzados Gorila com l'objecte a desitjar.

«Calzados Born», «Calzados Bilbao», «Cafés Llofriü»... eren cançons específiques per a certs locals. D'altres eren d'àmbit molt més general, com «Gradulux» i «Cepillo Allegro». A «Gradulux», tant la lletra com les imatges de la publicitat de l'època estaven enfocades a la intimitat que necessitava la parella. La música que introduïa la peça era la marxa nupcial de Felix Mendelssohn. De tot plegat en resultà una cançó molt simpàtica en què posà la veu la germana Maria.¹¹ (Foto 9)

Acércate un poquito,
arrímate mi amor,
que estamos al fin solos
necesito tu calor.

Mauricio, Mauricito
me da mucho rubor,
está abierta la ventana
y nos miran, que es peor!

No te apures vida mía
que esto es fácil de arreglar,
Gradulux es la persiana
la entornamos y a bailar...

¿Lo ves? Ya está.
¡Que maravilla!
¡Ay qué luz! ¡Qué intimidad!
Gradulux. ¡Ay qué elegancia,
qué confort hay en mi hogar! Mu, mu y mu...

¡Pero exija que sea Gradulux!

Mentre que a «Cepillo Allegro», encara que sigui la mateixa veu femenina —Maria—, hi demostrà que no només cantava molt bé, sinó que així mateix ho feia amb molta de gràcia, tanta que quan interpretava el xotis l'equiparaven a Sara Montiel. Ningú no podria pensar mai que la veu que canta és la d'una llucmajorera.¹²

Antes sólo con la lavadora Allegro,
me sentía una señora de postín,
pero fregando los platos y el caldero
me ponía hasta los codos de hollín.

Mi marido, que es un tío pinturero,
me ha comprado para mi comodidad

11 Enregistrament privat. AFPA.

12 Enregistrament privat. AFPA.

pa fregar la vajilla un cepillo Allegro,
 ¡lo limpia todo que es una barbaridad!
 ¡Con el Allegro cantarás que siempre así! ¡Que sí!

Una nova etapa. Quan Nicolau Pizà ascendí a comandant va ser destinat al Puig Major i aquest tipus de producció degué quedar enrere. Llavors ja tenia uns fills amb els quals jugava ensenyant-mostrant música, motiu pel qual n'aconseguien un gran coneixement de tipus intuïtiu.

5. Francisqueta i Mateu canten

La major va ser Francina Maria —maig del 1954— i després va venir Mateu Santiago —octubre del 1956. Ambdós varen ser educats des de ben petits amb «música». Escoltaven tot tipus de melodies, també les cançons estrangeres que Pizà versionava i enregistrava. Dos nins que varen sentir música des del bres. «Mon pare va penjar un altaveu en es capçal des llit i cada vespre dormíem amb música. Jo —digué Mateu— de ben petit, cantava més que xerrava». És com a increïble, però hi ha enregistraments que ho demostren. En un, després de taral·larejar molt ben compassada la cançó «Piccolissima serenata», intenten fer-li dir mamà o papà amb insistència i ell no obre boca. Al final —fa molta gràcia— son pare li diu: «Idò Mateuet, en ser més gran no te sentiràs.»¹³

Set anys d'aquelles criatures volia dir posseir una llarga formació musical, i així arribà el dia de la primera actuació en públic, el mes de juny de 1964 al Puig Major, que va ser totalment anecdòtica. Son pare hi estava destinat i hi organitzaren una festa d'agermanament entre les dues comunitats que hi convivia, la nord-americana i l'espanyola. Mateu recorda que feren una torrada, que nins americans es vestiren a l'ample i sortiren a fer un intent de ball de bot. Son pare hi va voler col·laborar i va acompanyar els fills amb la guitarra. Cantaren una cançó en «anglès», precisament una de les primeres que Pizà va versionar per al primer disc, «Tiger Rag». Agradaren molt i possiblement son pare s'animà i pensà que era el moment adequat per mirar d'introduir-los dins el grup que anava agafant força i que era conegut amb el nom de la Nova Cançó.

6. Miquel Adrover Mascaró (Campos, 1942. Arquitecte, divulgador de la llengua catalana, escriptor i traductor)¹⁴

El 1964 el campaner Miquel Adrover, antic alumne de guitarra de Pizà a Palma —les famílies vivien a tocar al carrer de Faust Morell— estudiava arquitectura a Barcelona, on havia establert bons contactes. Un bon amic amb qui va topar des del principi va ser Josep Tremoleda. Tremoleda, escriptor i promotor de la llengua catalana, havia estat un dels fundadors de *Cavall Fort* i en va ser director fins al 1979. A més, també

¹³ Enregistrament privat. AFPA.

¹⁴ Les informacions són de converses mantingudes amb Adrover, 07-11-2024 i 21-11-2024.

fou un dels impulsors de la Nova Cançó, va traduir unes quantes lletres de cançons de moda i en va escriure alguna, com «Mallorca feliç encara», que va ser la guanyadora del Primer Festival de la Cançó de la Selva del Camp el 1963. La música la hi posà Miquel Adrover i la veu, Salvador Escamilla. La lletra —diu Adrover— «avui em fa riure, però representa una època»:

Una turista m'ha mirat amb ulls blaus i tendres...
però jo, li he dit que no.

Dona del nord... Si no tens cor...
Què pots donar-me?
Uns ulls de mar... Els teus ulls blaus...
Sense l'amor tot és no-res.

Dona del nord... Sóc d'una terra, feliç encara,
on cada noia... Tota la vida,
sols té un amor dins la mirada.

Gràcies Déu meu, gràcies Déu meu
per la Mallorca feliç encara,
gràcies Déu meu,
per cada noia que sols estima una vegada...
Dona del nord.. Sóc d'una terra feliç encara!

A la primera tornada a Mallorca, Adrover va anar a visitar el mestre —Nicolau Pizà. «En Miquel es presentà a ca meua tot gojós amb el disc enregistrat que em regalà.»¹⁵ Disc editat per Edigsa, «un nou segell discogràfic que només gravava cançons en català». Pizà en comenta el nom, Editora General S.A. Diu que «calia cercar paraules comunes amb el castellà per evitar entrebancs amb la censura» i, segons Pizà, l'aconsellà que li enviàs qualche cançó en mallorquí —«encara no li dèiem “català de Mallorca”»— cantada per Queta, que llavors tenia nou anys. Li assegurà que hi havia moltes de possibilitats de poder enregistrar un disc.

El pare s'ho va pensar i finalment va decidir enviar-li una cinta amb les veus dels dos fills. De material, en tenia suficient, tant de cançons pròpies com de lletres adaptades a partir de músiques ben conegudes, «ja que des de feia temps —els fills— eren l'atracció obligada a les cases dels meus amics que visitàvem». Però, també hi va incloure «No tenc s'edat», adaptació de «Non ho l'età», cançó que havia guanyat els Festivals de San Remo i d'Eurovisió el 1963. Aquesta va ser l'única que els va remetre cantada només per una veu, la de la filla. «Ho vaig fer perquè poguessin triar si preferien el duet o una sola veu.» Pizà, en els seus «Records...» diu que pensava que allò només seria una mostra i que després ja els suggeririen altres títols, els

15 «Records pel meu pas per la Nova Cançó. (Dos mots sobre la història de Queta i Teo)». Comunicació de Nicolau Pizà. Fundació ACA. N'aniran sortint citacions al llarg d'aquest escrit.

que convinguessin a l'editorial. Miquel Adrover, per tant, va fer d'intermediari amb Edigsa i a la vegada retornà el favor al qui havia estat el seu mestre i que mai no li va voler cobrar ni un cèntim per les classes rebudes. Ara, a ell li va costar poc fer arribar la cinta a les persones més indicades.¹⁶

La resposta no es va fer esperar gaire, reberen una carta en què els donaven a elegir si els convenia més desplaçar-se a Barcelona o que ells venguessin a Palma per firmar un contracte per tres anys. «Tenint en compte que els meus fillets eren completament desconeguts, perquè no havien fet mai cap actuació pública, ni tan sols per la ràdio, i que, fins i tot no tenien nom com a duo, no és estrany que allò ens produís una sorpresa que ens va deixar asseguts. Parlam de l'any 1964. No vaig dormir de tota la nit.»

Nicolau Pizà tenia contactes a Barcelona i ben aviat va partir per trobar-se amb el conseller delegat d'Edigsa. Després d'haver quedat clar que els interessava el duet i de marcar les formalitats necessàries com la de decidir el nom que posarien al grup, comptar amb fotografies per poder-les fer públiques, etc., signaren el contracte i acordaren «que enregistràrem el disc el 31 de juliol» (1964), era el darrer dia que l'estudi estava obert abans de les vacances.

El paper d'Adrover encara no havia acabat. Poc després que Queta & Teo haguessin enregistrat el primer disc va rebre la visita d'un «capellà de prop de Vic» —així ho recorda el protagonista—, que devia haver esbrinat la relació que tenia amb la família Pizà-Aulet. El motiu era convidar-lo a escriure un article per a la revista *L'Infantil*. Aquesta publicació va ser la primera moderna i de qualitat escrita en català i adreçada a nins i nines de sis a dotze anys. Era una revista ben il·lustrada, hi sortien entrevistes, jocs, còmics, articles de diferent tipus, natura, cinema viatges, etc. *L'Infantil* sortí a la llum el 1951, publicada pel Seminari de Solsona, però el 1963 havia començat una nova etapa impulsada des de Barcelona i dirigida per Manuel i Miquel Àngel Sayrach. A les seves pàgines va ser on l'amic campaner, que coneixia de primera mà l'evolució del duet que tant s'estava posant de moda, ajudà a la seva difusió, ja que era, segurament, la publicació que arribava al major nombre de nins i adolescents.

7. *L'Infantil*¹⁷ (foto 10)

Adrover, a la introducció de l'article, situà primer la trajectòria de la cançó en català. Parlà dels Setze Jutges, de l'aportació de València amb Raimon, de les noves veus que s'hi anaren incorporant, també de l'Alguer i de Perpinyà. «Amb tot i això, la gent es començava a demanar com així, en els festivals i en les gravacions de discs, hi mancaven totalment les representacions mallorquines». El jove campaner va considerar —perquè n'havia estat testimoni— que seria interessant explicar com

¹⁶ Ressò de Campos, novembre 2018.

¹⁷ Adrover, M. (novembre-desembre 1964) Noves veus. *L'Infantil* (pp. 156-157).

havien començat a cantar els dos germans. A Queta la va poder escoltar essent encara molt nina, uns cinc anys, quan acudia a les entretingudes classes amb Pizà i la recordava així: «mantenia el ritme formidablement i ho feia amb molta de gràcia.» Ben aviat s'hi sumà Mateu, que gairebé va aprendre a cantar abans de parlar. Continua l'article fent un recorregut de l'accés dels dos nins al món públic, entrevistes, participacions a programes..., a més de l'enregistrament del primer disc i la gran repercussió que va tenir, punts que anirem tractant.

8. Queta & Teo

El duet va ser batejat com a Queta & Teo —Francis**queta** i **Mateo**. Sonava bé. I ambdós noms enllaçats amb la & anglesa, també anomenada «i comercial», que prové de la conjunció llatina «et». La moda anglesa va facilitar el camí a Pizà, li va permetre eludir haver de posar la «y» grega castellana. Amb els deures encomanats per l'editorial fets, els germans enregistraren el primer disc. L'estudi que els va tocar va ser el teatre del Casino de l'Aliança de Poblenou. Pizà conta que a l'arribada els esperava una gran sorpresa perquè l'orquestra formada per a l'enregistrament del disc estava dirigida pel «gran director Antoni Ros-Marbà i per «la flor i nata de la música de jazz de Catalunya».¹⁸ Marbà i Lleó Borrell en feren els arranjaments. «L'enregistrament dels “play-backs” durà sis hores. La gravació de les veus en dues hores va estar enllestida. Tots se'n feien creus.» (Foto 11)

Mentre estaven gravant, hi acudiren el periodista Joan Armengol i el presentador de ràdio i televisió —a més de cantant i actor— Salvador Escamilla, que els va fer la primera de moltes entrevistes i els va dur al seu programa punter a Ràdio Barcelona, *Radioscope*, on cantaren acompanyats pels mestres Albalat i Cubedo. Va ser la primera actuació, ja més seriosa, que feren de cara al públic com a Queta & Teo.

Radioscope era una plataforma important i Escamilla, un dels principals impulsors de la Nova Cançó. El programa no es feia en un estudi tancat sinó en un espai gran amb un escenari, una part destinada a l'orquestra i a banda comptava amb una zona gran per a poder-hi acollir un bon nombre de públic. La gent formava una llarga coa al carrer per poder accedir al programa. D'aquesta manera podien gaudir del directe i veure els artistes de prop; eren ocasions úniques. El programa es feia en castellà, però Escamilla hi anava incorporant cançons en català. Aquell dia, Nicolau Pizà —com podem observar a la fotografia— va donar tot el suport necessari als seus fills, era la «primera» actuació rellevant.

Aquells dos nins entraren a escena trepitjant fort. Els faltava ben poc per enregistrar el primer disc amb Edigsa, companyia important en la difusió de la música en català.

18 «Farreres a la bateria, Alabat al piano, Armengol a la percussió, Cubedo a la guitarra, Rudi Ventura a la trompeta, i així fins a setze professors.»

9. L'escalada d'èxit

Queta & Teo en molt poc temps aconseguiren un gran èxit. La premsa els dedicava pàgines senceres i actuaren a diversos programes de ràdio, no a la televisió —mitjà que començava a introduir-se, però que poques llars tenien—, perquè només emetia en castellà.

La presentació oficial del primer disc va ser el 2 d'octubre a Barcelona i tota la família s'hi va sumar. Pizà va escriure que quan l'avió va aterrar, l'hostessa va demanar si hi havia qualcú important perquè una vintena de periodistes i fotògrafs esperaven a peu d'escala. «Nosaltres miràrem despistats els altres passatgers, com ells ens miraren a nosaltres (era un avió petit, un “Metropolitan”). Fins que, amb estupor, vàrem veure una multitud portant *vàries* pancartes que posaven: “Benvinguts Queta i Teo”, amb unes fotografies d'ells que, en aquells moments, ens semblaren monumentals.» De la Ciutat Comtal s'hi havien desplaçat sis autobusos posats per Ràdio Barcelona, més la gent que hi havia anat en cotxes particulars. A més de Salvador Escamilla hi acudiren Joan Armengol, el conseller delegat, i altres cantants amb contracte amb Edigsa: Alady, Mari Santpere, una coral infantil i molta gent. La premsa digué «varios centenares». Quan baixaren la *tuna* infantil va cantar, els entregaren regals de benvinguda, i un bon ram de flors per a Antònia Aulet —a l'esquerra de la fotografia núm. 12— que semblava una actriu de cinema. (Foto 12)

L'endemà es va fer la presentació. «Edigsa havia inundat Barcelona amb 5.000 pòsters d'un metre d'alçària per 65 centímetres d'amplària amb la fotografia i el nom de Queta i Teo.» El dematí anaren al programa *Radioscope* i l'horabaixa a Can Ricard, un local on es feien les presentacions més rellevants. Allà, a més de Queta & Teo, que cantaren «damunt dues cadires», hi participaren altres representants dels Setze Jutges, i va tancar la festa Raimon. Pizà va escriure que era la primera vegada que l'havia escoltat en directe, «i vaig comprendre tot d'una per què la gent jove de Catalaunya li professava tanta devoció».

El primer disc, *A caçar tigres*, no va passar desapercebut per a quasi ningú. Aquelles primeres cançons varen ser: «Es pollet», que Nicolau Pizà va compondre a Tetuan poc després del naixement de la filla; «Es coret des cotxeteb», amb una lletra creada pràcticament pels dos nins, i dues adaptacions: «A caçar tigres», de «Tiger Rag», de Louis Armstrong, i «El cucú de l'avi», una versió de la cançó americana de 1876 «My Grandfather's Clock», escrita per Henry Clay Work. Segurament no s'ho podien esperar mai, però varen batre el rècord de vendes i sortiren a tot tipus de premsa. En una setmana varen vendre 2.000 discos i en total més de 7.000. Va ser un èxit inimaginable (foto 13). Hem de pensar que parlam de cançó infantil i interpretada en català de Mallorca. Sempre cantaren en dialecte mallorquí.

La rebuda del duet havia estat tan aclaparadora que només quinze dies després de la presentació del disc, i tenint en compte que no quedaven ni dos mesos perquè arribàs Nadal, Edigsa els va proposar l'enregistrament del segon disc amb cançons nadalenques, i es posaren a fer feina tot d'una.

Seguiren les participacions a la ràdio, els concerts i, amb el temps, sis discos més en català. Pel que fa al tipus de producció, va ser molt variada: cançons de Nadal, de bona voluntat... Creacions i adaptacions de músiques famoses. (Foto 14)

10. La censura

Com bé sabem, el règim franquista va utilitzar el seu poder per controlar-ho tot. La manca de llibertat d'expressió, com és lògic, també incloïa la cançó. Hem de dir que hem trobat poques referències que afectin el duet mallorquí. Pel tipus de producció podríem pensar que ni el varen tenir en compte, però ens equivocariem. Recordem que quan Nicolau Pizà va enviar la cinta amb les veus dels seus fills a Edigsa hi va incloure «No tenc s'edat», amb només la veu de Queta, i que la companyia es va decantar pel duet, però també li digueren que la cançó de Gigliola Cinquetti no era permesa per la censura. «Cal dir que la meua lletra deia: *No tenc s'edat / jo encara som petiteta / i jo no sé / ni comprendre / el que em convé. / Només desig / tenir moltes de juguetes / que per parlar / d'altres coses / ja hi haurà temps*, etc. Bé, però la decisió dels censors era inapel·lable». I la cançó no va poder ser inclosa a cap disc.

D'altra banda, el segon vinil amb cançons de Nadal estava previst que sortís abans de festes, però no va poder ser. Pizà es referí així a les lletres: «Puc dir que només parlaven de pau, de neu, del Bon Jesuset, dels pastorets i tot el que envolta l'esdeveniment de Nadal sense cap doble sentit.» Així i tot, els censors, que varen tenir dos mesos les cançons per poder-les revisar amb prou temps, «amb l'únic objectiu d'empenyar, perquè estaven escrites en català, no varen autoritzar el disc fins al mateix dissabte de Nadal.» Aquest fet en va endarrerir molt la posada a la venda i així i tot se'n varen vendre bastants.

11. El castellà i la televisió

La televisió va passar a ser la plataforma de moda i per a tenir-hi accés havien de cantar en castellà. Va ser el 1965 quan Pizà traduí les cançons del primer disc, *A caçar tigrès*, i amb Discophon començaren a alternar la producció en els dos idiomes. Queta & Teo participaren a tot un seguit de programes: *Reina por un día*, *Musical 14,05* i *Día de Fiesta*, programa conduït per Herta Frankel, de la coneguda Companyia dels Vienesos, amb Franz Joham, Gustavo Re i Artur Kaps. Frankel va ser pionera dels programes infantils a Televisió Espanyola. Ella i la cusseta Marilín eren conegudíssimes. El primer dia que hi acudiren Kaps, que era el realitzador, i —en paraules de Pizà— «que tractava la gent a potades», li va dir que només cantarien una cançó. La va voler escoltar i quan l'acabaren en va demanar una altra, així arribaren a la tercera «No tengo otra aquí, en castellano, pero tengo una en mallorquín». Kaps

li va respondre que era igual i Pizà es va posar content, però l'alegria va durar poc perquè a l'ajudant de realització, Julio Herrero «...li va faltar temps per dir: “Señor Kaps, que el mallorquí es catalán”». Aleshores la negativa es va mantenir malgrat l'intent de súplica. I, aquell dia, només hi cantaren dues cançons.

La televisió va augmentar la fama del duet i gent de pertot —fins a Santa Cruz de Tenerife es va organitzar un club de fans— els enviava cartes, els demanaven fotos dedicades... Arribaren a la mitjana de vuitanta cartes diàries, «i no em va quedar altre remei —diu Nicolau Pizà— que posar una persona que les contestàs».

Petites victòries. Així i tot, una de les vegades que assistiren a *Día de Fiesta* Pizà va donar al tècnic de so la cançó «Soy de Mallorca», que abans havia fet en català i que acaba amb la tornada popular *Sa ximbomba ja no sona / ni sona ni sonarà / perquè té sa pell de ca / i sa canya qui no és bona*. «Em va pegar una ullada severa, però no protestà. Des d'aquell dia la vaig passar *vàries* vegades». Va ser el mateix cas del juny de 1966, quan Televisió Espanyola va emetre un programa de música mallorquina des de l'hotel Playa de Palma de s'Arenal. Possiblement va ser la primera vegada que des de Mallorca s'emetia part d'una lletra d'una cançó en català.

Al *Musical 14,20* de Martí Maqueda un dia hi cantaren «When the saints go marching in» en anglès. «Aprofitant que es repetien les estrofes pujant mig to, digueren, senceres, les dues que jo havia traduït al català i que havien gravat amb el nom de “Senyor vull ser en el vostre regne”. I com que ningú va protestar també les repetiren unes quantes vegades a altres programes.» Pizà a les seves «memòries» mostra l'alegria que sentien quan aconseguïen «cantar en català a televisió, sense que se'n temessin». (Foto 15)

Dins la producció del duet el 1966 la llengua catalana quedà en un segon terme. Només hi enregistraren un disc, *Do, re, mi*. El 1967 els nins, ja més grans, varen publicar un sol disc, *En el Zoo*. I quan ja s'havien pràcticament retirat, el 1968, encara participaren a la pel·lícula *Elisabet*, en la qual les cançons en català varen ser censurades. El mes de juny es va estrenar la pel·lícula que estava basada en la novel·la del mateix títol de Josep Maria Folch i Torres. El guió i la direcció varen ser a càrrec d'Alexandre Martí. La protagonista va ser Maria Cinta, acompanyada, entre d'altres, per Guillem d'Efak i els dos germans, Queta & Teo.

Amb el temps les cançons del duet mallorquí s'han seguit escoltant i s'han editat cintes o discos amb les millors. Del 2008 és la darrera reedició de *Les millors cançons de Queta & Teo*, que sortí el 1994.

El fet que Pizà fos militar podria haver influït en la reculada pel que fa a la llengua catalana? Tant la mare com el fill —Queta morí el 2018— recorden situacions i indirectes, però no amenaces fortes. En tot cas, si existiren no les va compartir a la família ni feren que Pizà deixàs de reaccionar davant segons quina situació. De fet, quan Queta & Teo ja havien deixat de cantar i el militar es trobava a Madrid

fent el curs de general, va increpar irònicament el ponent d'una xerrada quan va dir que estava demostrat que els parlants que havien estat educats en dues llengües eren manco intel·ligents. Ell no es va reprimir i digué: «Seguro, mi coronel, ¡como en Suiza!». Aquesta intervenció carregada d'ironia va ser sonada, no només el va marcar durant els dies del curs, sinó que fins i tot el va dur a transmetre a la família el malhumor que li havia provocat.

El final d'una carrera. La família Pizà-Aulet ha transmès que posaren punt i final a una trajectòria d'èxit per una sèrie de motius. El principal, el canvi d'edat dels protagonistes, que no els faria tan creïbles dins la cançó infantil i haurien de canviar d'estil musical. D'altra banda, la ingenuïtat donava pas a la vergonya. Amb tot, hi hem d'afegir el canvi de veu de Mateu i el tracte que rebien —*bullying*— d'alguns companys d'estudi a Lluís Vives. Així i tot, volem afegir-hi el que Miquel Adrover va manifestar. Digué que ell no sabia per quin motiu un duet amb èxit s'havia retirat, però va escriure a la revista campanera *Ressò* el record d'una conversa que anys més tard —de la retirada— va mantenir dins el tren de Sóller amb Nicolau Pizà. El pare li contà que «més d'una i de dues vegades, havia rebut avisos i amonestacions de la “superoritat militar” advertint-li que allò que feien els seus infants de cantar en català era “regionalismo muy peligroso para todos ustedes”, i que ell, com a pare, seria el responsable de problemes que poguessin venir a la família.»¹⁹ Que cadascú ho interpreti com vulgui.

12. La figura materna i la posada en escena

Tot el que envoltava la música va ser una responsabilitat d'Antònia Aulet. Ella va acompanyar pertot els seus fills i va tenir cura de tot, fins al darrer detall. També a les proves de so —la formació musical li ho permetia— se situava al punt adequat de la sala i donava les indicacions pertinents. (Foto 16)

La intenció. El fet de viure a Mallorca i haver de volar ben sovint —algunes vegades amb urgència— la va dur a preveure el que en podríem dir «maleta bàsica». Eren quatre les que havia de preparar i sempre les va tenir a punt.

El vestuari. Aulet va fer que els seus fills —nin i nina— anassin sempre conjuntats. Ja de petits els confeccionà els vestits la cosidora llucmajorera Margalida Mut Sitjà —Margalida Sitges—, una de les millors que ha tengut la vila. El conjunt de la fotografia del programa *Radioscope* era fet seu, un vestit que havien estrenat quan es va casar la cosina Joana Aina Salvà amb Joan Pericàs (1963). També eren fets per Mut el de la imatge de la rebuda a l'aeroport de Barcelona, el que duïen a la portada del primer disc, etc. Amb el vestuari, per tant, Aulet va mantenir el lligam amb Lluçmajor.

¹⁹ Adrover, M. (novembre 2018). Queta & Teo en el record. *Ressò* de Campos (237), 17.

Les lletres identificatives (foto 17). La mare va fer fer les lletres de plata de la foto i, des dels inicis, les incorporaren a cada vestit. El lloc, això sí, canviava. Cada vegada les col·locaven on consideraven més adient: a la corbata, en una màniga, en un costat...

13. La mare com a protagonista

Queta i Teo no interpretaren cançons d'amor; com a nins que eren no els corresponia. Per tant, quan adaptaven una cançó en què la relació de parella era el tema principal li canviaven el sentit. És el cas de «Si je chante» de Sylvie Vartan, lletra en la qual enfocaren l'amor cap a la figura materna: «Si jo cant, jo pens en tu / ... perquè jo he après de cantar, / just de tu mamà...». Quan interpretaven aquest tema en un auditori, sabien molt bé on estava situada la protagonista, els llums l'enfocaven i els nins s'hi adreçaven i la convertien en el centre d'atenció de tot el públic. Més tard, perseguint l'èxit de «Si jo cant», Pizà en va fer la versió en castellà «Mami mamita». Era l'agraïment dels fills cap a la mare.

Hem d'afegir també que Antònia Aulet, la nina que va guanyar concursos de jocs de lletres i que més tard degué fer aportacions a més d'un vers, també va adaptar una cançó per als seus fills. Estuejaven a sa Ràpita quan escoltaren la cançó de Cliff Richard «I Gotta Know», i Antònia —per la similitud fonètica— va començar a dir «encara no, encara no, encara no!». A partir d'aquí ella en va fer la lletra i se li atribuï tal com corresponia. (Foto 18)

14. 1965, un any clau per a fets importants

Podríem dir que, quasi només encetar l'any, tocaren sostre quan per primera vegada actuaren al Palau de la Música de Barcelona, fet que va esdevenir el mes de febrer (foto 19). Un concert amb figures ben rellevants, i al duet mallorquí li va correspondre tancar la primera part —la vetllada començava a les 22.30 h—, mentre que la cloenda final —de la segona part— va anar a càrrec del considerat poeta de la cançó Raimon. Hem de tenir present que moltes de figures importantíssimes com Lluís Llach, Joan Manuel Serrat o Maria del Mar Bonet just acabaven d'encetar les seves carreres com a cantants o ho farien ben aviat. I també que el moment més dur per a la censura encara estava per arribar. Segurament a l'inici no varen témer tant que la Nova Cançó pogués esser un element tan «diabòlic» com posteriorment va ser considerada.

15. El Primer Festival de la Nova Cançó

Nicolau Pizà es convertí en el representant d'Edigsa a Mallorca. Quan acabava la jornada laboral se n'anava per les sales de festa, tendes, etc. a repartir i vendre discos produïts en llengua catalana. Per fer-ne difusió i accedir al públic va aconseguir tenir un espai a Ràdio Mallorca, que es va dir *La Canción de Levante*. La paraula *catalana* era totalment prohibida. D'aquesta manera un programa en castellà, que es va mantenir durant quasi tres anys, mostrava cançons en català. Fent aquestes tasques, Pizà es

va relacionar amb Pau Valls, que era el president de les Joventuts Musicals i també impulsor de la música en llengua catalana. Ambdós decidiren muntar l'innovador festival. Es va esdevenir que al mes de juny, just quan s'arribava al final del II Festival de la Cançó Internacional a Mallorca, esdeveniment important que havia suposat per primera vegada l'arribada d'un equip mòbil de Televisó Espanyola a Palma, ja se n'anunciava un altre, de certamen, de vessant ben diferent: el Festival de la Nova Cançó, que es va celebrar el dia 26 a la terrassa superior de l'hotel Jaume I, a Palma.²⁰ Gafim hi va fer referència en un seguit d'articles en els quals barrejava la ironia i la conya. Valorava els cantants que hi acudirien, «que será una cosa seria», i quan es va fer públic que l'Obra Cultural Balear havia donat cinc mil pessetes per ajudar l'organització hi afegí: «¡Ay! Qué bueno, qué bueno, qué bueno...!». ²¹ Ironies al marge, la premsa se'n va fer eco i el va promocionar prou.

Pau Valls va haver de presentar l'acte en castellà. Nicolau Pizà en va escriure: «És curiós, però com que se celebrava a un hotel que allotjava turistes, fou ofert —per la ràdio—, a més, en anglès. Per això no hi havia cap dificultat. L'únic entrebanc que hi havia era que no podia ser presentat en català», encara que per cada turista de parla anglesa hi hagués milers de mallorquins que l'escoltaven.

La cerimònia va tenir dues parts, la primera anomenada de «música mallorquina» i la segona «catalana». Per a l'ocasió, Pizà amb Edigsa aconseguí que venguessin a Mallorca les millors veus. A la fotografia núm. 20, d'esquerra a dreta, surten: Nicolau Pizà, Josep Maria Espinàs —un dels fundadors dels Setze Jutges—, una joveíssima Núria Feliu, Francisca Bonet de Joventuts Musicals, Raimon, Joan Ramon Bonet, els integrants de Los 4 de Asís —amb alçacoll—, Teo, Queta, Guillem d'Efak, Duo Ausona, Aina Planas, Maria del Mar Bonet, Martí Torrandell i, al micro, Pau Valls. No hi surten els Valldemossa ni Tony Obrador, però també hi participaren. (Foto 20)

L'objectiu dels festivals. Sense cap dubte el principal era donar a conèixer i difondre la llengua catalana. El fet que Pizà fos el representant d'Edigsa li donava l'accés a dades molt importants, la d'unes vendes que malgrat els esforços no augmentaven, com un hauria pogut pensar, i no per la «manca de qualitat dels cantants, sinó com a fruit d'un desconeixement de la realitat com a poble» i per la manca de poder adquisitiu. Encara eren ben poques les famílies que tenien tocadiscos a casa. El 1967, després de quasi tres anys com a representant, Edigsa comptava amb 194 discos de cançó moderna, entre els EP —inclouen quatre pistes— i els LP —de llarga durada, format en què en aquell moment només Raimon i Núria Feliu havien enregistrat. Doncs bé, en tot aquell període de temps, se'n varen vendre les següents còpies: de Josep M. Espinàs, 24; de Raimon, 446 EP i 73 LP; de Francesc Pi de la Serra, 77; de

Núria Feliu, 64 EP i 28 LP; de Joan Ramon Bonet, 159; de Guillermina Motta, 41; de

20 GAFIM (1965, 18 juny). Festival. *Baleares* 3.

21 GAFIM (1965, 26 juny). Tertulia en la Plaza Mayor. *Baleares*, 3.

Queta i Teo, 1.351, i de Joan Manuel Serrat, 234. La venda total de discos dels altres autors no va arribar a cent unitats.

16. Queta & Teo a Lluçmajor

Essent regidors de l'Ajuntament de Lluçmajor, l'amic del matrimoni Pizà-Aulet, Miquel Janer Mora, i Antoni Mas Stela, un dels responsables de retornar a les Fires de Lluçmajor el llustre que hi corresponia, varen incloure dins el programa de festes una jornada cultural en llengua catalana.²² Va ser el 12 d'octubre, a la sala de plens. Primer cantaren Los 4 de Asís —monjos franciscans de la Porciúncula—, seguidament Francesc de Borja Moll va pronunciar la conferència «Els llinatges llucmajorers» i per tancar l'acte cantaren Queta & Teo. La seva participació, tal com va reflectir la premsa, havia superat qualsevol expectativa. L'accés a l'ajuntament va quedar bloquejat molt abans de l'inici de la jornada i gran part de les persones que no varen poder entrar a la sala es varen mantenir dretes esperant poder veure els dos nins. És molta la gent que recorda el fet, però poca la que hi pugui aportar detalls. No és aquest el cas de Miquel Janer Taberner, a qui Teo, quan li passà pel costat, li va estirar la corbateta que duia —tenia elàstic—, cosa de nins.²³

Davant aquella situació no varen voler decebre ningú, per això, quan acabaren de cantar de cara a la sala, obriren les finestres, prepararen els altaveus... i els nins des del balcó i damunt unes cadiretes varen cantar unes quantes cançons. «Sa imatge d'aquella plaça —digué Mateu— plena de gent que mos escoltava i aplaudia ha quedat ben gravada dins sa meua memòria. S'actuació a Lluçmajor va ser una de ses més entranyables.» El text de la imatge 21 és l'agraïment que l'Ajuntament va adreçar a la família per haver col·laborat en l'acte. (Foto 21)

Ja per tancar, esperam haver pogut treure de l'anonimat la figura materna i haver mostrat que Antònia Aulet va ser una dona important en la trajectòria de Queta & Teo. Per a ella i per a Mateu, un agraïment ben sentit per l'amabilitat i la disposició que han mostrat en aquesta comunicació.

22 Barcelo, I. Jaume, J. (2002, febrer). Gent de la vila, Antoni Mas Stela. *Lluçmajor de Pinte en Ample*, pp. 26-28.

23 Conversa amb Miquel Janer, 28-10-2024.

Annex gràfic

Foto 1. Antònia davant l'aparador de ca na Meca. Actual plaça d'Espanya, núm. 24. AFPA.

Foto 2. El matrimoni Morey-Vanrell. AFPA.

Foto 3. La casa familiar dels Aulet. Carrer del Born, núm. 21. Foto autora.

Foto 4. El piano Chassaigne Freres dels Sagrats Cors.

Foto 5. Francesc Aulet amb les dues filles. AFPA.

Foto 6. Maria Aulet, Bartomeu Font, Francisca Taberner, Catalina Gelabert, Margalida Clar, Antònia Aulet i Guillem Aulet. AFPA.

Foto 7. Les noces de la cosina Joana Aina Salvà amb Joan Pericàs reuní les famílies de les dues germanes, Antònia i Maria (22-05-1963). Arxiu Família Pericàs-Salvà.

Foto 8. Antònia Aulet amb els dos fills. AFPA.

Foto 9. Postal publicitària de l'època.

Foto 10. Queta & Teo amb la revista *L'Infantil*. AFPA.

Foto 11. La primera actuació com a duet a Ràdio Barcelona. AFPA.

Foto 12. Rebuda a l'aeroport de Barcelona. AFPA.

Foto 13. Tot l'Estat espanyol es va fer ressò del seu èxit.

Foto 14. Portades de discos.

Foto 15. Queta i Teo amb Maria del Mar Bonet a la façana de Ràdio Barcelona. AFPA.

Foto 16. Antònia Aulet amb els dos fills. AFPA.

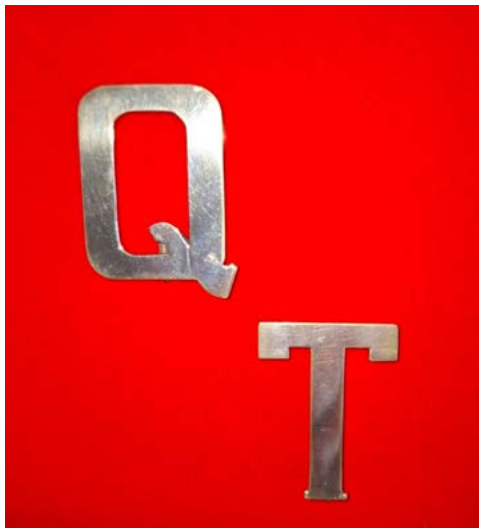

Foto 17. Les lletres de plata identificatives. AFPA.

19. Encar no
(I gotta know)

Jo ara estudiï, ...

Però ara es professors me diuen
que és molt prest per amb això pensar.
Que es petits no poden somniar
encara no, encara no, encara no.

Evans - Williams. Adapt. Antònia Aulet

Foto 18. «Encara no». Lletra d'Antònia Aulet. AFPA.

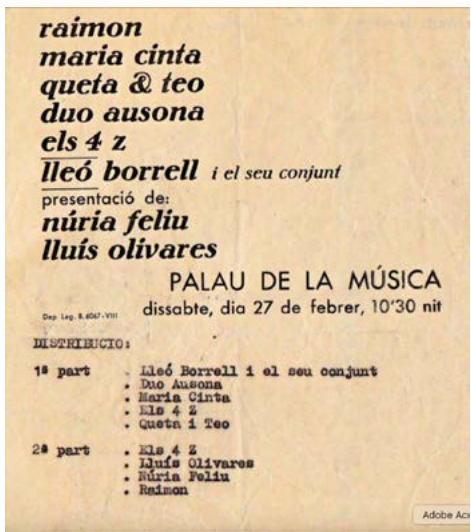

Foto 19. Programa del Palau de la Música. AFPA.

Foto 20. Fotografia a la terrassa de l'Hotel Jaume I. I Festival de la Nova Cançó. AFPA.

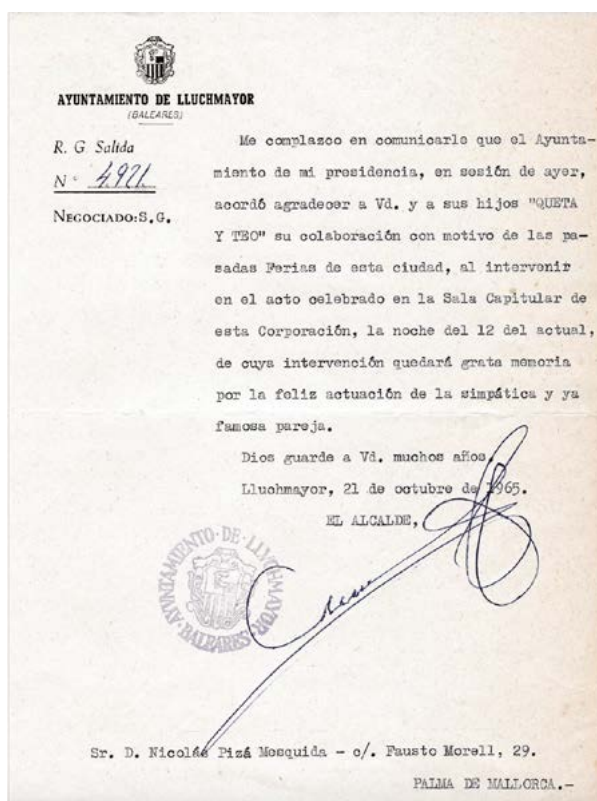

Foto 21. Document de l'AFPA.

Referències bibliogràfiques i fonts consultades

- Alcaraz, M. (2018). Jaume Morey Pol, un batle en temps difícils (1940-1943). *I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor* (pp. 269-282). Gráficas Ulzama. Arxiu Família Pizà-Aulet (AFPA).
- Desconeguts* (Canal 37 TV, 2005). Raphael Ferrer entrevista: «Nicolau Pizà i Mesquida, creador del duet Queta & Teo». [Consulta: 06 agost 2024].
- Hemeroteca digital i de Premsa Forana.
- <<https://blocs.mesvilaweb.cat/balutxo/elisabet-1968-temps-de-censura-a-un-pais-dil%C2%B7lusions/>> [Consulta: 10 agost 2024].
- Pizà, N. (2000). Records del meu pas per la Nova Cançó. (Dos mots sobre la història de Queta i Teo). *VI Simposium i Jornades Internacionals de l'Orgue Històric de les Balears* (pp. 341-364). Fundació Aca.
- Salicrú-Maltas, M. (2024), *Aquesta cançó, no!* Ed. Comanegra.
- Salicrú-Maltas, M. *La Nova Cançó: aportació musical, repressió i censura (1958-1978)*. Tesi doctoral. <<http://hdl.handle.net/10803/674070>> [Consulta: 02 agost 2024].

Fonts orals

- Adrover Mascaró, Miquel (07-11-2024 i 21-11-2024)
- Aulet Morey, Antònia (dates principals: 09-08-2024 i 30-10-2024)
- Janer Taberner, Miquel (28-10-2024)
- Pizà Aulet, Mateu (dates principals: 20-06-2024 i 09-08-2024)

DONES MÚSIQUES A LLUCMAJOR NASCUEDES ABANS DE 1925

Joan Círia Maimó

Resum

Es tracta d'una comunicació adreçada simplement a recuperar els detalls més rellevants de les biografies i de les trajectòries acadèmiques i professionals de diverses dones naturals o residents a Lluçmajor, nascudes abans o durant l'any 1925, que es dedicaren a la música, ja fos com a professionals o com a amateurs.

Presentació

Després de prop d'una dècada d'investigacions i recerques, es pot afirmar que Mallorca ha tengut centenars de dones dedicades a la música, filles o residents en aquesta illa, que, nascudes abans o durant el 1925, al llarg de les seves trajectòries cultivaren diverses branques de l'art dels pentagrames. Dones religioses o seglars, professionals o amateurs, de qui la història de Lluçmajor guarda alguns testimonis, molts dels quals actualment resten prou oblidats, tot i que no hi ha dubtes que el seu coneixement ajuda a enriquir la historiografia llucmajorera.

Per a la redacció d'aquesta comunicació, el seu autor s'ha nodrit principalment de les dades i les informacions que ha pogut extreure de l'hemeroteca, a banda de les noves que ofereixen diversos registres, així com de les aportacions que han pogut fer els actuals descendents o hereus d'aquelles dones i del que han pogut aportar estudis i estudiosos o coneixedors de la societat mallorquina i de la població de Lluçmajor, especialment dels segles XIX i XX. Una comunicació que sorgeix amb el principal objectiu d'analitzar, deixar constància i posar en relleu els casos de diverses dones dedicades a la música, bé com a professionals o bé com a amateurs, nascudes abans o durant el 1925, els testimonis de les quals formen part o estan relacionats amb la història i la historiografia del terme de Lluçmajor. Cronològicament són: Maria Cosma Ginard, sor Maria dels Àngels Ginard, sor Càndida Ginard, Antònia Aina Noguera, sor Maria de les Neus Ensenyat, Antònia Aina Tomàs, Maria de Lourdes Mora, Francisca Picornell, Maria Ramonell i sor Catalina de Santa Maria de Goretti Palou.

Maria Cosma Ginard i Ripoll (Lluçmajor, 1848 - Lloret de Vistalegre, 1877). A través d'una llista de les alumnes que durant el segle XIX reberen lliçons del mestre de música Guillem Massot,¹ ens arriba que, entre els anys 1863 i 1869, Maria Cosma Ginard seguí ensenyaments de solfa i de piano al costat de l'esmentat professor a

¹ Document gentilesa de Gabriel Massot i Muntaner, renet de l'esmentat músic.

Palma, ciutat on el 1870 aquesta acabà la carrera de Magisteri.² Sembla evident que durant la seva etapa d'estudiant de mestra amplià els seus sabers en música al costat de Mateu Planas, el qual per aquells dies instruïa en l'art dels sons les futures docents. Poc després d'haver superat la carrera de Magisteri, Maria Cosma aconseguí la plaça de l'escola pública de nines de Lloret de Vistalegre, càrrec que capitanejà fins que al cap de poc temps finí a l'aleshores esmentada pedania de Sineu.

Sor Maria dels Àngels Ginard i Martí (Llucmajor, 1894 - Madrid, 1936), Àngela en el segle, era filla d'un guàrdia civil campaner i d'una binissalemera veïns de Llucmajor. Arran de la professió de son pare passà la seva infantesa i la seva adolescència entre Las Palmas de Gran Canària, Binissalem i Palma, i va rebre lliçons de la solfa i piano a qualche punt dels indicats. El 1921 professà com a germana zeladora del Culte Eucarístic de Palma, entitat on avui dia es conserva el seu piano. I poc després d'haver esclatat la Guerra Civil espanyola, passà a Madrid, on s'allotjà en un domicili particular, lloc en el qual fou capturada. Seguidament fou assassinada per milicians anarquistes. El 2005 va ser declarada màrtir pel papa Benet XVI. Baldament sembli evident que durant el temps en què habità la llar de les Zeladores de Palma es pogué haver dedicat a la música, presumiblement com a encarregada de polsar l'harmònim de la seva capella, no s'ha pogut trobar cap dada que confirmi aquesta hipòtesi.³

Sor Càndida Ginard i Vidal (Campos, 1901 - Llucmajor, 1977), Magdalena en el segle, era intèrpret de piano i molt probablement es formà com a tal en dies de la seva adolescència en el seu indret de naturalesa, s'albira si sota el mestratge de sor Maria del Cor de Jesús. Es va encarregar de polsar l'harmònim de la capella de les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria, congregació en la qual professà el 1922 i on ocupà amb els anys diversos càrrecs de rellevància.⁴ Aquest seria el motiu pel qual passà a viure al convent de l'esmentada casa de Llucmajor, on, tot i la destresa que, segons els seus actuals parents, sor Càndida Ginard tendria com a músic, no hi ha constància que mai es dediqués a cap tasca relacionada amb l'esmentada disciplina. Segons el testimoni de les germanes Pomar Vanrell, renebodes de sor Càndida, aquesta hauria perfeccionat o ampliat els sabers de caràcter musical que tenia durant la seva etapa de vida a Catalunya.⁵

Antònia Aina Noguera i Tomàs (Llucmajor, 1912-2008). Sent una nina començà a rebre ensenyaments de música a Palma, ciutat on fou enviada per tal de realitzar els estudis escolars. Després d'haver estat preparada a l'esmentada capital per Marina Fernández, el 1933 finalitzà la carrera de piano amb les més altes qualificacions al Conservatori de València, i va retornar a Llucmajor, on, a banda de participar en diversos concerts i audicions com a solista i com a acompanyant, durant dècades es

2 Informació facilitada per les Germanes de la Puresa de Maria de Palma.

3 Informacions facilitades per la comunitat religiosa de Zeladores del Culte Eucarístic de Palma.

4 Informació facilitada per les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria de Campos.

5 Informació facilitada per les Germanes Margalida i Maria de Lluc Pomar Vanrell, renebodes de l'esmentada religiosa.

dedicà a la docència. Impartí lliçons de música al col·legi que aleshores era regit per les Germanes de la Caritat de Lluçmajor i donà infinitat de classes particulars de solfa, d'harmonia i també de piano. Arribà a educar fins a dues generacions de músics, i va ser molt apreciada per la societat llucmajorera dels seus dies.⁶

Sor Maria de les Neus Ensenyat i Morell (Avenses-sur-Helpe, França, 1914 - Lluçmajor, 1996), Maria en el segle. Filla de solterics establerts a França, essent una nina començà els estudis de solfa i de piano en el seu indret de naixement. Al llarg de la seva adolescència s'establí a Mallorca amb la seva família i el 1930 entrà a formar part de la comunitat de les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria. Al cap de poc temps, però, passà a la casa llucmajorera d'aquella entitat, on puntualment impartí lliçons, especialment de solfa. Un dels seus deixebles, Bartomeu Jaume, confirma que sor Maria de les Neus tenia certa destresa a remarcar com a intèrpret de piano.⁷

Antònia Aina Tomàs i Puigserver (Lluçmajor, 1914-2002). Baldament va perdre totalment la vista en dies de la seva adolescència degut a una problema del nervi òptic, cursà estudis de solfeig i piano a Palma, al costat del compositor i organista, endemés de mestre especialitzat a formar músics invidents, Pere Sureda, a banda de rebre lliçons de guitarra del mestre Bartomeu Calatayud. Coneixia el llenguatge musical en braille gràcies a les doctrines que rebé de Sureda, i la seva condició d'invident mai fou cap entrebanc per dedicar-se professionalment a la música. Antònia Aina Tomàs participà en concerts i donà lliçons particulars, en gran mesura de guitarra, i va ser molt recordada pels seus deixebles, com ara Margalida Monserrat, com una pacient i preuada professora.⁸

Maria de Lourdes Mora i Vaquer (Porreres, 1919 - Ciutat de Mallorca, 2013). De nina començà a rebre lliçons de piano i de solfa al seu indret de naixement, i continuà amb la seva formació al col·legi de la Puresa de Maria de Palma. Acabà la carrera de piano al Conservatori de València, i durant la breu temporada que romangué a Lluçmajor impartí algunes lliçons particulars de solfeig i de piano.⁹

Francisca Picornell i Rigo (S'Alqueria Blanca, Santanyí, 1920 - Lluçmajor, 2006). Juntament amb els seus pares, a l'edat de dos anys s'establí a Lluçmajor. Dotada d'una veu agradable i de tints lírics, fou mínimament educada pel que fa a la música en el si de les Germanes de la Caritat de Lluçmajor, a l'entorn de les dècades quaranta i cinquanta. Després d'algunes intervencions en funcions escolars, començà a participar en audicions i cerimònies religioses, a més de prendre part en funcions de

6 Informacions i dades facilitades per Climent Ramis i Noguera, fill de l'esmentada.

7 Informacions facilitades per les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria, de Campos, i pels músics llucmajorers Bartomeu Jaume Bauçà i Cristòfol Barros Vidal.

8 Informacions facilitades per Antoni Tomàs Tomàs i Margalida Monserrat Garau, respectivament nebot i alumna de l'esmentada.

9 Informacions i dades facilitades per Miquela Bestard i Mora, filla de l'esmentada.

sarsueles organitzades en gran mesura a sales i coliseus de Lluçmajor. Hi fou molt aplaudida després d'haver encarnat papers en reconegudes obres a escala nacional, com ara *La del manjo de rosas* o *Luisa Fernanda*, entre d'altres. A banda d'això, estrenà sarsueles originals de llucmajorers com *La Duquesa Míria* o *Sols Juanita m'has de dir*, pàgines amb llibrets d'Antoni Cardell i música de Mateu Monserrat, ambdós llucmajorers.¹⁰

Maria Ramonell i Sastre (Lluçmajor, 1921 - Rio de Janeiro, Brasil, 1997). Intèrpret de piano formada com a tal presumiblement a Lluçmajor al costat de no sabem exactament qui, poc després d'haver-se fundat l'Orquesta Lluçmajor passà a formar part de la seva plantilla com a pianista. Coneguda artísticament com Mary Nelly, participà en múltiples audicions de música lleugera arreu de Mallorca i va ser una de les primeres i alhora de les poques dones que en aquella època es dedicaren a aquella classe de música. Complí aquests afers fins que a la primeria dels anys seixanta es mudà al Brasil amb la seva família, on continuà conrant el cap de la música lleugera.¹¹

Sor Catalina de Santa Maria de Goretti Palou i Estarellas (Bunyola, 1924 - Ciutat de Mallorca, 2009). Començà a rebre lliçons de solfa i de piano a Bunyola per part del seu concho, el metge i organista de la parròquia de l'esmentat indret, Antoni Estarellas. Es continuà formant al Conservatori de Palma sota el mestratge de Jaume Roig i deixà la carrera de piano dos cursos abans d'assolir la corresponent titulació. El 1940 professà com a germana missionera dels Sagrats Cors de Jesús i Maria i passà a residir a la casa de Lluçmajor d'aquella entitat. Però, tot i la destresa musical que sor Catalina tenia especialment com a intèrpret de piano, no es té constància que mai es dedicàs a cap tasca relacionada amb la música.¹²

Agraïments

Aquesta breu comunicació no hauria estat una realitat sense els ajuts que el seu autor ha rebut especialment de: Miquela Bestard (filla de Maria de Lourdes Mora), Margalida Monserrat (música llucmajorera), Cristòfol Barros (músic llucmajorer), Climent Ramis (fill d'Antònia Aina Noguera), Antoni Tomàs (nebot d'Antònia Aina Tomàs), Biel Massot (rebesnet de Guillem Massot), Coloma Noguera (neboda de Francisca Picornell), Bartomeu Jaume (pianista llucmajorer), Joan Laínez (músic llucmajorer), les germanes Pomar Vanrell (renebodes de sor Càndida Ginard), les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús, les Germanes de la Puresa de Maria i les Germanes Zeladores del Culte Eucarístic. Un seguit de persones i entitats que han aportat informacions i dades per tal de bastir aquesta redacció.

10 Informacions facilitades per Coloma Noguera Barceló, neboda de Francisca Picornell Rigo, i Cristòfol Barros Vidal, músic llucmajorer.

11 Informacions facilitades per Bartomeu Jaume Bauçà i Cristòfol Barros Vidal, músics llucmajorers.

12 Informacions i dades facilitades per les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria de Campos.

Annex gràfic

Imatge 1. Sor Maria dels Àngels Ginard i Martí, Àngela en el segle (Llucmajor, 1894 - Madrid, 1936). Imatge gentilesa de les Germanes Zeladores del Culte Eucarístic.

Imatge 2. Sor Càndida Vidal i Ginard, Magdalena en el segle (Campos, 1901 - Llucmajor, 1977). Imatge gentilesa de les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria.

Imatges 3 i 4. Antònia Aina Noguera i Vidal (Llucmajor, 1912-2008).
Imatges gentilesa del seu fill, Climent Ramis.

Imatge 5. Sor Maria de les Neus Ensenyat i Morell (Avenses-sur-Helpes, França, 1914 - Lluçmajor, 1998). Imatge gentilesa de les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria.

Imatges 6 i 7. Antònia Aina Tomàs i Puigserver (Lluçmajor, 1914-2002). Imatges gentilesa del seu nebot, Antoni Tomàs.

Imatge 8. Maria de Lourdes Mora i Vaquer (Porreres, 1919 - Ciutat de Mallorca, 2013). Imatge gentilesa de la seva filla, Miquela Bestard.

Imatge 9. Francisca Picornell i Rigo (S'Alqueria Blanca, Santanyí, 1920 - Lluçmajor, 2006). Imatge gentilesa de la seva neboda, Coloma Noguera i Barceló.

Imatges 10 i 11. Maria Ramonell i Sastre (Llucmajor, 1921 - Rio de Janeiro, 1997). Imatges gentilesa de Bartomeu Jaume.

Imatge 12. Sor Catalina de Santa Maria de Goretti Palou i Estarellas (Bunyola, 1924 - Ciutat de Mallorca, 2009). Imatge gentilesa de les Germanes Missioneres dels Sagrats Cors de Jesús i Maria.

ALJUBS DE LA MOLA DE FORMENTERA I ALJUBS DE LLUCMAJOR. UNA PROPOSTA CRONOLÒGICA

Antoni Ferrer Abárzuza

Doctor en Història per la Universitat Autònoma de Barcelona¹

Resum

Bona part de l'illa de Formentera —la Mola i el cap de Barbaria— presenta semblances notables amb sa Marina de Lluçmajor, especialment pel que fa als seus sòls calcaris, la seva pluviositat escassa i la pràctica inexistència d'aigües vives. A tots dos llocs existeixen aljubs on tradicionalment s'ha acumulat i conservat l'aigua de les pluges de la primavera i la tardor per poder-ne tenir durant el llarg i sec estiu. Es tracta d'aljubs excavats al sòl i coberts per volta de canó que recullen l'aigua molt sovint de camins i també de places. Les fonts escrites assenyalen l'existència d'aljubs a Lluçmajor datats en època andalusina, mentre que a Formentera alguns aljubs són anteriors a la colonització de l'illa de començament del segle XVIII. A partir de la comparació formal entre els aljubs que a Formentera són tenguts pels més antics amb alguns dels aljubs de Lluçmajor de característiques semblants, es proposa que tots ells són restes de la infraestructura ramadera andalusina, la qual, mitjançant l'estudi dels aljubs, pot ser més ben coneguda.

1. La Mola de Formentera i l'aigua

La Mola és la part oriental de l'illa de Formentera. És un altiplà que té una extensió de 17,5 km² (el total de l'illa és de 83,2 km²), situat entre els 75 i els 140 msnm, amb un màxim de 195 m a sa Talaïassa. Està envoltat de penya-segats per tots els vents excepte per l'istme d'1,6 km, que l'uneix a la resta de l'illa. La part central de l'altiplà està ocupada per llims calcificats amb graves i l'envolta un cinturó de crosta calcària també del quaternari, mentre que els espadats estan formats per calcarenites del miocè superior. La pluviositat de Formentera oscil·la entre 370-400 mm anuals, amb els registres més elevats mesurats a la Mola.

Respecte dels recursos hídrics, mentre a la part baixa de Formentera s'han inventariat setanta-quatre pous en un recompte que sabem incomplet, a la Mola no n'hi ha cap excepte una sèrie de fontetes situades vora mar, al peu dels espadats, d'entre 80 i 120 m d'alçària, que formen la costa de tota aquella zona. La dificultat per accedir a aquestes abeurades costaneres les fa de poca utilitat per als habitants de la zona. Així, com s'ha dit, històricament l'aigua disponible a la Mola és únicament la que precipita en forma de pluja, s'acumula en basses i regalima a les coves càrstiques que existeixen

¹ Entre 2012 i 2021 ha estat professor associat d'Història Medieval de la mateixa universitat. Actualment és tècnic superior de Patrimoni Cultural del Consell Insular de Formentera.

xen en relativa abundància als espadats costaners (sobre les dades geogràfiques de Formentera, vegeu: Bayart, 2004; Guasch, 2006 i Colomar, 2006).

2. Un resum de la història de Formentera

Formentera és el nom medieval de l'illa més meridional de les Pitiüses i les Balears. El topònim es documenta per primera vegada al segle XII com *Furmintira* (Ribes, 2009), però l'illa es va habitar per primera vegada molt abans, durant la prehistòria. Més tard, després d'un llarg període sense població estable, va assolir una certa densitat d'habitants en època romana i fins al final de l'època bizantina (s. VIII dC). A partir d'aquest moment, l'arqueologia torna a no detectar població pròpia a Formentera i, de fet, ni tan sols a Eivissa.

Al començament del segle X es va produir l'expedició organitzada per 'Isam al-Jawlānī i les Illes varen ser colonitzades amb gent d'origen àrab i amazic; també Formentera, com està ben testimoniada arqueològicament amb materials ceràmics i inscripcions (Kirchner, 2002; Martínez, 2020). La població andalusina de Formentera practicava la ramaderia i l'agricultura de secà, i comptava amb uns petits regadius creats mitjançant sènies amb què treien l'aigua de pous situats a la zona actualment anomenada de ses Clotades; també devien explotar el bosc, pescaven, obtenien una certa quantitat de sal i feien moles de molinet de mà (Ferrer, 2019; Sánchez, 2024).

Una vegada fragmentat el poder califal, la incorporació de les Illes a la Taifa de Dénia va traduir-se en una major pressió fiscal, que continuarà durant la Taifa de les Illes Orientals, com ho demostra el registre monetari (Retamero, 1995). Les fonts nòrdiques contenen la descripció de l'atac de l'estol del rei noruec Sigurd Magnusson el 1108 mentre anava camí de Jerusalem (Dozy, 1881). Pocs anys més tard, el 1114, l'illa va ser atacada de nou, en aquest cas per pisans i catalans reunits en una croada contra les Illes Orientals. Els fets són narrats en un poema èpic redactat a Pisa cap al 1120, en el qual s'afirma que els habitants de Formentera tenien bous, una al·lusió clara a la pràctica de la ramaderia. Com havia passat durant l'atac normand, els habitants de Formentera s'amagaren en coves, atès que no tenien cap altra fortificació, de les quals, almenys alguns, varen ser expulsats i fets captius pels croats (Juan, 1996).

Durant la conquesta de Mallorca entre 1229 i 1232, les illes d'Eivissa i Formentera degueren rebre més d'una falconada per part dels vaixells que havien transportat la host des de la Península. Finalment, l'agost de l'any 1235, es va produir la conquesta, promoguda amb permís reial per Guillem de Montgrí, arquebisbe electe de Tarragona i sagristà de Girona; Pere de Portugal, aleshores senyor de Mallorca, i Nuno Sanç, comte del Rosselló (Ferrer, 2008). Els tres nobles acompliren el pacte previ: es repartí el botí moble i el semovent entre els participants i després es dividiren les terres (Marí, 1976). Formentera, en canvi, no es va partir, de manera que va quedar en indivís entre els tres nobles i els seus successors.

Montgrí va provar diversos mètodes per aconseguir poblar aquesta illa. Primer, el 1246, va cedir en feu la seva part a un cavaller, Berenguer Renard, amb l'esperança que ell, desitjós d'aconseguir rendes, hi promogués l'arribada de gent. El document d'infeudació conté l'esment a un eremita, Cassià o Cassà, que d'alguna manera ja era present a Formentera (Macabich, 1967; Torres, 2005). El 1257, el rei, successor de Pere de Portugal en el senyoriu pitiús, va fer donació de la seva part de Formentera al llavors de poc ençà creat orde de Sant Agustí, i l'any següent Montgrí va fer el mateix amb la seva porció indivisa de la Mola d'aquella illa (Torres, 2005). Els frares agustins sí que varen aconseguir fer arribar algunes famílies a la Mola i fundar el petit monestir de Santa Maria de Formentera. Els documents al·ludeixen directament a la pràctica de la ramaderia a la Mola durant el segle XIII (Marí, 1983; Torres, 2005). Aquest tímid èxit inicial del monestir va atreure la mirada dels hereus de Renard, el beneficiari de la donació en feu de 1246, i una querella judicial va acabar amb els agustins de Formentera. El record del monestir ha arribat als nostres dies en forma de topònim: una de les dues vendes o comarques actuals de la Mola es diu *des Monestir* (Torres, 2005; Ferrer & Ribes, 2023).

A la meitat del segle XIV, el gran dal·tabaix de la pesta negra va sagnar les estructures de tota la societat. L'abandó de les zones agrícolament més pobres i marginals va ser una de les conseqüències de la pandèmia. Un document reial de 1353 assegurava que Formentera estava despoblada (Rosselló, 1981). El 1403 un ambaixador castellà que anava camí d'Orient va afirmar novament que l'illa era deshabitada (López, 1999: 83) i el 1409 el rei Martí va oferir bones condicions a tothom que volgués anar-hi a viure (Rosselló, 1981). Més tard, el 1422, el rei Alfons el Magnànim va donar l'illa a un cavaller valencià, però aquesta gràcia no va tenir efectes, com tampoc una altra donació que el monarca va fer a un eivissenc el 1453 (Ferrer, 2025).

Durant el segle XVI, els vaixells corsaris i de l'armada otomana feien aigua, llenya i es refugiaven del mal temps a Formentera i a la propera illa de s'Espalmador. Diego de Haedo (1929: I, 85), autor de la segona meitat d'aquella centúria, assegura que els corsaris d'Alger que anaven cap a llevant recalaven a l'illa de San Pietro (o Santu Pèdru, en sard), al sud de Sardenya, mentre que els que anaven cap a ponent ho feien a Formentera. Res no hi havia que els ho impedís, si bé els eivissencs hi havien fet una torre i, de vegades, paraven emboscades amb l'objectiu de prendre alguns captius turcs o magrebins. El valencià Gaspar Escolano (1610) descriu Formentera com despoblada: «Hoy yaze yerma y inculta por los continuos assaltos de los cossarios».

A partir de la segona meitat del segle XVIII es va començar a aprofitar Formentera per tenir-hi bestiar. Així, el 1666, el sacerdot eivissenc Vicent Bofí (o Bofill), ardiaca de Sant Fructuós i per tant senyor d'una quarta part indivisa de Formentera, va dur-hi cabres, ovelles i porcs amb el propòsit de fer-los criar i abastir les carnisseries de la vila d'Eivissa (Marí, 1983). L'empresa no va anar bé perquè, deia Bofill, «els corsaris y altres persones» havien «atalat i

acabat» els seus animals, de manera que els va vendre a la Universitat el 1674 juntament amb diferents immobles relacionats amb aquell negoci del bestiar: «corrals, casas y demás cosas té fetes en dita illa de la Formentera, així per tenir lo dit bestiar com també la casa de estar los pastors» (AHEiF, *Llibre de juraria de 1674-1675*, f. 48 i s.).

La Universitat va treure a subhasta pública la guarda d'aquell bestiar, amb l'obligació de mantenir cinc abeurades («la del Torrent de l'Alga, la de Cala Saona, la de Porto Salè, la del Fornet de Pega, la del clot aont estava la baraca de mestra Toni Oriola»), reforçar i mantenir net un edifici existent («lo casal que vui hi a y redobar la paret y cobartís de aquell»), fer «un fornet de cals junt als corals del Pla» per fer servir la calç en la construcció d'una «cassa de argamaza per a thenir lo carnatge dits pastors i beneficiar lo formatgó» i, finalment, fer de bell nou un corral de fusta a la Mola, sobre el qual el document diu literalment el següent:

«seran obligats los dits pastors a fer un coral a la Mola, vora los alguns (*aljubs*) o hahont millor los parexará en dita Mola, lo qual servirà per domesticcar molt ganado del que hi ha salvatge y per retirar en ell tot lo domèstich en cas de una armada. Lo qual coral a de ser (*segueix, ratllat*: com lo que vuy hi a fet al pla, ab sos cobartisos del milló lleñam que es puga) de ramas y tronchs.» (AHE, *Llibre de Juraria 1674-75*, f. 57r).

Aquest esment demostra l'existència d'aljubs a la Mola abans de la colonització definitiva de Formentera arran de les donacions reials a Marc Ferrer i la seva dona Jacinta Ventimilla el 1695 i 1699 (Ferrer, 2022). Aquests aljubs són novament esmentats el dit any 1695 en el context dels documents generats arran de les dites donacions, quan Marc Ferrer va demanar: «un tros de terra que tindrà micha llegua valenciana en quadro contenint en aquell mil y dos centes cafissades de terra valencianes poch més o menys ab un corral y algunes cassetes y alchups, tot mich derruhit» (ARV, P4346, notari Borja, 30 de maig de 1695).

La colonització promoguda per la família de Marc Ferrer va portar gent eivissenca als camps formenterers durant la primera meitat del segle XVIII, es va edificar l'església dedicada al jesuïta sant Francesc Xavier i es va aconseguir consolidar una població que al final de segle amb prou forces arribava a les dues mil persones.

3. Els aljubs de la Mola i els aljubs de Lluçmajor

Els aljubs, talment com s'esdevé en els sistemes hidràulics destinats al reguiu, es basaven a aprofitar la gravetat per aconseguir el seu fi, que, en aquest cas, era acumular i conservar l'aigua precipitada damunt una zona concreta. És un principi de fàcil comprensió a través de l'observació i conegut de fa molt de temps, com els mateixos J. Clar i C. Calviño (2009: 27) permeten deduir en al·ludir a les «basses prehistòriques» sobre les quals ja havia cridat l'atenció J. Mascaró Pasarius (1971) i que fins ara han estat ignorades a Formentera (Ferrer, 2024).

3.1. Les característiques tècniques

Entendre el principi fonamental que l'aigua sempre baixa és només el començament a l'hora de projectar un aljub. Calia també que els seus constructors coneguessin com plovia a l'indret escollit, és a dir, el seu règim pluviomètric i, molt especialment, la manera com es precipitava aquesta pluja, com es distribuïa al llarg de l'any. També havien de tenir consciència de quina quantitat d'aigua consumien i, per tant, quanta aigua necessitaven emmagatzemar i a quins llocs. Sabien el volum de feina que eren capaços d'esmerçar en la construcció d'aljubs sense descuidar la resta d'activitats; eren conscients de quina capacitat els havien de donar per fer-los útils i que es poguessin omplir amb les quantitats de pluja precipitada a la zona. Tot estava condicionat per les seves habilitats tècniques per fer les característiques voltes que cobrien els dipòsits, una habilitat que condicionava l'amplada i la llargària dels aljubs. En definitiva, els aljubs que conservam, de la manera com estan fets, contenen tota aquesta informació sobre els seus constructors.

Sobre els aljubs, i en general sobre tot l'anomenat patrimoni etnològic, J. Clar i C. Calviño (2009: 71) afirmen molt encertadament que «conèixer-lo, valorar-lo i estimar-lo és condició bàsica per conservar-lo». És un patrimoni que es compon d'una multitud d'elements que generalment són molt difícils de datar amb exactitud i que per això queden atribuïts imprecisament als constructors tradicionals, sense més concreció cronològica. En estudiar-lo, hom s'adona que dins d'aquest patrimoni que tan genèricament anomenam etnològic, fent-lo així aparentment homogeni, existeixen múltiples capes o estrats que responen a aportacions al paisatge fetes en cronologies diferents susceptibles de ser conegudes.

Pel que fa, en concret, als aljubs, les diferències tipològiques observades i l'estudi atent de la documentació disponible, prèviament plantejades les qüestions a respondre, permeten introduir una proposta cronològica que destria els aljubs fets en unes èpoques més antigues d'altres fets en temps més recents, com si es tractàs d'una estratigrafia que ara som capaços de visualitzar i entendre.

No es tracta només de qüestions merament de tecnologia hidràulica, com va dir M. Barceló (1986: 7) en aclarir el tema dels qanats a Mallorca, tot i que l'estudi de la tecnologia és la primera passa a fer, mentre que un altre estadi posterior o paral·lel és la recerca de la documentació disponible. Tot plegat té com a finalitat assolir coneixement històric respecte dels pagesos-ramaders que habitaven Formentera i Lluçmajor en època andalusí i, naturalment, també sobre els pagesos posteriors.

Pel que fa a la tecnologia dels aljubs de Formentera, J. J. Serra (2006: 143-145), en el seu *Inventari del patrimoni hidràulic de les Pitiüses*, en fa una descripció i classificació tipològica i proposa una cronologia per a cada un dels tres tipus que en distingeix. El més antic dels tres és el que aquest investigador anomena «primitiu», introduint així una dimensió cronològica a la seva tipologia que ara deixarem de banda per cenyir-nos de moment només a les característiques formals d'aquests aljubs. Tots ells

comparteixen una sèrie de característiques constructives: són dipòsits rectangulars de poca amplada coberts amb voltes de canó de mig punt fetes «de dues fulles de dovelles radials formades amb pedres de mida relativament gran, toscament escairades, recolzades sobre una clau o espinada formada per una filera de grans pedres planeres col·locades en aparell a plec de llibre, és a dir amb la junta situada a la cara major de la peça». La volta sobresurt respecte del terreny circumdant, de manera que el seu extradós és sempre visible, i la boca d'accés a l'aigua se situa a l'espinada, prop d'un dels extrems o cap al centre (Serra, 2006: 3, 143). Presenten una basseta de decantació anomenada *troneta*, amb l'orifici d'entrada al dipòsit generalment circular i d'uns 12 cm de diàmetre; la plaça de captació és molt sovint un camí, mentre que compten amb una capella que cobreix i permet tancar la trapa d'accés a l'aigua. Aquestes capelles, com ja va afirmar J. J. Serra (2006), són afegides a l'estructura original dels aljubs, en la qual l'accés a l'aigua es feia per mitjà d'una o dues trapes quadrades situades a la part central de la volta que avui són visibles a diversos aljubs, tot i estar obturades amb pedres.

Els aljubs que es poden incloure en la tipologia més antiga de Serra, afegint-hi alguns que ell no va veure, són nou:

Taula 1. Nom, dimensions i referències dels aljubs de «tipus 1» de la Mola, Formentera

n.	Aljub	Venda	Dimensions exterioris aprox.	Fitxa CPCF ²	Referències
1	Gran del Monestir o d'en Talaies	Monestir	7,70 x 2,00 m	1.176	Marí, 1983: 459 Marí, 1994: 69 Serra, 2006: 108-109
2	d'en Jaume Costa, antigament dit d'en Geniscà	Monestir	7,10 x 2,50 m	1.191	Marí, 1983: 459 Marí, 1994: 71 Serra, 2006: 102
3	d'en Pujada de sa Palmera	Monestir	9,50 x 2,70 m	1.289	Marí, 1983: 67 Serra, 2006: 118
4	de Can Simonet	Monestir	6,80 x 2,30 m	1.286	Ferrer, 2014a-b
5	de Can Corda	Monestir	—	—	—
6	d'en Xiquet Baixero, antigament dit de la Placerança	Monestir	10,40 x 2,53 m (interior)	1.287	Marí, 1983: 459 Marí, 1994: 54 Serra, 2006: 122-123
7	d'en Xomeu Maians o d'en Roig	Talaiassa	10,70 x 3,00 m	1.015	Marí, 1983: 459 Marí, 1994: 140 Serra, 2006: 126-127
8	d'en Xomeu Sord	Talaiassa	10,80 x 2,50 m	1.192	Ferrer, 2014a-b
9	de Can Maians	Talaiassa	—	—	—
10	d'en Rita	Talaiassa	6,18 x 1,95 m (interior)	—	Marí, 1983: 459 Marí, 1994: 204 Serra, 2006: 96-97

2 Catàleg del Patrimoni Cultural de Formentera, elaborat l'any 2010 i coordinat per A. Ferrer Abárzuza.

11	d'en Tonet	Talaiassa	8,37 x 1,92 m (interior)	915	Ferrer, 2014a-b
12	de Ca sa Cubana	Talaiassa	—	—	—
13	?	Monestir	—	—	—
14	?	Monestir	(esfondrat)	—	—

Aquests aljubs formentersers que responen al tipus I de Serra (2006) coincideixen en les seves característiques tècniques amb els dels aljubs llucmajorers que J. Clar i C. Calviño (2009: 38) classifiquen de «volta descoberta» i descriuen així:

«El sistema constructiu d'aquesta tipologia consisteix a tenir els paraments que no sobresurten del nivell del terra. La seva base és de traça rectangular, excavada en el terreny fins a la fondària desitjada, normalment entre 4,00 i 7,00 metres, i les parets interiors del dipòsit estan revestides amb pedres lligades amb un morter de calç i argila fins al nivell del sòl, per tal d'impermeabilitzar-les i així conservar l'aigua recollida. En alguns, en el morter s'hi observen trossos de test (...) Pel que fa a l'esplèndida volta de mig canó, cal especificar que presenten un únic sistema: el construït amb peces posades de pla, col·locades una sobre l'altra adoptant la forma de ventall i abeurades amb morter de calç i fang, com per exemple la de l'aljub Blanc a sa Torre o la des Campet a s'Àguila.»

M. A. Carbonero (1992), en el seu treball sobre hidràulica tradicional mallorquina, tracta lògicament dels aljubs i en distingeix dos tipus bàsics: els de volta exterior i els de terrat. Agrupa els primers en quatre subtipus, el primer dels quals (A-1) inclou:

«...aljubs amb parets totalment subterrànies i coberta amb volta ampla, reforçada pel seu recolzament directe en la superfície del terreny. Es tracta d'una solució arquitectònica simple per a la volta del sostre; són aljubs que mostren una arcada oberta. No s'han trobat molts aljubs d'aquest tipus en sentit estricte... És freqüent, en canvi, trobar formes de transició en què s' aixequen les parets entorn del mig metre sobre el terreny i sobre elles es recolza la volta de mig punt de l'aljub.» (Carbonero, 1992: 74-78).

Respecte de les tècniques constructives, M. A. Carbonero (1992: 70) assegura que «a Mallorca s'han construït tradicionalment aljubs de pedra i morter de calç, tant pel que fa a les parets del dipòsit com al sostre. L'interior s'impermeabilitzava mitjançant una mescla de morter de calç i argila —trispol— o teules picades, material que li dona un característic color vermellós».

3.2. La cronologia

Establerta l'existència d'un tipus d'aljub que es documenta tant a Formentera com a diverses parts de Mallorca i, en especial, a Lluçmajor, cal entrar en la qüestió de

la cronologia.³ Ja hem vist que J. J. Serra anomena i distingeix un tipus «primitiu» d'aljubs i els considera els més antics. Concretament, en tractar de l'aljub Gran del Monestir, a la Mola, proposa que pot correspondre a l'època de la repoblació iniciada al segle XVII «o potser a una data anterior» (Serra, 2006: 108). M. A. Carbonero (1992: 81-82) adverteix de l'enorme dificultat per datar aquest tipus d'aljub a causa de la seva continuada utilització durant els segles, però proposa l'efectiva existència d'aljubs medievals:

«...és difícil esbrinar fins a quin punt es troben avui en dia aljubs andalusins front a altres de cristians del XIII i XIV, sobretot si es té present que s'han seguit utilitzant amb una certa continuïtat, la qual cosa dona lloc a una barreja constructiva difícilment desxifrable... malgrat això, alguns aljubs mostren unes característiques comunes que els diferencien de la resta i que podrien remuntar-se al XIII o XIV. Es tracta dels aljubs amb volta de mig punt i parets totalment o parcialment subterrànies.»

D'altra banda, i també coincidint amb Serra, Carbonero (1992: 82) conclou que els aljubs propis del segle XVIII són els que presenten la volta coberta per un terrat: «la volta no és exterior i es construeix amb blocs de marès. Normalment són de dimensions molt més grans i extremadament rectangulars. Van acompanyats d'un o dos colls superiors de cisterna». Es tracta del tipus que Clar i Calviño (2009: 37) anomenen «amb volta coberta» i les seves variants.

A banda de les seves característiques constructives, a Lluçmajor els autors citats criden l'atenció sobre la importància que té l'estudi del seu règim d'ús. Així, els aljubs del tipus més antic solen ser *empriuers*, és a dir, «l'adjectiu que s'aplica per indicar que hi ha un usdefruit sobre un aljub d'una possessió, del qual certes persones, generalment propietàries de possessions dels voltants, podien emprar l'aigua per a ús propi o per abeurar el bestiar» (Clar i Calviño, 2009: 57). No es tracta d'un ús públic sinó d'un ús compartit, col·lectiu, un dret reconegut a fer servir l'aigua d'un aljub la propietat del qual com a immoble és clara. Aquest dret implicava un deure com a contrapartida, consistent en l'obligació de participar en les tasques de manteniment de l'aljub.

A Formentera no s'ha recollit detalladament l'existència d'aquest tipus de règim d'ús, és a dir, l'existència d'aljubs sobre els quals diverses cases tenguessin dret d'ús, però sí que hi ha indicis suficients per establir que, en alguns casos, era així. Per exemple, sobre l'aljub d'en Xiquet Baixero, a la venda des Monestir de la Mola, hi tenien dret almenys can Xiquet Baixero i també can Ferrer. Sobre un altre aljub, un establiment emfiteutic de 1720, estipulava l'obligació de l'establiment d'«ajudar adobar el alxup Gran del Monastí rata per porció entre los que estan a la Mola» (AHEiF, Cúria, II, 1738-1, f. 3v; Marí, 1994: 69 i 137). En aquest cas, més que un dret d'ús restringit a unes cases, la clàusula indica que es tractava d'un aljub d'ús públic per als habitants de la Mola.

3 Tot i que la bibliografia és relativament abundant, a la qual cal sumar els catàlegs municipals de patrimoni, falta un inventari general d'aljubs a escala balear.

El 1733 les terres establertes a Bernat Tur *Calafat* incloïen «un aljub que se troba en dit lloch al dit patró Bernat Tur, y adobat que serà, donar-li camí per poder anar a aquell, sempre que siga a voluntat de sos germans» (Marí 1983: 376-377). El 1748 Carles Tur *Damià*, germà de Marc i de Francesc, net de Marc Ferrer, s'obligà a deixar usar l'aljub situat en la hisenda de can Ric: «Otrosí me obligo yo dicho Carlos Tur a dar a los posehedores de las tierras que por éste establezco el algibe o *aljub* que me corresponderá de la hacienda dicha “Can Ric”.» (Marí, 1983: 309). J. Marí (1994: 140) proposa identificar-lo amb l'aljub d'en Xomeu Maïans.

Tres dels quatre aljubs esmentats estan clarament identificats —el d'en Xiquet Baixero, abans anomenat de la Plaerança; l'aljub d'en Talaies, abans dit des Monestir, i el d'en Xomeu Maïans— i són del tipus I de Serra. No es pot descartar, però, que altres aljubs de tipus més modern fossin usats per més d'una família arran de pactes establerts en el moment de la seua construcció. Clarament, la qüestió dels aljubs *empruvers* de Lluçmajor orienta la recerca a Formentera en la direcció d'aclarir el règim d'ús dels aljubs, una qüestió que fins ara no s'havia pres en consideració.

A Formentera fa anys que l'historiador i canonge arxiver J. Marí Cardona, bon coneixedor de l'illa i conscient que la seva gent atribuïa a certs aljubs una gran antiguitat, va llançar la idea que concretament els aljubs de la Mola podien ser «del temps dels ermitans de Sant Agustí o posteriors», és a dir, del segle XIII en endavant (Marí, 1994: 20). La meua proposta (Ferrer, 2014 a i b) és que les famílies que varen fer arribar a Formentera els frares agustins aprofitaren una infraestructura ramadera anterior, d'època andalusina. La datació dels aljubs del tipus primitiu o de volta exterior, com s'ha explicat, la faig per via deductiva i basat en la certesa que els andalusins habitaven la Mola i hi tenien bestiar, que a la Mola no hi havia més aigua que la que plovia i en els documents que ens mostren l'existència d'aljubs abans del procés colonitzador de l'illa encetat al final del segle XVII.

A diferència del cas de Formentera, Lluçmajor compta amb les dades del *Liber aquarum forensium*, afortunadament transcrites per G. Terrassa al segle XVIII, ja que la font s'ha perdut. Elaborat el 1310 sobre dades de 1307, s'hi fa al·lusió a «aljubs sarraïnescos i basses antigues», que havien de ser adobats i tornats a bon ús (Terrassa i Talladas, 1934: 74-85). L'historiador de Lluçmajor, B. Font Obrador (1972: I, B, entre 208 i 209) va sistematitzar les dades del *Liber* en un quadre. Ell mateix aporta l'esment d'un *aljub* en un document de gener de 1235 —abans de la conquesta d'Eivissa i Formentera— ubicat a l'alqueria de Lluçmajor (Font, 1972: I, 88).

No cal res més per demostrar que els andalusins coneixien la tècnica de la recollida, l'emmagatzemament i la conservació d'aigua de pluja i que l'aplicaven, esmerçant-hi el corresponent esforç, allí on calia. Tota una altra qüestió, com s'ha vist, és identificar aquests aljubs entre els fets posteriorment i discernir les seves característiques originals de les múltiples reformes i reparacions de què de ben segur han estat objecte durant la seva llarga vida útil.

4. Aljubs i ramaderia

Els aljubs de Lluçmajor i de Formentera tenen paral·lels que han estat estudiats quant a morfologia, distribució, funcionalitat i cronologia. Els més estudiats són els d'Almeria (Cara-Rodríguez 1989a i b; Sánchez 1988; Gil Albarracín 1992: 218 i 238-246) i a altres zones ben delimitades del sud-est peninsular. Són indrets de característiques pluviomètriques i d'absència d'aigua subterrània comparables a Formentera i Lluçmajor (370-400 mm anuals). Els citats L. Cara Barrionuevo i J. M. Rodríguez han explicat la presència d'aljubs de grans dimensions, més de 20 m de llargària, com a elements fonamentals d'una xarxa de rutes de transhumància ramadera que daten entre el segle XII i el XIII, que és coherent amb la ubicació dels aljubs (Cara i Rodríguez, 1989b: 645).

Ara bé, també documenten aljubs de menors dimensions i capacitat construïts, diuen aquests autors, per a la ramaderia local. A La Alpujarra d'Almeria són dipòsits de 6 a 9 m de llarg per entre 2 i 3,5 m d'ample, que «corresponden a una ganadería local y mediocomarcal» (Cara i Rodríguez 1989b: 45).⁴ A Yecla, Múrcia, amb un règim pluviomètric d'uns 275 mm anuals, es troben aquest tipus de dipòsits d'emmagatzemament d'aigua. Un inventari dels aljubs d'aquella zona ha permès comptar-ne uns dos mil, dels quals només setze són dels anomenats *aljibes cimbrados*, és a dir, coberts de volta, considerats d'origen medieval. Es tracta d'aljubs de planta rectangular amb coberta de falsa volta de canó de mig punt, feta per aproximació de filades. Les seves dimensions van dels 4 o 6 m de llarg fins als 16 m, i tot i que n'hi ha un de 34 m, els més freqüents es troben entorn dels 10 m. L'amplada oscil·la entre els 2,5 m i els 8 m, i la més repetida és de 5 m (Ruiz-Azorín, 1989: 612-621).

Els exemples es poden multiplicar perquè la bibliografia és abundant però no és el lloc aquí per estendre'ns sobre el tema dels paral·lels, sobretot perquè les cronologies dels aljubs no sempre són clares. Sí que vull assenyalar, coherentment amb el títol d'aquest apartat, cap a la relació entre aljubs i ramaderia, una qüestió òbvia si es vol, però que ens posa davant de la necessitat d'entrar en el detall de la ramaderia, atès que els aljubs són l'expressió física, necessària al seu dia, de la pràctica d'aquella activitat. La relació d'aljubs i ramaderia ja l'esmenten Clar i Calviño (2009:37, 55-57), en concret pel que fa als ramats de les possessions i la seua transhumància cap a la serra (Valero, 1996). Certament, però sabem que aquesta ramaderia de magnituds importants és el fruit dels canvis operats en l'estructura de la propietat rural mallorquina, sobretot al segle xv (Jover, 1994). Així, aquesta opció per ramaderia hagué, necessàriament, de fer incrementar el cabal d'aigua disponible en forma de llocs d'abeurada, és a dir, de pous i d'aljubs.

4 «Como forma constructiva presentan los aljibes elementos comunes: un embalse o depósito, generalmente rectangular y subterráneo, una bóveda de medio cañón que le cubre y una entrada de agua. Una puerta extrema de acceso al interior. La balsa de decantación previa, permite la avenida de agua depurada, mientras que la limpieza y encalado anual, antes de las primeras lluvias, asegura su conservación» (Cara-Rodríguez 1989a: 44).

Fet i fet, el *Liber aquarum forentium* ens posa davant d'una concepció diferent de l'espai i de l'ocupació d'aquest espai. Aleshores —1310— ja es considerava necessari fer nous llocs on acumular aigua o cercar-ne de viva al subsol. És clar, per tant, que o bé hi havia més gent a començament del segle XIV que abans de la conquesta, o bé aquesta gent nova tenia en la reproducció de bestiar una opció productiva preferent. Més probablement les dues coses.

Si giram els ulls cap a Formentera, i concretament a la Mola, trobarem igualment que els aljubs considerats andalusins són actualment la minoria dels allí existents. L'augment de la població i del bestiar que mantenia va fer necessària l'excavació de nous dipòsits. Els aljubs i les cisternes dispersos de manera només aparentment desordenada pel camp són com fòssils que ens indiquen la magnitud d'aquest creixement.

5. Conclusió

La documentada dedicació ramadera dels frares agustins demostra l'existència de llocs d'abeurada a la Mola al segle XIII. Inexistent tot altre recurs hídric, aquestes abeurades havien de ser basses i aljubs. Coneguda l'activitat ramadera en època andalusina —aleshores feia només trenta anys— eren aljubs que els pobladors portats pels frares aprofitaren per crear la seva cabana ramadera a la Mola. Són els aljubs que no es mencionen expressament en els documents fins al segle XVII. Durant la colonització de Formentera que es produeix durant la primeria de segle XVIII, aquells dipòsits d'aigua varen tenir una gran importància i són constantment al·ludits en els documents d'establiment i divisió de terres. A Lluçmajor, on la documentació escrita és incomparablement més abundosa, especialment pels esments que conté el *Liber aquarum forentium*, aquests escrits proven l'existència d'aljubs andalusins, en qualificar-los directament com «aljubs sarraïnescos».

Els estudis sobre les característiques morfològiques dels aljubs de Formentera i de Mallorca coincideixen a assenyalar l'existència d'un tipus més antic que es pot situar cronològicament a l'època medieval i, més concretament, considerar-los part de la infraestructura hidràulica andalusina, una infraestructura directament relacionada amb les pràctiques ramaderes. El nombre d'aquests aljubs és relativament reduït si es compara amb la totalitat d'aljubs inventariats, és a dir, tots aquells que anomenam patrimoni etnològic, dins del qual hem de ser capaços de distingir cronologies.

La proposta, més que no una conclusió, és que una vegada identificades les restes físiques de la pràctica ramadera andalusina, s'han d'implementar els estudis aprofundits consistents en diferents accions:

- Aixecament de planimetries acurades.
- Estudi de les seues característiques constructives, de les àrees de captació d'aigua, dels seus pendents i materials, i tot plegat posat en relació amb la capacitat dels aljubs.
- Aplicació de sistemes de datació absoluta mitjançant els mètodes més adi-

ents: excavació arqueològica, anàlisi de morters, radiocarboni de restes orgàniques presents en els morters, etc.).

- Anàlisi de la ubicació geogràfica dels aljubs, la seua relació amb els jaciments arqueològics coneguts i camins, etc.

Tot plegat ha de proporcionar-nos coneixement sobre la societat pagesa i ramadera que va construir els aljubs i sobre els pagesos posteriors, que els utilitzaren i en feren de nous. Per posar un exemple no menor, l'estudi dels aljubs pot aportar dades sobre les magnituds màximes de població humana i de cabana ramadera, ja que no podia situar-se més amunt que la capacitat d'emmagatzematge d'aigua disponible. També s'ha de poder estimar, per exemple a la Mola de Formentera, on ja sabem que no hi havia altres fonts d'aigua, quin era el màxim de persones i animals que podien passar un estiu en aquell indret.

Naturalment, l'estudi de l'estrat, diguem-ne, andalusí del paisatge implica discernir-lo de la resta d'estrats i, per tant, estudiar-los també. Això proporciona coneixement no només sobre el que consider el meu interès primordial, sinó també respecte de les èpoques anteriors i posteriors, com crec que he demostrat per al cas de Formentera en plantejar la necessitat d'aclarir com es satisfia la necessitat d'aigua en cada època històrica (Ferrer, 2024).

D'altra banda, l'estudi d'aquests sistemes tradicionals de captació i conservació d'aigua proporciona una lliçó d'aprofitament d'un recurs que avui dia és més escàs que mai. Cap aquí van diverses iniciatives de la Unió Europea i les Nacions Unides que es podrien aprofitar a les Illes per recuperar el valor de la seua molt arrelada cultura d'aprofitament de l'aigua de pluja.

Annex gràfic

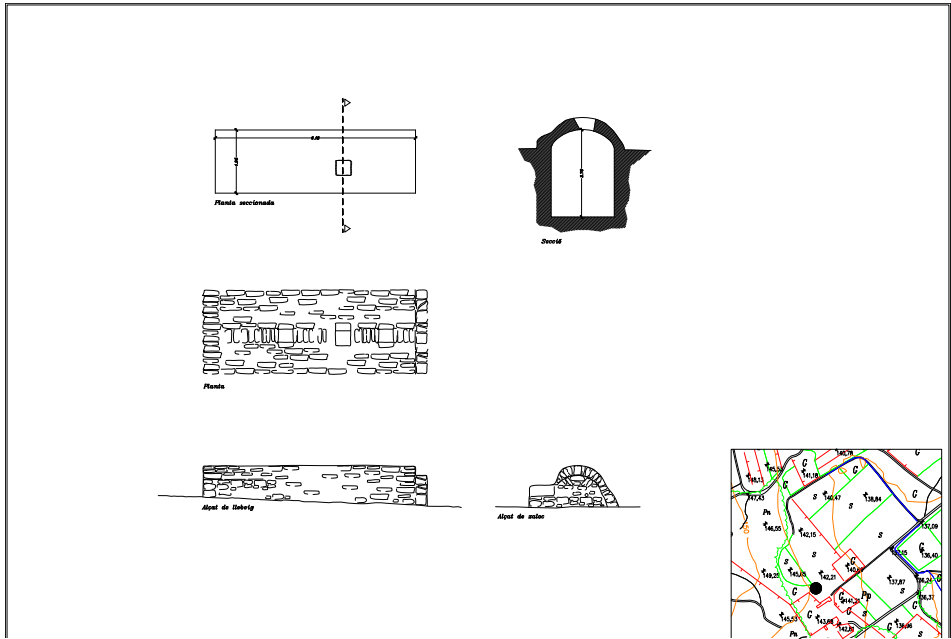
Imatge 1. Aljub d'en Rita, venda de sa Talaïassa, Formentera. És l'únic que no presenta capella i l'aigua s'extreu per la trapa original.

Imatge 2. Trapa de l'aljub d'en Rita, amb les semes produïdes pel frec de la corda de pouar l'aigua.

Imatge 3. Aljub d'en Rita. Condicionament del terreny circumdant per conduir l'aigua a l'aljub.

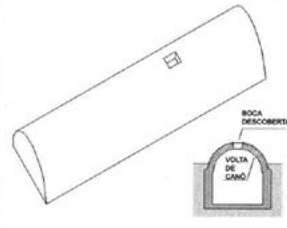
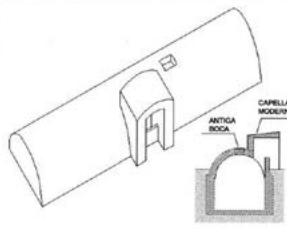
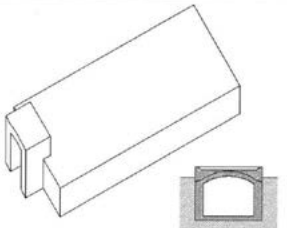
Imatge 4. Planimetria de l'aljub d'en Rita (Elaboració: Maribel Escandell Guasch).

Imatge 5. Aljub d'en Jaume Costa, venda des Monestir, Formentera. S'hi veu l'extradós de la volta, fet de pedra escairada.

Imatge 6. Aljub d'en Simonet, venda des Monestir, amb la volta que sobresurt poc del terreny circumdant.

FINAL SEGLE XVII-SEGLE XVIII. BOCA SENSE CAPELLA I VOLTA DE CANÓ DE MIG PUNT SOBRESORTINT. TIPUS LOCALITZAT ESPECIALMENT A LA MOLA, POSSIBLEMENT EL TIPUS HABITUAL A EIVISSA A COMENÇAMENT DEL SEGLE XVIII	ORIGINAL DE FINAL DEL SEGLE XVII-SEGLE XVIII. CAPELLA AFEGIDA EN EL XIX O XX. ADAPTACIÓ D'ALJUBS ANTICS A LA TIPOLOGIA USUAL DEL MOMENT	SEGLE XIX ENDAVANT. AMB BOCA COBERTA PER CAPELLA I VOLTA REMATADA PER TERRAT, TIPUS LOCALIZABLE A TOT FORMENTERA. TIPUS TIPOLÒGICAMENT ESTABILITZAT.
		

Imatge 7. Tipus bàsics d'aljubs de Formentera segons J. J. Serra Rodríguez (2006).

Imatge 8. Interior de l'aljub d'en Xomeu Maians, venda de sa Talaiassa, amb l'orifici d'entrada d'aigua i la trapa de la capella. Al centre de la volta es conserva, condemnada, la trapa original.

Imatge 9. Interior de l'aljub d'en Xiquet Baixero, venda des Monestir.

Imatge 10. Aljub d'en Xiquet Baixero, anomenat aljub de la Plaerança al segle XVIII.

Fonts d'arxiu

AHEiF (Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera), *Llibre de juraria de 1674-1675*.

AHEiF, Cúria, II, 1738-1, f. 3v.

ARV (Arxiu del Regne de València), P4346, notari Borja.

Bibliografia

Barceló, M., Carbonero, M. A., Martí, R., Rosselló-Bordoy, G. (1986). *Les aigües cercades. Els qanat(s) de l'illa de Mallorca*. Institut d'Estudis Balearics.

Bayart, P. (2004). La Mola. Dins *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (vol. 8, pp. 264-274). Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Universitat de les Illes Balears.

Cara Barrionuevo, L., Rodríguez López, J. M. (1989a). El ámbito económico del pastoralismo andalusí. Grandes aljibes ganaderos en la provincia de Almería. En *El agua en zonas áridas: arqueología e historia. I Coloquio de Historia y Medio Físico*. Vol. 2, pp. 633-649. Instituto de Estudios Almerienses.

Cara Barrionuevo, L., Rodríguez López, J. M. (1989b). El pastoralismo en al-Andalus. Aproximación arqueológica en el sureste peninsular. *Revista de Arqueología* (96), 40-48.

Carbonero Gamundí, M. A. (1992). *L'espai de l'aigua. Petita hidràulica tradicional a Mallorca*. Consell Insular de Mallorca.

Clar Montserrat, J. i Calviño Andreu, C. (2009). *El bé de l'aigua. Aljubs, basses i d'altres construccions hidràuliques de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor.

Colomar Roig, J. Ll. (2006). Geografia física. Dins V. Ferrer Mayans (ed.), *Formentera* (pp. 60-69). Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Obra Cultural Balear de Formentera.

Dozy, R. (1881). *Recherches sur l'Histoire et la Littérature de l'Espagne pendant le Moyen Âge*, vol. 2, (1era ed. 1849). E. J. Brill.

Escolano, G. (1610). *Decada primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*. Pedro Patricio Mey.

Ferrer Abárzuza, A. (2008). *L'Eivissa de Jaume I*. VIII Centenari del naixement del rei Jaume I, Govern de les Illes Balears, Consell d'Eivissa.

Ferrer Abárzuza, A. (2014a). Una infraestructura ramadera andalusí? Proposta d'adscripció cronològica dels aljubs de la Mola (Formentera, Illes Balears). En C. Sanchis-Ibor, G. Palau-Salvador, I. Mangue Alférez, L. P. Martínez-Sanmartín (eds), *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*, 301-317. <http://hdl.handle.net/10251/87933>.

Ferrer Abárzuza, A. (2014b). Un patrimoni hidràulic andalusí: els aljubs de la Mola de Formentera. En C. Ferrando, B. Costa, *In Amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández* (pp. 239-258). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 72.

Ferrer Abárzuza, A. (2019). Època andalusina: Yābisa i Faramantira. Dins Ll. Ferrer (ed.), *Història d'Eivissa i Formentera. Des de la prehistòria fins al turisme de masses*, pp. 161-183. Balàfia Postals.

- Ferrer Abárzuza, A. (2022). Formentera abans de Marc Ferrer. *Formentera*, (10), 49-85.
- Ferrer Abárzuza, A. (2024). «Les basses i cocons, reserves d'aigua històriques a Formentera», *Miranda*, núm. 4, pp. 12-19.
- Ferrer Abárzuza, A. (2025). El senyoriu insular d'un cavaller valencià del segle xv: Joan de Vallterra i Formentera. Colonització i despoblament d'una illa extrema, *e-Wali*.
- Ferrer i Mayans, V. i Ribes i Marí, E. (2023). *La toponímia de Formentera*. Col·lecció L'Estralla, núm. 12. Societat d'Onomàstica.
- Font Obrador, B. (1972). *Historia de Lluçmajor*, vol. I. Gráficas Miramar.
- Gil Albarracín, A. (1992). *Arquitectura y tecnología popular en Almería*. Editora GBG.
- Guasch Ribas, X. (2006): Geologia. En V. Ferrer Mayans (ed.), *Formentera* (pp. 16 28). Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Obra Cultural Balear de Formentera.
- Haedo, D. (1929). *Topografía e historia general de Argel por el maestro fray Diego de Haedo*, 3 vols. Sociedad de Bibliófilos Españoles, (1ª ed. 1612).
- Jover i Abellà G. (1994). La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyoria. Mallorca, segles XIV-XVI. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (5), 81-99. <https://raco.cat/index.php/ButlletiSCEH/article/view/264271>.
- Juan Castelló, J. (1996). *Veronés. De Bello Maioricano. La guerra de Mallorca*. Bosch.
- Kirchner, H. (2002). *La ceràmica de Yàbisa. Catàleg i estudi dels fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 49.
- López Estrada, F. (1999). *Ruy González de Clavijo. Embajada a Tamorlán*. Clásicos Castalia.
- Macabich, I. (1967). *Historia de Ibiza*, 4 vols. Ediciones Daédalus.
- Marí Cardona, J. (1976). *La conquista catalana de 1235*. Institut d'Estudis Eivissencs, Patronato José María Quadrado.
- Marí Cardona, J. (1983). *Formentera*. Institut d'Estudis Eivissencs.
- Marí Cardona J. (1994). *Formentera. Documentació i paisatges*. Institut d'Estudis Eivissencs.
- Martínez Enamorado, V. (2020). *Piedras escritas. Inscripciones árabes de las Pitiusas*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 79.
- Mascaró Pasarius, J. (1971). Antiguos depósitos de agua de Baleares: contribución al conocimiento de la captación y conservación de agua en los poblados y cuevas de habitación prehistóricos. *XI Congreso Nacional de Arqueología* (pp. 363-374). Saragossa: Secretaría General de los Congresos Arqueológicos Nacionales, Universidad de Zaragoza.
- Retamero, F. (1995). *Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 34.
- Ribes i Marí, E. (2009). *Toponímia i dialecte a Eivissa i Formentera. El paper dels topònims en la recerca dialectal: l'exemple de la costa pitiüsa* (tesi doctoral). Universitat de València.
- Rosselló Vaquer, R. (1981). Notes històriques sobre Formentera. *Estudis Baleàrics*, (11), 237-247.

- Ruiz Molina, L., Azorín Cantó, M. (1989). Aljibes cimbrados en el área de Yecla (Murcia). Notas para el estudio de la ganadería trashumante en el NE de la región de Murcia. Siglos XII al XIX. En *El agua en zonas áridas: arqueología e historia. I Coloquio de Historia y Medio Físico*, vol. 2, pp. 609-630. Instituto de Estudios Almerienses.
- Sánchez Navarro, J. (2024). La molera de s'Estufador – s'Amarador des Llinç de Formentera. Síntesi de les investigacions a les Illes Balears. *Formentera*, (12), 109-139.
- Sánchez Sedano, M. P. (1988). *Arquitectura musulmana en la provincia de Almería*. Diputación Provincial de Almería.
- Serra Rodríguez, J. J. (2006). *Inventari del patrimoni hidràulic de les Pitiüses. Inventari dels pous del municipi d'Eivissa i dels pous, aljubs i cisternes de Formentera*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- Terrassa, G., Talladas, F. (1934). *Historia o Crónica Relación de la Ilustre y Fiel Villa de Lluchmayor escrita en 1770 y completada en 1811*. Sociedad Arqueológica Luliana.
- Torres Peters, F. X. (2005). Nous documents envers l'antic monestir de Santa Maria de la Mola i la història medieval de Formentera. *Eivissa*, (42-43), 30-41.
- Valero Martí, G. (1996). Notes sobre la transhumància a Mallorca: el camí de muntanya de la Torre de Llucmajor al Teix, (pp. 241-250). *I Jornades d'Estudis Locals a Marratxí*. Ajuntament de Marratxí.

DIARIS, REVISTES I PAPERS DE TOMÀS MONSERRAT, EL CAPELLÀ DES RAFALET

Maties Garcias Salvà

Aquest treball és la presentació d'una relació de publicacions periòdiques i d'algun altre material imprès, procedent del domicili del reverend Tomàs Monserrat Ginard. La casa on va viure Mn. Tomàs Monserrat avui dia forma part del Centre Internacional de Fotografia Toni Catany, després de la reforma arquitectònica que va unir els dos immobles contigus: la casa familiar de Toni Catany, al número 2 de l'antic carrer de Purgatori, i la de Tomàs Monserrat, situada al carrer del Convent número 31, de Lluçmajor.

Els diaris, els setmanaris, les revistes i els fulls solts dels segles XIX i XX que constitueixen el centre d'aquest treball, segons sembla, s'haurien perdut irremissiblement en els moments de compravenda i mudança d'elements mobles procedents de la casa de Tomàs Monserrat.

1. Retorn dels documents al Centre Internacional de Fotografia Toni Catany (CIFTC)

Ara que ja està plenament en marxa el Centre Internacional de Fotografia Toni Catany, amb una important activitat cultural en funcionament que inclou exposicions, mostres, debats, projeccions i altres esdeveniments i propostes, i que, a més a més, està situat en unes instal·lacions que compten amb un important arxiu fotogràfic i documental, tots aquests materials que avui comentarem tornaran a la casa d'on procedeixen perquè els responsables del Centre els puguin catalogar i conservar adequadament. Així es contribuirà a perpetuar la memòria de Tomàs Monserrat.

2. Aspectes biogràfics

Tomàs Monserrat Ginard (1873-1944) va ser prevere de la diòcesi de Mallorca i va exercir de vicari a s'Arenal (1909-1925) i a Lluçmajor. També va exercir de mestre de l'escola catòlica llucmajorera anomenada del Pòsit de Nova Creació. Com a docent sovint ha estat recordat per la fabricació de mapes de Mallorca i de la Península en els quals es representaven els corrents fluvials i els relleus orogràfics principals; avui dia, a casa d'antics alumnes seus, encara es conserven exemplars d'aquests mapes de guix penjats a les parets.

Un altre caire destacat de Tomàs Monserrat va ser la seva dedicació primerenca a la fotografia. Les plaques que va rescatar i editar el mateix Toni Catany, amb retrats de joves i al·lotes, de grups de sabaters i sabateres, de gent del camp i de famílies del poble, en dona testimoni a través del llibre *Tomàs Monserrat, retratista d'un poble*.

Home obert al coneixement i als avenços tècnics, Monserrat també va experimentar amb aparells reproductors de la veu humana, tot i que no se n'han conservat mostres de qualitat.

3. Els documents

Els papers esgrogueïts —i alguns més mal conservats que els altres— formen un conjunt de 107 elements. El document més antic és un exemplar de 1877 de *La Voz de la Verdad. Revista Católica, Científica, Literaria y Artística* (València, 20-02-1877), en el qual es publica un article del publicista Damián Isern Marcó (1852-1914), autor ideològicament inscrit en els precedents de la Generació del 98 espanyola i fill il·lustre de Lluçmajor per mor de la seva ascendència familiar.

El més modern dels documents conservats és un exemplar de *Correo de Mallorca*, amb data de 24-12-1941. D'exemplars d'aquest diari d'inspiració catòlica n'hi ha uns quants exemplars d'anys diferents: 1911, 1912 i 1941.

No podem saber si aquests documents que avui presentem varen ser lectures habituals i més o menys profundes de Tomàs Monserrat, i per tant ignoram si l'ajudaren a conformar els seus coneixements, les seves opinions i la seva particular visió del món.

Les va llegir a fons, totes aquestes publicacions? No ho sabem del cert, però el simple fet que els papers en qüestió s'hagin trobat a ca seva i que s'hi hagin conservat gairebé intactes durant molts d'anys sense haver estat destruïts —ni tan sols per les seves hereves, les nebodes que després de mort habitaren la mateixa casa que l'oncle capellà—, ens fa pensar que eren publicacions d'una certa importància per a Tomàs Monserrat.

De fet, basta fer un cop d'ull al conjunt de publicacions que ressenyam per detectar-hi unes clares connexions amb els interessos intel·lectuals que varen caracteritzar la biografia de Tomàs Monserrat.

Com és lògic en el cas i a la casa d'un sacerdot, entre les publicacions conservades hi ha una majoria de capçaleres d'inspiració catòlica, fins i tot n'hi ha algunes de tendència integrista, com el *Siglo Futuro* (1900), la mallorquina *El Áncora* (1887) i *La Aurora* (1912). Hi ha exemplars d'*El Áncora. Diario Católico Popular de las Baleares*, que arriben al domicili del carrer del Convent a nom de Bartomeu Monserrat, manuscrit devora la capçalera.

També hi ha els diaris d'informació general, fets segons els patrons periodístics de l'època. El més destacat és el *Correo de Mallorca. Periódico católico*, del qual es conserven fins a dotze exemplars d'anys diferents i allunyats entre si: de 1911, 1912 i 1941. També s'hi compta un exemplar de la *Última Hora* (1905), de Palma.

D'altres publicacions són revistes de caràcter divulgatiu que permetien acostar als lectors curiositats o innovacions científiques i tècniques o experiències del món més allunyat, la qual cosa era una eina molt important per obrir horitzons mentals més enllà de la vida local. És el cas de *La Ilustración Española* (1881) i *Alrededores del Mundo* (1909).

Hi són presents periòdics econòmics com *El Fomento Industrial* (1895) o *Diario del Comercio* (1907), i publicacions que volen incidir en la formació dels obrers des del punt de vista de l'Església, com *La Lectura Popular* (1899), editada a Oriola.

No hi falta qualche revista d'humor, com el setmanari satíric en català *Cu-cut* (1907) o la publicació en castellà *El Pêl-Mêle. Semanario Festivo Parisiense* (1903 i 1904), en realitat dirigida a D. Juan Boscana, segons el nom que duu manuscrit a la pàgina 1. De to costumista és *Sa Llonja. Setmanari Mallorquí* (1908).

La Veu de Catalunya (1901 i 1907), el diari catalanista de la Lliga, hi és present amb exemplars que duen manuscrit qui n'era el destinatari: el convent dels franciscans. Per raons que desconeixem els exemplars d'aquest diari que rebien els frares franciscans de Lluçmajor varen anar a parar a la casa de Tomàs Monserrat. Es veu que els franciscans devien estar interessats en les idees del catalanisme conservador.

Hi ha fets d'actualitat reflectits en els periòdics conservats que devien interessar Tomàs Monserrat, especialment quan es produïa algun fet de transcendència com era la mort de diferents polítics espanyols. Així, trobam que el *Diario Universal*, de Madrid (1903), informa de la mort de Sagasta, que havia estat president del Consell de Ministres, i *Los Sucesos* (1909) se centra en la mort per atemptat de José Canalejas, també president del Consell de Ministres. Per la seva banda, *La Gaceta de Mallorca* tracta de la Setmana Tràgica de Barcelona (1909).

Hi ha periòdics que són furibundament antilerrouxistes, com *El Social. Semanario Popular Ilustrado* (1909 i 1912), i el que es titula *La Prensa de Madrid* (1903) du el lema *Por la unión de los republicanos*.

Com a exemples de premsa local, hi trobam el setmanari *Heraldo de Lluçmajor* (1916, 1917 i 1921) i *El Felanigense* (1909).

A part del que són pròpiament periòdics d'informació de divulgació o d'opinió, el conjunt de papers que analitzam també conté fulls amb discursos d'Antoni Maura en el Congrés, un fullet sobre la història de les muralles de Palma i un sobre productes de la Sociedad Farmacéutica Española, a més d'un altre de publicitat d'un curs preparatori de ciències per a l'ensenyament universitari a càrrec del professor Jaime Alorda Sampol.

4. Una antologia

4.1. Polèmiques

És significatiu (o si més no curiós) que Tomàs Monserrat conservàs periòdics on surten textos com aquests que ara reproduïrem. Potser això demostra que li interessava conservar aquests textos polèmics, en discrepàs o no.

A *La Aurora*, Mossèn A. M. Alcover hi escrivia amb el pseudònim d'En Revenjoli. El filòleg contínuament hi posa de manifest el seu esperit polemista. Es veu ben a les clares en un article denominat «Solapa», en el qual Alcover manifesta les seves intencions:

Solapa. N'haurem de donar una an es grans brèndoles d'anticlericals, per que ara que fa fred, vagen una mica calents de costelles, ja que d'oreya hi van sempre com a gats apostòlics que son, afectats d'alsar es colso i de ferse ruesan es clotell pegant tímboles de mal suc, suc d'en Barrufet, pesta pura. Vaja, idò si'ls ajustam una bona «solapa», que massa n'afreturen. (03-02-1912).

Un dels que reben els impropèris d'Alcover és Joan Monserrat Parets, al qual qualifica de «socialistetxo republicanot llucmajorenc, inimic de Cristo i desjectador desenfreit de la moral catòlica» (20-01-1912).

I a la pàgina 3 hi llegim l'article «Més ventays an en Joan Monserrat de Lluchmajor», al qual retreu que es baralli amb Bartomeu [sic, per Francesc] Mulet i no amb ell. Escriu Alcover: «Fa prop de dos mesos que li donam caluixos i ventays més que no'n vol, i allà el tenim sensa badar boca. Això no li ha de valer per que el deixem de banda».

Alcover defensa els carlins (el comte d'Espanya, Zumalacárregui, Cabrera) que J. Monserrat havia criticat.

4.2. El tren elèctric

A *Heraldo de Llucmajor* (08-10-1921), època en què Tomàs Moserrat era vicari de s'Arenal, s'hi parla del tramvia elèctric d'aquella zona costanera, projectat per Gabriel Roca amb un pressupost de 800 mil pessetes. En l'article es posa en qüestió l'interès dels palmesans pel projecte, ja que des de Ciutat parteix un tramvia cap a s'Arenal, i segons l'article: «Únicamente los lluchmayorenses y los propietarios del Arenal han de tener interés por la construcción de la nueva vía».

Llucmajor, aleshores, ja disposa de servei de tren amb Palma, però és qualificat de deficitari i, a més, es considera que la carretera amb la capital està en males condicions: «La carretera, casi intransitable la mayor parte del año».

Hi ha esperances que «la próspera villa de Campos» hi ajudi econòmicament i es valora aquesta aportació com a necessària, ja que «sesenta mil duros es una cifra respetable».

La conclusió sobre aquesta nova eina de comunicació que podria ser el tren elèctric esdevé profètica sobre el que passarà a Mallorca, sense tren i tot: «El tren eléctrico ha de convertir Mallorca en una sola Ciudad en que cada pueblo no será más que una barriada».

Coses com aquestes devia llegir, dins ca seva, el capellà des Rafalet, Tomàs Monserrat Ginard.

Annex. Relació de publicacions trobades

Capçalera	Lloc d'edició	Data
La Voz de la Verdad. Revista Católica Científica Literaria Artística	València	20-02-1877
Revista Popular. Semanario Ilustrado	Barcelona	1877
El Áncora. Diario Católico Popular de las Baleares	Palma	? 16-11-87, 11-08-97*, 12-08-97*, 13-08-97*, 01-03-98*, 02-06-98, 18-04-99, 02-06-99, 21-06-99, 30-06-99, -10-98, 02-11-99, 15-02-00, 18-05-00, 09-08-00, 21-11-00 (*Sense obrir)
La Ilustración Española / católica	Madrid	1891
La Esperanza. Revista Católica Semanal Ilustrada	Palma	1892
El Fomento Industrial y Mercantil	València	1895
Mallorca Dominical. Revista bilingüe. Patria Fides Labor Virtus	Palma	1898
La Lectura Popular. Publicación quincenal dedicada a las clases trabajadoras	Oriola	1899

El Siglo Futuro	Madrid	1900
La Veu de Catalunya	Barcelona	1901, 1907. Destinatari: convent de Lluçmajor
Los Principios	Còrdova	1902
La Prensa de Madrid	Madrid	1903
El Pêle-Mêle		1903
Diario Universal	Madrid	1903
La Señal de la Victoria	València	1904
Diario de Mallorca	Palma	1904
Última Hora	Palma	1905
La Lealtad Federada	Madrid	1906
Sa Llonja. Setmanari Mallorquí	Palma	1906
La Tarde, Diario Independiente de Noticias y Avisos	Palma	1907
El Universo	Madrid	1907
Cu-cut	Barcelona	1907
El Bien Público	Maó	1907
Diario del Comercio Mercantil, Industrial, Agrícola y de Avisos	Barcelona	1907
La Voz del Norte. Periódico Pan-Americano	Nova York	1907 Destinatari: Jaime Romaguera
La Aurora	Manacor	1907, 1911, 1912
Correo de Mallorca	Palma	1911, 1912, 1941
Gaceta de Mallorca	Palma	1908, 1909
El Social. Semanario Popular Ilustrado	Barcelona	1909, 1912
El Felanitense	Felanitx	1909
Alrededor del Mundo	Madrid	1909
El Iris de la Paz. Semanario Religioso Ilustrado	Madrid	1911, 1913
Heraldo de Lluçmajor	Lluçmajor	1916, 1917, 1921

EL SANT OFICI DE LA INQUISICIÓ CONTRA EL LLUCMAJORER BARTOLOMÉ TOMÁS, PER SOL·LICITANT, 1815

Juan María González de la Rosa

Resum

En aquest treball s'analitza l'al·legació fiscal del procés de fe de Bartolomé Tomás, prevere, originari de Lluçmajor, seguit en el Tribunal de la Inquisició de Mallorca, per sol·licitant, l'any 1815. Mitjançant tota la informació recaptada del seu procés i la seva història de vida, s'examina el funcionament del Tribunal del Sant Ofici de la Inquisició en la persecució del delictes de sol·licitació i la seva contribució a la imposició de la disciplina entre els clergues. A més, veurem com se l'acusa de practicar altres delictes propis contra els dogmes de fe, les veritats de l'Església i la lectura i possessió dels coneguts com a llibres prohibits. La persecució del delictes de sol·licitació pretenia jutjar i castigar el que es considerava teòricament com a heretgia, però en la pràctica va ser un mitjà per imposar disciplina, entesa com la reforma dels costums i el compliment de la funció del dogma moral establert per l'Església. Els processos i les seves corresponents sentències variaven en funció de les característiques i circumstàncies de l'acusat, tot i que l'objectiu principal del Tribunal era transmetre el missatge ben clar del que no es podia fer i del que es considerava correcte que s'esperava de la comunitat.

1. Introducció

La hipòtesi d'aquest treball fou la curiositat per esbrinar si algun religiós del municipi de Lluçmajor fou processat pel Tribunal de la Santa Inquisició per cometre algun delictes perseguït a l'època que entrés, per tant, dins els coneguts com a delictes dels religiosos. La necessitat d'obrir aquesta investigació és l'estudi de la figura de Bartolomé Tomás a través de tota la informació recaptada fins aleshores, a la vegada que intentem donar una resposta el més completa possible mitjançant la recerca de tota la informació que ens ajudi a entendre més la seva figura analitzant les seves causes i el delictes de sol·licitació a Mallorca durant els segles XIX.

La figura de Bartolomé Tomás constitueix un important exemple per entendre la persecució i el procés judicial contra el delictes de sol·licitació i altres causes per part del Tribunal de la Inquisició a Mallorca durant el segle XIX. A més, a través de la seva figura, s'evidencia que els religiosos tampoc estaven exclosos de cometre delictes ni de ser perseguïts i jutjats pel tribunal religiós. Mitjançant aquesta investigació es pretén perseguir uns objectius ben clars i diferenciats.

Els objectius de la comunicació són, primerament, analitzar l'al·legació fiscal del procés de fe de la figura de Bartolomé Tomás, un home d'aquest municipi processat

pel Tribunal de la Inquisició de Mallorca per abusar de diferents dones aprofitant la seva posició com a religiós durant la confessió, així com altres causes diferents. Un altre objectiu important és utilitzar la seva figura per analitzar el delictes de sol·licitació en el context general de l'època.

El document està estructurat de la manera següent: Primerament, es realitza una introducció en què es plantegen la hipòtesi, els objectius del treball, així com la necessitat i els motius de la investigació dins el seu context històric. Seguidament, s'explica de manera resumida el funcionament de la Inquisició a Mallorca. A continuació, es parla dels principals delictes perseguits pel tribunal de l'illa i s'analitza principalment el delictes dels religiosos, emfatitzant en el de la sol·licitació. Seguidament, s'analitza de manera breu i resumida el recorregut de Bartolomé Tomás mitjançant l'anàlisi i la interpretació del seu procés delictiu a través de seva al·legació fiscal. Finalment, un apartat de conclusions i les referències emprades tanquen el document.

2. La Inquisició a Mallorca

La Inquisició es va establir a Mallorca l'any 1488, en el context de la implantació del Tribunal del Sant Ofici en els territoris dels Reis Catòlics. Va ser una institució creada amb l'objectiu de perseguir l'heretgia i garantir l'ortodòxia catòlica, un tribunal que va estar actiu fins a principis del segle XIX.

La seva presència a l'illa es va caracteritzar per una intensa persecució religiosa i social, que va causar un fort impacte en la societat mallorquina. Per això mateix, podríem diferenciar quatre grans etapes pel que fa a la dinàmica i l'evolució de la Inquisició a les illes (Picazo, 2022). Cal dir, però, que el tribunal insular, malgrat les seves diferències i les seves peculiaritats regionals, va seguir l'evolució processal ordinària del Sant Ofici en l'estructura general de tota la monarquia als territoris nacionals i europeus.

La primera etapa, que va des del seu origen l'any 1488 fins al 1550, són els començaments i la implantació de la institució. La repressió contra els judaïtzants protagonitzarà el principal objectiu d'aquesta primera etapa. A més, es publicaran edictes de gràcia amb un doble objectiu: l'eliminació violenta de tots aquells que anaven en contra de les normes religioses i socials imperants i l'obtenció de beneficis econòmics mitjançant les multes.

Entre 1550 i 1670 tenim la segona etapa, amb importants canvis en la manera de perseguir i reprimir i, sobretot, el grup objecte d'aquesta repressió. Els judaïtzants van deixar lloc a la persecució dels renegats musulmans. Aquesta repressió fou condicionada per la defensa de la religió i pel context del permanent perill barbaresc i turc a les costes de les illes, amb les tasques de fortificació i defensa de les illes per importants atacs corsaris. Foren perseguits els captius del nord d'Àfrica que retornaren després d'un temps allà i altres que havien adoptat la religió musulmana.

La tercera etapa s'inicia a partir de 1677 i arriba fins al 1700, una època que torna a ser clau per la repressió i persecució contra els judaïtzants. Aquest canvi es produí per diferents causes, entre les quals destaquen els nous càrrecs en l'estructura del Tribunal, la fi d'una certa política de permissivitat religiosa i la greu crisi econòmica existent al Tribunal, circumstància que facilità moltes penes de confiscacions de béns caps als jueus i el seus descendents xuetes. El segle XVIII protagonitza la darrera etapa del Tribunal a les illes, amb una doble repressió: política i religiosa. Amb referència a la religiosa, trobem la persecució contra els calvinistes i els luterans que procedien d'altres indrets de fora de l'illa. Pel que fa a la persecució política, hi ha els que anaven contra les idees imperants del moment, defensors de les noves idees que venien de la Il·lustració francesa amb la tinença d'obres considerades prohibides d'alguns autors francesos com Montesquieu, Voltaire, Diderot o Rousseau.

A finals del segle XVII, marc cronològic de la nostra investigació, el Tribunal de la Inquisició a Mallorca va viure un dels seus períodes més actius i significatius, especialment pel que fa a la persecució dels xuetes, un grup format pels descendents de jueus conversos. Aquest segle va estar marcat per la consolidació del poder inquisitorial i per una onada de processos religiosos que van tenir un impacte profund i durador en la societat mallorquina. La Inquisició mallorquina es va centrar principalment a perseguir aquells conversos sospitosos de mantenir pràctiques judaïtzants en secret. Aquesta preocupació es basava en la desconfiança persistent cap als conversos, que no desapareixia malgrat la seva integració formal en la comunitat catòlica. En un context de reforçament de l'ortodòxia religiosa, el Tribunal va intensificar la vigilància i la repressió, organitzant nombrosos judicis i actes de fe per castigar i escarmentar qualsevol desviació de la fe oficial. Els xuetes van ser objecte de denúncies freqüents, moltes d'elles basades en proves febles o en acusacions motivades per disputes personals o interessos econòmics.

Un dels moments més emblemàtics del segle XVII va ser l'acte de fe de 1691, un esdeveniment de gran magnitud que va tenir lloc en un context de tensió social i religiosa creixent. En aquest acte de fe, 37 persones van ser condemnades per judaïtzar, de les quals 3 van ser cremades vives i 34 cremades en efígie (en absència, ja que havien mort o fugit). Aquestes execucions públiques no només buscaven castigar els acusats, sinó també enviar un missatge de control i terror a tota la població. L'impacte d'aquest esdeveniment va ser immens, ja que va reforçar l'estigmatització dels xuetes, que van ser identificats de manera persistent amb les acusacions de judaïtzar, fins i tot en generacions posteriors.

Pel que fa al funcionament intern, el Tribunal de la Inquisició a Mallorca durant aquest segle va utilitzar mètodes rigorosos per investigar i processar els sospitosos. Les denúncies sovint provenien de veïns o coneguts, i els acusats eren sotmesos a llargues detencions i interrogatoris, que podien incloure tortures per extreure confessions. Els processos eren extensos i formalitzats, amb la partici-

pació d'inquisidors, notaris i altres agents del Tribunal. Les penes variaven des de la confiscació de béns i les penes públiques de vergonya fins a la mort a la foguera en els casos considerats més greus. A més de les implicacions religioses, el Tribunal de la Inquisició va tenir un paper econòmic i social important. La confiscació de béns dels acusats proporcionava recursos al Tribunal i, sovint, suposava un incentiu per a les denúncies. Alhora, la persecució dels xuetes va consolidar un sistema de segregació social a Mallorca, on aquest grup es va veure marginat no només per motius religiosos, sinó també per qüestions econòmiques i polítiques.

Amb el temps, la influència de la Inquisició va començar a declinar, especialment durant el segle XVIII. En aquesta època, les idees de la Il·lustració van guanyar força i van posar en qüestió la legitimitat d'institucions com el Tribunal del Sant Ofici. Això es va fer especialment evident durant el regnat de Carles III, que va promoure reformes que van limitar el poder de la Inquisició. Finalment, aquesta va ser abolida l'any 1820, durant el Trienni Liberal, fet que va posar fi a una època marcada per la intolerància i la repressió religiosa.

El llegat de la Inquisició a Mallorca és avui dia recordat com un dels episodis més foscos de la història de l'illa. La por, la intolerància i la segregació social que va generar van deixar una empremta difícil d'esborrar. Alhora, el record d'aquest període també posa en relleu la capacitat de resistència i la importància de la diversitat en la construcció de la identitat cultural mallorquina. Segons Picazo (2022) i Colom (2023), els principals delictes perseguits i jutjats per part del Tribunal de les illes corresponen als següents: judaïtzants, conversos musulmans, fetilleria, proposicions errònies, protestants (luterans i calvinistes), sol·licitants, renegats, posseïdors de llibres considerats prohibits i casos contra la moral i els bons costums.

Pel que fa a la dinàmica del procés inquisitorial, cal diferenciar dues parts: els judicis i els posteriors actes de fe. Els judicis sempre estaven regulats per unes regles fixes, tant pel que fa a l'estructura de la investigació i les declaracions com per les funcions del personal inquisitorial responsable. Resumidament, els passos que sempre es repetien eren els següents: en primer lloc, s'identificava l'acusat amb les seves dades personals; en segon lloc, es feia la relació de testimonis que declaraven; seguidament, s'exposaven de manera breu els motius de l'acusació; a continuació, es feia la deposició dels testimonis i es passava al procés de redacció dels càrrecs elaborats per la fiscalia; posteriorment, s'iniciaven les audiències de l'acusat. Després de les audiències, amb tota la informació obtinguda es presentava l'escrit final de la fiscalia i les peticions de pena. Després s'iniciava la publicació dels testimonis amb les corresponents respostes de l'acusat. Un cop tot això recollit, es presentaven els escrits i les proves finals de la defensa, s'elaborava la petició de la pena a càrrec de la fiscalia i la corresponent sentència inquisitorial. Per acabar, s'enviava a la Suprema de Madrid, on es confirmava, modificava o negava.

Els actes de fe, per la seva banda, eren actes de gran solemnitat i caràcter festiu en què s'executaven públicament les penes a les quals havia estat condemnat l'acusat. No hem d'oblidar, però, que el fi darrer del Tribunal era la conversió i la reconciliació de la persona jutjada de nou amb l'Església. Era una cerimònia molt important i a la vegada temuda pels reus per la seva pèrdua d'honor davant la societat, en la qual la pedagogia de la por era la protagonista de l'acte. Els actes, com la majoria dels aspectes del Tribunal, eren sempre molt fixos i reglamentats.

Resumidament, el Tribunal informava les autoritats civils i religioses sobre el dia i el lloc de l'acte. Posteriorment, es feia la propaganda oficial. Seguidament, es preparava completament l'espai amb tot el necessari per dur a terme l'acte: un cadafal, bancs, tribuna i tots els elements per als rituals dels actes. Després de l'anunci oficial el dia de l'acte, una comitiva començava la processó amb aquest ordre: personal inquisitorial, condemnats i estament religiós. Quan arribaven al lloc de l'acte, es llegia el sermó, les sentències i molt sovint se celebrava una missa per a l'ocasió. Picazo (2023) apunta tres interessants observacions sobre aquests esdeveniments: l'obligatòria participació dels membres inquisitorials i les autoritats, la diferent procedència del públic assistent i les poquíssimes execucions a mort que es duïen a terme, ja que eren les autoritats civils i no les inquisitorials les encarregades de l'execució.

3. Els delictes dels religiosos

Dins dels delictes perseguits per la Inquisició trobem els delictes propis dels religiosos. Aquests delictes eren comesos pels membres dels ordes religiosos així com pels del clergat. Els principals tipus eren els següents: la sol·licitació, la falsa celebració i el matrimoni entre religiosos. Quant al primer, el delicte de sol·licitació, un dels principals esforços del Tribunal va estar dirigit a reforçar la moral dels religiosos, especialment dels confessors, la qual cosa es va accentuar a partir del Concili de Trento.

Amb l'expressió *sol·licitants en confessió* o, més pròpiament, *solicitatio ad turpia*, s'inclouen les paraules, actes o gestos que, per part del confessor, tenen com a finalitat la provocació, incitació o seducció del penitent, amb la condició que aquestes accions es realitzin durant la confessió, immediatament abans o després d'aquesta, o bé quan fingeix estar confessant, encara que de fet no sigui així. És a dir, podem considerar sol·licitació tota incitació sexual que el confessor ha fet al fidel i té alguna relació espaciotemporal amb el sagrament de la penitència. Segons Sarrión Mora (2010), la sol·licitació va aparèixer com a delicte punible pel Tribunal del Sant Ofici en la segona meitat del segle XVI i va continuar com a tal fins a l'extinció de la Inquisició a principis del segle XIX, segons Sarrión Mora (2010).

És important indicar que l'aproximació de l'home a la dona, en l'època que ens ocupa, era summament restringida i requeria normalment una sèrie d'actes previs dels quals estava exceptuada la confessió. En tal sentit, tant la privacitat com l'ab-

sència dels referits actes feia presumir, d'una banda, la facilitat per a la insinuació per part del confessor i, de l'altra, la possibilitat de l'existència d'alguna calúmnia per part de la confessada. A això s'afegia que, en l'acte mateix de confessió, les dones havien de revelar les seves faltes, fins i tot les més íntimes, la qual cosa podia ser aprofitada per algun confessor per obtenir els seus favors. Aquest delictes, més que cap altre, es prestava a la calúmnia, perquè solia cometre's en forma oculta i sense testimonis; i era necessari prendre precaucions per no procedir lleugerament contra el denunciat.

La Inquisició sempre rebia amb reserves aquestes declaracions, la majoria de les quals, naturalment, provenien de dones. Moltes vegades abusaven dels edictes de fe per perseguir el sacerdot per passió, rancor i venjança, o eren induïdes per altres persones que volien desacreditar el religiós. Moltes declaraven que ho feien per obeir el seu confessor, però l'experiència demostrava que no sempre deien la veritat. El 1573 s'ordenava no procedir contra els confessors atestats sense assegurar-se que les delatores eren dones honestes, dignes de crèdit i de bona fama, i que les recerques es fessin verbalment, sense informació sumària escrita.

La Instrucció de 1577 insisteix en els esbrinaments sobre la qualitat dels denunciants, especialment si eren «dones deshonestes o apassionades», i exigeix almenys «dos testimonis fidedignes» per poder decretar la presó del presumpte sol·licitant, de tal manera «que cadascun d'ells conclogui delictes d'haver sol·licitat als seus penitents en l'acte de la confessió o pròximament a ell, abans o després» (Castañeda i Hernández, 1989). La sanció que el Tribunal aplicava als sol·licitants era enèrgica i incloïa la lectura de la seva sentència a la sala d'audiències, davant els prelats de les ordres, els seus companys confessors i els rectors del lloc. Quant a les penes en si, els sol·licitants havien d'abjurar *de levi*, ser privats de confessar les dones perpètuament i els homes durant un període establert. Així mateix, eren suspesos de predicar i administrar els sagraments, i se'ls sentenciava a presó, desterrament, penes pecuniàries, disciplines, dejunis, oracions, etc.

Un segon delictes important fou el del matrimoni entre els mateixos religiosos. Les ordres sagrades —pel vot de castedat— constituïen impediment per al matrimoni i, per tant, el realitzat per les persones ordenades era nul en si mateix. Els que cometien tal falta eren considerats com a sospitosos d'heretgia. En algunes oportunitats se'l denominava apostasia de les religions. Les persones que queien en aquestes faltes havien d'abjurar *de levi* a la sala d'audiències o en un acte de fe i eren sancionades amb presó, desterrament o galeres.

4. El delictes de la sol·licitació

Durant l'edat mitjana i la moderna, moltes persones ingressaven en l'estament religiós, però no sempre per vocació. Algunes ho feien per estratègies familiars, com a fills secundaris de les elits, mentre que altres buscaven escapar de la pobresa i obtenir un cert prestigi. Això va comportar conseqüències, ja que molts

religiosos no mantenien una conducta moral adequada. Un dels problemes més greus dins el clergat va ser el delictes de sol·licitació, en què alguns confessors aprofitaven la confessió per demanar favors sexuals o tocar les dones.

Això preocupava l'Església no només per la seva immoralitat, sinó perquè la confessió era clau per detectar heretgies. Tot i el secret de confessió, molts penitents revelaven informació compromesa, que era comunicada a la Inquisició. Al segle XVI, amb el Concili de Trento, es van establir mesures contra aquest delictes, com donar poder a la Inquisició per perseguir-lo i instal·lar confessionaris per evitar el contacte físic entre confessor i penitent. La normativa inquisitorial del 1561 considerava delictes qualsevol proposta sexual durant la confessió, encara que no es consumés. El 1575, l'inquisidor Gual va publicar un edicte a Mallorca després de l'autorització de Pius IV per controlar els abusos dels confessors, que es valien del sagrament per a sol·licitacions indegudes. Inicialment, només s'investigaven casos amb dones, però el 1613 també s'hi van incloure els d'homes.

La Inquisició va trobar resistència a l'hora de fer valer la seva autoritat en aquests casos, cosa que va obligar a prendre mesures contra clergues, com el prior dels dominics d'Eivissa el 1634. Les sentències es dictaven en privat i, tot i que es van aplicar condemnes severes, el problema va persistir al segle XVII, fet que va generar sorpresa entre els inquisidors. El 1622 es va ampliar la regulació, incloent-hi casos en què els religiosos pressionaven les dones fora de l'església. Per combatre aquests abusos, la Inquisició va establir un procés amb sis punts principals, incloses la necessitat d'una denúncia prèvia, la verificació de la moralitat dels testimonis i la decisió de l'inquisidor sobre l'empresonament del sospitós. També es diferenciaven penes segons si els religiosos eren clergues regulars o seculars. Tot i els esforços de l'Església, els casos de sol·licitació no van disminuir i al segle XVII van augmentar considerablement. Al segle XVIII van disminuir, però encara hi va haver casos sonats. Diversos religiosos de diferents ordes i parròquies van ser processats i castigats, sovint amb confinament en monestirs i prohibició de tornar a confessar.

5. El cas de Bartolomé Tomás

De la vida personal de Bartolomé Tomás no es té gaire informació. Només sabem, fins ara, que fou un religiós prevere de la parròquia de Lluçmajor i originari del mateix municipi, durant els primers anys del segle XIX, i que fou jutjat pel Tribunal per diverses causes, que seguidament detallarem, l'any 1815.

Llegint, reescrivint i analitzant la seva al·legació fiscal, podem extreure tota la informació següent. Bartolomé Tomás fou un individu acusat de diferents delictes, no només del de sol·licitació, sinó d'altres d'importants com expressar idees contràries a la fe catòlica i a les ensenyances religioses de l'època. Al llarg de les transcripcions, es presenten testimonis de diverses persones que afirmen haver-lo escoltat fer declaracions herètiques, negar l'existència de Déu i fins i tot

utilitzar llibres considerats perillosos per a la moral i la religió. Concretament, se l'acusa del següent: actes diferents de sol·licitació contra diferents al·lots joves, declaracions en què qüestiona l'existència de Déu i la doctrina catòlica, llegir i posseir llibres que podrien haver estat prohibits per la Inquisició, així com influir en altres persones difonent idees considerades perilloses o herètiques. Diversos testimonis, inclosos Joan Mur, Don Nicolau Tavernes i Don Damià Tavernes, el mencionen en les seves declaracions, algunes d'elles contradictòries.

Per altra banda, es presenten diverses declaracions de persones que asseguruen haver-lo escoltat expressar idees contràries a la fe. Alguns testimonis suggereixen que Bartolomé Tomás era un home instruït, cosa que el feia encara més perillós per a l'autoritat religiosa de l'època. Es mencionen llibres i escrits de la seva propietat que semblen haver estat utilitzats com a proves en contra seva. Al llarg del procés, sembla que Tomás mostra resistència a retractar-se de les seves idees. Es menciona que va ser sotmès a exercicis espirituals amb la intenció de corregir el seu pensament, però els resultats no van ser satisfactoris. Se li atribueixen expressions de menyspreu cap a les creences tradicionals i se'l descriu com algú que defensava la llibertat de pensament, fet que xocava amb la doctrina oficial. En els documents finals es menciona que les autoritats religioses van considerar la seva conducta com a reincident i perillosa. Es parla de la possibilitat d'una sentència o càstig, tot i que no queda clar quina va ser la decisió final. Es restringeix el seu moviment i, aparentment, se li prohibeix estar en determinats llocs. El seu cas és discutit entre autoritats locals i religioses, incloent-hi la intervenció d'un comte i un rector, la qual cosa suggereix que el seu judici va tenir un impacte important.

El cas de Bartolomé Tomás s'inscriu en un període històric de forts controls religiosos i morals, particularment sota la influència de la Inquisició espanyola i altres institucions eclesiàstiques que vetllaven per l'ortodòxia catòlica a principis del segle XIX. Tot i que en aquell moment la Inquisició ja estava en declivi, encara exercia una influència significativa en la regulació de les idees i els comportaments que es consideraven contraris a la fe catòlica.

Des de finals del segle XVIII i principis del XIX, a Europa es vivia un procés de canvi marcat per les idees il·lustrades i per la crisi de les estructures tradicionals de poder. L'Església, que havia estat una institució fonamental en el control social i polític, es veia amenaçada per corrents de pensament que defensaven la llibertat d'expressió, la raó i el qüestionament dels dogmes religiosos. A Espanya, la situació era complexa: després de la Guerra del Francès (1808-1814), el retorn de Ferran VII el 1814 va suposar una restauració de l'absolutisme i, amb ell, una reafirmació del paper de l'Església en la repressió de qualsevol desviació doctrinal. En aquest context, la figura de Bartolomé Tomás adquireix una significació especial.

El fet que se'l descrigui com un home instruït i que es faci menció del seu interès per la lectura suggereix que podria haver estat influït pels corrents filosòfics

i ideològics que en aquell moment circulaven per Europa, fins i tot en territoris de domini eclesiàstic com Mallorca. Els llibres que posseïa podrien haver estat considerats subversius perquè difonien idees que qüestionaven el poder religiós i polític establert.

El procés en contra seu també evidencia la presència de testimonis amb declaracions contradictòries, la qual cosa era força habitual en judicis de caràcter inquisitorial. En aquests processos, les acusacions sovint es basaven en denúncies que podien respondre tant a motius morals i religiosos com a conflictes personals o interessos polítics. El fet que les autoritats religioses intentessin «corregir» el seu pensament mitjançant exercicis espirituals demostra la intenció de reformar-lo en lloc de condemnar-lo immediatament, però la seva resistència suggereix que mantenia fermes les seves conviccions.

Finalment, les restriccions que se li van imposar indiquen que el seu cas no va passar desapercebut i que es va percebre com una amenaça per a l'ordre religiós i social del moment. La intervenció de figures influents, com un comte i un rector, reforça la idea que aquest judici va tenir una rellevància més enllà de la seva figura individual, ja que reflectia el conflicte entre el pensament tradicional i els nous corrents ideològics que emergien a Europa.

6. Conclusions

Aquest cas sembla ser un judici inquisitorial típic del període en què la Inquisició perseguia persones sospitoses de cometre delictes de sol·licitació i, a més, de propagar idees contràries a l'Església. Per altra banda, Bartolomé Tomás podria haver estat un intel·lectual o un lliurepensador que, a causa de les seves lectures i opinions, va entrar en conflicte amb l'autoritat religiosa.

La seva insistència a debatre i qüestionar la fe cristiana el va portar a ser denunciat i sotmès a judici. El fet que es mencionin les seves lectures, la seva relació amb altres persones considerades «liberals» i la seva resistència a modificar el seu pensament suggereix que es tractava d'un home amb idees avançades per a la seva època. Possiblement, el seu cas no només tenia implicacions teològiques, sinó també polítiques, ja que l'Església i el poder inquisitorial temien l'expansió d'idees que poguessin desafiar la seva autoritat.

Crida l'atenció que la majoria de la informació trobada quasi no fa referència al delictes de sol·licitació pel qual fou perseguit i jutjat majoritàriament, sinó que trobem més referències als altres delictes mencionats anteriorment. Aquest fet ens pot fer arribar a pensar que o bé les proves per sol·licitant eren escasses o hi havia un interès important a ser tapades o ocultades, o bé que els altres càrrecs pels quals estava imputat disposaven de més proves i evidències com per ser més detallades per escrit.

En resum, Bartolomé Tomás va ser un individu acusat d'heretgia per abusar de la seva autoritat i el seu poder davant les dones, expressar idees contràries a la fe catòlica i llegir llibres possiblement prohibits. Malgrat els intents de reeducació, la seva resistència el va portar a ser jutjat i possiblement castigat o vigilat. El seu cas no només reflecteix el d'un religiós perseguit i jutjat per cometre un delictes de sol·licitació, sinó que constitueix a la vegada un exemple de conflicte entre la llibertat de pensament i la censura inquisitorial en el seu context històric.

En conclusió, Bartolomé Tomás representa un exemple dels límits imposats al pensament lliure en un moment de transició històrica. El seu cas mostra com les autoritats intentaven mantenir el control sobre la població enfront d'idees que podien posar en perill l'hegemonia religiosa i política, especialment en una societat on l'Església continuava exercint un poder determinant.

Bibliografia

- AHN, Inquisición, 3723, exp. 107, fol. 1-8, «Alegación fiscal del proceso de fe de Bartolomé Tomás», 1815.
- Amengual Batle, J. (2002). *Història de l'Església a Mallorca. Del barroc a la Il·lustració (1563-1800)*. Lleonard Muntaner.
- Amezaga, E. (1968). *Guía del perfecto inquisidor*. Sendo.
- Bennassar, B. (1981). *Inquisición española, poder político y control social*. Crítica.
- Bethencourt, F. (1997). *La Inquisición en la época moderna, España, Portugal, Italia, siglos XV-XIX*. Akal.
- Campagne, F. A. (2007). El sanador, el párroco y el inquisidor: los saludadores y las fronteras de lo sobrenatural en la España del barroco. *Studia histórica: historia moderna*, 29, 306-341.
- Caro Baroja, J. (2006). *El señor inquisidor y otras vidas por oficio*. Alianza.
- Cavallero, R. J. (2003). *Justicia inquisitorial. El sistema de justicia criminal de la Inquisición Española*. Ariel.
- Centro de Estudios Inquisitoriales: *Inquisición española. nuevas aproximaciones*. Madrid, 1987.
- Colom Palmer, M. (1992). *La Inquisició a Mallorca (1488-1578)*. Curial.
- Colom Palmer, M. (1986). Relació dels inquisidors responsables del Tribunal del Sant Ofici a Mallorca i les seves dates d'actuació. En Muntaner, L., i Colom, M. (coord.): *La inquisició a les Illes Balears. Segles XV al XIX* (pp. 33-37).
- Contreras Contreras, J. (1988). Razón, fe y tolerancia (consideraciones sobre la Inquisición del siglo XVIII). *Anales Seguntinos*, 2-5, 11-28.
- Contreras, J., i Dedieu, P. (1998). Geografía de la Inquisición Española: la formación de los distritos (1478-1820). *Hispania*, 144, 37-57.
- De Montaner, P., i Massot, M. J. (2006). *Historia de las Islas Baleares*. 11.
- Defourneaux, M. (1973). *Inquisición y censura de libros en la España del siglo XVIII*. Taurus.
- Escandell, B. (1984). El control social. En Pérez Villanueva, J., i Escandell Bonet, B. (coord.). *Historia de la Inquisición en España y América*. CEI, 220-249.
- Eimerich, N. (2010). *Manual de inquisidores*. Maxtor.
- Eimerich, N., i Peña, F. (1983). *El manual de los inquisidores. Introducción y notas de Luis Sala-Molins*. El Aleph.
- Forteza, M., i Cortés, G. (1946). *Inquisición de Mallorca. Reconciliados y relajados: 1488-1691*.
- Garau, F. (1984). *La fe triunfante. Versió i estudi preliminar*. Lleonard Muntaner.
- García Cárcel, R., i Moreno Martínez, D. (2000). *Inquisición. Historia crítica*.
- García Fuertes, J. M. (1982). Inquisición y sexualidad en el reino de Granada en el siglo XVI *Chronica Nova: revista de historia moderna de la Universidad de Granada*, 13, 207-229.
- Gómez-Rivero, R. (1995). Consejeros de la suprema de Felipe V. *Revista de la Inquisición (intolerancia y derechos humanos)*, 4, 133-176.
- Haliczer, S. (1993). *Inquisición y sociedad en el reino de Valencia, 1478-1834*. Edicions Alfons el Magnànim.

- Hroch, M. (1999). La construcción de la identidad nacional: del grupo étnico a la nación moderna. *Revista de Occidente*, 161, 1-9.
- Jiménez Monteserín, M. (1980). *Introducción a la Inquisición Española*.
- Kahn, D. (2011). La Inquisición y la cuestión morisca en la España de Carlos V. Ajustes procesales y doctrinales inéditos (1516-1524). *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 30, 41-50.
- Kamen, H., i Zayas, G. (1985). *La Inquisición española*. 147. Crítica.
- Koppenfels, M. V. (2011). Renegados, cautivos, tornadizos: elementos de una narrativa mediterránea en Cervantes. En Rivero, C. (ed.). *Ortodoxia y heterodoxia en Cervantes. Coloquio Internacional de la Asociación de Cervantistas*. Centro Estudios Cervantinos, 71-82.
- Lagarde, M. (1999). *Los cautiverios de las mujeres: madres, esposas, monjas, putas, presas y locas*. Unam.
- Lea, H. C. (1983). *Historia de la Inquisición Española*.
- Martín Hernández, F. (1980). La Inquisición en España antes de los Reyes Católicos. En Pérez Villanueva, J. (dir.), *La Inquisición española. Nueva visión, nuevos horizontes*. Siglo XXI.
- Martínez Millán, J. (2007). *La Inquisición Española*.
- Mascaró Pasarius, J. (1974). *Historia de Mallorca*.
- Menéndez Pelayo, M. (1986). *Historia de los heterodoxos españoles*. Bac.
- Monter, W. (1992). *La otra Inquisición. La Inquisición española en la corona de Aragón, Navarra, el País Vasco y Sicilia*. Crítica.
- Moreno Martínez, D., i Peña Díaz, M. (coord.). (2022). *Herejía y sociedad. La Inquisición en el mundo hispánico*. Comares Historia.
- Mundina García, M. (2018). El boticario del siglo XVIII ante la Inquisición. *Revista Eivertna*, 4, 49-63.
- Muntaner, Ll. (1989). Los grandes ciclos de actividad de la Inquisición española en Mallorca (1488-1691). En Escudero, A. (ed.), *Perfiles jurídicos de la Inquisición española*, 753-772.
- Muñoz García, M. J. (2005). Inquisición, sexo y sexismo a fines del antiguo régimen. *Revista de la Inquisición: intolerancia y derechos humanos*, 11, 151-202.
- Netanyahu, B. (1999). *Los orígenes de la Inquisición en la España del siglo XV*. Crítica.
- Ortego Gil, P. (2002). Algunas consideraciones sobre la pena de azotes durante los siglos XVI-XVIII. *Hispania*, 212, 849-906.
- Peñafiel Ramón, A. (1996). Inquisición y moralidad pública en la España del siglo XVIII. *Revista de la Inquisición: intolerancia y derechos humanos*, 5, 293-302.
- Pérez, Ll. et alii. (1986). *El Tribunal de la Inquisición en Mallorca: relación de causas de fe, 1578-1806*. Font.
- Pérez, J., i Escandell, B. (1984). *Historia de la Inquisición en España y América*.
- Pérez Fernández-Turégano, C. (2024). El Tribunal de la Inquisición de Mallorca en el siglo de la Ilustración. *Revista de la Inquisición*, 28, 187-220.
- Picazo Muntaner, A. (2014). Conflicto de redes, instituciones e intereses en una monarquía compuesta: el caso del reino de Mallorca. *Revista Diálogos Mediterráneos*, 6, 178-191.
- Picazo Muntaner, A. (2020). *Inquisició i corrupció*.

- Picazo Muntaner, A. (2022). *Heretges i pecadors. Història de la Inquisició a Mallorca*.
- Pinto Crespo, V. (1983). *Inquisición y control ideológico en la España del siglo XVI*. Taurus.
- Ramis Barceló, R. (2011). Las alegaciones fiscales del Tribunal de la Inquisición de Mallorca. *Cuadernos de Historia del Derecho*, 18, 285-299.
- Roselló Vaquer, R. (1984). Notas para la historia de la Inquisición de Mallorca (primeras actuaciones del Santo Oficio). *Estudis Baleàrics*, 15, 69-85.
- Sánchez Ortega, H. (1992). *La mujer y la sexualidad en el antiguo régimen. La perspectiva inquisitorial*. Akal.
- Sarrión Mora, A. (2009). Clérigos, torpes y mujeres solicitadas en los procesos de la Inquisición Española. *Arbor*, 155(9), 153-170.
- Sarrión Mora, A. (2010). *Sexualitat i confessió. La sol·licitació davant el Tribunal del Sant Ofici (segles XVI-XIX)*. Universidad de Castilla La Mancha.
- Segura, A., i Suau, J. La demografía histórica de Mallorca. *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, 4(1), 52-88.
- Spinoso, R. M. (2009). Pensamiento religioso y poder. *Niteroi*, 9, 153-170.

LA COVA DES PUIGDERRÓS: UN EXEMPLE DE DESTRUCCIÓ DEL PATRIMONI NATURAL SUBTERRANI LLUCMAJORER

Francesc Gràcia

Grup de Ciències de la Terra. Universitat de les Illes Balears
Societat Espeleològica Balear

Joan J. Fornós

Grup de Ciències de la Terra. Universitat de les Illes Balears
Societat Espeleològica Balear

Damià Vicens

Societat Espeleològica Balear

Resum

Els estudis geotècnics realitzats el 2017 en un solar de la urbanització des Puigderrós, amb motiu de la construcció d'un habitatge unifamiliar, van permetre el descobriment d'una cavitat de considerables dimensions. La cova, sense cap obertura natural a l'exterior, estava formada per una sala d'esfondrament amb poca ornamentació d'espeleotemes i amb el pis cobert de grans blocs despresos. Les seves dimensions eren de devers 1.600 m² de superfície i al voltant de 22.000 m³ de volum.

L'interès principal de la gruta, formada per col·lapse, es trobava en la singularitat d'estar enclavada dins dels materials poc consolidats corresponents a la seqüència alternant de paleosols i eolianites del quaternari. De ben segur que es va generar per la presència de buits de la zona freàtica que afectaven els materials del miocè superior i que la cavitat va anar ascendint per reajustaments estructurals fins a assolir l'estadi actual. Es va procedir d'urgència a fer l'estudi estratigràfic de la caverna perquè en quedés constància documental. La destrucció posterior de la cavitat, amb l'obertura i l'eixamplament de la seva volta i el posterior rebliment per enderrocs, ens fa plantejar la necessitat de la protecció legal amb la creació de la normativa oportuna per tal de preservar aquest tipus de fenòmens naturals davant les activitats antròpiques.

1. Introducció

Els estudis de geotècnica duts a terme el mes d'abril de 2017, en un solar de la urbanització des Puigderrós, amb entrada pel carrer del Xoric, amb la intenció de construir un habitatge, van detectar l'existència d'una cova sense entrada coneguda (figura 1). La troballa era molt interessant pel fet que la litologia dels materials on es desenvolupava la cavitat era molt poc freqüent per la formació de coves importants. Es tractava de dipòsits calcarenítics d'edat plioquaternària que corresponen a un ambient deposicional eòlic (eolianites) i que són molt abundants a l'illa de Mallorca, amb el nom comú de *marès*. L'any 2021 es publica la topografia i una petita ressenya de la cavitat (Bermejo et al., 2021).

En assabentar-nos de les obres que s'hi duïen a terme, l'ampliació de l'obertura artificial i la destrucció parcial del sostre amb maquinària pesant, així com el rebliment amb enderrocs de la cova, ens van motivar a fer una ràpida descripció de la cavitat, així com descriure el seu marc geològic i estratigràfic de detall, per posar èmfasi en aquest cas singular per mor de la seva litologia i la disposició estratigràfica en el qual es desenvolupa.

Malgrat els nombrosos treballs que tracten de les eolianites pleistocenes properes a la zona on s'ubica la cova des Puigderrós (Cuerda i Sacarès, 1966, 1970, 1992; Cuerda, 1975; Vicens, 2015; Pomar i Del Valle, 2018), no s'ha dedicat especial atenció al registre del pleistocè inferior-mitjà que es disposa per sobre dels dipòsits atribuïts al pliocè i que és ben visible en els penya-segats de la costa llucmajorera. Per aquesta raó s'han efectuat dues columnes estratigràfiques de detall, per tal de caracteritzar el marc sedimentari en el qual es disposa la cova. A la vegada, per tenir una visió de conjunt dins el context geològic de la zona oriental de la badia de Palma, també es va analitzar la seqüència que aflora en la zona propera denominada Davallador des Carros (figura 2).

En referència a la qüestió toponímica de la cova, s'ha optat per fer servir el topònim oficial de Puigderrós seguint les dades aportades per Aguiló (1996) i el Nomenclàtor Toponímic de les Illes Balears (<https://notib.iec.cat/>), en lloc de la denominada cova des Puig de Ros per Bermejo et al., (2021). És important fer constar que hi ha una altra cova, al mateix municipi de Lluçmajor, amb una denominació similar, la cova des Puigderrós de Dalt, cova artificial prehistòrica, catalogada com a BIC (Bé d'Interès Cultural). La citada cova està situada al lloc anomenat es Camp Vell, de la possessió des Puigderrós de Dalt. La forma i les dimensions d'aquesta altra cova són del tot diferents, l'aparença és de ferradura, amb unes dimensions de 12 m de llargària per 6 m d'amplada, amb una alçada màxima d'1,6 m (Font, 1973).

2. Crònica de la troballa de la cova i de la seva destrucció

Les tasques de geotècnia, prèvies a la construcció d'un habitatge unifamiliar, dutes a terme en el solar de la urbanització, van detectar l'existència d'un gran buit el mes d'abril de 2017 (informe signat el mes d'agost del mateix any). Posteriorment es va efectuar una petita perforació a la superfície del solar per poder obrir una entrada i accedir al seu interior (Bermejo et al., 2021). L'equip d'espeleòlegs que va ingressar a la cova, l'11 d'agost de 2019, estava format per José Bermejo, Borja López i José Vicente Pardo, del grup GELL, els quals van fer l'exploració i la documentació fotogràfica, així com la realització de la topografia que mostrem en aquest article (figura 3).

A principis de febrer de 2024 simpatitzants de la Societat Espeleològica Balear (SEB) ens van fer arribar diverses fotografies fetes amb dron, que circulaven per les xarxes socials, de les obres efectuades al solar on s'ubica la cova. A les imatges es veïen les tasques d'eixamplament de la boca efectuades amb maquinària pesant (figura 4). El

10 de febrer surt al diari *Última Hora* la denúncia de la Federació Balear d'Espeleologia (FBE) per investigar els fets. Aquesta es va fer a la Policia Local de Lluçmajor i a la Direcció General d'Espais Naturals del Govern de les Illes Balears, la qual va enviar dos agents de Medi Ambient per aixecar-ne acta. El cas passà a disposició dels òrgans competents per determinar si hi havia delictes o no i prendre les mesures necessàries per protegir la cova (Amores, 2024a). Dies després, alguns membres de la Societat Espeleològica Balear (SEB) van decidir anar a mirar *in situ* les obres del solar i agafar mostres dels estrats rocosos de la cavitat. Es comprovà que s'havien abocat gran quantitat de runes a l'interior de la cova per reblir el màxim possible l'àmbit de la sala i poder edificar al damunt (Fornós et al., 2024). El con de material d'obra llançat a l'interior formava un gran rost, de 38° de pendent, que entrava per l'obertura ampliada amb la màquina picadora (figures 5 i 6).

Al *Diario de Mallorca* surt la notícia el dia 1 de març, ben documentada, de la destrucció de la cavitat (Frau, 2024), que aclareix que la llicència d'obra data del 2021 i que l'expedient de denúncia es trobava en procés de tramitació d'ençà del 15 de febrer. El dia 21 de març, el diari *Última Hora* publicà que la destrucció de la cova estava avalada per Medi Ambient el 2018. Segons l'article periodístic, el projecte per construir dos xalets al solar on es troba la cova tenia llicència municipal per executar-se. L'autorització la donà l'Ajuntament després que la Conselleria de Medi Ambient l'any 2018 emetés un informe favorable per edificar. En aquest document, signat pel director general d'Espais Naturals, s'al·ludeix que el projecte no es trobava ubicat a cap espai de rellevància ambiental, per la qual cosa la Direcció General considerà que no s'havia d'emetre cap informe relatiu a aquest projecte. Per aquest motiu l'actual Conselleria d'Agricultura, Pesca i Medi Natural va arxivar la denúncia que presentà la FBE.

L'Ajuntament de Lluçmajor tampoc pogué paralitzar les obres, ja que hauria suposat pagar una indemnització patrimonial al propietari de la finca, atès que no existia causa justificada en disposar d'un informe tècnic que avalava el projecte. Des del Govern apuntaren també que l'Ajuntament actuà correctament, ja que en veure que el projecte afectava la cova traslladaren l'autorització al Govern i aclariren que amb la resposta de la Conselleria s'obligava el consistori a concedir la llicència d'obra si el projecte complia amb la normativa urbanística municipal vigent. A més a més, cal destacar que el projecte entregat al consistori llucmajorer el 2017 no només indicava la presència de la cova, sinó que també especificava que es rebliria fins a assolir la resistència del terreny necessària per edificar un habitatge i identificà la cova com a d'esfondrament (Amores, 2024b). En posteriors visites al solar, es va apreciar com les tasques d'arranjament del solar van prosseguir i l'obertura a l'exterior es va seguir eixamplant per donar cabuda a més runes, i d'aquesta manera incrementar la mida del con d'enderrocs abocats al buit (figura 7).

3. Descripció de la cavitat

Es tractava d'una cova sense accés natural. Tal és el cas de moltes altres cavitats que s'han localitzat de forma fortuïta en fer activitats antròpiques, com és fer clots per sembrar arbres, perforar pous a la recerca d'aigua, realitzar fonaments de cases o altres construccions o excavacions per fer pous negres. Aquesta cova es va trobar fent els estudis geotècnics del solar de la urbanització previs a la construcció d'un habitatge unifamiliar. La cova estava formada per una única sala de dimensions considerables, que proporcionava una sensació de gran amplitud (figura 8). En l'àmbit espeleogenètic es tractava d'una cova d'esfondrament, amb unes dimensions de 40 m de longitud, amb un rost que davallava d'oest a est. L'amplària màxima era de 54 m i l'alçària mitjana, de 14 m. El desnivell segons Bermejo et al. (2021) era de 21 m (figura 9), encara que amb la mesura de la sèrie estratigràfica present a l'interior, la suma de la de totes les capes que afloraven superava els 26 m de desnivell total. Es tractava d'una formació endocàrstica imponent que assolía una planta de devers 1.600 m² de superfície i al voltant de 22.000 m³ de volum. Tot el pis de la cova estava format per blocs caiguts del sostre i parets, alguns de grans dimensions. Un dels aspectes destacats era la gran horitzontalitat del trespòl, que no formava el típic perfil acampanat, a la recerca del perfil d'equilibri zenital. El gruix del sostre, format per eolianites amb un elevat grau de cimentació, era d'uns 2 m. De ben segur que la cova es trobava evolutivament a punt de formar una entrada natural per esbucament del sostre, amb l'obertura a l'exterior. El fet que la capa superior d'eolianites es trobava molt cimentada va fer retardar aquest procés, per la major consistència del sostre, malgrat la petita potència. Una altra característica notòria era l'horitzontalitat ben marcada dels estrats que envoltaven la cova, amb el predomini dels colors blancs o blancs groguencs, alternant amb qualche petita capa vermellosa. L'excepcionalitat de la cova radicava en el seu desenvolupament dins materials calcarenítics relativament poc cimentats i molt recents, ja que es tractava d'eolianites del pleistocè (figura 10).

La sala no es trobava gaire decorada per espeleotemes, això són formacions secundàries que es formen dins les cavitats per precipitació química principalment dels carbonats. Encara així i tot, alguns d'ells eren abundants i destacats a llocs concrets de l'àmbit. Les formacions litoquímiques més interessants estaven representades per una gran columna situada al vessant oest, recoberta parcialment d'arrels que també penjaven d'una part del sostre propera a la formació (figura 11). Una part d'aquestes arrels es trobava concrecionada i integrada a la columna. Les arrels aprofitaven per obrir-se camí, especialment fractures zenitals i plans d'estratificació. Un altre pilar, de menors dimensions, s'ubicava a prop de la paret septentrional de la sala, on una estalactita i la seva estalagmita corresponent semblava que havien arribat a tocar. A prop d'aquestes, un gran pilar s'alçava d'entre colades estalagmítiques que recobrien grans blocs caiguts. Algunes estalactites i banderes poc desenvolupades sorgien de plans d'estratificació del sostre, a prop de les parets. Els espeleotemes de percolació, tipus coral·loides (figura 12), estaven presents especialment a les cotes més baixes de la cova, recobrint blocs i algunes colades pavimentàries.

4. Geologia de la zona i de la cavitat

La cova es localitzava a la zona coneguda com es Puigderrós, actualment ocupada per una urbanització extensiva que rep el mateix nom. Es troba situada a la vora oriental de la badia de Palma, a mig camí entre el cap Enderrocat i el cap de Regana.

Geològicament es tracta d'una conca subsident condicionada per la tectònica distensiva que té lloc després de l'estructuració de l'illa, que presenta el seu màxim paroxisme durant el miocè mitjà i que conforma els principals relleus de l'illa. El posterior rebliment d'aquesta conca durant el tortonià-messinià i fins al quaternari més recent configura el caràcter geomorfològic de la zona.

L'evolució sedimentària d'aquesta part és ben visible a la zona des Puigderrós - Ses Olles, on, seguint la zona denominada Davallador des Carros, es pot observar tota la seqüència del rebliment, des dels materials de plataforma marina del miocè superior, passant pel pliocè, fins als sistemes dunars del pleistocè superior. El topònim de l'indret sorgeix per mor de l'antic camí construït just a començaments del segle xx per davallar fins a la mar els troncs de pi de l'explotació forestal des Puigderrós (Aguiló, 1996).

Segons Mas-Gornals (2016) arran de mar afloren, amb una potència aproximada de 35 m, els materials carbonatats del miocè superior amb fàcies de plataforma marina oberta, els quals mostren una disposició quasi horitzontal, amb un lleuger cabussament de caràcter deposicional en direcció al centre de la conca de Palma (figura 13). La marcada estratificació és deguda a l'alternança entre materials fins i més grollers. Es tracta de calcisiltites blanques, les predominants, que alternen amb calcarenites puntualment molt bioturbades (figura 13e, f), amb abundància de restes de mol·luscs, *Ostrea* sp. i equinoïdeus. Aquests nivells corresponen a l'acumulació damunt la plataforma de la progradació dels talussos associats al creixement dels fronts escullosos (figura 13c) característics de l'ambient deposicional descrit per Pomar et al. (1996) per al miocè superior (Unitat d'Esculls). La seqüència de plataforma acaba amb uns nivells amb una gran acumulació de segments de l'alga verda *Halimeda* (Figura 13d). Per sobre d'aquests nivells tenim el miocè terminal (messinià) amb el denominat Complex Terminal (figura 13c). Aquest es caracteritza per la presència de margocalcàries perieaporítiques blanques i grises amb laminacions estromatolítiques i un nivell final, format per margues i margues arenoses grises que inclouen nivells d'argiles verdes. Aquests darrers nivells s'atribueixen a l'episodi denominat Lago Mare (Mas-Gornals et al., 2013). La seva potència està al voltant dels 25 m.

Damunt d'una superfície d'erosió es disposen, amb una potència de 10 m, les calcisiltites grogues atribuïdes al pliocè que contenen abundants closques del característic bivalve *Ammussium* (figura 13b) a més d'altres bivalves, gasteròpodes, foraminífers, equinoïdeus i fragments d'algues vermelles. Representa un medi marí obert a la base i més litoral a sostre. En aquest sentit, a la zona propera del pas des Verro, per als mateixos nivells, Cuerda i Sacarès (1966) indiquen que, per l'alçada, aquest dipòsit

ha de ser del pleistocè inferior, emperò amb dubtes si ens atenem a la fauna trobada. Cuerda (1987) ratifica que els fòssils trobats en aquest jaciment són del pleistocè inferior. Posteriorment, Mas-Gornals (2016) amb la realització de datacions absolutes, li assigna una edat pliocena, i Juárez i Mas-Gornals (2022), revisant la fauna del jaciment dipositada a la Societat d'Història Natural de les Balears (SHNB), juntament amb les dades aportades per autors anteriors, situen la cronologia pliocena dins el zanclià mitjà-superior. Finalment, la sèrie continua amb uns 30 m de dipòsits de calcarenites bioclàstiques (eolianites) en capes lenticulars de potències variables (figura 13a), que van alternant amb nivells de paleosols. Dins d'aquests dipòsits, que presenten abundants concrecions relacionades amb arrels, no s'ha pogut observar cap macrofòssil. Aquests nivells atribuïts al quaternari antic se descriuen a continuació amb més detall, ja que, a grans trets, es corresponen amb els nivells observats a l'interior de la cova, on per raons òbvies no ha estat possible aixecar una columna amb gran detall. Bona part d'aquesta seqüència es troba tapada per les dunes adossades als penya-segats i que en aquesta zona del davallador des Carros arriben fins als 75 m d'altura (figura 13a, c). Aquestes eolianites, que corresponen al pleistocè superior, han estat tradicionalment explotades com a materials de construcció (marès), de la qual cosa donen fe les abundants pedreres que trobem a la costa. En aquest sentit, el terme de Llucmajor ha estat una de les zones de Mallorca on l'activitat extractiva del marès ha estat més notable i forma part del paisatge (Salvà, 2020). El litoral de la zona propera a la cova des Puigderros no ha estat una excepció (Alomar i Clar, 2006; Vicens i Ginard, 2022).

4.1. Geologia del davallador des Carros: sèrie d'eolianites i paleosols

A la zona del davallador des Carros la seqüència alternant d'eolianites i paleosols presenta una potència aproximada d'uns 30 m. Se disposa per sobre els nivells del pliocè, a una altura aproximada entre 65 i 70 m, ja que el contacte en aquest punt està tapat per la duna adossada del pleistocè superior, la qual es perllonga pel vessant sud del penya-segat fins un poc més d'uns 70 m d'altura. El primer nivell que podem observar (figura 14a), seguint un ordre de base a sostre, correspon a un dipòsit eòlic de 20 m de potència, format per calcarenites ben cimentades que presenten una marcada laminació mil·limètrica asimptòtica per la base amb un cabussament màxim de 30°. Hi són freqüents les concrecions relacionades amb les arrels, entre les quals destaquen les de caràcter vertical i d'una certa envergadura (figura 14a, b). No s'ha pogut reconèixer cap tipus de macrofauna. L'observació en làmina prima ens indica que la seva composició està formada principalment per fragments de mol·luscs, encara que també hi són presents les algues coral·linàcies, els foraminífers i un petit percentatge de litoclasts. En un contacte molt marcat per la presència d'abundants concrecions degudes a l'acció de les arrels i que correspon a un petit paleosol format per llims arenosos vermellosos, li segueixen dos nivells formats per calcarenites llimoses relativament cimentades i de tonalitat vermellosa, separats per un paleosol poc desenvolupat i molt arenós que en conjunt tenen uns 5 m de potència. Presenten una morfologia lenticular que se subdivideix en diferents subnivells. Aquestes eolianites presenten un grau elevat de bioturbació per arrels, especialment el nivell

superior (figura 14c), que fa difícil observar la laminació de baix angle que presenten aquí les eolianites. Per damunt d'aquests nivells tenim una nova duna de dimensions considerables (9 m de potència en el punt de màxima altura). Es tracta d'una calcarenita força cimentada, de color blanc, amb estratificació encreuada resultat de la coalescència de les làmines de diversos cossos dunars (figura 14d). Un sòl format per arenes llimoses vermelles de menys d'1 m de potència separa aquesta unitat de la unitat eòlica següent (figura 15a). Aquesta consisteix en una calcarenita de color rogenc caracteritzada per una marcada laminació que forma sets de dimensions decamètriques i amb un cabussament que supera els 30°. Aquesta eolianita, força cimentada, conté abundants foraminífers, algues vermelles i abundants litoclasts. L'aspecte de les calcarenites és molt massiu, lleugerament concrecionat a la base i a sobre presenta una marcada superfície d'erosió que dona pas a un paleosol molt ben desenvolupat. El contacte està format per bretxes amb clastos molt irregulars i angulosos d'ordre centídecimètric, resultat de l'erosió de l'eolianita subjacent sobre la qual es desenvolupa. El paleosol, que pot atènyer puntualment 1 m de potència, està format per llims arenosos marrons amb abundants nòduls carbonatats, resultat de l'activitat de les arrels. Aquest paleosol és el més important i desenvolupat de tota la sèrie observada aquí i marca clarament un canvi climàtic i ambiental important. Un nou episodi eòlic es desenvolupa per sobre del paleosol (figura 15b). Es tracta d'unes calcarenites blanques poc cimentades, que mostren una fina laminació amb un angle de cabussament d'uns 15° i asimptòtica a la base, que presenten algunes restes de l'activitat d'arrels i en les quals s'han observat algunes icnites de l'activitat de *Myotragus*. Aquesta eolianita està parcialment cimentada per ciment ferruginós i la seva composició està dominada per foraminífers, algues coral·linàcies i litoclasts. En el conjunt de la sèrie, les eolianites presenten una composició clarament carbonatada (figura 16), amb una mitjana de percentatge al voltant del 90 % formada, quasi exclusivament, per calcita amb baix contingut de Mg i amb uns valors de quars al voltant del 4,5 %. No s'observa cap variació significativa al llarg de tota la columna. Pel que fa al paleosol més ben desenvolupat, el quars supera el 45 % i s'observa també un petit percentatge de feldespat (4,5 %) i minerals de les argiles (6 %). La resta està formada per calcita amb baix contingut de Mg. Un fet diferencial s'observa en l'eolianita adossada del pleistocè superior que cobreix bona part de la part basal de la sèrie del davallador des Carros i en la qual la fracció carbonatada és molt més variada i està formada per calcita (aproximadament 70 %), dolomita (16 %) i aragonita (un 10 %) amb prop d'un 5 % de quars. Aquesta unitat també es diferencia per l'abundància de les empremtes de *Myotragus*.

4.2. Geologia de l'interior de la cova des Puigderros

La seqüència quaternària de l'interior de la cavitat és molt similar a la que s'observa al davallador des Carros, de la qual la separen només uns 190 m en línia recta. Hi ha petites diferències degut a les característiques dels tipus de dipòsits que les componen, formats per cossos lenticulars que obeeixen al desenvolupament del mateix sistema dunar i dels paleosols que hi solen anar associats. A la part més profunda de la cova, i parcialment tapada pels blocs provinents del col·lapse de la cavitat, hi

ha un nivell format per calcarenites d'aspecte massiu que a sastre passa a una fina laminació horitzontal. En la seqüència van alternant els nivells calcarenítics eòlics amb nivells poc desenvolupats o incipients de paleosols (figures 8 i 10). En línies generals la laminació es poc visible degut al grau de meteorització superficial de les parets (*moonmilk*). Malgrat tot, en alguns nivells s'ha observat una marcada laminació asimptòtica a la base que supera els 30° de cabussament. Des del punt de vista composicional i textural, s'observen algunes diferències al llarg de la columna en les distintes unitats eòliques (Fornós et al., 2024). Així, els nivells inferiors presenten una mida de gra més petita i un baix grau de cimentació. Els grans que són subarrodonits i que presenten un bon grau de classificació estan formats majorment per litoclasts calcaris i bioclasts, on destaquen les algues vermelles de poca fondària, alguns foraminífers epífits i fragments de mol·luscs. També s'hi ha observat algun foraminífer planctònic. Els nivells intermedis que presenten una mida de gra major, amb un grau de classificació un poc menor, segueixen presentant un baix grau de cimentació i la seva composició és principalment bioclàstica, i hi destaquen els foraminífers epífits característics d'una praderia ben desenvolupada. Hi ha algunes algues vermelles i, sobretot, restes d'equinoïdeus, especialment pues. També s'hi observa algun foraminífer planctònic. La presència de litoclasts és més escadussera. El nivell superior, que correspon a la volta que tanca la cavitat, és el que presenta una mida de gra més grollera amb un bon grau de classificació i amb els grans arrodonits. Es caracteritza per tenir un elevat grau de cimentació comparat amb la resta de la sèrie. En la seva composició hi destaquen tant els components litoclàstics carbonatats, com la presència de bioclasts formats sobretot per foraminífers bentònics, algunes algues vermelles i alguns fragments d'equinoïdeus i de mol·luscs. En el conjunt de la sèrie, les eolianites presenten una composició mineralògica clarament carbonatada (figures 16 i 17), amb una mitjana de percentatge que supera el 95 % formada, quasi exclusivament, per calcita amb baix contingut de Mg i amb uns valors de quars que rarament superen el 4 %. No s'observa cap variació significativa al llarg de tota la columna, encara que en alguna mostra de la part basal s'hi ha observat algun petit percentatge de dolomita que es relacionaria amb la major presència de litoclasts. Pel que fa als paleosòls intercalats, encara que també domina la fracció carbonatada, els valors del contingut en quars són molt superiors (un 10 % de mitjana) així com, en el paleosol més ben desenvolupat, la presència d'argiles (amb minerals del grup de les illites i la caolinita) és significativa.

5. Conclusions

Si ara mateix es volgués visitar una cova vadosa d'esfondrament a les Balears, de dimensions considerables i desenvolupada dins materials pleistocènics, ja no seria possible, per la destrucció de la cova des Puigderros. El gran interès i valor d'aquesta cavitat radicava precisament en el fet que era l'única cova important amb les seves característiques litològiques i genètiques de les Balears. Únicament es coneix una altra cova amb una litologia similar, però gairebé subaquàtica, llevat de les entrades per esfondrament: la cova des Dolç a sa Colònia de Sant Jordi. Aquesta es desenvolupa a l'interior dels dipòsits calcarenítics eòlics del pleistocè (Gràcia et al., 2014a).

En el cas de la cova des Puigderrós, per la seva morfologia i per la seva situació topogràfica, situada a més de 70 m d'altitud, podem considerar que es tracta d'una cavitat formada per col·lapse, deguda a la pèrdua de sustentació per, molt probablement, la presència d'un o diversos buits generats en els dipòsits inferiors. En aquest sentit, els dipòsits eòlics quaternaris es desenvolupen damunt les margues evaporítiques del miocè terminal, les quals es disposen sobre els materials carbonatats del miocè superior que corresponen a la Unitat d'Esculls, la qual està en contacte amb la mar. És en aquesta darrera unitat on trobem la major part de cavitats, tant en el migjorn com al llevant de l'illa de Mallorca (Fornós i Gelabert, 2011; Ginés et al., 2013). En el cas de la cova des Puigderrós, no és desgavellat pensar en el desenvolupament d'una cavitat dins d'aquests nivells, on la seva evolució posterior migraria en ascens vertical per esfondrament, el qual, a més a més, es veuria afavorit pels nivells margosos perieaporítics corresponents al miocè terminal.

En la comparativa entre els dipòsits observats a l'interior de la cova i els presents als penya-segats costaners de la zona del davallador des Carros, ambdues seqüències presenten un domini de la sedimentació eòlica formada per arenes de gra fi a mitjà, puntualment molt fi, i de composició carbonatada en la qual la calcita és el mineral principal, amb uns percentatges de quars que rarament superen el 5 % i amb els grans de ben- a sub-arrodonits (figures 16 i 17). La composició és principalment biogènica de procedència marina, i hi destaquen els foraminífers bentònics i litorals, encara que algun planctònic hi és visible, a més d'algues coral·linàcies, equinoïdeus i fragments de mol·luscs. Hi ha una bona proporció de litoclasts però també de composició carbonatada, probablement procedents de l'erosió d'eolianites més antigues. La font dels sediments seria l'exposició de la plataforma marina en moments de regressió del nivell marí relacionada amb els episodis glacials del quaternari (Del Valle et al., 2024). En línies generals, tots els dipòsits eòlics mostren una elevada activitat vegetal donada per la presència de concrecions associades a arrels, que es fan especialment abundants en les proximitats dels paleosòls incipients que separen els grans cossos dunars. La major part d'aquest paleosòls són molt arenosos i de composició carbonatada, amb una mitjana aproximada en els percentatges de quars del 10 %, que puntualment pot superar el 20 %. Les eolianites presenten un baix grau de cimentació de tipus vadós circumgranular amb cristalls microesparítics amb romboedres de calcita que envolten els grans. Només s'ha observat un bon grau de cimentació al nivell superior que correspon a la volta que tanca la cova.

La disposició de la seqüència eòlica damunt del pliocè, així com el grau de cimentació i la composició de les eolianites similars a altres dipòsits del litoral mallorquí (Nielsen, et al., 2004), fa pensar en una edat de quaternari antic (pleistocè mitjà?) ja que no ha estat possible trobar cap indici de macrofauna que permetés assignar-ho a una data concreta, especialment de mol·luscs terrestres d'aquestes edats com els citats per Mas-Gornals i Ripoll (2010) a Calvià, Servera-Nicolau et al. (2022) a Pòrtol - Sa Cabaneta, o a altres indrets citats a Vicens (2015). Tampoc la microfauna observada a les làmines primes ha permès una atribució temporal. No s'han observat cambres de pupació d'insectes com els que s'observen als paleosòls del pliocè-pleis-

tocè inferior de Calvià, descrits per Mas-Gornals i Ripoll (2010), i d'altres indrets de Mallorca on hi ha materials de cronologia similar (Vicens, 2015). La unitat superior, en canvi, mostra unes característiques diferencials. La seva disposició damunt d'un paleosol molt ben desenvolupat, un baix grau de cimentació, així com la presència d'icnites atribuïdes a *Myotragus* sp. fan pensar en dipòsits pertanyents ja, o molt propers, al pleistocè superior per afinitat amb dipòsits similars descrits a altres parts de Mallorca (Fornós et al., 2002, 2009).

6. La destrucció de la cova des Puigderros. Què cal fer per protegir el patrimoni subterrani de les Balears i evitar casos similars?

Les característiques geològiques de l'arxipèlag balear, bàsicament constituït per roques calcàries, i les seves condicions bioclimàtiques típicament mediterrànies han originat paisatges exocàrstics destacables, que inclouen depressions superficials, formes de lapiaz i canyons fluvio càrstics. De la mateixa manera que a l'exterior, també dintre dels massissos càrstics es troben abundants i importants coves i avencs generats de forma molt diversa, amb molts de matisos i circumstàncies que han creat una gran riquesa i diversitat de formes endocàrstiques. La consciència social creixent sobre la necessitat de conservar els hàbitats naturals ha fet també tenir en compte la protecció dels hàbitats subterranis i el seu entorn. Les coves i els avencs formen part inseparable dels aqüífers, i contribueixen a la seva recàrrega hídrica i, per tant, qualsevol activitat que s'hi realitzi a dins pot implicar la contaminació de les aigües subterranies. A la vegada, els sistemes càrstics en general i les coves en particular ofereixen uns valors ambientals d'especial interès. Per una banda, de tipus geològic, ja que existeix una gran geodiversitat entorn d'aquests fenòmens subterranis, que formen una part important d'un patrimoni geològic que l'home ha d'assumir, respectar i conservar. Per l'altra, cal destacar igualment els aspectes biològics i ecològics (figura 10), ja que les coves constitueixen ecosistemes fràgils molt interessants, que es caracteritzen per una enorme especialització dels organismes vius que hi són presents i per una sorprenent biodiversitat adaptada a unes condicions de total foscor i d'elevat grau d'humitat, que són pròpies d'aquest mitjà. Altres aspectes, com són els geocronològics, paleontològics i arqueològics, són ben importants i destacats.

Totes aquestes consideracions constitueixen els arguments que reforcen l'encert que els legisladors de la Comunitat Valenciana, com a exemple de legislació avançada en conservació, van tenir en protegir les coves. Així, pensem que és del tot necessari per protegir el patrimoni subterrani de les Balears aprovar unes lleis semblants a les aprovades per la Comunitat Valenciana, en el Decret 65/2006, de 12 de maig, del Consell, pel qual es desenvolupa el règim de protecció de les coves i s'aprova el Catàleg de coves de la Comunitat Valenciana. [2006/X5697]. Amb l'aprovació de la Llei 11/1994, de 27 de desembre, de la Generalitat, d'espais naturals protegits de la Comunitat Valenciana, es van declarar protegides, amb caràcter general, totes les coves, avencs i altres cavitats subterranies situades en l'àmbit territorial valencià. Al seu torn, l'article 16 de la citada Llei 11/1994 emplaçava el Consell a aprovar un catàleg de coves de la Comunitat Valenciana.

En l'article 5 de la citada llei apareix el cas dels descobriments fortuïts, en què es diu que, en el cas particular de la troballa de noves cavitats en fronts d'exploració de pedreres o de desmunts d'obra civil, els responsables de l'obra queden obligats a comunicar immediatament el fet a l'administració competent en matèria d'espais naturals, i a adoptar les mesures necessàries per a la seva conservació fins que puguin ser inspeccionades i determinar si contenen elements o característiques de rellevant interès i, consegüentment, poder avaluar la conveniència d'adoptar les mesures de protecció pertinents. Un cop notificada la troballa, la conselleria competent en matèria de medi ambient haurà de pronunciar-se sobre el que escaigui. De la mateixa manera, la troballa o descobriment fortuït de coves o avencs en el curs d'excavacions, cultiu o altres pràctiques rutinàries en terrenys privats o públics haurà de ser també oportunament comunicat pels autors o propietaris dels terrenys a la conselleria competent en matèria de medi ambient, a fi que tals cavitats puguin ser degudament reconegudes i inventariades.

Centrats en la suposició de la necessitat de protecció del cas que ens ocupa, la cova des Puigderrós, tenint en compte el Decret del Consell de la Comunitat Valenciana, entraria en el punt: Criteris Geològics I (Geomorfologia subterrània on determinades cavitats destaquen per la seva especial tipologia, la seva ubicació dins del carst, el seu origen —espeleogènesi— o el seu funcionament hidrològic). També s'hi afegiria un altre interès, en el punt de Criteris Espeleomètrics III (majors sales i conductes. Sales de gran grandària de més de 2.000 m² en planta o 20.000 m³ en volum, així com grans conductes horitzontals —galeries— o verticals —pous— de seccions àmplies pròximes al decàmetre. En el cas que ens ocupa, i seguint les directrius esmentades, la cova des Puigderrós quedaria inclosa com a sala de devers 22.000 m³ de volum, per la qual cosa, i per evitar que aquests deplorables fets tornin a succeir, creiem convenient demanar mesures de protecció adequades per protegir el patrimoni natural subterrani de la Comunitat de les Illes Balears.

7. Agraïments

Volem homenatjar de forma molt especial l'enyorat Dr. Àngel Ginés, mestre d'espeleòlegs i puntal imprescindible de l'espeleologia científica. També volem reconèixer i agrair la tasca efectuada per José Bermejo en la realització i cessió de la topografia, així com d'algunes fotografies de la cova des Puigderrós. La col·laboració de Miquel Alexandre Dot ha estat fonamental pels seus bons suggeriments i consells adients. També han estat imprescindibles els Serveis Científicotècnics de la UIB, i en especial els Drs. Joan Cifre i Antoni Busquets. Aquest treball forma part del projecte de recerca finançat per l'Agència Estatal de Investigación (AEI), amb la referència PID2020-112720GB-I00/AEI/.

Annex gràfic

Figura 1. Solar on s'ubicava la cova.

Figura 2. Localització de la cova des Puigderros (a) amb indicació de la situació de la sèrie estratigràfica del davallador des Carros (b) i topografia de la cavitat (c). (Font mapes: IDEIB)

Figura 3. La cova amb el forat artificial efectuat per poder entrar dins la cavitat mitjançant descens amb corda l'any 2019. (Fotografia J. Bermejo)

Figura 4. Vista aèria de les obres d'obertura de la cavitat efectuada amb maquinària pesant.

Figura 5. Sostre de la cova parcialment ampliat per abocar runes a l'interior de la cova. (Fotografia F. Gràcia)

Figura 6. Davallant per la rampa de runes llançades a l'interior de la cova. (Fotografia F. Gràcia)

Figura 7. Tasques més avançades d'arreglament de la cova per poder edificar al damunt. (Fotografia D. Vicens)

Figura 8. Gran volum de la cova amb gran horitzontalitat de les capes sedimentàries del pleistocè. (Fotografia J. Bermejo)

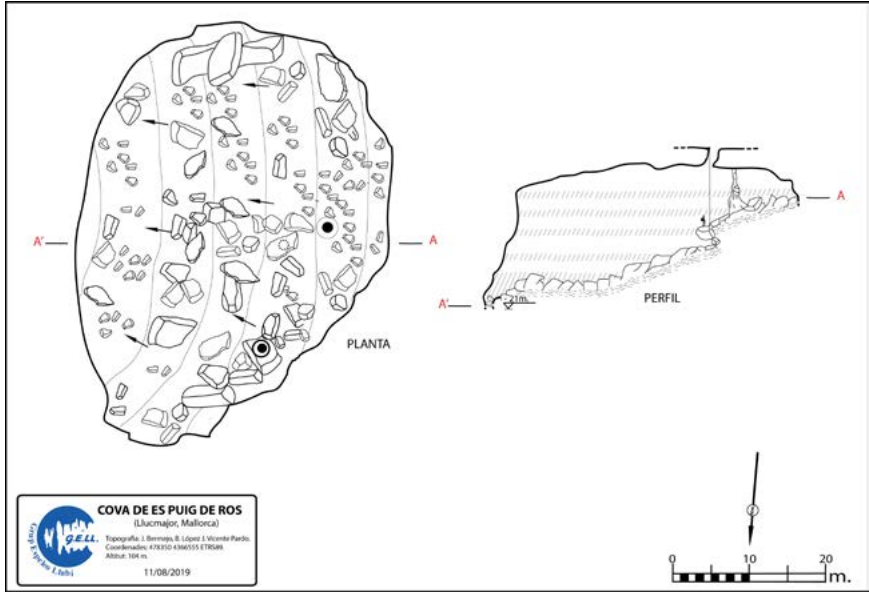

Figura 9. Topografia de la cova efectuada per J. Bermejo, B. López i J. V. Pardo l'any 2019. (Bermejo et al., 2021)

Figura 10. Aspecte de l'alternança de nivells d'eolianites i paleosols poc desenvolupats a les parets de la cavitat. (Fotografia F. Gràcia)

Figura 11. Columna amb gran quantitat d'arrels que penetraven del sostre de la cova. (Fotografia J. Bermejo)

Figura 12. Espeleotemes coral·loides (Fotografia J. Bermejo)

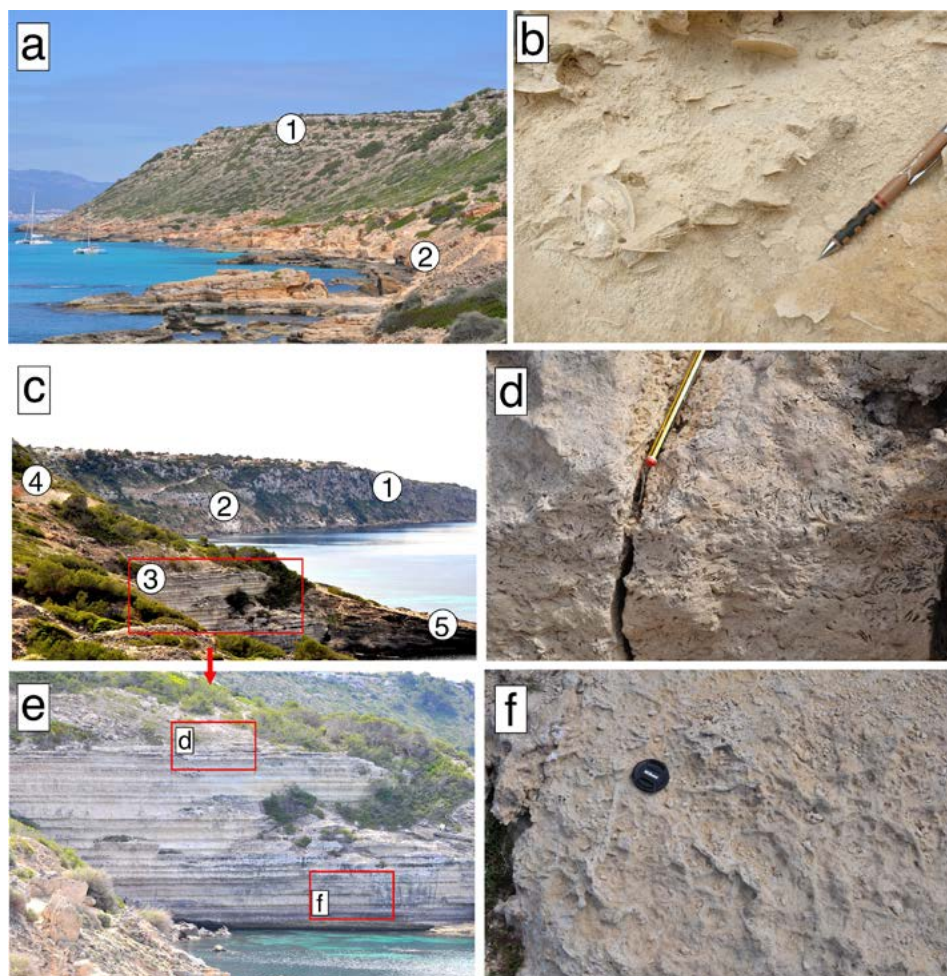

Figura 13. a) Disposició dels dipòsits eòlics quaternaris a la zona de ses Olles - Es Puigderrós (1. eolianites del quaternari antic; 2. dunes adossades del pleistocè superior); b) calcisiltites blanques del pliocè amb fragments de copinyes d'*Ammussium*; c) disposició de les principals unitats sedimentàries (1. front escullós, 2. talús escullós, 3. nivells de plataforma; 4. Complex Terminal i Lago Mare; 5. dunes adossades del pleistocè superior; d) acumulació d'*Halimeda* en el talús distal de l'escull; e) estratificació horitzontal corresponent a les fàcies de plataforma; f) calcarenites i margues blanques de plataforma amb abundant bioturbació.

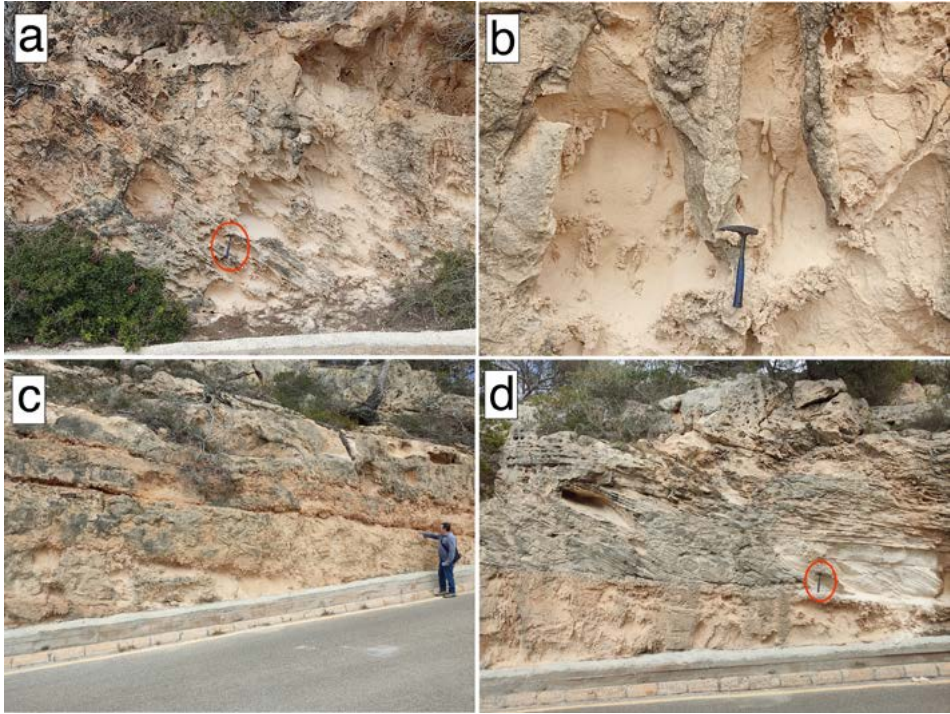

Figura 14. Aspectes en aflorament dels dipòsits d'eolianites del quaternari a la zona del davallador des Carros, a) estratificació encreuada de gran angle, b) rizoconcrecions, c) separació dels diversos cossos deposicionals amb desenvolupament de paleosols amb moltes concrecions per arrels; d) estratificacions encreuades degut a la interferència de diversos cossos dunars. (Vegeu localització dins la sèrie estratigràfica a la figura 17).

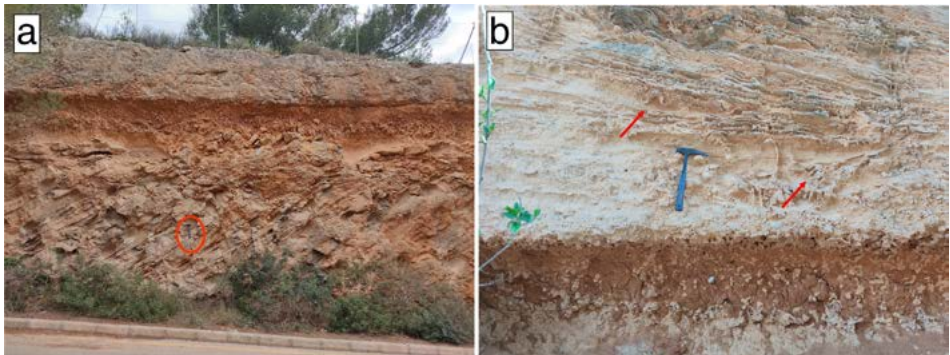

Figura 15. Sostre de la seqüència quaternària amb el desenvolupament d'una gran duna de prop de 8 m de potència sobre la qual es desenvolupa un sòl amb abundants nòduls carbonatats (a) que dona pas al darrer episodi eòlic, on a part de l'acció de les arrels s'hi pot observar la distorsió de les làmines per l'acció de *Myotragus* (b).

Cova d'es Puigderros										Interpretació
Mostra	Color Munsell	Mida de gra (*)	Mineralogia textura (**) calcita *** aragonita dolomita quars feldspats argiles							
PGROS-14	7,5YR 7/6	AF-AM	a - mbc	96.2	0.0	0.6	3.2	0.0	0.0	eolianita
PGROS-13	7,5YR 8/2	AM	sub-a - mbc	98.5	0.0	0.0	1.5	0.0	0.0	eolianita
PGROS-12	7,5YR 8/4	AMF-LL	sub-a - pc	96.4	0.0	0.0	3.6	0.0	0.0	paleosòl desenvolupat
PGROS-11	7,5YR 8/2	AF-AM	a - mc	98.0	0.0	0.0	2.0	0.0	0.0	eolianita
PGROS-10	7,5YR 8/2	AM	a - mbc	98.4	0.0	0.0	1.6	0.0	0.0	eolianita
PGROS-09	5YR 5/8	LL-AMF	sub-a - pc	75.0 ****	0.0	0.0	22.5	0.0	2.5	paleosòl ben desenvolupat
PGROS-08	7,5YR 8/4	AF-AM	a - mbc	96.9	0.0	0.0	3.1	0.0	0.0	eolianita
PGROS-07	5YR 6/8	AMF-LL	sub-a - pc	90.8	0.0	0.0	9.2	0.0	0.0	paleosòl incipient
PGROS-06	7,5YR 8/2	AF-AMF	sub-a - mbc	94.4	0.0	0.0	5.6	0.0	0.0	eolianita
PGROS-05	5YR 7/6	LL-AMF	sub-a - pc	92.5	0.0	0.0	7.5	0.0	0.0	paleosòl incipient
PGROS-04	7,5YR 8/3	AM	sub-a - mbc	98.3	0.0	0.0	1.7	0.0	0.0	eolianita
PGROS-03	5YR 5/6	AMF-LL	sub-a - pc	91.0	0.0	0.0	9.0	0.0	0.0	paleosòl incipient
PGROS-02	7,5YR 7/6	AF-AMF	sub-a - mbc	83.9	0.0	0.1	16.0	0.0	0.0	eolianita
PGROS-01	7,5YR 8/4	AF	sub-a - mbc	98.2	0.0	1.1	0.7	0.0	0.0	eolianita
Promig d'eolianites				95.9	0.0	0.2	3.9	0.0	0.0	
Promig de paleosòls				92.7	0.0	0.0	10.4	0.0	0.5	
Davallador des Carros										Interpretació
Mostra	Color Munsell	Mida de gra (*)	Mineralogia textura (**) calcita *** aragonita dolomita quars feldspats argiles							
DAVA-e	7,5YR 7/6	AF-AMF	sub-a -mbc	91.9	0.0	1.2	4.6	0.0	2.3 (guix)	eolianita
DAVA-d	10R4/6	LL-AMF	sub-a - pc	35.8	6.3	0.0	47.5	4.5	5.9	paleosòl ben desenvolupat
DAVA-c	7,5YR 8/2	AF	sub-a -mbc	95.3	0.0	1.8	2.9	0.0	0.0	eolianita
DAVA-b	7,5YR 8/2	AF-AM	sub-a -mbc	94.3	0.0	0.9	4.8	0.0	0.0	eolianita
DAVA-a	7,5YR 8/4	AF-AM	sub-a -mbc	69.5	9.9	16.1	4.5	0.0	0.0	eolianita adossada
Promig d'eolianites				87.8	2.5	5.0	4.2	0.0	0.0	
Promig de paleosòls				35.8	6.3	0.0	47.5	4.5	5.9	
* AM: arena mitjana (0,5-0,25 mm); AF: Arena fina (0,25-0,12 mm); AMF: arena molt fina (0,12-0,06 mm); LL: llim (<0,06 mm)										
** a: arrodonit; sub-a: sub-arrodonit; mbc: molt ben classificat; bc: ben classificat; mc: moderadament classificat; pc: poc classificat										
*** (Mg 0,03 / Ca 0,97) **** (Ca 1,0)										

Figura 16. Principals trets composicionals de les mostres d'eolianites estudiades.

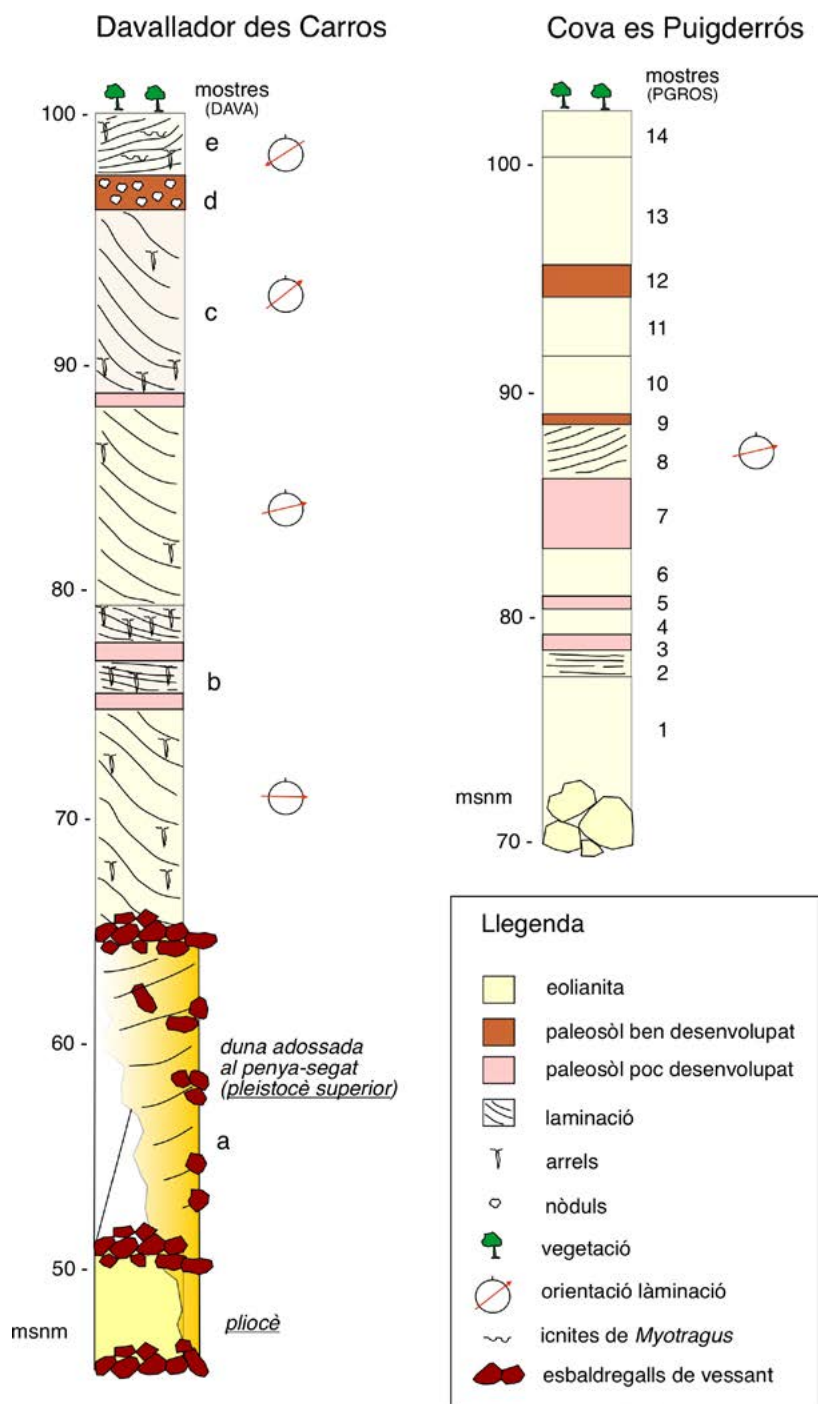

Figura 17. Columnes estratigràfiques simplifiades de la zona del davallador des Carros i de l'interior de la cova des Puigderros. (Vegeu localització a la figura 1).

Bibliografia

- Aguiló, C. (1996). *La toponímia de la costa de Llucmajor*. Institut d'Estudis Catalans. Treball de l'Oficina d'Onomàstica II, 184 p.
- Alomar, G., i Clar, T. (2006). Apunts geogràfics sobre l'extracció i ús de la pedra de marès al sud de Mallorca. La pedrera de ses Olles (Llucmajor). Arquitectura i enginyeria popular a Mallorca. *Actes del VII Congrés de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 101-114.
- Amores, C. (2024a). Preocupación entre los espeleólogos por la destrucción de la Cova des Puig de Ros. *Última Hora*, 10/02/24.
- Amores, C. (2024b). Medi Ambient aprobó en 2018 la construcció de dos chalets sobre la cueva de Puig den Ros. *Última Hora*, 21/03/24.
- Bermejo, J., Pardo, J. V., i Mateu, J. (2021). Litoral de Llucmajor (Mallorca). Zona Cap Enderrocat - Cap de Regana. *Gota a Gota*, 24: 80-90.
- Cuerda, J. (1975). *Los tiempos Cuaternarios en Baleares*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma. 304 p.
- Cuerda, J. (1987). *Moluscos marinos y salobres del Pleistoceno balear*. Caja de Baleares «Sa Nostra». Palma. 421 p.
- Cuerda, J., i Sacarès, J. (1966). Nueva contribución al estudio del Pleistoceno marino del término de Lluchmajor (Mallorca). *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*, 12: 63-100.
- Cuerda, J., i Sacarès, J. (1970). Formaciones marinas correspondientes al límite plio-kuaternario y el Pleistoceno inferior de la costa de Llucmajor (Mallorca). *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*, 16: 105-141.
- Cuerda, J., i Sacarès, J. (1992). *El Quaternari al Migjorn de Mallorca*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear, 130 p.
- Del Valle, L., Timar-Gabor, A., Fornós, J. J. (2024). Chronology of Pleistocene sedimentary cycles in the western Mediterranean. *Quaternary Science Reviews*, 330: 108451.
- Font, B. (1973). *Història de Llucmajor. Volum I*. Ajuntament de Llucmajor, p. 61.
- Fornós, J. J., Bromley, R. G., Clemmensen, L. B., i Rodríguez-Perea, A. (2002). Tracks and trackways of *Myotragus balearicus* Bate (Artiodactyla, Caprinae) in Pleistocene aeolianites from Mallorca (Balearic Islands, Western Mediterranean). *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 180: 277-313.
- Fornós, J. J., Clemmensen, L. B., Gómez-Pujol, L., i Murray, A. S. (2009). Late Pleistocene carbonate aeolianites on Mallorca, Western Mediterranean: a luminescence chronology. *Quaternary Science Reviews*, 28: 2697-2709.
- Fornós, J. J., i Gelabert, B. (2011). Condicionants litològics i estructurals del carst a les Illes Balears. *Endins*, 35: 37-52.
- Fornós, J. J., Gràcia, F. i Vicens, D. (2024). Cova des Puigderros (Llucmajor, Mallorca): descobriment, estudi i destrucció d'una cavitat singular. *Papers de la Societat Espeleològica Balear*, 7: 21-36.
- Frau, J. (2024). Unas obras destrazan la bóveda de una cueva de Llucmajor y tiran escombros en el interior. *Diario de Mallorca*, 01/03/24.

- Ginés, A., Ginés, J., i Gràcia, F. (2013). Cave developments and patterns of caves and cave systems in the eogenetic coastal karst of Southern Mallorca (Balearic Islands, Spain). In: Lace, M. A., i Mylroie, J. E. *Coastal karst Landforms*. Springer, 11: 245-260.
- Gràcia, F., Clamor, B., Gamundí, P., Cirer, A., Fernández, J. F., Fornós, J. J., Ginés, A., Ginés, J., Uriz, M. J., Munar, S., Vicens, D., Ginard, A., Betton, N., Vives, M. A., Jaume, D., Mas, G., Perelló, M. A., Cardona, F., i Tímar-Gabor, A. (2014). Es Dolç (Colònia de Sant Jordi, ses Salines, Mallorca). Cavitat litoral amb influències hipogèniques excavada a les eolianites quaternàries i als materials del pliocè. *Endins*, 36: 69-96.
- Juárez i Mas-Gornals (2022). Els dipòsits litorals atribuïts històricament al pliocè-pleistocè inferior de Mallorca (Illes Balears, Mediterrani occidental): revisió, biocronologia de mol·luscs i implicacions paleogeogràfiques. *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*, 65: 237-257.
- Mas-Gornals, G. (2016). *El registre estratigràfic del messinià terminal i del pliocè a l'illa de Mallorca. Relacions amb la crisi de salinitat de la Mediterrània*. Tesis doctoral. Universitat de les Illes Balears. 534 p.
- Mas-Gornals, G., i Fornós, J. J. (2013). Late Messinian Lago-Mare deposits of the island of Mallorca (Western Mediterranean). Implications on the MSC events. *14th RCMNS Congress. Neogene to Quaternary geological evolution of Mediterranean, Paratethys and Black Sea*. 8-12 September 2013, Istanbul, Turkey. Abstracts book, p. 210.
- Mas-Gornals, G., i Ripoll, J. (2010). Cambres de pupació d'insectes coleòpters del pliocè-pleistocè inferior de Mallorca (Illes Balears, Mediterrània occidental). Significació paleoambiental i cronoestratigràfica. *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*, 53: 91-106.
- Nielsen, K. A., Clemmensen, L. B., i Fornós, J. J. (2004). Middle Pleistocene magnetostratigraphy and susceptibility stratigraphy: data from a carbonate aeolian System, Mallorca, Western Mediterranean. *Quaternary Science Reviews*, 33: 1733-1756.
- Pomar, F., i Del Valle, L. (2018). Els dipòsits pleistocens de cap Enderrocat - ses Olles (Mallorca, Mediterrània occidental): un exemple de *sand ramp* adossat a un penya-segat costaner. *VII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears*, 53-56.
- Pomar, L., Ward, W. C., i Green, D. G. (1996). Upper Miocene Reef Complex of the Lluçmajor area, Mallorca, Spain. In: Franseen, E., Esteban, M., Ward, W. C. i Rouchy, J. M. (eds.). *Models for Carbonate Stratigraphy from Miocene Reef Complexes of the Mediterranean regions*. SEPM Concepts in Sedimentology and Paleontology Series, 5: 191-225.
- Salvà, C. (2020). *La memòria d'un paisatge gravat. Les pedreres de marès, empremta territorial del paisatge identitari de Mallorca*. Tesis doctoral. Universitat Politècnica de Catalunya. 806 p.
- Servera-Nicolau, J., Del Valle, L., Vicens, D., i Pons, G. X. (2022). El registre estratigràfic del fini-messinià i del plioquaternari de la plataforma Pòrtol - Sa Cabaneta (Illes Balears, Mediterrani occidental): evolució geomorfològica,

estratigràfica i dades paleontològiques. *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*, 65: 331-347.

Tucker, M. (1988). *Techniques in Sedimentology*. Blackwell Scientific Publications. 394 p.

Vicens, D. (2015). *El registre paleontològic dels dipòsits litorals quaternaris a l'Illa de Mallorca (Illes Balears, Mediterrània occidental)*. Tesi Doctoral. UIB. 985 p.

Vicens, D., i Ginard, A. (2022). Les pedreres històriques de marès de la Fossa (Llucmajor) . *VIII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears*, 99-101.

ANTONI GARCÍAS VIDAL I ELS TRENCADORS DE MARÈS. S'ARENAL I SON SUNYER DURANT EL SEGLE XIX

Dídac Martorell Paquier

Resum

S'Arenal i Son Sunyer és una comarca que, durant el segle XIX, viurà l'explosió i l'ebullició de la vida humana. Fins aleshores era un territori pràcticament despoblat. El llucmajorer Antoni Garcias Vidal (1841-1907), un dels primers estiuiejants del poble i fundador de les cases des Republicans, publica dos articles, el 1892 i el 1896, que projecten els ideals del republicanisme al qual pertany i el compromís amb s'Arenal i els trencadors de marès. Per primera vegada es tracten els trencadors i llur importància des d'un punt de vista humanista. Garcias els exalta i creu en ells. En aquesta comunicació, amb el punt de partida dels escrits de Garcias i a través d'un buidatge bibliogràfic i hemerogràfic, es farà un recull històric de què fou s'Arenal i Son Sunyer, així com els trencadors de marès durant el segle XIX, i es lligarà, com feu ell, amb el poble veí des Coll d'en Rabassa i la comarca del pla de Sant Jordi.

1. Antoni Garcias Vidal i el compromís amb s'Arenal i els trencadors de marès

1.1. Apunts biogràfics

Antoni Garcias Vidal (Llucmajor, 1841-1907) va ser un intel·lectual benestant conegut popularment com a *l'amo Antoni des Forn*. Va ser nomenat arxiver honorífic de Llucmajor el 29 de maig de 1904, en fou proclamat fill il·lustre el 9 d'agost de 1964 i un carrer de la ciutat porta el seu nom. Garcias edità el setmanari bilingüe *Es pagès mallorquí* entre el 10 d'abril de 1899 i el 25 de maig de 1904. Segons Bartomeu Font Obrador, va ser el primer a fer una prospecció a l'Arxiu Municipal de Llucmajor. En el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* publicà «Construcciones prehistóricas de Lluchmayor» i deixà un manuscrit escrit a la fi del segle XIX sobre el terme de Llucmajor, que Font publicà en un monogràfic de les Fires de Llucmajor (1972). Allà hi descriu unes 200 possessions del terme, seguint les directrius d'un mapa del terme municipal de 1860 (Font, 1972, p. 3-4)¹ i parla de la importància de les pedreres de Son Verí.² També destaca les de Galdent (p. 8-9) i Son Mulet (p. 18).

1 Per a una biografia més extensa i detallada, vegeu el capítol «La huella de un gran erudito local» (p. 3-4). També «Distinción al erudito Antonio Garcías Vidal, archivero honorífico 29.5.1904» (Font, 1999b, p. 13-14).

2 «Asombra el número de canteras que hay explotadas y aun por explotar en este predio. No comeremos ningún desatino si decimos que una buena parte de la ciudad de Palma se ha extraído o sonsacado de las entrañas de SON VERÍ» (p. 38).

Segons explica Pere Gabriel (1992, p. 50), «entrà a l'Ajuntament l'1 de gener de 1869 i fou elegit interventor per unanimitat, càrrec que va mantenir en l'Ajuntament successiu de 1872-1873. Amb la proclamació de la República, passà a ser el nou secretari (nomenat el 25 de març de 1873). Hagué de dimitir el març de 1875, produïda ja la Restauració Borbònica. Havia estat secretari de la Unió dels Trencadors el 1870 i fou de sempre soci de número del Casino de Lluçmajor. Tornà momentàniament a l'Ajuntament a finals de segle, el 1899, quan el govern civil nomenà un consistori majoritàriament silvelista».

Segons Bartomeu Font, «Toni Garcies i Vidal era un personatge molt curiós, un home autodidacte, molt amic dels Salvà de sa Llapassa»; «va esser també un republicà de convicció, realment encès» (Alzamora, 2007, p. 42).

Durant el Sexenni Democràtic (1868-1874) nasqueren les primeres societats obreres a Lluçmajor, sota el guiatge dels republicans federals. Una de les primeres fou l'esmentada Unió de Canteros,³ el president de la qual era Mateu Ripoll Ginard *Frontet* (Lluçmajor, 1839-1916); el vicepresident, Damià Salvà Salvà, i el secretari, Antoni Garcias Vidal. Tots tres eren propietaris de les cases des Republicans. Un any abans fundaren el Casino Republicà a la plaça d'Espanya de la ciutat, seu de la societat (Martorell Fullana, 2018, p. 103-104).

1.2. «El gremio de Canteros de Lluçmajor. Su preponderancia anti-gua y moderna» (1892)

El 15 de desembre de 1892, Garcias publicava a *El Isleño* un article sobre els trencadors de marès de Lluçmajor en el context de Mallorca. Es tracta d'un article del qual no hem trobat cap referència posterior. El presentam resumit i parcialment traduït i adaptat:⁴

La quantitat de marès que té la costa de Lluçmajor, lligat a la facilitat de transportar-lo per via marítima a Palma i voltants, és sens dubte un poderós incentiu perquè el gremi de trencadors —«tan penoso oficio»— s'incrementàs a mesura que augmentà la població de Lluçmajor. Les famoses pedreres de Galdent, explotades des de la Conquesta, segurament varen ser l'escola pràctica per al gremi: «no puede, no, penetrar uno en aquel imponente foco sin que le vengan á la mente el cúmulo de humanos esfuerzos que en su conjunto implica y las vidas y energías consumidas practicando aquel laberinto de galerías profundísimas que causan vértigo aun á los menos medrosos que se atreven á recorrerlas».

El vertader camp de batalla, però, és l'extensa zona plena de pedreres del litoral, des del cap de la Regana as Coll d'en Rabassa, «donde no hay pelada roca que no haya temblado á los recios golpes de su almadana [escodra], ni grieta ni rendija que no

3 Sobre aquesta societat obrera de trencadors i les successives, vegeu Martorell (2022, p. 158-159).

4 Convidam el lector a llegir-lo sencer, així com el del següent apartat, per no perdre'n detall.

hayan usmeado avidos de dar con el bien amasado *marés cru*, de facil laboreo, que ha de proporcionarles pingues rendimientos, ó con la uniforme masa de lisas y rectas hendiduras (*pedreñy de llevaña*), de cuyos bloques, á guisa de voluminosos tomos, separan hojas y mas hojas ora gruesas, ya delgadas, á medida de su gusto, con tanta facilidad como las que arrancamos de los calendarios americanos».

Aquestes peces de marès es venen molt barates, i per això es consumeixen en massa arreu de l'illa; «hasta la apartada *Sóller* se proveen de ellos».

Amb el marès s'han construït des de palaus fins al xibiu del més humil obrer. La pedra de Santanyí i el marès de Bellver són la «seda y terciopelo que solo pueden usar con parsimonia los poseedores de la fortuna y alguno que otro dominado por la pasión del lujo»; en canvi, les des Coll d'en Rabassa, sa Torre Redona (Can Pastilla), Son Sunyer, Son Verí, Son Granada, es Puigderrós i sa Torre d'en Villalonga «pueden equipararse á esas hermosas telas de límpido y fresco algodón con que cubre sus cuerpos la universalidad de las gentes, y que no desdeña para su propio uso el mas opulento banquero». Així, el gremi de trencadors de Lluçmajor ha arribat a tenir més de quatre-cents individus.

Garcias, comparant els trencadors amb els pagesos, fa una poètica descripció de l'ofici:

La gran familia de trabajadores del campo cuyas virtudes nunca jamás enalteceremos bastante, ha sido la que en todos tiempos ha suministrado el personal necesario para mantener bien guarnecidas las filas de ese esforzado grupo de minadores, los cuales, pasan mas de la mitad de su vida metidos en las entrañas de la tierra en busca del propio sustento, y cooperan sin pensarlos ellos siquiera, al embellecimiento del patrio suelo.

Entre el obrero agrícola y el cantero media un grado como entre el cabo y el sargento, y sin embargo ¡cuánta diferencia entre los dos! vive el primero en continua incertidumbre variando todos los días casi de amo y de trabajo, dependiendo su dicha ó malestar de las vicisitudes prósperas ó adversas porque pasa la agricultura. Mas independiente el segundo ni trabaja á jornal ni á destajo, y tranquilo y sonriente lleva siempre pintada la placidez en el rostro, y se tiene por muy feliz porque nadie le manda. Sobrio y sufrido cual ninguno, tiene por todo albergue humilde choza que cierra con un haz de leña; por toda cama donde conciliar el sueño reparador, cuatro pajas de cebada sobre rústica litera por todo *menú*, el manjar favorito de Platón, un plato de salpimentadas habas y un puñado de higos, y cifra su porvenir en la bondad de la cantera que explota y en la diligencia perseverantísima de su diaria labor. Asi no es de estrañar que, molido por el trabajo, joven aun, alcance prematura vejez y se le vea medio jorobado y con las piernas quillosadas.

La gota de sudor del uno que hace surgir de las entrañas de la tierra el pan nuestro de cada día ¡ah! se evapora apenas exhalada, sin dejar en pos de sí ningún recuerdo. La del otro, sin ser tan fecunda, se transmite de una á otra generación mezclada y confundida con las piedras de que se componen esos soberbios edificios que el genio concibe y las artes construyen, que vienen á esmaltar la cadena de los siglos. Ambos á dos, dignos son de mayor encomio y merecedores de toda protección porque ejercen á maravilla el ministerio que más dignifica al hombre sobre la tierra, el pródigo y fecundo trabajo.

De vegades l'oferta no està en relació amb la demanda i s'acumula un gran excedent de producció. És quan alguns d'ells, antany, es dedicaven a la pagesia, per exemple segant amb la falç, «porque falta de brazos necesita de los suyos, fuertes y vigorosos para las más rudas faenas». Es comprometien en colles amb els amitgers i amos de les possessions per amuntegar les messes; aquesta tasca durava vint o vint-i-un dies de sol a sol. En acabar, peregrinaven a l'oratori de la Mare de Déu de Gràcia per pregar. Avui dia, amb les màquines segadores, els pagesos no han de carregar tanta de feina i això ha permès que els trencadors pràcticament ja no intervinguin en aquesta operació i es dediquin tot l'any «a sus habituales tareas».

Garcias acaba l'article amb el relat de la conversa que tengué amb el vicari des Coll d'en Rabassa, mossèn Jaume Vicens, sobre la importància dels trencadors i la diàspora llucmajorera:⁵

El otro día regresando yo de Palma á Lluçmayor tuve la dicha de encontrar dentro del carruaje (que por autonomia llamamos *diligencia*) al virtuoso sacerdote que tiene á su cargo la cura de almas del *Coll den Rebassa*, hombre muy sencillo y modesto; á las pocas palabras ya recaía la conversación en el incremento que va tomando de cada día este incipiente suburbio. Y decía yo al buen cura: La gente que lo puebla no es nómada y advenediza como alguien cree. Los canteros, mis caras compatriotas, son los fundadores del caserio.

La gran colmena tiene su residencia fija en Lluçmayor. Esto es un enjambre desprendido de ella. La construcción de las viviendas, el mueblaje, las costumbres, todo lleva por tal medio el sello de origen que, al pasar por allí, me parece que discurro por una calle de mi pueblo.

—¿Sabeis la historia de los canteros?

—Ni una palabra.

—Pues la tienen muy brillante. La fe de sus mayores brotaba espontanea de sus almas como brota la flor del arbusto. A la piedad de los canteros y

5 L'església des Coll d'en Rabassa es dedicà a la Mare de Déu del Carme. Es construí en dues tongades, del 1885 al 1887 i del 1896 al 1902. Es digué missa a partir del 1887. Jaume Vicens en fou el segon vicari, des del juny de 1892 fins al juny de 1895 (Galiana, 2018).

picaprederos débese la erección de un templo en Lluchmayor. Sus tutelares eran la *Virgen del Pecho* y los *Cuatro Santos Mártires Coronados*. Documentos auténticos que podría enseñaros prueban mi aserto.

Entre tanto llegábamnos al *Colly* y mi ilustre interlocutor que no había perdido rípio de mi disertación manifestóme vivo deseo de conocer estos documentos que tanto honran á sus feligreses y prometí facilitárselos. De súbito divisamos la iglesia que se destaca graciosamente entre montículos de terrisco de aquel tan socavado y removido suelo. Mecida por las azules y tranquilas ondas del mar, rodeada por doquier de profundas canteras y socavones, ¿en qué sitio pudiera estar mejor emplazada par aherir mas de cerca y cristalizar los sentimientos del cantero?

—A que santo está dedicada?

—A la virgen del Carmen.

—Feliz idea; pero me parece que andando el tiempo debeis erigir una capilla á los antiguos patronos de los canteros que son los que dan vida y movimiento á ese lugar.

Evocad sus gloriosas tradiciones, evocadlas con ahinco y ellos responderán con sus óbolos á vuestro llamamiento.

Aquí paró el carruaje y se apeó el cura, no sin que antes me estrechara afectuosamente la mano. Miróme de hito en hito, sintiendo en el alma no hubiera sido más larga nuestra entrevista.

Pidió mi nombre. La caballería que no tenía espera alargó el paso y un adios de momento me separó de tan agradable compañía. [...].⁶

La seva campanya, però, no tengué èxit, car aquesta església mai no ha arribat a tenir una capella dedicada a cap dels sants patrons dels trencadors de marès.

1.3. «La construcción de una capilla en el caserío del Arenal del término de Lluchmayor» (1896)

Entre el 10 i el 29 de febrer de 1896 es publicà a *Heraldo de Baleares* un extens article, dividit en tres parts i diversos apartats, en què s'inclouia la carta signada el 22 d'agost de 1895 per «un grupo de entusiastas veraneantes de Lluchmayor» —tal com els descrivia Bartomeu Font—, amb Garcias com un dels signants, en la qual sol·licitaven l'erecció d'una església al poble incipient de s'Arenal. Es publicava just quan s'havia aconseguit l'objectiu: dia 25 de febrer de 1896, Dijous Llarder,

6 Tot seguit, transcriu els dos documents històrics sobre els trencadors de marès, extrets dels llibres d'actes de l'Arxiu Municipal de Lluchmajor, datats el 21 de maig de 1521 i el 6 de gener de 1522, i que per qüestions d'espai no transcriurem en aquesta ocasió.

es col·locava la primera pedra de l'oratori, i no seria fins al 1902 que s'acabarien finalment les obres.⁷ El temple es construí formant una pedrera: «els trancadós de Son Verí y els de Son Suñé han contribuït la major part ab una o dues carretades cada un de ells» (Guasp, 1975, p. 82). Aquest article, a diferència de l'anterior, és molt conegut, i se n'han servit els historiadors al llarg dels anys per parlar dels orígens del poble de s'Arenal. En l'article es parla de s'Arenal, els trencadors de marès i la colonització del pla de Sant Jordi.⁸ Feim un resum dels aspectes que consideram més rellevants i el traduïm en part:

Si les quatre pedres angulars d'un poblat han de ser l'església i l'escola, la botiga i la taverna, el llogaret de s'Arenal reunirà d'aquí a poc aquests elements. Mai hauria somiat fa vint anys que en aquest extrem de s'Arenal, en un «gracioso montículo», s'erigiria un temple. El llogaret de s'Arenal va de camí a les vies del progrés. S'Arenal és un territori de «giras marítimas y francachelas y para proporcionar á la agricultura y á la industria cuantiosos elementos de vida». En aquest cantó de la badia antigament hi havia un pou i uns talaïers amb guàrdies a cavall.⁹ Aquí hi va haver sagnants combats contra els pirates barbarescs i, «por su insalubridad, proveniente del desagüe que allí tienen los torrentes *del Jueus* y *del Capellá*,¹⁰ los cuales, con sus charcas de malolientes aguas han venido sembrando por espacio de siglos la desolación y la muerte en aquella comarca»; «¡Cuantos canteros, cuantos, movidos por el aliciente del buen asperón que en aquellos contornos tanto abunda habrán pagado cara su osadía sorprendiéndoles prematura muerte, víctimas del implacable paludismo!».

La vila de Lluçmajor no tenia ni un sol camí carreter que arribàs a la mar a mitjans d'aquest segle, i per això es declarà d'utilitat pública obrir un camí a s'Arenal. A partir d'això, s'Arenal es pogué transformar. L'Ajuntament ha construït un aljub i s'augura un bon futur per a la indústria del guix. Només manca l'església dedicada a la Mare de Déu de la Mamella, patrona dels trencadors:¹¹

7 Joan Antoni Mòjer i Noguera *L'Amo en Joan de ses Males Cases* (Lluçmajor, 1859-1941) va ser batle de Lluçmajor el 1897, 1907 i 1914, i durant el seu primer mandat començaren les obres de l'església de s'Arenal (Capellà i Palou, 1985). Sobre la inauguració i els primers anys de vida religiosa al poble, es pot consultar la magnífica *Monografía del templo dedicado a Ntra. Sra. de la Lactancia*, de Sebastià Guasp Cerdà, manuscrit publicat per Font el 1975 i reeditat el 1996 conjuntament amb *S'Arenal: documentos manuscritos e impresos de las tres primeras décadas de su historia espiritual*.

8 I es justifica dient: «disculpa tal vez no merezca la digresión que nos hemos permitido involucrando la cuestión de la capilla del *Arenal* con la de colonización del término de Palma; pero tan conexas, tan intimamente ligadas vemos á las dos que una misma se nos parecen».

9 Sobre aquest tema, vegeu Martorell Paquier (2018) i Segura (1991).

10 Fa referència al torrent de s'Algar, també conegut com des Saluet i de Son Verí (Grimalt, Jaume i Ginard, 1990).

11 Pels volts de 1880 se celebrava la festa de la Mare de Déu de la Mamella o Mare de Déu del Pit a Lluçmajor, que consistia en capta, ofici i sermó i ball a plaça. Maria Antònia Salvà recorda dues estrofes dels goigs, els quals resten perduts: «an el pit sagrat / tributam l'honor / d'Ell el Redemptor / fonc alimentat. / Vostra claredat / tothom il·lumina. / Alimentau-nos / de la llet divina»; «Noltros, trencadors, / tributam la festa / amb so d'orquestra / del poble ditzós. / Mirant-vos a vós / tothom s'il·lumina. / Alimentau-nos / de la llet divina» (Perelló, 1989).

¿Y cuál es el santo más indicado para tutelar del Oratorio? Ninguno á nuestro humilde entender tan congruente como la *Virgen de la lactancia*. Los canteros serán siempre el elemento más preponderante de la nueva población, y para herir y cristalizar sus sentimientos religiosos, nada más propio que evocar la remembranza de su antiquísima patrona. La historia de los canteros y picapedreros es brillante. En el año 1522 unidos ambos gremios reedificaron la primitiva iglesia de Lluchmayor, y colocaron en ella á sus respectivos titulares la *Virgen de la lactancia* y los cuatro santos mártires Coronados. Y si en aquella época remota llegó á tanto su poder ¿cómo no esperar ahora que harán un supremo esfuerzo facilitando las piedras y sillares que necesite la iglesia, puesto que ha de erigirse en medio de las canteras que más despiertan la memoria de sus padres?

La població de s'Arenal té una gran missió per complir: colonitzar les grans possessions adjacents i, a mesura que augmenti en famílies treballadores, augmentaran en valor. El ram de guerra ha de construir el camí que comunicarà el fort des Coll d'en Rabassa¹² amb el del cap Enderroc; «de realizarse, ya podemos imaginarnos, cuan bella, cuan encantadora ha de ser esa vía siguiendo la curvatura de la playa».¹³ La colonització de s'Arenal ha d'anar de la mà de la del pla de Sant Jordi, que començà a mitjan segle:

Al otro lado los campos de la *Torre Redona*, llenos de vida con sus praderas de aterciopelada alfalfa, y la línea interminable del verdinegro pinar de *Son Suñer*, confundiéndose los rumores de las olas con los rumores de los pinos y los aromas resinosos de éstos con los salinosos de las algas. ¿Qué mejor abogado podrán elegir los valetudinarios y convalecientes para ganar el pleito de la salud que los cotidianos paseos en carruaje por esa deleitosa y embelesadora vía, cuyo punto de parada será en los ventorrillos del *Arenal*?

«Y no hay que forjarse ilusiones. Los palmesanos aunque se trate de las tierras mas ricas de su término no serán los que la realicen»:

Mal avenidos con la honrosa profesión de la labranza, no habrá uno siquiera que trueque la pluma por la esteva ni el cómodo mostrador por el mísero tugurio quedando reservados estos trabajos de zapa á la familia rural que vive en común acuerdo en *San Jordi* y en la *Aranjasa*, y á la numerosa clase de canteros y labrantines lluchmayorenses que reside en el arenal y sus intermediaciones.

Garcias descriu novament els trencadors, amb un plus de dades etnogràfiques torna a pinzellar fragments que ja havia publicat el 1892, i acaba parlant del futur del pla de Sant Jordi:

12 Fa referència a la Torre d'en Pau.

13 Fa referència a la carretera Militar, que es construiria l'any 1905.

[...] la numerosa familia de canteros que ya desde muy antiguo ha tenido, y tiene todavía por campo de batalla, la zona vastísima que comienza en el *Coll den Rebasa* y termina mucho más allá del *Cabo Enderrocat* donde no hay cara de roca, puede decirse, que no haya temblado á los recíos golpes de su almadana, ni palmo de terreno que no haya removido para procurarse el sustento.

Quien nunca haya visitado los innumerables socavones y canteras de que está erizado todo este territorio difícilmente podrá formarse una idea de los sufridos y laboriosos que son estos mártires del trabajo, dignos á la verdad de mejor suerte. Su palacio en la pobre choza que cierran por la noche con un haz de leña. Su cama la rústica litera con fondo de maleza y paja. Su *menu* un plato de salpimentadas habas y un puñado de higos que comen con avidez, y todo contentos y muy satisfechos se pasan así la vida, ora cultivando el noval objeto de sus optimos ensueños, ó ya metidos en las entrañas de la tierra arrancándola á porfía esos hermosos sillares, que no son otra cosa que las páginas misteriosas del gran libro de la Naturaleza.

Asi son los canteros cuyo saludable influjo ya tanto se deja sentir en ese rincón del fértil término de Palma. Gracias á sus robustos brazos y al auxilio del capital de algunos potentados, el progreso en él iniciado, ya no se detendrá en su carrera.

La població des Coll d'en Rabassa subministra amitgers i hortolans a les exigències del cultiu intensiu, de manera que genera vida agrícola, sense la qual no és possible el desenvolupament de la producció, de l'«espíritu rural». Una mostra del que ha de ser en el pròxim segle tota aquesta rica comarca és el que succeí amb la dessecació des Prat, «y como resumen y complemento de felicidad campestre originada por la abundancia, en la era de la huerta, el mozalbete y la zagaleja bailando el ánimo bolero y la graciosa jota al son de la guitarra acompañada por el repiqueteo de las castañuelas». En aquest segle hi ha centenars de molins, i el segle que ve en seran milers.

2. Descripció des Coll d'en Rabassa, s'Arenal i els trencadors de marès. L'excursió de l'Escola Pràctica Normal (1891-1892)¹⁴

L'Escola Pràctica Normal de Palma publicà la «Narración de las excursiones verificadas durante el año escolar de 1891 á 92 hecha por los alumnos de la misma escuela». Una de les excursions es va fer a s'Arenal, i relataren el pas pes Coll d'en Rabassa. La

¹⁴ *Cuentos y excursiones por Los Alumnos de esta Escuela durante el curso de 1891-92. Palma: Imprenta de José Tous* (1898). El llibre era iniciativa del mestre, el pedagog Miquel Porcel Riera (1869-1933). Per aprofundir sobre aquesta iniciativa, vegeu Sureda i Comas (2020).

signà Jaume Pons Soler. És una bella descripció de la realitat des Coll d'en Rabassa i s'Arenal, aleshores vist des d'una òptica pedagògica. Vegem el relat de l'excursió resumit (p. 171-180):¹⁵

Dotze alumnes partiren en carruatge a les dues i mitja. Un dels alumnes, de nom Donnay, quedà a l'escola perquè no va saber la lliçó. El carriler era mestre Reig, de sa Vileta, i el cavall nomia Roig. Partiren cap a sa Porta Pintada, i d'allà cap as Molinar. Passaren per sa Petrolera, es Carnatge, sa Curtidora, i el pont del torrent de na Bàrbara. D'allà veieren la torre d'en Pau: «es cuadrada, bajita, pequeña y con el foso lleno de agua de mar. Ahora han de hacer allí una batería». Arribaren as Coll d'en Rabassa i descobriren els trencadors, les pedreres i el marès:

Ya estamos en el Coll, casi todas las casas son nuevas, y de sillares [peces] ó piedra arenisca [marès]. La gente son todos canteros ó trencadós de piedra arenisca, que aquí hay mucha. Bajamos del carruaje para ver las canteras.¹⁶ Aquí hay unos grandes hornos que amasan y cuecen mucho pan para Palma, y una fábrica de guano y cola que aprovecha los animales muertos.

—Aquí están las canteras, bajemos.

Un hombre daba golpes con una escarpia [escodra] y hacía surcos en la piedra cortándola del tamaño que quería y cuando estaba desjuntada por todos lados metía unas cuñas [tascons] por debajo y la hacía saltar. Después la atan con unos garfios y un torno [molí] que hay encima de la cantera arrolla la cuerda y sube el sillar. El torno tenía el manubrio muy largo para favorecer la potencia, un niño basta para levantar la piedra.

—Como se hizo esta piedra? dijo Matías.¹⁷

15 Gaspar Melchor de Jovellanos redactà, entre el maig de 1805 i el desembre de 1806, la descripció de les vistes de Bellver. Així veia s'Arenal i Son Sunyer: «antes de tocarle, y al afrontar con los terminos de Campofranco y Son Suñer se halla entre la punta de la Galera y el cabo Enderrocato una gran playa de arena suelta, acumulada allí por las corrientes que buscan conocidamente aquel punto [...]. Estas arenas cuya cantidad es inmensa, levantando el suelo, y deteniendo la salida de las aguas, que vienen de las alturas vecinas, las fuerzan á estancarse y forman los charcales y lago del Prats [sic], harto extendidos y rodeados de espesos bosques» (de Jovellanos, 2013, p. 201). També és interessant la descripció que fa l'Arxiduc Lluís Salvador publicada el 1871 a Cabellos (2016, p. 17).

16 El 1882 es feia un escrit de denúncia del perill d'aquestes pedreres que es feien a vorera del camí (*L'ignorància*, 11 d'agost de 1883, p. 3). Tres anys més tard es tornava a advertir: «los que transitan por el camino que conduce desde el *Coll d'en Rabassa* al Arenal se quejan del abandono en que se encuentra, especialmente en las inmediaciones de las canteras abiertas y de gran profundidad, sin ningun reparo ni pretil que defienda de una caída á los muchos carruajes que pasan por aquella via á todas las horas del día y de la noche» (*El Balear. Diario de la tarde*, 17 d'agost de 1885, p. 3). Aquesta mateixa denúncia es tornava a fer sis anys més tard (*El Noticiero Balear*, 22 de novembre de 1891, p. 3). El camí que denunciien no pot esser altre que el de l'excursió; és a dir, el camí de Lluçmajor, actual carrer del Cardenal Rossell, que després es bifurcava pel camí de Can Pastilla, fins a arribar a la platja de s'Arenal.

17 Sembla que el mestre no tenia la formació adequada sobre la geologia del marès, però és interessant veure com ho explicà als alumnes.

—Buena pregunta! Toda esta porción de Mallorca desde el Coll den Rabassa hasta mucho más allá de Son Suñer tiene el terreno de arena. Vosotros conocéis la arena pero no sabéis lo que es. Es el polvo que resultó de las rocas que se aplastaron en algún terremoto de los que hubo al hacerse el mundo. Son regularmente de sílice estos granitos, esto es, de pedernal ó piedra foguera, por esto son tan duros. Pues bien, ya sabéis que el mundo está lleno de fuego y hace siglos lo era casi todo, pues este fuego alcanzó un día á esta arena que tal vez estuviese en el fondo del mar, la fundió en parte y sus granos se pegaron y quedaron *conglomerados*. Allí donde no alcanzó tanto el fuego se quedaron sin pegar y ahora son el Arenal. Hay muchas clases de areniscas, esta parece ser la que llaman *arkeosa* que es toda de sílice. En Valencia la hay de muy roja y se llama *rodene*. En Mallorca hay mucha piedra arenisca. La mejor y mas fina es la de Santañy, luego viene la de Petra. Esta y la de Algaida son las más inferiores. La piedra de Mallorca es tan buena que un Rey de Aragón (Alfonso V. y el castillo del Ovo [*sic*]) hizo construir el castillo de Nápoles con esta piedra aunque debió costar mucho el llevarla á Italia.

Este terreno que tiene arenisca debajo es muy malo porque toda cuanta agua llueve se la absorbe y siempre está seca. Por esto hay apenas plantas. (p. 173-174)

Si bé es Coll d'en Rabassa era un incipient poble de trencadors,¹⁸ per als palmesans que venien d'excursió, s'Arenal, aleshores, era el principi de la platja, a la zona de Can Pastilla, de manera que era un lloc amb aigua, arena, jocs i diversió:

Después de haber cogido romero muy aromático, nos pusimos otra vez en el carruaje y marchamos al arenal. Veíamos atravesar muchos conejos por el camino pero como había letreros que decían *Vedado* no pudimos pensar en cazarlos, aunque no llevábamos más armas que el látigo del cochero. Por las ventanillas del carruaje entraba un olor de pino y mar que daba gusto respirar y empezamos á sentir ganas de comer.

En las barreras nos apeamos porque el caballo se hundía en la arena hasta las rodillas. Allí empezamos á saltar y correr como locos y á jugar con la arena. Agarrados á las sibinas que son unos árboles muy bonitos que dan unas cerezas, nos subimos á los montecillos y bajábamos rodando sin causarnos daño, caíamos, hacíamos títeres y saltos mortales. Había escarabajuelos que al andar por sobre la arena dejaban marcados con las patas unos surcos en toda la carrera y era muy divertido verlos andar. Jugamos á toda clase de juegos, vimos cebollas marinas que tenían una flor muy bonita, unos pinos de forma muy rara y después resolvimos partir hacia el mar.

18 El 1884 es publicava l'article «Un llogaret nou», signat per Poquet y Claret, que fa un retrat crític de la vida pobra d'aquests primers 670 habitants. Curiosament, per a l'autor, s'Arenal i Son Sunyer formen part del fora vila del poble.

En la playa. Mestre Rech nos enseñó el camino y en pocos minutos llegamos. Aquello era bonito. El mar no se movía, apenas había un palmo de agua, y toda la orilla estaba cubierta de montones de conchas ó copañas.

[...] Bernad, Mayans y un servidor nos fuimos á una casa muy lejos para que nos diesen agua y fué muy mala porque lo es casi siempre á la orilla del mar.

Pedimos luego permiso para bañarnos y don Miguel nos hizo descansar media hora porque sudábamos y como había poco fondo nos dió permiso.

Nadamos diez minutos y luego volvimos á los montes de arena, pero como hay tantos caminos nos extraviarnos y después de mucho caminar, D. Miguel conoció con las estrellas que íbamos equivocados, atajó por dentro el pinar y á los cinco minutos encontramos el carruaje. (p. 175-179)

Finalment, tornaren cantant «Los nets dels almogàvers», de Josep Anselm Clavé, s'aturaren a una taverna des Coll d'en Rabassa i, com que només tenien tres tassons, begueren quinze orxates per ordre de llista. (p. 179)

Curiosament, hi ha una altra descripció d'aquest recorregut a la mateixa època a la *Guía de las Islas Baleares* de Pere d'Alcàntara Penya (1891):

[...] *El Coll d'en Rabassa.* Situado á 4 kilometros de Palma con casas poco notables habitadas por canteros pues de esta localidad se extraen casi la generalidad de los sillares empleados en la construcción de las casas de Palma. Contiene una iglesia en construcción dedicada á Ntra. Sra. del Carmen con un vicario. [...]—Siguiendo el camino que va por la orilla del mar se llega, á los 7 kilometros, al arenal que suele ser concurrido por personas que desean pasar un día de solaz en el campo, sin testigos que presencien sus locuras al ir rodando por los montes de arena como si fuesen montañas rusas. (p. 196)

3. S'Arenal i Son Sunyer durant el segle XIX

3.1. Notes esparses de s'Arenal recollides per Bartomeu Font Obrador

Bartomeu Font Obrador inicià els estudis locals de s'Arenal, sobretot enfocats a la part de Llucmajor, amb la publicació de «S'Arenal: miscelánea histórica del caserío (1861-1930)» (1975), que s'afegí a les notes recollides a la *Historia de Llucmajor*, vol. VI (1995),¹⁹ així com la conferència «S'Arenal, cent anys enrere», transcrita i publicada per Alzamora (2007).

¹⁹ Font fa un petit resum de com era s'Arenal a finals del segle XIX i hi dedica capítol sencer en aquest volum, en el qual repeteix i amplia la informació de la monografia de 1975 (p. 140-141 i 276-300). Igualment, recomanem consultar el treball de buidatge que publicarem amb Pau Tomàs (2017), «L'Arenal a la *Historia de Llucmajor*», així com el que publicà Tomàs (2017a), «El Pla de Sant Jordi a la *Historia de Llucmajor*», per no perdre's detall de totes les aportacions de l'historiador.

En aquest apartat proposam com a objectiu aportar noves dades ordenades temàticament, que s'afegeixin a la feina que ja han fet altres autors prèviament, de manera que anotarem les ja publicades de manera molt resumida perquè el lector hi pugui aprofundir, si escau, consultant-les directament.²⁰

El camí de s'Algar: El 13 d'abril de 1861 l'Ajuntament de Lluçmajor decidí obrir aquesta connexió directa entre s'Arenal i Lluçmajor. Fins aleshores només es podia accedir a s'Arenal pel camí des Palmer i pel camí de Muntanya o de Marina, que fou declarat veïnal el 28 de juny (Font, 1975, p. 9-10). Aquest camí és el que, a la zona urbana de s'Arenal, es coneixeria més tard amb el nom de carrer de Sant Cristòfol.

Son Dalabau²¹ i la illeta des Republicans:²² Son Dalabau, possessió antiga-ment coneguda com a alqueria des Jueu, tenia un bocí que arribava a la mar: era la zona del torrent des Jueus fins a la franja de cases de l'est del carrer de Sant Cristòfol, incloent la illeta des Republicans. A partir de 1867 i durant les dècades successives es començà a parcel·lar tota aquesta zona, coneguda amb el nom de sa Marineta (Font, 1975, p. 10-11). Aquesta illeta primerament era una sola casa, construïda vers el 1873 i retolada com a «Casa dels Republicans» (p. 13-14).²³ De tota manera, la primera «casa de recreo» documentada en aquest indret és de 1871 (p. 17). Aquest seria el punt conflictiu que fa ria partió amb Palma (és a dir, amb Son Sunyer), i que es delimitaria oficialment durant les primeres dècades del segle xx.²⁴

20 Així resumia Font Obrador s'Arenal a la fi del segle XIX, valent-se de les informacions d'Antoni Garcias: «Antonio Garcías hizo una clara exposición del lugar que en 1895 contaba con el camino vecinal de “S'Algar”, el primero y más importante de los factores del progreso de la aldea; el monte bajo de “Sa Marineta” se pobló de rústicas barracas con sus cercados, para el cobijo de los agricultores que iban en busca de las algas, que servían tanto para abonar sus tierras, como para cubrir las eras, después de la trilla de sus cereales. También aparecieron casitas de recreo para disfrute de las delicias de la playa. No faltaron molinos, jalonando el acceso de la vía principal, para construir la base de una industria del yeso. Tampoco de un templo, que se principió poco después, en un altozano de pinos y sabinas, presidiendo todo el conjunto. § [...] Una población naciente, en suma, formada por canteros, albañiles y pescadores a los que tenían que sumarse los carabineros, el personal de la “Arrendataria” y militares del Fuerte de “Enderrocat”, además de los veraneantes, no ya sólo de Lluçmajor, sino también de otros lugares» (Font, 1975, p. 16).

21 Sobre aquesta possessió, és interessant consultar la descripció que en fa Antoni Garcias en el seu manuscrit (Font, 1972, p. 37).

22 Sobre la història de la illeta, vegeu Contestí, 1974; Contestí, 1992, p. 84-85; Llinàs, 1993 i Nadal, 2019, p. 473.

23 Durant aquests anys vint del segle XX es reformà, s'edificaren més cases i es conegué amb el nom actual, que també és el nom d'un tram del carrer on s'ubicà, l'actual carretera de s'Arenal (que segons el tram de la platja té un nom diferent).

24 Sobre les delimitacions entre Palma i Lluçmajor dutes a terme entre 1882 i 1954, vegeu Tomàs (2017b) i Martorell Paquier (2021).

Son Verí de Baix:²⁵ L'altra possessió de s'Arenal a Lluçmajor era Son Verí de Baix, també conegut com a Son Verí de s'Allapassa i antigament alqueria Banderola. La possessió es començà a establir a l'octubre de 1899, amb la parcel·lació des Porrassar, a l'actual nucli urbà de s'Arenal (Font, 1975, p. 11-12). L'església s'havia construït a l'indret conegut com es Fossaret.

Primeres dades estadístiques: Cal dir que les dades són una mica esparses, però ens donen una idea de què era s'Arenal, a la banda de Lluçmajor, aleshores. El 1887 vivien permanentment 78 individus a s'Arenal «extraños a la familia», però sembla que el nombre real d'habitants era 21. El 1897 s'Arenal comptava amb 42 edificis «y albergues», ocupats per sis famílies. En el cens de població de 1898 constaven cinc famílies que vivien a s'Arenal, tot i que totes elles estaven domiciliades a Lluçmajor. Això explica que els primers habitants eren tots ells d'origen lluçmajorer (Font, 1975, p. 14).

Zona de banys i el primer aljub: Segons el batle de Lluçmajor, Joan Verdera Pons, s'Arenal ja era zona de banys quan hi feu construir un aljub el 1890, «dada la importancia adquirida por la playa titulada el “Arenal” durante la temporada de baños, donde se reunen multitud de familias, especialmente en los domingos y días festivos comprendidos en el período de la canícula» (Font, 1975, p. 15). De fet, encara resta una placa al dipòsit al carrer de Sant Cristòfol, cantonada amb el carrer de Joan Verdera.²⁶

El sanejament del torrent de s'Algar: El 1894 l'Ajuntament de Lluçmajor volgué sanejar per primera vegada la platja, i se centrà en el torrent de s'Algar, lloc on hi havia aigua estancada i molta posidònia —coneguda popularment amb el nom d'*alga*— acumulada (Font, 1975, p. 15-16). Segons Manuel Cabellos (2016, p. 28-30), és possible que el 1890 o abans hi hagués un petit embarcador a la desembocadura.

3.2. Les notícies a la premsa (1823-1899)

En el segle XIX s'Arenal i Son Sunyer era un territori pràcticament despoblat, format per arena, pins, marès, prat i qualque zona de secà i regadiu. Son Sunyer encara funcionava com a possessió pròpiament, i no seria fins al 1905 que començaria el procés

25 Sobre aquesta possessió, és interessant consultar l'article de Clar i Verdera (1985), així com la descripció que en fa Antoni Garcias i que publica Font (1972, p. 38-39), a més de la rica nota (p. 63): «esta finca está ligada a la historia de los orígenes del Arenal, cuyo primer movimiento de población tuvo lugar en 1868, en que se empezaron a construir varias barracas, junto a las que se depositaban algas marinas para el abonado del campo. Siendo alcalde don Gabriel Clar se continuó el camino que pasaba por Son Dalabau, discurriendo cerca de Son Verí de Ca's Frares y Son Verí d'Abaix o de S'Allapassa, hasta llegar al mar. En 1872, empiezan a levantarse modestas casas para descanso y baños. Hacia 1895 se explotaron numerosas canteras. En este mismo año un grupo de entusiastas veraneantes de Lluçmajor solicitaba a la alcaldía una iglesia, pensando dedicarla a la Virgen de La Lactancia, abogada de los canteros. Cedió los terrenos don Francisco Salvá y Salvá, propietario de Son Verí d'Abaix».

26 Tres anys més tard hi feu construir un rentador. L'aigua venia de Son Verí de Baix. El 1906 vendria el segon gran aljub del poble, a la plaça de la Reina Maria Cristina. Sobre l'aljub, vegeu Llinàs (1995).

d'establiment. A la premsa hi trobarem notícies des dels inicis, el 1823, i durant tot el segle. A causa de les limitacions de la comunicació no podem treballar-les totes, de manera que resumim les temàtiques que trobam més rellevants:²⁷

El cordó sanitari: El desembre de 1810 es publicava el reglament del cordó sanitari, amb una llista dels posts de les guàrdies de la costa de Palma (i part de Lluçmajor). A la platja de s'Arenal hi havia tres posts.²⁸

El pinar de Son Sunyer i la caça: Aquest pinar era territori lliure per als caçadors, així com un espai d'esbarjo. Trobam nombroses notícies sobre caceres i banquets a la possessió a finals del segle XIX.²⁹ El 22 de juliol de 1881 la Societat de Caçadors obsequià «á nuestro querido amigo el Sr. Marques de Campo Franco» amb una serenata per haver-los permès caçar a Son Sunyer. Aleshores, Son Sunyer era un dels pocs *predios* —possessions— que estaven sense vedar, i era tradicional inaugurar la temporada de caça guiats pel propietari de la finca, el marquès de Campo Franco.³⁰ De tot això en sortí l'obra teatral *Cassadors dins Son Suñer. Episodi bilingüe en un acte y en vers*, de Bartomeu Monserrat, «dedicat a los cassadors de Palma», que s'estrenà la nit del 12 de gener de 1884 al Teatre Olimp de Barcelona.³¹ Sigui com sigui, tot això s'acabà quan el 1892 es vengué el dret de caça de Son Sunyer a una «sociedad de catorce o quince privilegiados», motiu pel qual «declarandose vedado, no queda ya en todo el término de esta ciudad ni en lo de los pueblos colindantes, propiedad ninguna que no esté acotada ó amojonada, pues el expresado predio era el único abierto que había y en el cual contándose con la inmemorial tolerancia de su propietario, podían ir á ejercitarse todos los cazadores de Palma ó de donde quiera que fuesen».³²

27 N'excloem els accidents, morts, robatoris i les notícies que consideram més banals per a l'estudi de la història local.

28 De fet, n'hi havia des de la porta de sa Calatrava fins a la torre del cap Enderrocat. Aquests eren els posts (i topònims litorals): «1. Junt á la Porta de la Calatrava; 2. Font de la Bañeta; 3. Molí del Carnatge; 4. Cap de la paret blanca; 5. Torre den Pau; 6. Las Pedreras; 7. Cova de la Gate; 8. Primera Guardia secreta; 9. Arenal en las Fontanellas; 10. Arenal 2.º; 11. Arenal 3.º; 12. Carragador de Sant Antoni; 13. Cap den Fornás; 14. Segunda Guardia Secreta; 15. Punta blanca; 16. Caló gran; 17. Tercera Guardia Secreta; 18. Junt á la Torre del cap enderrocat» (*Palma de Mallorca*, 8 de desembre de 1810, p. 3). El febrer de 1851 l'Ajuntament de Palma pagava 77 rals i 10 maravedís a Antonio Henales per oli i llenya als destacaments del cordó sanitari de Son Sunyer i Cala Major (*Diario constitucional de Mallorca*, 28 de juny de 1851, p. 3).
29 Per exemple, el 2 de desembre d'aquell any s'organitzà una cacera i banquet en obsequi dels doctors Ferran i Marye (*La Almudaina*, 6 de desembre de 1892, p. 2). Un diari republicà federalista es reia dels «truchimanes de Lluchmayor», que estigueren de bauxa a vorera de mar de s'Arenal (*La autonomía*, 8 de maig de 1884, p. 3). Finalment, es publicà un relat que criticava la manca de passejos a Palma i demanava que l'Ajuntament adquirís un trast a s'Arenal; «por ahí se venden todos los días fincas, por seis ú ocho mil duros, y no veo la razón porque no ha de adquirir una el Ayuntamiento para transformarla en parque, jardín de recreo ó alameda» (*El Noticiero Balear*, 24 d'abril de 1891, p. 4).

30 *El Áncora*, 22 de juliol de 1881, p. 4; *El Noticiero Balear*, 21 de juliol de 1891, p. 3-4; i *El isleño*, 22 de juliol de 1891, p. 3.

31 Tot i el nom, els actes podrien passar a qualsevol pinar de vorera de mar. En tota l'obra, que passa en un dia de caçadors a Son Sunyer, només apareix el topònim una vegada, i es fa una lleugera descripció de la tornada, esmentant es Coll d'en Rabassa: «cap á Palma 'ns en tornem, / y de pas refrescarem / allá a n'al Coll de'n Rabassa» (p. 16).

32 *La Almudaina*, 16 d'agost de 1892, p. 1.

Així mateix, es denunciaren a la premsa diversos episodis de caça furtiva a l'indret els anys 1823, 1882, 1883 i 1891.³³ A *L'ignorància* feien befa d'això: «[...] —¿Vols dí que l'heu trobat bò? —Pensa tu: agafat á Son Suñé, y en temps de veda, y sense llecencia des señó,..... Ja'u veus: tenia tota sa salsa necessaria per essé un coní lo més saborós del mon. [...]».³⁴ Per altra banda, Cels Calviño (2016) publicà l'anècdota de tres caçadors que anaren a caçar furtivament a Son Verí de Baix arribats per la mar el 2 d'agost de 1871 i foren aplegats pel garriguer.

La pesca: S'Arenal era un indret freqüentat pels pescadors de Palma. El 1876 es publica un relat costumista sobre els pescadors de Palma que ho fa palès: «[...] Es sol sortint ja el troba en es Carnatge; amb quatre bots és a s'Arenal, i abans de triar sa pesquera, no es descuida d'anar a omplir sa castanya a sa taverna de sa Torre Rodona».³⁵ També hi havia pesca il·legal: hi ha denúncies de 1882, 1892 i 1895 de l'ús de la pràctica comuna de la pesca amb dinamita, des de la torre d'en Pau fins al litoral de Son Verí.³⁶

Els toros: El 1827 es torejà un toro de grans dimensions de Son Sunyer, i a mitjan segle era una possessió que s'encarregava de criar bous per al toreig; per exemple, el 1857 es lidiaren quatre *novillos*.³⁷

El contraban: Hi ha notícies de decomisos de contraban a Son Sunyer els anys 1835, 1836, 1872 i 1886.³⁸ Normalment es trobaven fardells, carros i llaüts plens «abandonats», sense aplegar els infractors. El pinar aleshores era un territori mal de tragar, deshabitat, amb camins preparats exclusivament per als traginers de llenya,³⁹ i això facilitava la proliferació de contraban.⁴⁰

33 *Diario patriótico de la Unión Española*, 13 d'abril de 1823, p. 4; *El Comercio*, 2 de maig de 1882, p. 3; *La opinión*, 25 de maig de 1883, p. 3, i *La Almodaina*, 29 de setembre de 1891, p. 3 i 5 d'agost de 1895, p. 1.

34 *L'ignorància*, 26 de juliol de 1879, p. 3.

35 La taverna en qüestió és Can Pastilla, que posteriorment donarà nom a la barriada. Es tracta d'un relat publicat a *L'ignorància* el 1879 i dividit en cinc parts. És firmat per un pseudònim: Rafel Mújol y Sart, de Son Sardina.

36 *La opinión*, 18 de febrer de 1882, p. 2; *El Noticiero Balear*, 1r de setembre de 1892, p. 3, i *La Almodaina*, 5 de juny de 1895, p. 2.

37 *Diario balear*, 8 de juliol de 1827, p. 5-6, i *Diario de Palma*, 7 d'agost de 1858, p. 4.

38 *Boletín de la Provincia de Mallorca*, 2 de gener de 1836, p. 7-8; *Boletín Oficial Balear*, 6 d'octubre de 1836, p. 32; *Boletín oficial de la provincia de las Baleares*, 14 de desembre de 1872, p. 2, i *El Ancora*, 22 de febrer de 1896, p. 3.

39 *Las Baleares*, 23 de juny de 1893, p. 3.

40 Joan Llabrés Ramis, que coneixia el pinar d'ençà del 1929, quan arribà al convent de frares de la Porciúncula, parlà així de les històries del contraban: «el nostre vell pinar podria contar-nos milenars d'històries, llargues i apassionants, de carabiners perseguint aquests contrabandistes, que darrere cada mata hi tenien un amagatall. Quantes de nits tenebroses trencades per les bales que siulaven, mentre els contrabandistes, arrufats, amb la saca de tabac a l'esquena, esperaven que passàs la tempesta de foc i de plom...! De menuts, encara fórem a temps de ficar-nos dins aquests secrets, excavats dins l'arena, la major part d'ells buits, si bé a voltes algun d'ells estibats de cafè, tabac, peces de maquinària i a voltes... d'armes. Els cabells se'ns posaven de punta...!» (1981, p. 9).

La militarització: El 1880 i 1881 el regiment de les Filipines feu exercicis de tir al blanc al pinar de Son Sunyer perquè tenia més bones condicions que la torre d'en Pau. Es denuncià a la premsa que era perillós perquè podia ferir als «numerosos transeuntes que frecuentan aquellos contornos, sirviendo de camino á los numerosos empleados en las canteras vecinas de Son Verí y otras contiguas», i es demanava que es fessin les pràctiques mar endins.⁴¹ El 1895 fou escenari de proves amb revòlvers Smith per part d'una sèrie d'homes de l'alta societat.⁴² El 1898 les forces franques del quarter del Carme feren un passeig militar «Al Arenal y alrededores de “Can Pastilla”».⁴³

Els pancaritats: A finals del segle XIX era costum fer el pancaritat a s'Arenal, així com a tota la costa de Palma, des de la illeta des Republicans fins a Portals Nous. El 1888 hi hagué més de cent assistents a s'Arenal «que se divertían *redolant* en los montones de arena». La premsa denunciava que el Diumenge de l'Àngel de 1889, entre una extraordinària multitud «entre la cual había un considerable número de campesinos procedentes de distintas alquerías en la parte llana», es veieren moltes parelles redolar, cosa que es qualificava d'immoral.⁴⁴

La gran gelada de 1880: Dia primer de gener de 1888 hi hagué una gran gelada de matinada, fins al punt que «las lagunas ó marismas de Son Suñer, que se helaron todas, los perros de caza andaban sobre el hielo sin romperlo, cosa raras veces ó acaso nunca experimentada en nuestro país» (*La Almudaina*, 4 de gener de 1888, p. 2).

Els mulars varats el 1881: L'agost de 1881, «en las playas del Arenal de “Son Suñer” (Baleares) y cerca de una casa de recreo» va arribar fins a vorera de mar un mular. Feia 8 pams de llarg i pesava unes 38 arroves.⁴⁵

El carnatge de Son Sunyer que no fou: El 9 d'octubre de 1891 a la sessió plenària de l'Ajuntament de Palma es denunciava «el triste cuadro» que presenta el carnatge (*muladar*) des Coll den Rabassa, i s'aprovà que es destinàs a un lloc de s'Arenal perquè no hi havia perill per a la salut pública. No s'arribà a dur a terme el canvi per

41 *La opinión*, 15 de novembre de 1880, p. 2 i 15 de juny de 1881, p. 3.

42 *El isleño*, 27 de maig de 1895, p. 2.

43 *El Balear*, 12 de març de 1898, p. 3.

44 El 1895 s'explicitava que solien assistir a s'Arenal «innumerables familias de la comarca de San Jordi y de la huerta y muchas también de esta ciudad». Els palmesans també tenien el costum d'acudir a la Font Santa (Gènova). *L'ignorància*, 15 d'abril de 1882, p. 3; *La Almudaina*, 9 d'abril de 1888, p. 9, 29 d'abril de 1889, p. 1, 25 d'abril de 1892, p. 1, 2 d'abril de 1894, p. 2, 9 d'abril de 1894, p. 2, 22 d'abril de 1895, p. 1 i 7 d'abril de 1896, p. 2.

45 Segons el DCVB, s. v. «molar⁵»: «cetaci semblant al dofí, però molt més gros, de color cendrós o negrenc, amb la boca rodona i un forat al cap per on llança raigs d'aigua; és l'espècie *Tursiops tursio*, molt voraç, que s'alimenta de peixos petits i grans i és molt temuda dels pescadors». El 2 de novembre de 1900, diversos pescadors veieren un altre mular als voltants de s'Arenal (*El Àncora*, 3 de novembre de 1900, p. 3). La gran notícia de cetacis a la nostra platja, però, va ser la de l'estiu de 1948, quan prop de ses Meravelles aparegueren varats vint caps d'olla (*Globicephalus melas*), i el NO-DO n'enregistrà un clip (Oliver, 1993).

la negativa del marquès de Campofranco. El problema era persistent; el 22 d'agost de 1897 es denunciava que els «perfums» des Carnatge arribaven als veïns des Coll d'en Rabassa, i que «ja los basta á n'aquells trencadors de pedreñ es vesindari [—és a dir, els moscards—] des prat de Son Suñé». L'escrit de denúncia demanava que es traslladàs el carnatge més enfora, però finalment es mantengué allà mateix.⁴⁶

3.3. La dessecació del prat de Sant Jordi i Son Sunyer

El segle XIX és el gran segle per als habitants del prat de Sant Jordi i Son Sunyer. Tot i que hi hagué intents el segle anterior, l'empresa de dessecació no començà fins al 1814, quan es produí una gran inundació als terrenys de Sant Jordi que causà morts. Aquest any es creà la comissió des Prat, que durà fins al 1833. Els treballs definitius de dessecació vengueren amb l'arribada de l'enginyer neerlandès Paul Bouvij de Schoreenberg (1807-1868) i el seu projecte, de 1835 a 1868. Durant tot el segle XIX els marquesos de Campofranco estigueren interessats en aquests treballs, que continuaren durant els inicis del XX.⁴⁷

3.4. Les primeres festes civicoreligioses

El 13 de juliol de 1896 es feu una festa per consagrar la primera part de l'oratori. Era el diumenge més pròxim a dia 10, festivitat de Sant Cristòfol, segona advocació de l'església de s'Arenal per ser el patró dels banyistes. El dia anterior els obrers feren una capta pel poble de Llucmajor per a les corregudes de l'endemà a s'Arenal. A les vuit del matí la multitud esperava a s'Arenal, i arribà una comitiva encapçalada pel cos de carabiners, els obrers amb les canyes, una banda de música, i les autoritats. Hi hagué funció religiosa, capta i es dirigiren a la platja. Allà s'hi feren les corregudes, des des Mollet cap a Palma, a vorera de mar. L'horabaixa hi hagué regates i «baile al estilo del país» a la placeta de davant l'església. El 1897 dissabte de matí hi hagué tedèum, es consagrà la imatge de la Mare de Déu de la Mamella i es feu un «baile de boleros y vales dedicados a los ciclistas»; al vespre, revetla il·luminada amb torxes, focs artificials i més ball. Diumenge hi hagué missa, corregudes «de hombres y caballerías en los llanos de Son Verí», i l'horabaixa ball, cucanyes i regates. Els dos anys següents, tot i que les festes foren menys concorregudes, el ritual ja esdevengué tradicional.⁴⁸

4. Conclusions

Amb la dessecació del prat de Sant Jordi i l'obertura del camí de s'Algar començà una nova era per a la nostra comarca. S'Arenal visqué un breu període en què s'anomenà *es Republicans*. Començaven els primers passos per forjar el poble, i amb l'establiment

46 *El Noticiero Balear*, 14 de novembre de 1891, p. 2, 28 de novembre de 1891, p. 2; *Mallorca Dominical*, 22 d'agost de 1897, p. 4, i *La Almudaina*, 14 de novembre de 1891, p. 3. Sobre es Carnatge, vegeu Galiana (2015).

47 Sobre la dessecació, vegeu Rosselló (2000) i García (1998).

48 Consultau les cròniques amb tot detall a Guasp (1975, p. 77-81 i 84-88) i Font (1995, p. 300).

de Son Dalabau i Son Verí de Baix es marcava la fita per a la gran parcel·lació de Son Sunyer a principis del segle xx.

Si devem la Mare de Déu de la Mamella, patrona dels trencadors, com a advocació de l'església de s'Arenal és gràcies, sens dubte, a la sensibilitat que Antoni Garcias tenia per posar al centre els obrers. Com s'ha vist, s'Arenal era territori de trencadors. No és fortuït que Garcias uns anys abans expressàs al capellà de l'església des Coll d'en Rabassa que s'hauria de dedicar l'ancestral advocació mariana. Tal vegada ja és hora de restablir-ne el nom tradicional en llengua catalana, i bandejar la forma castellanitzant Nostra Senyora de la Lactància.

Els pancaritats, la pesca, la caça, el contraban, el primer aljub, la primera església, les primeres festes... Tot això també fou s'Arenal durant el segle xix.

Annex gràfic

Foto 1. Retrat d'Antoni Garcias Vidal com a fill il·lustre a la galeria de l'Ajuntament de Lluçmajor (1964). Font: Font, 1995, làmina 43.

Foto 2. Fotografia de s'Arenal a la fi del segle XIX. Font: arxiu de Pere Francesc Salvà, publicat a Font, 1995, làmina 21.

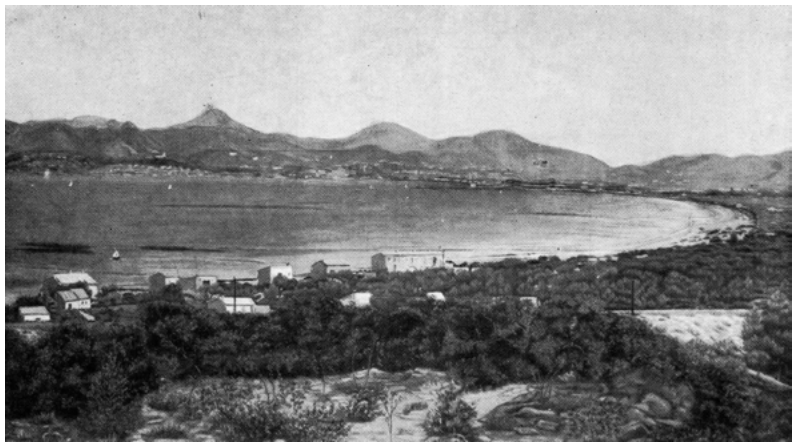

Foto 3. Platja de s'Arenal probablement a la fi del segle XIX. Oli de Mateu Taberner Oliver. Font: Font, 1975, s. n.

Foto 4. Esbós de la primitiva església de s'Arenal publicat a un article d'Antoni Garcias. Font: *Heraldo de Baleares*, 29 de febrer de 1896, p. 1.

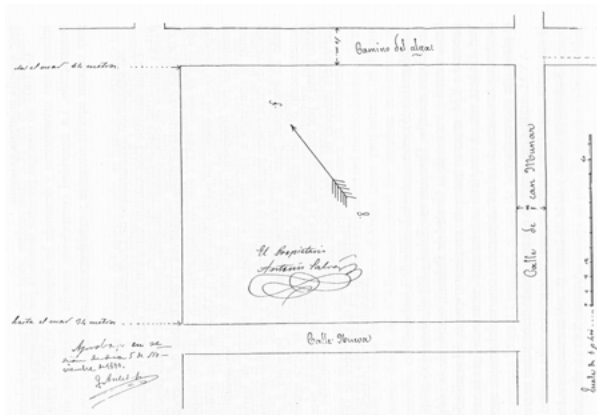

Foto 5. Plànol de la primera parcel·lació de Son Verí de Baix (1899). Font: Font, 1999, p. 222.

Bibliografia

- Alzamora Bisbal, Jaume (2007). S'Arenal, 100 anys enrere. *Miscel·lània d'homenatge a Mateu Monserrat i Pastor*, p. 33-44. Edicions de Pinte en Ample.
- Cabellos Barreiro, Manuel. (2016). *La Platja de Palma. Evolució històrica i planejament urbà*. Edicions Documenta Balear.
- Calviño Andreu, Celso (gener de 2016). Dues anècdotes sobre garriguers i caçadors a s'Arenal. *Llucmajor de Pinte en Ample*, (383), p. 43-44.
- Capellà, F. i Palou, M. (octubre de 1985). «La fira, ahir, avui i sempre». Homenatge als vint pregoners precedents. *Llucmajor de Pinte en Ample*, (50), p. 11.
- Clar, Joan i Verdera, Francesc (setembre de 1985). Son Verí d'abaix, origen de la població turística de s'Arenal. *Llucmajor de Pinte en Ample*, (49), p. 16-17.
- Contestí Sastre d'Estàchar, Damià (maig de 1974). Mas sobre la «Illeta dels Republicans». *Balears*, 30 de maig de 1974, p. 41.
- (1992). Vuit segles d'història, vuit fites. Dins *Miscel·lània d'homenatge a Sebastià Cardell i Tomàs*, núm. 3, p. 79-87. Edicions de Pinte en Ample.
- d'Alcàntara Penya, Pere (1891). *Guía Manual de las Islas Baleares*. Librería de J. Tous, Editor. Edició facsímil (2001). Edicions Cort.
- de Jovellanos, Gaspar Melchor (2013). *Memorias histórico-artísticas de arquitectura (1805-1808)*. Edició de Daniel Crespo Delgado i Joan Domenge Mesquida. Akal.
- Font Obrador, Bartomeu (1972). El término municipal de Lluchmayor. Manuscrito de Antonio Garcías Vidal († 1907). Introducción y notas por Bartolomé Font Obrador. Dins *Ferias de Lluchmayor 1972*. Ajuntament de Llucmajor.
- (1975). S'Arenal: miscelánea histórica del caserío (1861-1930). Dins *Ferias de Lluchmayor 1975*. Ajuntament de Llucmajor.
- (1995). *Historia de Llucmajor, volumen sexto. El siglo XIX*. Ajuntament de Llucmajor.
- (1996). S'Arenal: documentos manuscritos e impresos de las tres primeras décadas de su historia espiritual (1895-1925). Dins *Monografía del templo de Ntra. Sra. de la Lactancia de mn. Sebastián Guasp Cerdá y Documentación histórica del Dr. Font Obrador. El Arenal. I centenario de la primera iglesia (1896-1996)*, p. 9-25.
- (1999a). *Historia de Llucmajor, volumen séptimo (I). Primer tercio del siglo XX*. Ajuntament de Llucmajor.
- (1999b). *Historia de Llucmajor, volumen octavo (II). Primer tercio del siglo XX*. Ajuntament de Llucmajor.
- Gabriel, Pere (1992). *Llucmajor i les associacions populars i obreres, 1866-1916*. Pregó de Fires 1991. Ajuntament de Llucmajor.
- Galiana Veiret, Pere (2015). *Es Carnatge i l'illot de sa Galera*. Lleonard Muntaner Editor.
- (2018). *Església i religió al Coll d'en Rabassa (1884-2018)*. Lleonard Muntaner Editor.
- García Llinás, Alejandro (1998). Capítol: El Prat. Dins *Pla de Sant Jordi. Història d'un poble*.
- Garcías Vidal, Antoni (desembre de 1892). El gremio de Canteros de Lluchmayor. Dins *El isleño. Periódico de intereses materiales*, 15 de desembre (11.754), p. 1.

- (febrer de 1896). La construcción de una capilla en el caserío del arenal. Dins *Heraldo de Baleares*, 10 de febrer (586), p. 1-2 (i); 15 de febrer (591), p. 1 (ii) i 29 de febrer (605), p. 1 (iii).
- Grimalt, Miquel; Jaume, Franc, i Ginard, Antoni (1990). Els noms dels torrents del vessant marítim del terme de Llucmajor (Mallorca). *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, (50), p. 34-39.
- Guasp Cerdà, Sebastià (1975). Monografía del templo dedicado a Ntra. Sra. de la Lactancia. Dins *Ferías de Lluchmayor 1975*, p. 63-101 (2a ed., 1996).
- Llabrés Ramis, Joan, *En Bréssius* (febrer-març de 1981). [Sense títol]. *S'Arenal de Mallorca*, (1), p. 9.
- Llinàs, Onofre (març de 1993). S'Arenal d'ahir. «Las casas dels Republicans». *S'Unió de S'Arenal*, (71), p. 17.
- (novembre de 1995). S'Arenal d'ahir. «El primer aljibe». *S'Unió de S'Arenal*, (105), p. 13.
- Martorell Fullana, Catalina (2018). La forja d'una cultura republicana democràtica i popular a Llucmajor durant el segle XIX. Dins *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, p. 99-118. Ajuntament de Llucmajor.
- Martorell Paquier, Dídac i Tomàs Ramis, Pau (2017). L'Arenal a la *Historia de Llucmajor*. Dins *I Jornades d'Estudis: el Pla de Sant Jordi*, p. 259-268. Ajuntament de Palma.
- Martorell Paquier, Dídac (2018). El Pouet, un topònim medieval a l'Arenal. Estudi historicotoponímic. Dins *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, p. 781-807 (vol. II). Ajuntament de Llucmajor.
- (2021). La delimitació entre Palma i Llucmajor en el punt de s'Arenal (1908) i entre el Pla de Sant Jordi i s'Arenal (1954). Dins *Actes de les IV Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, p. 295-336. Ajuntament de Llucmajor.
- (2022). Les societats i cooperatives obreres durant la II República: el cas dels trenCADORS de marès de s'Arenal i Son Sunyer. Dins Tomàs Ramis, Pau (Coord.). *La Segona República. Mallorca, 1931-1936*, p. 153-174. Illa Edicions.
- Monserrat, Bartomeu ([1884]) *Cassadors dins Son Suñer: episodi bilingüe en un acte y en vers*.
- Mújol y Sart, Rafel (1879). Ses Pescades. *L'Ignorància*, 16 d'agost (9), p. 1-2 (i-III); 13 de setembre (13), p. 1-2 (iv), 27 de setembre (15), p. 1-2 (v).
- Nadal Mut, Apol·lònia (2019). Els Ripoll de Llucmajor, de conreadors a licoristes i emPREnedors (1830-1930). Dins *Actes de les III Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, p. 461-480.
- Oliver *Pelín*, Jaime (octubre de 1993). Entre el record i l'anyorança. Los más grandes y gordos turistas de la historia. *S'Unió de s'Arenal*, (78), 24.
- Perelló, Jordi (agost de 1984). Carta de Maria Antònia Salvà a l'Ecònom de S'Arenal. Festa de la Mare de Déu del Pit. *S'Unió de S'Arenal*, (28), p. 25.
- Poquet y Claret (1884). Un llogaret nou. *L'Ignorància*, 9 d'agost de 1884, p. 3.
- Rosselló Verger, Vicenç M. (2000). El Prat de Sant Jordi (Mallorca) i la seva dessecació. Dins *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 15(50), p. 119-139.
- Segura Salado, Josep (1991). *Les torres marítimes de Llucmajor*. Institut d'Estudis Balearics.

- Sureda Garcia, Bernat i Comas Rubí, Francisca (2020). El empoderamiento de los profesionales de la enseñanza en Baleares 1875-1900: asociacionismo, revistas y libros escolares. *Cadernos de Pesquisa em Educação*, 22(52), p. 12-32.
- Tomàs Ramis, Pau (2017a). El Pla de Sant Jordi a la *Historia de Lluçmajor*. Dins *I Jornades d'Estudis: el Pla de Sant Jordi*, p. 89-95. Ajuntament de Palma.
- (2017b). Delimitació entre Palma i Lluçmajor en els punts de s'Aranjassa (1882) i s'Arenal (1924). Dins *I Jornades d'Estudis: el Pla de Sant Jordi*, p. 359-375. Ajuntament de Palma.

El buidatge hemerogràfic és de la Biblioteca Virtual de Prensa Histórica.
<https://prensahistorica.mcu.es/>

UNA APROXIMACIÓ A LES VARES I MACES DELS PODERS LOCALS

Miquel Pou Amengual

Resum

L'estudi inventaria el conjunt de vares o bastons que els poders locals solen usar en determinats actes protocol·laris. L'interès resideix més en el seu sentit simbòlic i no tant, o gens, en el valor material en la majoria dels casos: les peces conservades solen tenir poc treball artístic i són fetes amb pocs materials preciosos, ja que predomina el treball en fusta i el metall pobre, sia llautó o alpaca, tot i que això no exclou que tinguin un valor històric per elles mateixes i, per tant, un valor patrimonial i etnològic. Quant al poder civil, els bastons conservats d'aquest grup són de tres tipus: les vares municipals públiques, les vares fetes amb motiu d'homenatges personals i les maces protocol·làries. Pel que fa a les que corresponen al poder religiós, s'inclouen les vares o bordons parroquials i els bastons pastorals històrics.

1. Introducció

Les vares i maces institucionals són o representen, més que res, un element simbòlic de poder. Les primeres entren dins els atributs de les autoritats municipals, especialment del cap de la corporació local dels pobles. Les segones eren portades per funcionaris de les institucions administratives i polítiques, que a Mallorca es trobaven en el govern de l'illa, el Consolat, l'Audiència i la Universitat acadèmica. Aquestes darreres són les històriques, atès que les vares municipals no s'introdueixen a Mallorca fins després de la pèrdua de les institucions històriques a través de les lleis posteriors de la nova planta governamental. L'element simbòlic que usaven fins llavors era la típica gramalla dels jurats en els esdeveniments protocol·laris.

L'origen d'una vara per representar el cap de l'Administració local no s'acaba de saber de manera segura. Deixant de banda l'origen geogràfic i polític, que ja hem mencionat que es troba a Castella, i sense entrar en detall, consultant la informació general que es pot trobar es pot dir que s'han connectat amb les vares instrumentals que s'utilitzaven en alguns llocs de la Península des de l'edat mitjana, tant per la funció d'administrar justícia com perquè la vara exercia d'unitat mètrica i els batles n'eren els responsables.¹

¹ Cantó, P. (2017, 8 novembre). Por qué los alcaldes catalanes (y los del resto de España) llevan una vara. *El País*.

Aquesta peça simbòlica és usada en abundants variacions: llargària, material obrat, etc. I va més enllà de l'entorn municipal, ja que qualsevol personatge que exerceixi cert poder sobre un grup o institució, des de reis fins a batles en els poders civils, o des dels abats fins als papes en els poders religiosos, usen variables dels mateixos objectes. En això, com remarcam, no tenen cap funció pràctica sinó únicament simbòlica i representativa, i en una congregació de diverses persones que tenen un determinat poder només n'hi sol haver un amb el bastó de comandament: el qui en aquell moment és el màxim representant dins l'acte protocol·lari en què actuen.

2. L'ús de les vares com a element simbòlic i ritual

Si acudim a representacions pictòriques on hi ha aquests símbols no costa trobar pintures de monarques amb un bastó o vara a les mans, deixant clar qui és el que mana o dirigeix. Les pintures següents de Felip IV o Felip V (fotos 1 i 2) són exemples de l'ús visual d'aquests atributs disposats com un dels objectes principals de la representació. En aquestes imatges seleccionades, tant pel cas de l'obra de Diego Velázquez com per Jean Ranc, pintaren el bastó de comandament militar del rei en un primer terme i aguantat amb la mà dreta del monarca. En ambdues representacions l'atribut fa augmentar la força representativa, i deixa ben clar o remarcat el poder del qui s'hi representa. De fet, enllaçant amb l'exemple següent que veurem del funeral d'Elisabet II, el periodista Jaume Barberà, quan comentava la transmissió de TV3, es fixà que hi havia dos elements ben representats a les imatges que es mostraven: la religió (poder per designi diví) i la força (poder per a l'element militar). És per això que de vegades també s'ha interpretat l'origen d'aquest tipus de vara com un símbol d'autoritat causat per aquest darrer, és a dir, qui té la força de fer obeir encara que sigui per força física o militar. Les vares actuals (aprimades) fugen de la força bruta però en quedaria l'essència. Una representació sortida a la revista *L'Esquella de la Torratxa* a començaments del segle xx mostra de manera còmica o sarcàstica aquesta visió d'autoritat per la força amb tot un grup de seguretat i ordre públic amb un bastó o garrot a la mà (foto 3), d'on, segons aquesta segona interpretació, derivarien les vares usades pels polítics.

Si creim que aquest ús simbòlic i visual només afecta el temps pretèrit i que fugim dels nostres dies ens equivocam, no només pels exemples locals i municipals que coneixem sinó també pels altres tipus que veurem. De fet, sembla un element imprescindible quan es pretén que la imatge pública transmesa doni a entendre el fet d'un poder que s'ha traspassat o que ha acabat. I per a tal actuació o «ritus civil» fa que no sigui necessari el fet de llegir o explicar un text per saber què ha passat. A més, combrega bastant bé amb la seva inclusió dins la cultura visual contemporània, que actualment ha esdevingut omnipresent a través dels mitjans de comunicació, tant en els tradicionals com en els digitals.

El cas més pròxim en el temps dins una casa reial el trobam fa dos anys, amb la mort d'Elisabet II d'Anglaterra. La reina, finada el 2022, fou sebollida al castell de Windsor el 19 de setembre. Fins al darrer moment, damunt el taüt, hi havia els atri-

buts típics de la monarca (la corona, el ceptre i una bola del món), els mateixos que setanta anys abans li atorgaren en la seva coronació. Els objectes eren els històrics i de primer ordre fets amb materials preciosos (or, argent, diamants...) i d'un valor difícilment calculable. Abans d'acabar l'acte, a poc a poc, despullaren el taüt d'aquests elements. Uns minuts després l'hereu hi diposità una bandera plegada i, finalment, Lord Chamberlain s'hi posà al davant, alçà una vara de fusta despullada i la rompé en dos trossos davant milions d'ulls d'espectadors que miraven l'esdeveniment arreu del món (fotos 4a i 4b). En aquell moment es representà, visualment, que el poder de la reina havia acabat de manera definitiva.

Aquesta escena és, sens dubte, un exemple visual màxim de l'ús simbòlic d'aquest tipus de vares usades per a la representació d'un poder, i de la pèrdua d'aquest, si bé és cert que en les escenes més properes no és necessària la mort sinó que el traspàs es fa entre vius. En són exemples els canvis de batlia o de bisbats. L'element principal torna a ser la vara. De fet, sense aquesta moltes de les escenes que es representen no tendrien significat i ni tan sols es podrien representar ni fotografiar com es fa. Són les imatges típiques després d'unes eleccions quan es constitueix la nova corporació i es traspassa la vara com a símbol de traspàs de poder d'una persona (el batle que se'n va) a una de nova (el batle que entra). Aquest darrer, poc després, mostra i exhibeix la peça en un primer pla, com si, intrínsecament, aquella peça li donàs el poder de manera efectiva. Pensem que, al cap i a la fi, les actes i les certificacions administratives pertinents, que són les que en realitat li concedeixen tals atributs, són poc o gens visuals i de difícil transmissió a través de la imatge (fotos 5 i 6).

Aquest element és l'objecte diferencial clar que permet identificar el cap de la corporació en una imatge i saber qui és el batle. Això ho seguim trobant amb una imatge còmica de la revista *L'Esquella de la Torratxa* de l'any 1905. El dibuixant Josep Costa Picarol (Eivissa, 1876 - Palma, 1971) hi va publicar la il·lustració «Els figurons municipals» (foto 7).² A la imatge apareixen quatre personatges i només un duu la vara; per tant, és el batle d'aquell moment. L'humor recau en el fet que l'any que acabava de traspassar (1904) la batlia de Barcelona havia passat, consecutivament, per quatre persones diferents, que són totes les qui hi apareixen de manera caricaturitzada.

Algunes vegades, i de manera excepcional, les vares s'han usat per donar a conèixer l'existència d'un poder o l'enfrontament entre dos poders diferents o contraposats. Una d'aquestes ocasions es veié fa uns anys amb el procés català, quan un cúmul de batles catalans es manifestaren dins el Parlament Català o davant el Palau de Justícia a favor de la independència i en contra de les actuacions emanades des del poder central (foto 8). A les diverses manifestacions o aplegaments no hi acudiren amb cap acta o document, que és l'element que dona la batlia o poder municipal, sinó amb l'objecte simbòlic, que aconsegueix a les imatges un efecte molt més impactant i volgut.

2 Costa, J. (1905). *L'Esquella de la Torratxa*. Barcelona, p. 21. El dibuix original aparegué per l'octubre de 2024 en subhasta de la casa Setdart. Aquest darrer és el que hem usat per il·lustrar aquest estudi en lloc de l'aparegut a la revista.

Tal atribut, de totes maneres, no és exclusiu del món polític i trobam el mateix ús conceptual en grups ètnics. Un exemple serien les ètnies gitanes tradicionals, en què el cap del grup també sol dur una vara o bastó per representar la seva posició dominant sobre la resta (foto 9).

Dins rituals religiosos els paral·lelismes són prou semblants quan es produeixen canvis de bisbes i un de nou agafa el comandament (foto 10). Tornam a estar davant un acte o ritual públic, ja que no és de caire litúrgic, el qual també representa aquest traspàs de poder, entre iguals o per a un membre superior de l'organisme. També aquí hi trobam una ampliació del valor o significat del bastó o vara, en aquest cas conegut pel terme de *bàcul*, atès que s'hi pot veure una connexió o origen en el bastó d'un pagès que condueix una guarda d'ovelles, tot i que no deixaria de tenir, en origen, un component de força.

El bàcul com a variant és, com també hem vist en el cas de les pintures reials, un dels elements visuals que més se solien prioritzar, en un primer o mitjà terme, quan es representaven els prelats que l'ostentaven amb el personatge, potser una taula escriptori amb llibres, la mitra i el bàcul. A Lluçmajor, a través dels exemples de la pinacoteca de clergues il·lustres de la parròquia, hi trobam ben escenificat aquest model i la selecció dels elements. Ho veim amb els prelats Francesc i Miquel Tomàs de Taixaquet, Pere Roig i Antoni Puig (fotos 11a-d), la majoria o tots amb bàculs atemporals, per l'estil representat, perquè, excepte el cas d'Antoni Puig, tots els altres no tenen la pintura feta durant l'època del representat.

3. Vares i maces

3.1. Les vares municipals

Les vares documentades del consistori de Lluçmajor ja es troben inventariades a començaments del segle xx. El 1916 i en els anys posteriors hi havia dues vares de comandament, una amb el pom d'or i l'altra d'argent:

- «n. 21 Un bastón de mando, caña india con puño de oro. 60'00 pts»
n. 22 Otro bastón de mando, madera blanca pintada de negro y puño de plata. 5'00 pts».³

Aquests objectes varen augmentar durant les següents dècades i actualment en trobam sis: una vara que correspon a la de la batlessa, quatre que són per als tinents de batle i una darrera que és per al jutge de pau. Totes són d'estil comú i general del

3 AMLL. Sign. 34, s/f. Carpetas. Propiedad y derechos, 1916. Inventari béns mobles. En peces d'argent també hi havia dues culleres de plata: «n. 89 Dos cucharas de plata, 25'00 pts». Aquestes devien ser ben massisses si tenim en compte la diferència de preu entre les culleres i el segon bastó amb pom d'argent.

tipus usat per les autoritats municipals dels pobles que en tenen: un pal cilíndric que s'estreny a la punta del final i acabat amb un folro de plata o or a cada banda. La banda de baix és simplement un folro llis (algun bastó pel pas del temps l'ha perdut), mentre que per a la banda alta hi ha el mànec, també folrat. Per davall s'acompanya amb uns cordons i galons. Aquest model de bastó se'l sol considerar d'estil isabelí i, per tant, molt comú durant el segle XIX.

La peça principal és la de la batlessa, l'única que té l'empunyadura treballada en folro d'or (fotos 12a-c).⁴ Aquesta, en comptes de ser de tub cilíndric, és octogonal, igual que la que veurem del jutge de pau i a diferència de totes les altres, que són cilíndriques. A la tapadora superior s'hi gravà l'escut d'armes municipal envoltat de les paraules «ALCALDIA DE LLUCHMAYOR». No té més decoració, excepte un petit brancatge esquemàtic a la banda central, i a la connexió amb el pal que tanca el pom té un bossell amb una decoració floral seriada.

La segona vara, la del tinent batle, seria també la inventariada el 1916 i és la més decorada de totes a la banda del pom (fotos 13a i 13b).⁵ En el pom cilíndric hi ha una sanefa voltant voltant de fulles esquemàtiques seriades i aquest està tancat per dues altres sanefes amb decoració vegetal —la superior— i geomètrica —la inferior. Tota la secció està acabada per altres dos bossells amb petits relleus de garlandes simples sobre fons lineals. A la tapadora hi seguim trobant l'escut d'armes municipal, habitual per tractar-se d'aquest tipus de peça, sobre fons llis i envoltat d'una sanefa circular amb la mateixa decoració que la de la sanefa superior del costat.

No sabem si aquestes obres són d'un obrador mallorquí (fusteria i argenteria); en tot cas, són les úniques amb gravats decoratius que també podem trobar en altres zones. Per exemple, a l'esgrafiament decoratiu de l'enlluït d'algunes façanes d'època manacorines veim com s'hi representaren els mateixos dissenys de fulles esquemàtiques a tota la paret (foto 14).

Els altres tres bastons de tinent batle que existeixen foren comanats a l'argenter Marià Bonnín el 1929 (fotos 15a-c). Aquest any hi va haver bastanta promoció en obres institucionals de treballs d'argenteria, vist que no només varen fer aquestes tres peces sinó que també se'n realitzà una de promoció popular en homenatge al batle Miquel Mataró. I, a més, s'encarregaren unes medalles i complements a l'argenter del poble Jaume Pomar (fotos 16a i 16b).

L'argenter Pomar tenia la joieria al carrer de Sant Miquel, 7 de Lluçmajor i cobrà 69 pessetes per unes peces d'or i de plata que completaven el cordonat de les medalles consistorials. Aquest lot no s'ha conservat, o almenys no n'hem localitzat cap de l'època, i devia tenir les armes municipals. En canvi, sí que han perdurat les tres vares amb el treball d'argent que va realitzar Marià Bonnín.

4 La mida és d'uns 89 cm de llarg amb el mànec d'or, de 4,2 x 2,5 cm.

5 Fa 85 cm de llarg i el pom, 4,8 x 2,5 cm.

Marià Bonnín tenia la tenda al carrer de Colom, 35 de Ciutat, i la fabricació dels tres bastons costà 105 pessetes. També li compraren 17 penjolls de plata amb els caires daurats per 646 pessetes, que tampoc s'han conservat. Marià Bonnín seria un argenter que treballà, plenament, dins la primera meitat del segle XX, llevat que aquests anys fossin els darrers de la seva vida laboral, ja que a finals del segle XIX se'n trobava un possible homònim amb una tenda al carrer de l'Argenteria, 95.⁶

Aquest lot de vares segueix l'estil de les anteriors. Les empunyadures no tenen cap decoració en el cilindre, a banda dels dos bossells amb fulles geometritzades. A les tapadores s'hi seguiren gravant l'element distintiu municipal amb el mateix dibuix que els anteriors, tot i que amb un tall i un contorn més nets i moderns.

La particularitat de dues d'aquestes peces és que tenen el punxonat d'argenteria a la banda baixa del pom. Són dues petites marques: una estrella de David i un pentàgon amb alguna lletra i nombre esborrat. Serien les marques de l'autor i/o de la procedència i qualitat del material. Aquest marcatge és desconegut dins la fabricació de l'illa i molt més comú en peces fabricades a la Península. Aquest fet fa pensar que les peces no foren fetes per l'argenter Bonnín, sinó que les hauria comanades a algun lloc de la Península i llavors al seu taller s'hauria encarregat de particularitzar-les amb el gravat institucional de la tapadora. De fet, amb l'argenter Rectó, que veurem després, era habitual fer comandes a la Península i que aquests actuassin d'intermediaris amb intervenció posterior o sense sobre els productes que comercialitzaven.

Una darrera peça més peculiar i que surt del grup usat pels representants consistorials és la que ostenta el jutge de Pau.⁷ Igual que la vista de batlia és l'altra que no té l'empunyadura circular seguint la vara de fusta sinó que la feren amb polígon octogonal. Tampoc presenta cap decoració lateral, excepte pel bossell baix. La tapadora té un escut amb les icones de Castella i Lleó i la inscripció «Real escudo de España».

Sabem, per l'època que tractam, que aquest tipus d'escut institucional, en termes generals, es posà de moda i fou l'usat a partir del segle XVIII fins al regnat d'Isabel II. I, segons pareix, durant la restauració borbònica es tornà a utilitzar. A començaments del segle XX també el podem trobar en algunes institucions governatives o militars. En tot cas, no sabem quan ingressà aquesta peça amb el grup de vares municipals, atès que, institucionalment, pertany a un altre organisme, malgrat que segueix essent usada per la persona que exerceix de jutge de pau.

6 Arbeteta, L.; González, E. (2010). *La plata golpeada*. IIE, p. 77. Aquest del carrer de l'Argenteria, 95 nomia Marià Bonnín Tarongí, actiu el 1893 quan tenia trenta-nou anys i el 1901 amb quaranta-set anys. És del tot probable que l'argenter que comercialitzà els bastons fos d'una generació posterior. Si fos el mateix, en el moment de fer les peces de Llucmajor hauria sobrepassat els setanta-cinc anys i tendria la tenda en un nou emplaçament.

7 Té una llargària d'uns 92 cm amb el pom de 4,5 x 2,2 cm.

3.2. Maces i bordons

Altres variants que podem localitzar al poble són les maces o bordons que hem esmentat al començament, que eren usats pels macers. En aquest aspecte, però, cal recordar que els personatges dels macers locals són recents (1923) i, per tant, no tenen la petjada històrica de la d'altres llocs (com Ciutat). El fet curiós d'aquest apartat és que hem sabut que a Lluçmajor foren incorporats l'any anterior uns caparrots del tipus macers o patges per acompanyar els gegants durant les festes de Santa Cànida⁸ i, en canvi, els macers per acompanyar les autoritats no ho foren fins a l'any següent. No obstant això, sembla que tengueren poc recorregut, a diferència de la parella de capgrossos, encara que, ocasionalment, durant les darreres dècades solen sortir o intervenir esporàdicament en alguns esdeveniments.⁹ De totes maneres, el que ens interessava saber d'aquests personatges era la qualitat de les vares o maces que es feren. Malauradament, no hem aconseguit localitzar-ne la fabricació i, del conjunt, només n'hem sabut dades complementàries.¹⁰

Les maces municipals semblen correspondre a alguna fabricació seriada de l'època i es feren a imitació dels bordons parroquials. Potser varen arribar des del mateix cercle productor. Els parroquials feia vint-i-sis anys que havien entrat a l'església (1897).¹¹ Els poms segueixen l'estil neogòtic inspirat en les decoracions i construccions medievals,¹² a manera d'imitació dels pinacles gòtics amb una rosassa central. La diferència entre els parroquials i els consistorials és que els primers són de pal de gairebé dos metres i molt més massissos que els segons. Ambdós són de material derivat d'argent, alpaca per als primers i, potser, coure o llautó platejat per als consistorials. Cap dels dos grups duu els símbols de la institució promotora (fotos 17a i 17b).

La presència dels bordons parroquials, a diferència de les maces municipals, sí que es pot resseguir fins a l'època medieval. Una primera dada la tendríem el 1498,

8 AMLL. Sign. 705, carpeta Despeses Santa Cànida, 1922.

9 Font, B. (1999). *Historia de Lluçmajor*: 8. Ajuntament, p. 63 i s.

10 Per posar un exemple, el vestuari dels macers fou comprat a Rafel Feliu Blanes per més de 458 pessetes i les sabates, a Honorat Font Salvà (AMLL. Sign. 705, Cap. 1, Gastos Ayuntamiento, 1923-24, s.f. 13-09-1923: «Rafel Feliu Blanes, por dos trajes de maceros y dos pares de guantes»; 30-09-1923: «Honorato Font Salvà por dos pares zapatos para los maceros. 33 pts.». Al capítol 9 sembla que insinua que la plaça de macers havia estat part de l'any vacant, i durant tot l'any ho havien estat les de tamborers. Aquestes darreres no sembla que arribassin a ocupar-se en aquell moment: «Observaciones 1923-24. 1 Por haber estado vacantes algun tiempo las plazas de maceros y todo el año las de tamboreros [...] 27078» 5-04-1924).

11 APLL. Llibre data/cargo, 1879-1902, f. 69v.

12 APLL. Llibre de culte i fàbrica, 1887-1913, f. 91. Una de les anotacions de la compra ja esmentava la forma gòtica que tenien les noves peces.

quan les anotaren en un inventari, si bé no sortiren gaire ben parats: «Item més uns bordons prou dolents».¹³

Durant l'època del barroc se'n varen fer dos amb la promoció de la confraria del Roser (1654).¹⁴ Aquests mateixos o uns de semblants els tenim descrits trenta anys després: «Item quatre bordons guarnits de plata».¹⁵ Durant la meitat del segle següent es manà arranjar-ne dos.¹⁶ L'estat no millorà i el 1776 seguien necessitant algú perquè s'encarregàs d'adobar-los.¹⁷ En un inventari més modern ens informen que aquestes peces tenien unes 140 unces d'argent (un poc més de quatre quilos i mig) i que eren per a ús dels primicers.¹⁸ Aquestes peces no es conserven, han estat substituïdes per les actuals.

4. Els bastons o vares d'homenatge¹⁹

De les vares o bastons que foren fets a manera d'homenatge o particularitzats en persones que tengueren algun càrrec polític se n'han pogut estudiar quatre, tot i que el més rellevant és el que es va fer el 1929 per al batle Miquel Mataró.

L'homenatge fet al batle Mataró va ser iniciativa del Cercle d'Obrers Catòlics, el president del qual era Joan Mòjer, i consistí a fer una subscripció popular per promoure un luxós bastó del tipus de vara municipal. A l'homenatge hi assistiren el governador civil, Pere Llosas, i el president de la Diputació, Pep Morell, entre d'altres. L'esdeveniment durà tot un dia, amb una recepció dels convidats, una visita a diversos llocs representatius, dinar i ball.²⁰ Al bastó s'hi afegí un àlbum o llibre editat per Amengual i Muntaner amb el nom dels subscriptors, portada de pell i l'escut daurat dels Mataró.

Aquesta vara sortí descrita, a l'agost de 1929, en el diari:

«Entran en la construcción 182 diamantes rosa distribuidos en tres preciosos aros, que cierran el capitel superior y remate de la tapa. En su mitad y rodeándolo, ha colocado el artífice cuatro preciosos escudos en relieve, con esmaltes en el fondo: de España, de Lluchmayor, el de San Miguel y el de Mataró, quedando separados por bellísimas aplicaciones de plata

13 Font, B. (1974). *Historia de Llucmajor*, 2. Ajuntament, p. 469. Per ara són les obres d'aquest tipus i d'aquesta època les més documentades amb els autors. L'argenter Nicolau Folch n'havia fets per a la parròquia de Sant Jaume de Ciutat (1472) agafant l'exemple d'uns de la Catedral. Rafel Boja el 1505 en va fer uns per a Pollença que havien de seguir els de la parròquia de Sant Miquel de Ciutat (Llompart, G. (1982). «Plata medieval mallorquina», *BSAL*, 39, pp. 90-91.

14 Font, B. (1982). *Historia de Llucmajor*, 4. Ajuntament, p. 570.

15 ADM. VP, 1686-1687, Llucmajor, f. 271 i s.

16 ADM. VP, 1764, Llucmajor, s.f. «Item quatro bordones: se mandó componer los dos».

17 ADM. VP, 1776, Llucmajor, s.f. «Quatro bordones. Se necesita componer por estar indecentes».

18 ADM. VP, 1788-92, Llucmajor, s.f.

19 Aquest apartat s'ha enriquit profundament gràcies a l'ajuda i la col·laboració de la família Mataró, que ha posat a disposició d'aquest estudi part del seu fons privat.

20 Font, B. (1999). *Historia de Llucmajor*, 8. Ajuntament, p. 66-74.

por requerirlo así el estilo adoptado. También figuran diversas esmeraldas finísimas que resaltan mucho la estilización de la joya. En la tapa, hay una inscripción en oro y esmalte que dice: Lluchmayor a su Ilmo. Alcalde don Miguel Mataró. Año 1929».²¹

El qui subscriu fa uns anys localitzà un dibuix o disseny d'una vara molt treballada amb l'escut del municipi dins el fons fotogràfic Rullan de l'ASIM (foto 18). La imatge no duia cap classificació i només s'identificava a partir del que sortia dibuixat (l'escut de Llucmajor i una firma parcial a la banda baixa «-ermin»), la qual cosa només feia sospitar que podia tenir alguna relació amb la família i el negoci de fotografies Fermín de Llucmajor. Part d'aquesta interpretació ha estat falsa, perquè aquesta foto ha estat el disseny original d'un dels costats que es realitzà per a la vara del batle Mataró. La firma del dibuix correspon a l'argenter que la va fer: «Fermin Rectó». Pel que fa a l'inventari de la fotografia d'aquest arxiu, els responsables del centre sospiten que per les poques dades que duu l'argenter degué anar al fotògraf Rullan perquè fotografiàs els seus dibuixos preparatius de l'obra i poca cosa més. Cal pensar que potser l'argenter va fer arribar als promotors el projecte per via fotogràfica abans de començar o concertar l'obra, encara que no podem aportar més dades que no siguin altres especulacions.

La família Mataró ha conservat la peça original (fotos 19a-d), en què veim la riquesa amb què es treballà. El mànec té quatre cares amb diferents escuts a cada costat: l'escut de Llucmajor, l'escut quarterat d'Espanya, l'escut dels Mataró i la imatge de sant Miquel. Aquests dos darrers són icones particularitzades perquè reproduïen, exactament, les línies i el disseny de l'escut dels Mataró amb els cordons laterals que es trobava a la casa pairal de la plaça.²² Pel que fa a la figura de sant Miquel, correspon a la figura, el nínxol i la volta del retaule major de la parròquia. Tota la resta va ser extremadament decorada sense cap espai buit sense treballar. Pràcticament s'usà decoració vegetal a manera de fullatge agrupat i en els centres diversa pedreria. La tapadora segueix el mateix tractament de la resta i a la sanefa circular exterior s'hi va posar la inscripció que hem vist recollida a la notícia de més amunt.

L'argenter i la joieria de Fermín Rectó, l'autor d'aquesta peça, sembla que no han estat estudiats. Rectó, que va inaugurar el seu negoci el 1927, era una argenter català que devia fer uns anys que s'havia instal·lat a Mallorca. La inauguració de la joieria-fàbrica aparegué aquell any entre les pàgines del *Correo de Mallorca* ja instal·lada al carrer de Sant Nicolau, 17. Segons la notícia, la tenda: «está montada con mucho

21 La transcripció del diari fou publicada a: Font, B. (1999). *Historia de Llucmajor*, 8. Ajuntament, pp. 66-67. L'argenter el degué fer en poc més d'un mes perquè el 15 de juliol, un mes abans, sortia a la premsa la notícia que el Cercle d'Obrers Catòlics li havia lliurat el disseny escollit per fer la peça (*Correo de Mallorca*, 15-juliol-1929, p. 7).

22 Font, B. (1978). *Historia de Llucmajor*, 3. Ajuntament, figura 21.

gusto, mereciendo especial mención los muebles y vitrinas que la adornan de estilo imperio los cuales han sido labrados en el taller de los señores Pieras y Cabrer.»²³ A més, estava molt decorada: la pintura i la decoració les havia fetes un senyor Pol, l'escultura un Sampol i de picapedrer havia tengut un Seguí. Les parets s'havien empaperat amb paper Tekko Salubra i fou beneïda pel capellà de l'església de Sant Nicolau.²⁴

Aquest argenter participava en els esdeveniments de Ciutat. Per exemple, el 1932 deixà el mostrador de la tenda per exposar els 33 premis que havien de guanyar-se en el campionat de billar d'aquell any.²⁵ També se'l pot trobar anunciant-se per comprar materials preciosos amb el cridaner anunci de: «Oro, plata y platino, paga más que nadie Joyería Fermín [...]».²⁶ Una altra obra que va fer fou un quadre de plata amb el relleu de Mallorca, obsequiat a Josep Tous i Ferrer, el director del diari *Última Hora* l'any 1942.²⁷ Una altra fabricació va ser un fermall d'or amb l'escut de Palma per al batle ciutadà Joan Aguiló, promogut pel febrer de 1929 per diversos funcionaris de l'Ajuntament de Palma, completat també amb un àlbum de la Casa Muntaner.²⁸ El 1934 s'encarregà de fer un copó per a Campos seguint el disseny de l'escultor Tomàs Vila.²⁹ El 1936 s'encarregà de fer una altra vara de comandament per al militar Lluís García Ruiz, que havia promogut el grup Automóvil Club de Mallorca.³⁰ El 1944 realitzà la vara de comandament del capità general de Balears, Joan Baptista Sánchez. Aquesta també era una peça rica i àmpliament ornamentada.³¹ El 1947 les cases nobles de Mallorca (Descatllar, Fortuny, Cotoner, Verí, Despuig, etc.) regalaren una safata d'argent amb els corresponents escuts nobiliaris al governador civil, que també havia estat treballada per Fermín Rectó.³² El 1951 l'argenter exposà diverses peces en el I Certamen d'Art Sacre i aconseguí un premi el mateix any.³³

23 Aquests sembla que serien el negoci Astilleros Pieras y Cabrer, que estava al moll de Ciutat. Pel que hem vist a través d'imatges fotogràfiques de la façana de l'empresa, feien de tot: fàbrica de gel, de ciment i de rajoles hidràuliques, magatzem i taller de fusteria...

24 *Correo de Mallorca*, 18-11-1927, p. 8.

25 *Correo de Mallorca*, 19-05-1932, p. 7. L'argenter també en regalà una copa (*Correo de Mallorca*, 12-04-1932, p. 7). El 1928 regalà una medalla d'argent amb esmalt blau i l'emblema del Reial Club de Regates, per contribuir a la seva continuïtat (*Correo de Mallorca*, 30-06-1928). També realitzava donacions per la Colcada del Reis d'Orient (*Correo de Mallorca*, 05-01-1929).

26 *Correo de Mallorca*, 23-08-1928, p. 4. En altres anuncis simplement canvia la frase central per «paga todo su valor», que era també usat d'anunci per altres joieries (*Correo de Mallorca*, 03-08-1938, p. 3), etc.

27 *Correo de Mallorca*, 20-03-1942, p. 2.

28 *Correo de Mallorca*, 06-02-1929, p. 1. En la notícia es veu que l'argenter Rectó es movia dins el cercle del fotògraf Rullan perquè aquest fou qui s'encarregà de fer les fotografies d'aquest acte.

29 *Correo de Mallorca*, 09-10-1934, p. 8. El 1931 sortia la notícia que estava fent un copó per a aquest poble. No sabem si és el mateix o en va fer dos (*Correo de Mallorca*, 09-09-1931, p. 7).

30 *Correo de Mallorca*, 05-10-1936, p. 1.

31 *Correo de Mallorca*, 09-12-1944, p. 5.

32 *Correo de Mallorca*, 11-12-1947. La peça tenia 60 cm de diàmetre i a la premsa sortí una foto de l'obra. El 1929 havia treballat una altra safata d'argent per a Antoni Alcover Maspons, que devia ser el germà del poeta Joan Alcover, a càrrec dels companys d'ofici (*Correo de Mallorca*, 08-11-1929).

33 *Correo de Mallorca*, 12-06-1951, p. 3. Segons: *Correo de Mallorca*, 08-01-1953, p. 8, el segon llinatge era Luarte, per la qual cosa es troba més informació a la premsa de l'època. El mes següent l'argenter es trobava malalt. No en sabem el resultat (4 de febrer, 1953).

Alguns documents del negoci es conserven en fons particulars. Per exemple, restes de l'epistolari comercial, la targeta de visita o els adhesius que posava a les obres (foto 20a-e). A les dues cartes localitzades (una de 1931 i l'altra de 1932) es veu que tenia de subministrador la fàbrica Orfebres de España, SA de Barcelona i importava vaixel·la d'argent.

Pel que fa a parangons sobre aquests rics treballs en vares se'n troben alguns exemples. Al Museu de Lluc hi ha els bastons dels governadors civils Rafael Álvarez (1901) i Pere Llosas (1928). El primer va ser realitzat per Lluís Fortesa Rei i dissenyat per Ricard Anckermann, i el segon va ser fet pels tallers Codina. Cal mencionar que el segon del governador Llosas és el mateix personatge que hem vist que assistí a l'homenatge al batle Mataró. El seu bastó s'havia fet l'any anterior; per tant, coneixia i li era familiar aquest tipus d'obra. De fet, a diferència del bastó d'Álvarez, l'altre governador amb peça conservada, que era primordialment escultòric amb una empunyadura de diverses figures, l'empunyadura del bastó de Llosas tenia un treball decoratiu molt semblant al que hem vist a l'obra de Mataró i també escuts laterals, cosa que fa pensar si aquest primer hauria pogut servir d'inspiració del realitzat per Fermín Rectó.

A aquesta primera vara se n'hi ha d'afegir una segona amb les inicials MM marcades als costats, i amb la tapadora amb un escut doble de les quatre barres a un costat i l'escut dels Mataró a l'altra (la mà aguantant una mata i l'acabament del llinatge «RO» escrit a baix).³⁴ La peça és molt més senzilla i només té la decoració gravada que veim amb les inscripcions i alguna més d'estil modernista o barroca, segons el lloc (fotos 21a-c).

En aquest grup de personatges de començaments del segle xx també ha sortit el qui va ser el cap del Cercle d'Obrers Catòlics, Joan Mòjer. D'aquest potser també se n'hagi conservat una vara personalitzada, perquè dins el mateix fons familiar dels Mataró se'n conserva una altra amb les inicials JM (fotos 22a i 22b). La peça té l'empunyadura molt més curta i sense decoració més enllà de la tapadora, amb una creu amb les inicials en els buits.³⁵

Un darrer exemple, més recent, sobre les fabricacions d'aquest tipus el trobam no fa gaires dècades quan el polític Gaspar Oliver aconseguí la batlia de Lluçmajor l'any 1991. En aquell moment, el cercle pròxim a la institució on treballava va promoure i el va obsequiar amb una vara personal amb motiu del nou càrrec que estava a punt d'estrenar (fotos 23a-d).

³⁴ Per les inicials tot fa pensar que correspon al mateix personatge, però no sabem ni el motiu ni l'ocasió en què es fabricà.

³⁵ La mateixa casa té un mecanoscrit redactat per Joan Mòjer del recull de gloses que aquest escriví, la qual cosa dona més pes a pensar que ens trobam davant el mateix personatge. Per altra banda, no es troben altres batles d'aquella època a Lluçmajor amb aquestes inicials, excepte un Joan Mir (1923-1924). En tot o en part el recull de gloses sortí publicat i estudiat a *Cançons populars mallorquines arreplegades per Joan Mòjer i Noguera*. IEB. 2000.; *Cultura Oral a Lluçmajor*. Ajuntament. 2000.

En aquest cas, tot i ser una peça moderna, segueix l'estil i el model que s'establí en el segle XIX d'una vara de fusta amb cordonat, borles i empunyadura de metall, aquesta darrera amb una forma més moderna de parets planes i de caire trapezoidal. En els costats s'hi afegiren els escuts d'armes de les institucions en què el polític estava (era conseller de Comerç del Govern Balear i havia estat membre del Consell de Mallorca) i el de la institució on havia de començar com a batle. A la quarta cara s'hi gravaren els emblemes familiars (Oliver i Mut).

5. Conclusions

En resum, hem pogut veure la vigència que encara tenen les vares i les seves variables per a la representació simbòlica del poder que té una persona quan aquesta dirigeix una institució o un grup de gent i, sobretot, pel que fa a la més pròxima, que tenim a les corporacions locals. Una de les seves qualitats és l'alta significació visual i el fet que sol enrevoltar-se de certs rituals civils que la tenen com a imprescindible per poder-se desenvolupar. O, més ben dit, que certs rituals civils o polítics esdevenen una absurditat si no s'usa i es fa present aquesta peça de fusta. La majoria dels casos tenen un valor patrimonial o material bastant baix, excepte alguna de les excepcions que hem presentat.

La identificació del seu valor simbòlic és transversal, tant dins la jerarquia política (usat tant en rituals monàrquics com en rituals municipals), com en agrupacions ètniques o religioses (usat per a caps de bisbats i abadies i també per a caps de tribus ètniques).

Si les peces més antigues són les tres públiques fetes amb mànec d'or o argent —la de la batlessa, la primera que es va fer per a un tinent-batle i la del jutge de pau—, la més espectacular i de rellevància en l'àmbit artístic recau sobre la peça particular del batle Miquel Mataró. Es tracta d'un treball fet per l'argenter Fermín Rectó que gaudeix de la mateixa importància patrimonial i artística d'altres obres fabricades per a alguns governadors civils de començament de segle.

Acrònims

ADM Arxiu Diocesà de Mallorca
 AMLL Arxiu Municipal de Lluçmajor
 APLL Arxiu Parroquial de Lluçmajor
 ASIM Arxiu del So i de la Imatge de Mallorca

Annex gràfic

Foto 1. Pintura de Felip IV. Diego Velázquez.
Font: Viquipèdia.

Foto 2. Pintura de Felip V. Jean Ranc.
Font: Viquipèdia - Museo del Prado.

Foto 3. Caricatura d'una grup d'agents de seguretat. Revista *L'Esquella de la Torratxa*, Barcelona, 5 de gener de 1906.

Fotos 4a i 4b. Rompuda de la vara de comandament del cap de la Casa Reial. Enterrament d'Elisabet II, 2022.

Foto 5. Traspàs de la vara entre batles. Palma.

Font digital: www.ultimahora.es, 17/06/2023. Foto: Jaume Morey.

Foto 6. Exhibició de la vara de batle i formació del nou equip de govern.

Llucmajor. Font digital: www.diariodemallorca.es, 15/06/2019. Foto: Pere Joan Oliver.

Foto 7. Caricatura «Els figurons municipals». Josep Costa Picarol, 1906. Font: Casa Setdart.

Foto 8. Batles catalans alçant la vara municipal.
Font digital: www.elconfidencial.com, 27/10/2017.
Foto: Rafael Méndez.

Foto 9. Sebastián Fernández Cortés, *Tío Bastián*. Rambles, Barcelona. Font digital: www.elperiodico.com, 10/11/2023. Foto: Teo Vázquez.

Foto 10. Inauguració del bisbat de Sebastià Taltavull. Font digital: www.menorcaaldia.com, 25/11/2017.

Fotos 11a-d. Detalls dels bàculs dels clergues de Llucmajor: F. Tomàs (s. XIX), M. Tomàs (s. XVIII), Pere Roig (s. XIX, Joan Mestre) i Antoni Puig (s. XVIII).

Fotos 12a-c. Vara de batlia i detalls.

Fotos 13a i 13b Vara de tinent batle i detalls.

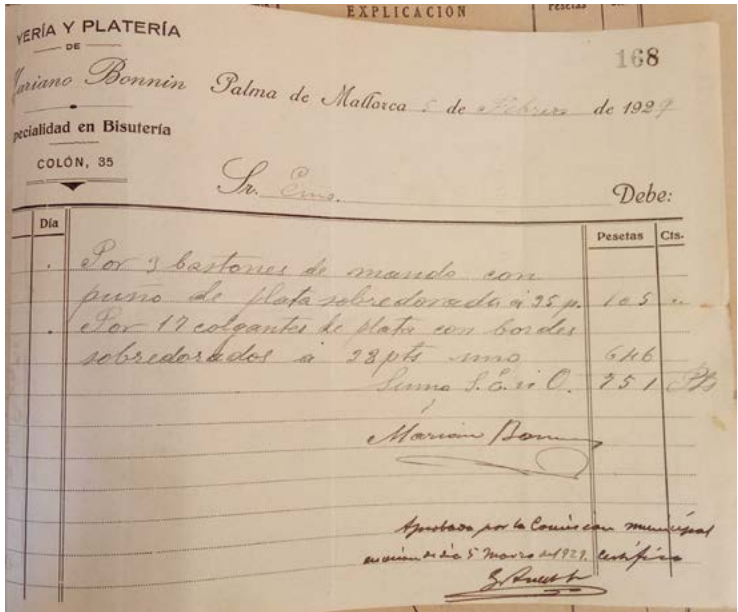
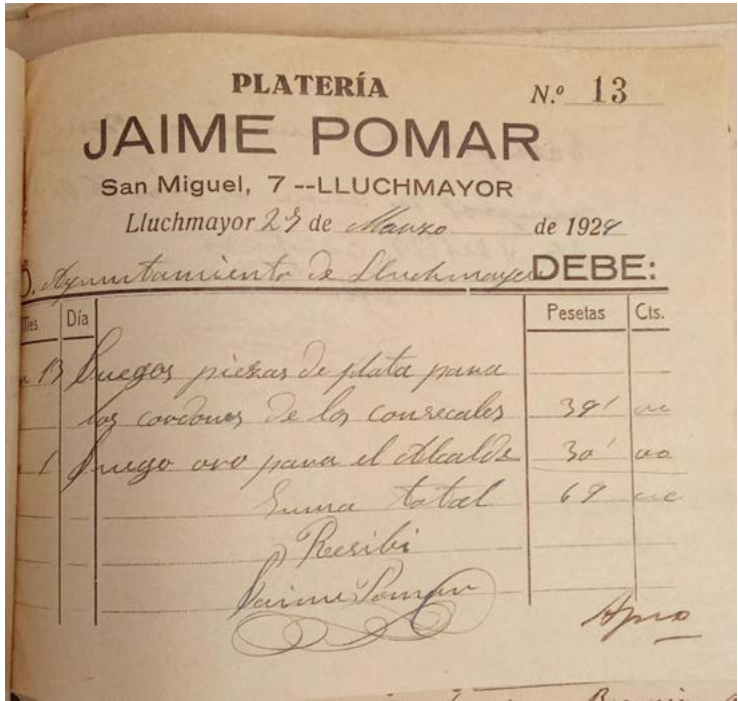

Foto 14. Esgrafiats decoratius, carrer d'en Jaume Domenge, Manacor.

Fotos 15a-c. Vares de tinent batle.
Argenteria de Marià Bonnín, 1929.

Fotos 16a i 16b. Factures de les joeries de Marià Bonnin i Jaume Pomar.

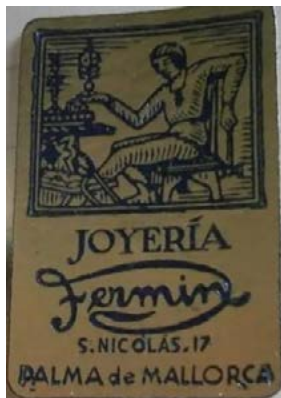
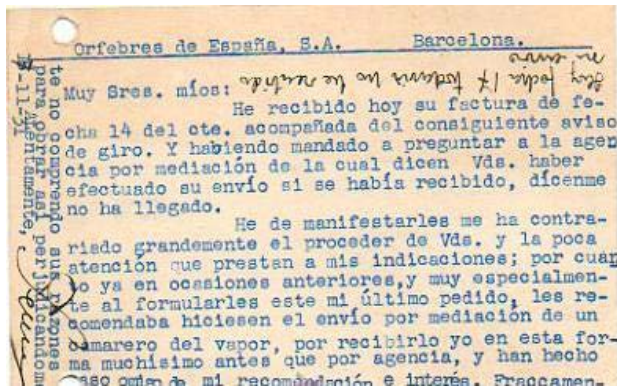

Fotos 17a i 17b. Conjunt i detall de les maces municipals (1923) i bordons parroquials (1897).

Foto 18. Disseny de la vara de Miquel Mataró, 1929. ASIM.

Fotos 19a-d. Vara d'homenatge de Miquel Mataró i detalls, 1929.

Fotos 20a-e. Epistolari, targeta i adhesiu comercial de la joieria Rectó.

Fotos 21a-c. Segona vara de Miquel Mataró.

Fotos 22a i 22b. Vara de Joan Mòjer.

Fotos 23a-d. Vara de Gaspar Oliver, 1991.

ORÍGENS I PRIMERES ACTUACIONS DEL PARTIT FALANGISTA DE LLUCMAJOR

Margalida Rubí Ferrer

Resum

En aquest article ens aproximarem a l'aparició i l'organització del partit falangista durant la Segona República i la seva evolució fins al començament de la Guerra Civil. El punt de partida que s'emprarà com a rerefons de l'anàlisi és el fet que a Mallorca es produeix un triomf immediat de l'alçament amb una escassa oposició. No hi haurà pràcticament enfrontament bèl·lic, però es desencadenarà una cruenta repressió i es produirà un desmantellament de l'entramat politicosocial del primer terç del segle xx.

Veurem quin era l'ambient que es vivia a la localitat des de les eleccions de febrer del 1936 fins als inicis de la Guerra Civil i detallarem les actuacions que van dur a terme les forces polítiques i socials locals que van donar suport a l'alçament militar, amb una especial atenció al partit falangista.

A partir de les fonts disponibles a l'Arxiu Municipal i la premsa, entre altres, s'oferirà una imatge de l'organització del poder local en aquest període decisiu, per conèixer quines foren les primeres mesures que va prendre el consistori municipal nomenat per les autoritats revoltades contra la Segona República i com es va produir la instrumentalització de les institucions envers el nou règim.

L'aparició del partit falangista a Mallorca es va produir tan sols tres mesos després del famós míting de José Antonio Primo de Rivera, Julio Ruiz de Alda i Alfonso García Valdecasas, celebrat al teatre La Comedia de Madrid, que donà origen a Falange el mes d'octubre de 1933, malgrat que el partit no quedà formalment constituït fins al novembre d'aquest any. D'aquesta manera el partit falangista (FE) neix a Mallorca el mes de gener de 1934, i la formació queda formalment legalitzada d'acord amb la Llei d'associacions del 1887 el 12 de març de 1934 (Morote, 1998).

Un dels màxims organitzadors de la Falange mallorquina fou Alfonso de Zayas y Bobadilla, de procedència aristocràtica i popularment conegut com el marquès de Zayas. Aviat es va convertir en el primer cap provincial, càrrec que ocupà des del novembre de 1934 fins al juliol de 1938, quan va ser traslladat a Itàlia poc després del decret d'unificació del partit amb els carlins, del qual era poc partidari. L'any 1955 el marquès de Zayas publicà un llibre titulat *Historia de la vieja guardia en Baleares*, en què dona una visió dels orígens del partit a Mallorca i de l'aparició de les diferents falanges locals. Es tracta d'una obra destacada per a l'estudi de la Falange mallorquina que

s'acosta a la fundació del partit i a les primeres actuacions que es van dur a terme, i també a l'organització de FE en l'àmbit local, amb una anàlisi acurada de l'organització, els afiliats i els actes realitzats per les diferents seccions en l'àmbit local, que reben el nom de JONS.¹ Però no es pot oblidar la intenció partidista i propagandística.

La Falange no sols estava organitzada a Palma sinó que també a diferents pobles s'anaren organitzant falanges locals en dates prou anteriors a l'any 1936. A part de Palma, 10 dels 52 municipis de l'illa tenien organitzat el partit abans del 1936, i a uns altres 5 pobles estava constituït abans de les eleccions del 16 de febrer d'aquest any (Rubí, 2022). Alguns d'aquests primers pobles on s'organitzaren els falangistes, com Manacor i Lluçmajor, són els que precisament tenien un moviment obrer més organitzat i on existia una important indústria. En ambdós pobles es van produir alguns dels aldarulls directes entre falangistes i l'esquerra mallorquina abans de l'alçament, i també s'hi van celebrar actes de campanya electoral el febrer de 1936.

A partir d'aquestes informacions i les de la premsa i de les fonts municipals trobades s'analitzaran els esdeveniments en els quals es va veure involucrat el partit falangista a Lluçmajor des de la seva aparició i la seva participació en el cop d'estat fins ben entrada la Guerra Civil. Per altra banda, aquesta comunicació pretén apropiarse a la configuració del poder local durant els primers moments de la guerra: quines foren les primeres mesures que es van prendre i com s'anava articulant el poder en l'àmbit local. I, finalment, s'analitzarà el funcionament del partit en relació amb la resta d'opcions que donaven suport als revoltats.

Cal esmentar que les fonts documentals són escasses i, en molts de casos, incompletes i inconnexes, fet que dificulta l'estudi de l'agrupació local. Com a moltes altres parts de la nostra geografia, bona part d'aquestes fonts fou destruïda o ha desaparegut, o tal vegada, en el millor dels casos, resta en mans privades i algun dia podrà ser localitzada.

1. L'aparició de la Falange a Lluçmajor

El partit falangista apareix a Lluçmajor el 1934 (Zayas, 1955). Juntament amb Manacor i Campanet, fou dels primers pobles on s'organitzà el partit. Però fins a la primavera o estiu de 1935 no quedarà organitzat formalment. La JONS llucmajorera fou l'única secció local que va legalitzar la seva existència en el registre d'associacions. Els seus estatuts foren aprovats el 15 de juliol de 1935 i dies després es va constituir oficialment i es van elegir els seus dirigents (Caldés i Vadell, 2001).

¹ En aquest punt és interessant fer referència al treball de Ramon Morote abans citat. Aquest autor posa en dubte la fiabilitat de Zayas per estudiar l'afiliació als municipis, perquè segurament Zayas va utilitzar fonts provinents de la Mutualidad Nacional de Previsión Social de la Vieja Guardia. Pansam que aquesta obra no pot ser menyspreada, ja que es tracta de l'obra d'un falangista de primer ordre. A més, les fonts municipals poden ser igualment dubtoses en aquest sentit o ser inexistents, com és el cas de Lluçmajor. De tota manera, tindrem presents les matisacions fetes per aquest autor.

En el període anterior a la seva legalització, segons el marquès de Zayas (1955) fou nomenat primerament com a cap del partit Lorenzo Clar. Aviat fou substituït de forma provisional per Antonio Cicerol, que fou destituït. Aquesta destitució deixa entreveure desavinences dins el partit i que aquestes no eren ben vistes per la direcció nacional, tal com es reproduïx en la següent carta de Raimundo Fernández Cuesta dirigida a Antonio Nicolau, que hi fa referència:

«Madrid, 12 agosto de 1935.

Camarada Antonio Nicolau.
Balears.

Estimado camarada: En nombre del Jefe Nacional contesto la carta que le dirigió con fecha 22 del ppdo. juntamente con el expediente incoado al Jefe provincial de Lluçmajor, Antonio Cicerol, para comunicarle que la Jefatura Nacional confirma la resolución tomada por esa provincial respecto a la destitución acordada. En cuanto a la expulsión del Movimiento, si ya está notificada, es preferible quede así la orden, pero en otro caso conviene que llegue aquí una propuesta razonada, toda vez que las expulsiones sólo las puede decretar, con arreglo a los Estatutos, el Jefe Nacional.

Sin otro particular le saluda afectuosamente. — El Secretario general.
¡Arriba España!
Firmado : Raimundo Fernández Cuesta.» (Zayas, 1955, p. 124)

Un cop legalitzada la Falange, el juliol del 1935 queda constituïda així:

Cap local: Miguel Fluxá León
Secretari: Antonio Garau Mulet
Tresorer: Miguel Mójer Cardell

El local social del partit quedava instal·lat al número 4 de la plaça de la República. Bona part dels membres que formaven part del partit eren joves, molts d'ells menors de vint anys, i va arribar a comptar amb uns 81 afiliats abans del juliol de 1936.

El mes de juny de 1935 apareixen pintades a les façanes d'alguns edificis i a l'estàtua del rei En Jaume. D'aquest fet en tenim constància a les actes municipals del dia 18 de juny: «algunos jóvenes parece que se dedican a ensuciar las fachadas de las casas y la estatua de Jaime III con inscripciones y como ello revela una incultura grande, ruega al señor alcalde ordene a la Guardia municipal preste la oportuna vigilancia para castigar severamente a los autores»,² però no s'especifica el motiu ni els autors. El marquès de Zayas també fa referència a aquests fets en la seva obra, en què afirma que els falangistes «empezaron sus actividades seguidamente, con inscripciones a la entrada y en el interior de la población y repartiendo el periódico *Arriba*». (Zayas, 1955, p. 164)

2 Actes municipals de dia 18 de juny de 1935, LA63 a l'Arxiu Municipal de Lluçmajor (AMLL).

Entre el dia 10 i el dia 12 del mes de desembre de 1935 (Zayas, 1955, p. 66) es duu a terme un acte d'exaltació del partit celebrat al seu local social. Aquest acte compta amb la participació i l'assistència dels principals càrrecs del partit en l'àmbit provincial i local. S'hi varen dur a terme diferents parlaments dirigits al públic assistent i es varen jurar els 27 punts de Falange, que foren llegits pel secretari provincial.

A Lluçmajor en aquest període estava també organitzat el partit carlí i altres opcions polítiques dretanes.

2. 1936: La campanya electoral de febrer i l'augment de la tensió

Les actuacions de Falange mallorquina aniran en augment des de 1935, i arribaran al seu moment més àlgid el 1936, amb la participació directa en l'organització de l'alçament. Durant la campanya electoral de febrer de 1936 es varen celebrar alguns actes arreu de l'illa. El partit no presentava candidatura, però demanava el vot per a José Antonio Primo de Rivera. Malgrat això, va participar de forma activa en la campanya electoral. Amb l'anunci de les eleccions de febrer es produirà un augment de la seva presència al carrer. Un dels primers actes del qual tenim constància (Zayas, 1955) és el celebrat a Lluçmajor el mes de desembre de 1935, un poc anterior a l'inici de la campanya electoral.

Un dels actes centrals de Falange durant aquesta campanya electoral fou el míting celebrat a Manacor el dia 19 de gener, al Teatre Principal,³ que va ser suspès per les autoritats municipals a causa d'un seguit d'aldarulls que es van produir dins el teatre entre els falangistes i alguns obrers d'esquerra decidits a boicotejar-lo. A l'acte hi van assistir delegacions de Palma i altres localitats, entre elles Lluçmajor. Finalment, aquest míting es va celebrar el dia 2 de febrer sense cap incident, amb l'assistència d'unes mil persones.

Durant la campanya electoral de febrer de 1936 es van celebrar diversos actes a Lluçmajor organitzats per les diferents forces polítiques, i en uns quants s'hi van produir alguns aldarulls (Rubí, 2018). Aquests fets denoten certa tensió durant la campanya, —es van produir també a altres indrets de Mallorca. Cal destacar el míting d'Acción Popular Agraria,⁴ celebrat el 8 de febrer, on es van produir interrupcions per part de joves socialistes amb el cant de l'himne de les JAP.

El dia de les eleccions generals va transcórrer amb prou normalitat a l'illa i també a Lluçmajor. Així ens ho descriu el diari *La Semana*: «Solo nos resta felicitar al pueblo

3 Per a una visió detallada dels fets, vegeu «Falange española en Manacor» a *La Almodaina* del 4 de febrer de 1936; «La política en Mallorca. Falange española» i «En el Gobierno Civil: Un mitin de Falange española» a *Última Hora* del 21 i el 3 de febrer de 1936, respectivament, i «Un mitin fascista en Manacor suspendido por el alcalde» a *El Día* del 21 de gener de 1936. El 3 de febrer el mateix diari publica una nota del capità de la Guàrdia Civil de Manacor al governador civil en què notifica la celebració del míting a Manacor sense cap incident i amb una assistència d'unes mil persones.

4 Vegeu «El mitin del pasado sábado en Acción Popular» a *La Semana Periódico de Información* de dia 8 de febrer de 1936.

de Lluçmajor por la prueba de civilidad que dió el pasado domingo durante cuya jornada no ocurrió el más ligero incidente.»⁵

Els resultats de les eleccions foren favorables, com a la resta de Mallorca, a la coalició dretana, però hem de destacar que el vot d'esquerra va augmentar respecte als comicis anteriors.

Durant els mesos posteriors a les eleccions el clima s'anava enrarint cada cop més. Pocs dies després són reforçades les mesures de seguretat a la casa consistorial i són reposats els càrrecs municipals destituïts arran dels fets d'octubre de 1934.⁶ El mes de març de 1936 el govern republicà havia il·legalitzat el partit falangista i els seus principals líders, entre ells José Antonio, havien ingressat a presó.

En aquestes dates es produiran un seguit de fets que podem relacionar clarament amb l'augment de la tensió generada arran del triomf del Front Popular a escala estatal. A Palma se succeiran diversos enfrontaments i provocacions, on es veu involucrat el partit falangista (Rubí, 2022) (Vidal Nicolau, 2023). Aquest clima es va anar escampant per la part forana, i a Lluçmajor, entre el març i el maig, es reforçaren les mesures d'ordre públic dictades pel Govern Civil. El mes d'abril es van dur a terme escorcolls a la seu de Falange de Palma i alguns dels principals dirigents foren interrogats i empresonats.

El dia de la celebració de la República, un cop acabats els actes, es van produir alteracions de l'ordre públic: hi va haver una brega al bar de Cas Coix, freqüentat per republicans. Els falangistes tenien ganes de gresca i els joves de la Casa del Poble també hi van acudir. Els aldarulls s'allargaren una bona estona fins que alguns falangistes foren detinguts.⁷ Un altre incident d'aquest dia és l'agressió a Miquel Munar i al seu fill, que foren colpejats i tirats a terra (l'agressor va ser Joan Oliver Sastre). El governador civil ordenà l'escorcoll de les seus dels partits però no hi trobaren res.

Pocs dies després un grup de falangistes foren acorralats dins l'ajuntament i es duguerent a terme noves detencions. El marquès de Zayas (1955, p. 82) volia acudir a ajudar els seus companys, però la policia havia establert vigilància al seu domicili i va haver de fugir i amagar-se.

Segons Zayas (1955, p. 86), molts dels falangistes detinguts a Palma i en alguns pobles foren primerament tancats a la presó municipal dels Caputxins, on ja hi havia els onze falangistes llucmajorers, i més tard traslladats al castell de Sant Carles. Aquests trasllats foren motivats pels conflictes sorgits amb els presos comuns.

5 Vegeu «Las elecciones. Datos estadísticos de las jornadas electorales de 1933 y 1936» a *La Semana Periódico de Información* del dia 22 de febrer de 1936.

6 El dia 18 de febrer el regidor Sastre demana explicacions del motiu de reforçament de seguretat; el dia 21 es reposen els càrrecs suspesos. LA63 AMLL

7 Consultau l'article «¡Serenidad!» a *La Semana Periódico de Información* de 18 d'abril de 1936.

A Lluçmajor alguna de les seus dels principals partits de dreta també foren escorcollades. El 15 d'abril es dugueren a terme controls a la casa de Sebastián Puig Mas i al local de la Derecha Regional, a la recerca d'unes armes que no es van trobar. Com a conseqüència, fou clausurada la seu del partit fins al 23 de maig. Les autoritats municipals reberen uns telegrams⁸ amb ordres de realitzar escorcolls domiciliaris, i requisar les armes i detenir-ne els propietaris.

A finals d'abril s'escorcolla el local de Falange per haver-hi trobat una arma al replà de l'escala. El dia 15 de maig es produeixen pintades en algunes façanes, que esborraven els noms d'alguns carrers i els substituïen pels noms dels principals líders falangistes. Així, es va canviar el nom de plaça de la República pel de plaça d'Espanya. El fet és descrit així pel diari *La Semana*:

En la madrugada de ayer el vecindario se vió desagradablemente sorprendido por la obra realizada por unos cuantos individuos de mentalidad versánica que por lo visto, se han propuesto llevar a nuestra ciudad por derroteros peligrosos que a nadie pueden beneficiar, y en cambio, pueden perjudicar a todos y en primer lugar el nombre de nuestra ciudad.

(...) Borrando los nombres de los dos Héroes de Jaca de las lápidas que dan sus nombres a dos calles, han embadurnado las paredes con los nombres de dos jefes fascistas; y a la lápida que da el nombre de Plaza República, la han borrado igualmente y han escrito “Plaza España”»⁹

Al matí següent alguns dels mestres del poble, entre ells Guillem Gayà, Juan Tur i Enrique Bobadilla, feren una manifestació amb els nins per condemnar els actes de les pintades a les façanes. Aquest fet serà investigat ja durant la guerra¹⁰ i emprat als informes de la comissió depuradora dels mestres.

A partir del mes de març la Falange mallorquina es preparava per a una possible lluita armada. Realitzaven pràctiques de tir a diferents propietats arreu de l'illa, els propietaris de les quals eren membres del partit. Un d'aquests llocs és la possessió de Vallgornera Vell, propietat de Lorenzo Clar, membre fundador del partit (Zayas, 1955, p. 69) a Lluçmajor. Tal com afirma Massot i Muntaner (1996), aquestes pràctiques les podem entendre com a part de la trama civil contra la República. Els preparatius del cop estaven en marxa des del mateix mes de març, amb la constitució de la Junta Divisiònaria (Gari, 2022), formada per militars, entre els quals hi havia Mateu Torres Bes-tard, i a la qual també es van afegir els principals dirigents dels partits dretans, entre els quals destaca la Falange, i membres coneguts de les classes benestants mallorquines.

8 Vegeu la correspondència municipal, entrades i sortides 1936, sign. 2502 AMLL.

9 «Nuestra propuesta», del 16 maig 1936, i un altre article, «Conducta», del 6 juny de 1936, en què es fa una crítica al diari per publicar l'article sobre els actes vandàlics, ambdós al diari *La Semana*.

10 Vegeu el document del 17 de febrer de 1937 sobre la investigació per part de la comissió depuradora dels mestres a Correspondència, entrades i sortides 1937 sign. 2504 AMLL.

Aquests fets aïllats poden semblar poc significatius, però si els comparam amb altres pobles on també es van produir actes similars, com Porreres, Manacor o Palma, podem observar que hi va haver arreu de Mallorca un cert grau de tensió comparable al d'altres zones amb característiques similars, sense comptar les grans ciutats, on el nivell de tensió era molt més alt. També podem constatar que a Mallorca i, en conseqüència, a molts pobles, es van produir aldarulls fruit les provocacions dels falangistes i altres grups d'extrema dreta.

3. Juliol de 1936: el triomf de l'alçament i les noves autoritats locals

A Mallorca, la insurrecció militar no fou una sorpresa; feia mesos que estava organitzada i els rumors feia setmanes que circulaven. El 19 de juliol era la data en què a l'illa s'havia de produir l'alçament. El general Goded publicà el ban de guerra a la matinada i va assumir el control de les institucions arreu de l'illa. No hi va haver pràcticament incidents, i els que es van produir foren ràpidament sufocats.

A Lluçmajor el dia 18 de juliol es representava al Teatre Odeón (teatre gestionat per La Nueva Vida, cooperativa obrera) l'obra *Abajo las armas*. L'ambient estava força enrarinat, i l'endemà arribaren les notícies de la rebel·lió militar. La plaça es va omplir de falangistes i es van clausurar la Casa del Poble i la cooperativa La Nueva Vida.

El dia 20 de juliol¹¹ es constitueix la nova comissió gestora municipal, sota la presidència de Miguel Munar Calafat, arran de l'ofici del governador civil, el tinent coronel Luis García Ruiz. Aquesta comissió havia d'estar constituïda per cinc veïns més de la població. El nomenament del batle va ser fruit de l'amistat existent amb el governador civil (Vidal Nicolau, 2019, p. 271). Dels cinc regidors nomenats només un, Lorenzo Clar, ens apareix a la llista del llibre *Zayas*, és a dir, un *camisa vieja*. La nova comissió quedava organitzada de la manera següent:

Batle: Miguel Munar Calafat
 Primer tinent: Mateo Monserrat Calafat
 Segon tinent: Julián Garau Salvà
 Tercer tinent: Lorenzo Clar Salvà
 Gestor: Mateo Gamundí Mut
 Regidor síndic: Juan Salvà Carbonell

Les primeres mesures dutes a terme pel nou consistori responien a la idea d'acabar amb les reformes fetes durant la República i, en el cas concret de Lluçmajor, de desmantellar tota l'estructura obrera existent i organitzar el nou poder envers els interessos dels revoltats. Dins tot aquest entramat la Falange tindrà un paper clau com a força de xoc i demostració de poder a l'espai públic. El partit falangista serà partícip de les primeres detencions, confiscacions de béns i tasques paramilitars.

11 Acta municipal de dia 20 de juliol de 1936 a LA64 AMLL.

D'aquesta manera podem afirmar que el poder local estava en bona part controlat per les autoritats militars i que les autoritats municipals tenien poc marge d'actuació, ja que desenvolupaven les tasques més administratives. Cal destacar també el pes gens menyspreable d'un poder local que des de l'ombra prenia les decisions.

Com ja sabem, l'oposició a la insurrecció no fou gaire. Només en alguns pobles es va produir una certa contestació, sobretot en el moment en què arribà la notícia que a Barcelona havia fracassat l'alçament. Aquesta situació incerta provocà l'aparició d'alguns focus contraris en alguns pobles. Cal esmentar el cas dels carabiners a Manacor, Sóller i sa Pobla. En altres pobles la Guàrdia Civil adoptà opcions poc compromeses. Els primers dies es va convocar una vaga general, seguida per alguns sectors; és el que Massot i Muntaner (1996) anomena «resistència passiva». Aquesta situació de vaga s'allargarà fins a principis d'agost. A Lluçmajor sembla que no hi va haver oposició, però no podem descartar que es produïssin intents de vaga. L'actuació del batle prenent mesures de control de l'ordre públic i la publicació d'una ordre de batlia el dia 20¹² de juliol en què s'anunciava l'obligatorietat dels funcionaris municipals a acudir al seu lloc de feina, ja que en cas contrari s'entendria que hi renunciaven, són indicadors que la tensió era molta i que malgrat que el triomf dels revoltats fou ràpid no descartaven conats d'oposició.

Després del nomenament de la comissió gestora i la destitució de les autoritats republicanes, s'obrí una subscripció *pro movimiento nacional*. En un principi es van assignar unes quotes mínimes als contribuents i després es va organitzar la donació voluntària. En data de 3 d'agost s'havien recollert unes divuit mil pessetes, i com a agraïment s'acordà que «ello conste en acta como prueba terminante del ferviente entusiasmo que Lluchmayor siente por España y por sus salvadores: estando dispuestos sus vecinos a todo sacrificio para que resurjan los magnos ideales de Patria, Orden, Religión y Justicia».¹³

Se suspenen les obres de la nova escola, atès que la millora de l'educació havia deixat de ser una prioritat; s'instrumentalitza la premsa local al servei de les autoritats civils i militars, i la publicació *La Semana* passa a estar al servei de les noves autoritats. Durant el mes d'agost diferents funcionaris i treballadors municipals són suspesos per abandonament del seu lloc de feina i el batle nomena els nous treballadors de forma interina amb el vistiplau de la corporació municipal.¹⁴ A partir d'aleshores les prioritats municipals canviaven i es posaven al servei de la nova situació bèl·lica.

Una de les darreres mesures d'aquest consistori fou el nomenclàtor dels carrers, que fou ajustat als nous gustos i preferències. Alguns d'aquests canvis foren: la plaça de

12 Ban municipal de 20 d'agost de 1936. Correspondència municipal entrades i sortides 1936 sign. 2502 AMLL.

13 Acta municipal del 3 d'agost de 1936 LA64 AMLL.

14 Ibídem.

la República es convertiria en plaça d'Espanya, el carrer de Pablo Iglesias serà el del Rei Jaume I, el carrer del Salón serà el del General Franco, i el carrer del Vall passarà a dir-se Calvo Sotelo, entre molts altres.¹⁵

El 3 d'octubre Miguel Munar abandona la batlia després de la destitució de García Ruiz, que l'havia posat en el càrrec.

4. La Falange en les primeres comissions gestores

Les primeres comissions gestores es van caracteritzar per la manca d'estabilitat. En molt poc temps se'n van succeir quatre de diferents. Aparentment, aquests canvis són fruit de circumstàncies personals, però semblen més aviat d'un procés de consolidació del nou règim. Per altra banda, no han de ser entesos com un símptoma de feblesa. De fet, coincideixen amb els moments de més repressió i el procés de feixistització.

La segona comissió gestora (31 octubre 1936 - 25 de febrer de 1937) fou presidida per Antonio Garcias Garau, militar acollit a la Llei Azaña i membre destacat de Falange. Fou detingut i tancat als Caputxins el mes d'abril de 1936. Un cop ja en el càrrec demanà la reincorporació a l'exèrcit i partí al front. De la resta de regidors, Lorenzo Clar, José Roselló i Sebastián Jaume apareixen com a fundadors i membres del partit (Zayas, 1955). El substituirà de manera temporal Lorenzo Clar. Del total dels cinc membres de la comissió, quatre són falangistes i només un repeteix respecte a la comissió anterior.

Pel que fa a la tercera gestora municipal, el 4 de març és nomenat Sebastián Jaume Salvà, que, juntament amb Lorenzo Clar i José Roselló, era també falangista.

La quarta i darrera comissió gestora municipal analitzada va des del 22 d'agost de 1938 fins al juliol de 1940. Fou nomenat batle Joan Roig García, i es tracta de la primera després del Decret d'unificació en la documentació de la qual apareix la filiació política de tots els seus membres, i tots ells estaven afiliats al partit falangista, forçats pel nou decret i la filiació obligatòria a FET y de las JONS.

5. Quin paper té el partit dins el nou ordre social després de la rebel·lió militar?

El partit falangista es va convertir en una força de xoc al servei de les noves autoritats, ja que tingué un paper en les primeres detencions i confiscacions de béns. Va participar en l'ocupació i el posterior saqueig de les cooperatives La Nueva Vida i La Hormiga, i també de la Casa del Poble, símbols del moviment obrer llucmajorer.

¹⁵ Acta municipal del 21 d'octubre de 1936 a LA64 AMLL. Els canvis en el nomenclàtor dels carrers es van allargar en el temps.

Per altre costat, els seus membres exercien una constant demostració del poder amb manifestacions i presència a l'espai públic, amb la ritualització dels actes i les celebracions.

També efectuaven tasques paramilitars, com l'organització de milícies que depenien de l'autoritat militar. La Falange gaudia d'un cert grau d'autonomia dins les milícies.

El poder local depenia de l'autoritat militar i la figura clau aquí era el comandant militar de Lluçmajor, Jesús Jiménez Momediano (*Jinete de Alcalá*), que va prendre part de forma directa en la destitució de les autoritats republicanes i va a ajudar a ocupar l'ajuntament. També es va encarregar d'organitzar les milícies. El cap d'inspecció de totes les milícies a Mallorca era Ramos Unamuno. A Lluçmajor, a part del comandant militar, hi havia tres *Jinetes de Alcalá* més que van col·laborar en l'organització de les milícies i el seu posterior funcionament en els primers moments del conflicte bèl·lic. Per una banda, el tinent Rafael Mendizábal i Manuel Lizasoain com a oficials de milícies, i per l'altra Fernando Morales, que s'encarregava de Falange (Calviño, 1995).

L'autoritat militar fou un dels pilars a l'hora d'executar les decisions que es van prendre els primers moments de l'alçament. La figura del comandant militar és clau, però va comptar amb la necessària col·laboració de les autoritats municipals, que tenien poc marge d'actuació, centrades sobretot en les tasques administratives i de suport a les decisions militars imposades i les elits locals (Vidal Nicolau, 2019). Aquest darrer era un poder poc visible que es mantenia a l'ombra, però que esdevé decisiu en el control de la situació. La combinació d'aquests tres poders esdevé clau per explicar els fets d'aquests primers moments i el triomf de l'aixecament.

6. Els efectes de la unificació del partit: FET y de las JONS

El mes d'abril de 1937 es va aprovar el Decret d'unificació de Falange, segons el qual les diferents forces que havien donat suport a l'alçament s'integraren dins el partit únic FET y de las JONS. Prest sorgiren tensions i desavinences entre els diferents grups que donaren suport als revoltats, i a Lluçmajor també n'hi va haver. Els membres de partit Radical i de la Dreta Regional es van integrar majoritàriament dins Falange els primers mesos després del triomf de l'alçament. Per altra banda, els carlins i Acción Popular continuaren la seva activitat fins al decret d'unificació. I en el cas dels carlins, podem afirmar que ho feren fins després.

Possiblement, la incidència del Decret fou més aviat poca, però es van succeir alguns fets que deixen entreveure les tensions existents entre les diferents opcions polítiques que havien donat suport a la insurrecció militar.

El mes de gener de 1937, durant un acte públic, alguns dels membres d'Acción Popular Agraria suposadament no s'alçaren quan sonà l'himne nacional i es produïren aldarulls. Aquest fet fou denunciat per part dels falangistes i es va dur a terme una

investigació de Batlia,¹⁶ que va concloure que no es podien demostrar els fets, ja que hi havia contradiccions entre els testimonis assistents. De tota manera els imposà una multa.

Els membres d'Acción Popular intenten vetar l'entrada als falangistes al cafè Colón, lloc de reunió i local social del partit. Aquests es presenten al local i els treuen defora. La intervenció d'un dels caps de les milícies falangistes en defensa dels companys provoca alguns aldarulls i aquest fet serà denunciat. Finalment, el batle els imposarà una sanció a ambdós i el governador civil,¹⁷ amb la informació rebuda per part de Batlia, dictarà una ordre perquè el cafè Colón retiri la placa que tenia penjada per ordre governativa. D'aquesta manera aquest cafè deixarà de ser l'espai d'Acción Popular Agraria uns dos mesos abans del Decret d'Unificació.

Cal destacar també que els carlins van mantenir la seva pròpia identitat i seguiren amb les seves activitats.

7. L'ocupació de l'espai públic

Una de les característiques principals del feixisme és l'ocupació de l'espai públic, la utilització de símbols i la ritualització dels actes i de les celebracions. Durant els primers moments posteriors a l'alçament i a l'inici de la contesa bèl·lica, en els llocs on s'imposaren els rebels es va produir un procés de feixistització amb un augment de la presència pública del partit i l'exhibició de símbols. Aquest procés es va intensificar amb l'arribada dels italians a l'illa, però es va iniciar abans.

Seran habituals les manifestacions al carrer com a mostra de força i de poder, la instrumentalització de les publicacions com el diari local *La Semana*, a partir del qual s'ha dut a terme una anàlisi dels actes principals en els quals FE ve ser present.

El dia 9¹⁸ d'agost s'oficià una missa de campanya amb les milícies i les principals autoritats militars i civils.

El dia 16 d'agost de 1936 es va celebrar un acte de comiat als milicians i els falangistes que partien al front amb una desfilada davant les autoritats.

El 31 d'agost de 1936 es dugué a terme una desfilada de milícies i Falange dirigides per Jiménez Momediano. El cap de milícies, Ramos Unamuno, visità Lluçmajor amb quatre camions de soldats i saludà des de la balconada de l'ajuntament (Calviño, 1995).

16 Carta del batle al governador civil a Correspondència: entrades i sortides, carpeta Govern Civil, sign. 2504 AMLL.

17 Notificació del governador civil amb les mesures preses a Correspondència: entrades i sortides, sign. 2504 AMLL.

18 «Actos para hoy y mañana» a *La Semana* del 8 d'agost de 1936 i carta del capellà castrense. Correspondència municipal: entrades i sortides 1936 sign. 2504 AMLL.

Amb motiu de la victòria del front de Manacor el 6 de setembre el partit falangista participà en la missa de campanya i en la desfilada celebrada a Palma.

En el mes de setembre el comte Rossi, arribat a Mallorca, dugué a terme visites a un seguit de pobles, i el dia 11¹⁹ visità Lluçmajor, en un acte en què els falangistes tingueren un paper destacat.

Un altre acte destacat és l'homenatge al Miguel Rubí Catany,²⁰ membre de les milícies, mort al front. Es tracta d'un dels primers *caídos*. El diari *La Semana* dedicà la primera plana a fer un homenatge al milicià.

El dia 12 d'octubre de 1936, celebració de la Festa de la Raça,²¹ es va oficiar una missa solemne i una desfilada on els *balillas*, la Sección Femenina, Pelayos i les Milícies Ciutadanes exhibiren els banderins pertinents i foren beneïts els de Falange, Requetès, Milícies. L'acte va comptar amb l'assistència del bisbe Josep Miralles i les principals autoritats llucmajoreres. A l'altar major de l'església parroquial es van col·locar els banderins de Falange, Acción Popular i els requetès.

Aquestes manifestacions públiques ajuden a entendre com des d'un primer moment la presa de l'espai públic és clau per al control social, i l'exhibició de símbols és una eina de demostració de poder. També palesa la distinció entre tots els sectors que donaven suport a la insurrecció.

8. Falange i repressió

La repressió a Lluçmajor (Vidal Nicolau, 2019), com a la resta de Mallorca, va ser molt cruenta, hi va haver 22 assassinats. Es va intensificar amb els primers bombardejos i l'arribada dels italians, i es va allargar fins a principis de 1937. La Falange des del principi de la guerra va exercir un control social mitjançant la por i la violència. És a dir, la violència és el mecanisme per exercir el poder, el control social s'exerceix mitjançant la por.

El partit falangista va participar en les primeres detencions —reben ordres i les executaven. En el document existent a l'arxiu dels primers detinguts²² i empresonats a l'edifici de la plaça Santa Catalina Tomàs apareixen els detinguts, els que van donar l'ordre i els que la van executar. Entre els que van efectuar les detencions hi trobam un grup de falangistes, fet que demostra la participació directa en la repressió i un paper actiu en les detencions.

Els falangistes duïen a terme tasques de detenció, control i vigilància, i participaven en les guàrdies dels camps de concentració del cap de Regana o els Banys de Sant

19 «El conde Rossi en nuestra ciudad» a *La Semana* del 12 de setembre de 1936.

20 «Llucmajor y el movimiento nacional» a *La Semana* del 19 de setembre de 1936.

21 «Fiesta de la Raza» a *La Semana* del 17 d'octubre de 1936.

22 Vegeu Correspondència: entrades i sortides 1936 sign. 2502 AMLL.

Joan. Realitzaven la vigilància de la costa i guàrdies pels carrers i camins per establir l'ordre. Per altra banda, hi havia alguns llucmajorers que eren agents d'informació del partit —això era la feina per la qual tributaven. En el cens de 1939 per a la prestació personal²³ apareixen censats alguns agents d'informació de Falange, concretament Antonio Salvà Aulet com a delegat informatiu, Jaume Garí Ximelis i Pedro Servera Noguera com a agents informatius. Pel que fa als dos últims, també apareixen al document dels detinguts com a executors d'aquestes. Les milícies de Falange també acomplien tasques d'investigació i seguiment de persones destacades de l'esquerra llucmajorera, tal com explica Antoni Vidal (Vidal Nicolau, 2019, p. 251) en l'anàlisi del document «Libro de servicios de las milicias de 1ª línea de Lluçmajor». Es tracta de models de formularis que les esquadres de Falange empraven per dur a terme la vigilància i el seguiment dels sospitosos.

9. Conclusions

A tall de conclusió, es pot destacar una presència gens menyspreable del partit falangista en els primers moments de presa del poder per part dels revoltats. Per altra banda, el partit estava organitzat a tots els efectes: hi havia la Secció Femenina, organitzacions juvenils i el sindicat, però la manca de documentació en dificulta l'estudi.

Finalment, cal destacar que no es coneix el funcionament de la resta de partits que van donar suport als revoltats i es van integrar dins FET y de JONS. Conèixer-ne el funcionament i establir comparacions ens ajudaria a comprendre millor el període i a saber com es va articular el poder local i quin fou el pes de les famílies del règim al llarg de la dictadura franquista.

I reflexionar sobre aquests temps passats ens pot ajudar a entendre alguns dels processos polítics actuals.

23 Censo de la prestación personal a favor del Estado 4º trimestre 1939. Sign. 1720/4 AMLL. I Tomàs, Pau (2023). Procés d'implantació de la prestació personal a favor de la reconstrucció de l'estat i mostra parcial del teixit laboral a Lluçmajor (1939-1940). En *Actes de les VI Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor, p.148.

Bibliografia

- Caldés, A. M., i Vadell, F. (2001). Les associacions durant la II República a Lluçmajor. Dins *El moviment associatiu a les Illes Balears: des del final del segle XIX fins a l'actualitat. Jornades d'Estudis Locals* (p. 425-443). Institut d'Estudis Balearics.
- Calviño, C. (1995). La guerra civil de 1936, memòria llucmajorera. Dins *Notes històriques i culturals. Homenatge a Vicenç M. Rosselló Verger* 4, (p. 147-165). Edicions de Pinte en Ample.
- Ellwood, S. M. (2001). *Historia de la Falange Española*. Crítica.
- Garí, B. (2022). La conflictivitat a Mallorca durant el govern del Front Popular (març-juliol de 1936). Dins P. Tomàs Ramis (Ed.), *La Segona República: Mallorca, 1931-1936* (p. 249-263). Illa Edicions.
- Garí Salleras, B. (2019). *La repressió feixista a Mallorca durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1945)*. Lleonard Muntaner Editor.
- Mas Quetglas, J. (2003). *Els mallorquins de Franco: la Falange i el Moviment Nacional*. Edicions Documenta Balear.
- Massot i Muntaner, J. (1996). *El primer franquisme a Mallorca: guerra civil, repressió, exili i represa cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Morote, R. (1998). *La falange a Mallorca entre la República i el primer franquisme: espectre sociopolític*. [Tesi doctoral no publicada]. <http://www.tdx.cat/TDX-0918106-120612>.
- Rubí, M. (2018). Lluçmajor sota la Segona República: de les reformes a la crispació social. Dins *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor I*, (p. 215-236).
- Rubí, M. (2022). Falange Española y de las JONS a Mallorca durant la Segona República. Els orígens del partit. Dins Tomàs Ramis, P. (Ed.), *La Segona República: Mallorca, 1931-1936* (p. 249-263). Illa Edicions.
- Thomàs, J. M. (2019). *Los fascismos españoles*. Ariel.
- Tomàs Ramis, P. (Ed.). (2022). *La Segona República: Mallorca, 1931-1936*. Illa Edicions.
- Tomàs Ramis, P. (Ed.). (2023). *La Guerra Civil i el primer franquisme: Mallorca, 1936-1959*. Illa Edicions.
- Vidal Nicolau, A. (2019). *La Guerra Civil a Lluçmajor*. Illa Edicions.
- Vidal Nicolau, A. (2023). *La Guerra Civil a Palma*. Illa Edicions.
- Zayas, A. D. (1955). *Historia de la vieja guardia de Baleares*. Imprenta Sáez (Ed.).

LA CENTRAL ELÈCTRICA FEBO SA A S'ARENAL (1935-1941)

Pau Tomàs Ramis

L'arribada de l'electricitat a s'Arenal el 1920 amb la fàbrica bastida pel llucmajorer Macià Pallicer, que l'any 1929 el palmesà Francesc Busquets comprà i traslladà a ses Cadenes, suposà una fita de modernitat i avanç social molt importants per a la contrada. El 1935 aquella fàbrica, després de moltes dificultats en el servei, passava per moments delicats en matèria econòmica i fou subhastada judicialment. Alzamora SA, l'empresa presidida per Ferran Alzamora Gomà, se'n feu càrrec i li donà un nou nom, FEBO SA.

La posada en funcionament no fou fàcil per les deficiències dels motors adquirits per generar l'electricitat. A més, amb l'esclafit de la Guerra Civil les dificultats i inconvenients es multiplicaren i la fàbrica passà per moments molt precaris, fins que al 1941 passà a ser propietat de GESA SA.

Haver pogut tenir accés a la documentació de la fàbrica FEBO SA, que actualment resta en mans privades, ha permès reconstruir la història d'aquella central elèctrica i de com serví electricitat tant a Lluçmajor com a Palma en un moment transcendent de la nostra història contemporània, que d'una altra forma hauria continuat restant a les fosques.

1. Els inicis de l'electricitat a s'Arenal

L'any 1920 el llucmajorer Macià Pallicer Salvà, treballador de la central elèctrica de la vila, El Porvenir, establia a s'Arenal la primera fàbrica d'electricitat del llogaret. Ho feu a la plaça Nova, núm. 9, en una casa que tant servia d'habitatge com de fàbrica, amb un motor Crossley de gas pobre de 10 HP amb gasogen. Nou anys després, el cataliner Francesc Busquets Ramis n'establia una altra a ses Cadenes i li'n comprava els drets a Pallicer, que acabaria tancant la seva. Foren anys en què aquella nova tecnologia, que havia arribat a l'illa el 1902, s'anava establint arreu i es convertia en un avanç social imprescindible, però també en font de preocupacions per als governants. Les relacions entre els fabricants d'electricitat de s'Arenal i els ajuntaments de Lluçmajor i Palma no foren sempre fàcils; tampoc amb els usuaris, que sovint es queixaven de les panes en el servei o de la insuficiència o mal funcionament dels punts de llum públic establerts.

Ambdues fàbriques serviren llum tant a l'Arenal que pertanyia a Lluçmajor com al de Palma, i hagueren de realitzar diferents obres per tal d'instal·lar els primers comptadors, transformadors o punts de subjecció a fi de passar els fils de coure per fer passar el corrent. Busquets mantengué el control de la seva fàbrica, que, tot i

aparèixer en alguns documents amb el nom de La Unión de Los Ángeles,¹ era més coneguda simplement com Los Ángeles, fins quan davant el notari Antoni Rosselló, dia 16 de novembre de 1934, cedí a Pere Comas Serra els drets a la participació en la instal·lació de la central.

A finals d'aquell any, mentre el contracte de l'enllumenat públic que se servia a la vila de Lluçmajor era tret a concurs públic,² l'Ajuntament llucmajorer ratificà el contracte amb Los Ángeles per servir-ne a s'Arenal durant un altre any, amb les mateixes condicions i amb el vistiplau d'ambdues parts. El motor, de la fàbrica, però, es va avariar, i per això el subministrament fou molt deficient o inexistent, fet que provocà una precària situació econòmica a l'empresa de Busquets i va fer que fos subastada judicialment.

2. L'entrada de FEBO SA i l'inici del servei

El 15 d'agost de 1935 Pere Comas, a través d'escriptura autoritzada pel notari Rosselló, aportà a la Societat FEBO SA³ tots els seus drets sobre la central. L'escriptura pública feta per la nova propietat pel valor del solar a ses Cadenes, on hi havia la central de Los Ángeles, que feia 1.200 m², l'edifici i les dependències annexes, costà 5.000 pessetes, estava ubicada dins el terme municipal de Palma i aquest fet de vegades creà confusions a les més altes instàncies, com quan el febrer de 1938 des de la Delegació d'Indústria de Balears es dirigiren a l'Ajuntament de Lluçmajor per tal que fes arribar una sèrie de documents al propietari, a la qual cosa el consistori llucmajorer respongué que retornaven la documentació a l'enginyer en cap d'aquella delegació perquè «esta central no radica en este término sinó en el de Palma».⁴ Això també suposava que la fàbrica de ses Cadenes tributava el recàrrec municipal sobre l'impost de consum d'electricitat a l'Ajuntament de Palma, mentre que els comptes que trobam que es paguen a Lluçmajor en aquest sentit són els de Gas y Electricidad, SA, que servia fluid a la vila i que tributaven amb un import mensual que fluctuava, segons el consum, entre les 190 i les 475 pessetes, aproximadament.⁵ També influïa en el fet que si s'havia de fer qualsevol obra s'hagués de sol·licitar permís a l'Ajuntament de Palma, com quan el febrer de 1937 el consistori palmèsà aprovà una petició de Pere Comas «interesando el suministro y colocación de setenta metros de bordillo para la construcción de la acera de dicha fábrica situada en Los Ángeles (Arenal)»⁶

1 Arxiu Municipal de Lluçmajor, CO-1934, sign. 2498, carpeta Gobierno Civil.

2 Sense autor. (1934, 18 de desembre). Ayuntamiento de Lluchmayor. *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*, p. 3.

3 Febo és un epítet del déu Apol·lo en la mitologia clàssica i el seu significat original és 'lluent'. En poesia clàssica llatina també s'aplicava el nom de Febo al déu Sol o com una metàfora per parlar d'aquest astre.

4 AMLL, CO-1938, sign. 2613, carpeta Oficinas varias, subcarpeta Varios.

5 Segons els diversos documents de comptes municipals consultats entre el mes de desembre de 1936 i el de novembre de 1938, aporta a l'Ajuntament de Lluçmajor en concepte d'aquest impost 8.109,36 pessetes. (AMLL, sign. 677. Comptes municipals 1937, sign. 683. Comptes municipals 1938. 4t trimestre 1938 i sign. 1400. Cargàremes 1937 i 1938).

6 Arxiu Municipal de Palma, AH 2207-1, f. 80.

El mateix dia, davant el mateix notari i amb un cost de 700 pessetes, es va fer la constitució de la societat FEBO SA, amb un capital de 80.500 pessetes, —2.500 corresponien a Pere Comas, amb 5 accions, i 78.000 a Ferran Alzamora Gomà, amb 156. Posteriorment hi entraren alguns accionistes més a un preu de 500 pessetes l'acció. Els membres de la junta eren, tots amb una acció cada un, Josep Casas Bosch; Jaume Campins Cirer; Gabriel Alzamora López; Josep Roca Oliver; Ernesto Arturo Stimchcomb; l'aristòcrata Faust Morell Gual; l'advocat Francesc Barceló Caimari;⁷ Josep Maria Garcias Martí, que posteriorment exerciria el càrrec de director gerent; Pere Rovira Rovira, que tenia el càrrec de vicesecretari, i Joan Casas Bosch, que era el secretari de la societat. El vicepresident seria Comas, del qual a la memòria de l'empresa de l'exercici de 1936 es diu que «con su peculiar dinamismo es el alma de la Sociedad».⁸ Finalment, Ferran Alzamora, després d'algunes operacions més, quedaria amb 129 accions. (Fotografia 1)

2.1. FEBO SA, una de les empreses d'Alzamora Gomà

FEBO SA formava part del grup d'empreses de Ferran Alzamora Gomà domiciliades al carrer de Gilabert de Centelles, núm. 58, de Palma. Alzamora fou president del Foment del Turisme de Mallorca (1919-1925) i adquirí una gran part del que s'anomenaria Platja de Palma, uns 400.000 m² per tal d'invertir en diferents negocis. També es dedicà a la política i fou un dels fundadors d'Unión Patriótica Mallorquina, creada per Miguel Primo de Rivera.

L'entramat d'empreses dels Alzamora, conegudes com Can Alzamora, s'havia fundat el 1835. Dedicada al comerç majorista de productes alimentaris, tengué la primera seu al Banc de s'Oli, a Palma. L'iniciador fou Pau Alzamora Calafat, al qual succeí el seu fill Gabriel Alzamora Ginard, sota la presidència del qual l'empresa arribà a adquirir una flota de vaixells propis. El 1878 traslladà la seu al carrer de Sant Miquel, moment en què monopolitzava a l'illa el negoci de l'ametlla. Alzamora Ginard fou succeït pels seus fills Enric i Ferran Alzamora Gomà, i el 1917 l'empresa es convertí en societat anònima. Ferran n'era el president i l'empresa experimentà una forta expansió. Aquell mateix any obriren a Londres Alzamora Brothers, amb la internacionalització dels negocis i el creixement que això suposava. Foren els anys de màxima esplendor. El 1925 traslladà la seu al carrer Gilabert de Centelles, però durant els anys trenta l'empresa experimentà una certa regressió, tot i que es recuperà durant la Guerra Civil amb el subministrament de grans quantitats mensuals de farina procedents de la Península i Portugal. Així, es convertí en un dels principals abastidors de

⁷ Tant Morell com Barceló foren regidors de l'Ajuntament de Palma. El primer en formà part del 17 d'octubre de 1934 al 23 de setembre de 1935, sota les files del Partit Regionalista; el segon, representant al Partit Republicà de Centre, hi va estar del 17 d'octubre de 1934 al 19 de febrer de 1936. Ambdós ho feren, per tant, durant el govern d'Alejandro Lerroux amb el suport de la CEDA de José Maria Gil Robles, període conegut com el Bienni Radical-cedista o Bienni Negre.

⁸ Arxiu privat d'Antoni Batle Manresa. Actas borradores. FEBO SA.

l'illa. A partir de 1947, any en què morí Alzamora Gomà, Gabriel Alzamora López,⁹ cosí d'aquest, passà a presidir l'empresa fins que se'n feren càrrec el fill d'aquest, Ferran Alzamora, i Joan J. Roca.

2.2. Inici de les tasques per servir electricitat

El mateix dia que s'havia signat l'escriptura de la nova societat es va fer també un pagament de 5.500 pessetes per un motor de segona mà de gasoil Otto Brons Deutz a Federico Gebhard, a Barcelona, que conforme a contracte no havia de treballar més de deu hores diàries i que seria posat a punt pel muntador Christian Litzinger, arribat expressament de la Ciutat Comtal per realitzar aquesta tasca i allotjat a l'Hotel Thermanus, de Ciutat, a càrrec de FEBO. Aquells doblers eren la meitat del cost del motor, la resta es pagaria més endavant. També es feren diversos pagaments a José Juliachs, també de Barcelona i amb tenda al carrer del Comerç núm. 52, per aspectes relacionats amb la renovació de la línia, a més d'una infinitat de despeses molt variades realitzades en les setmanes i els mesos posteriors, relacionades amb la posada en funcionament del servei, factures de la Siemens Industria Eléctrica, SA o del Laboratorio Electrotécnico, SA, fil de coure, pals de fusta, material d'obra (ciment, carreus, pedra, grava...), volanderes, perns, tubs, eines molt diverses, dinamita, benzina per als motors, gasoil, molts viatges a Barcelona o a Tarragona, jornals a treballadors i a transportistes, jornals per a cavalleria, despeses administratives o assegurances d'accidents, entre molts d'altres.

Entre les despeses¹⁰ curioses que hi trobam n'hauríem de mencionar una del 17 d'agost de 1935, per tal de veure fins on arribava el fluid elèctric de FEBO. En aquesta s'hi registrà una despesa de 560 pessetes per una obra al voladís del transformador de Can Pastilla, una de 2 pessetes per taulons per al mateix voladís, una de 141,95 pessetes per material utilitzat en la construcció del transformador de s'Aranjassa, o una altra de 132,25 pessetes per carreus per al mateix transformador pagats a A. Roig. Durant el mes de setembre continuaven aquestes obres. Dia 6 i 7 de setembre se'n paguen 126 per 36 carretades de carreus per al transformador de s'Aranjassa, i un total de 372 per material i personal a la mateixa obra. De l'11 al 14 de setembre, i per al mateix transformador, 49,25 per una porta i altres articles pagats a Antoni Gelibert o 30,50 pagades a Antoni Sastre per una carretada de carreus. (Fotografia 2)

En la *Memoria reglamentaria de la Sdad. Anónima Febo correspondiente al ejercicio de 1936* s'hi deia que:

9 De 1968 a 1972 fou batle de Palma i del 7 de febrer de 1969 al 12 de novembre de 1971, procurador a Corts, ambdós càrrecs en substitució de Màxim Alomar Josa. Vegeu una interessant entrevista a Alzamora López sobre aquells anys, l'economia i la indústria en general a Mallorca a Capellà, Ll. (1975). *Empresaris mallorquins (economia, societat i cultura)*. Editorial Moll, pp. 43-58.

10 APABM. Diario Preparador n.1, FEBO SA.

Una vez adquirida la aludida Central efectuose la reposición de máquinas y renovación de líneas¹¹ a fin de dar rápidamente fluido a El Arenal y caseríos adyacentes, pudiendo así complacer a los consumidores que desde hacía varios meses se veían privados de luz eléctrica, no reparando para ello en gastos y sacrificios demostrándose una vez más el carácter altamente altruista de nuestro Presidente.¹²

Tot i això, encara hi havia accions judicials en marxa i el jutge de primera instància del districte de la Catedral de Palma, el 5 de setembre de 1936,¹³ enviava un ofici al consistori llucmajorer en què informava que les actuacions executives que s'havien seguit contra Los Ángeles a instàncies d'Antoni Cabot Fornés¹⁴ havien estat rematades a Pere Comas, que havia traspasat la rematada a FEBO SA dels béns mobles de la fàbrica consistents en maquinària i altres, que, tal com ja diu en passat, «fué de D. Francisco Busquets».¹⁵

2.2.1. Les primeres factures de FEBO pagades per l'Ajuntament de Llucmajor

A partir de la desaparició de Busquets com a propietari de la central d'electricitat, serà a FEBO a qui es pagaran les factures. La primera que cobrarà serà la del període comprès entre dia 15 d'octubre i dia 31 de desembre de 1935, amb un import de 514,25 pessetes.

L'única factura d'un trimestre complet que presentà FEBO durant el període republicà pujava a 630 pessetes, però en la sessió plenària del 26 de maig de 1936 quedà pendent d'estudi i pagament, a l'espera d'esbrinar si durant el trimestre hi havia hagut llums que havien quedat apagats i per tant no s'hauria d'abonar íntegrament.¹⁶ Finalment, s'acordà pagar el compte en la sessió plenària del 17 de desembre de 1936, ja amb el govern municipal feixista, encapçalat llavors pel batle Antoni Garcias Garau. A més, també s'aprovà el pagament de 511 pessetes més per l'electricitat subministrada durant els mesos d'abril, maig i juny.¹⁷ A partir de llavors, l'encarregada de

11 Aquestes tasques proporcionaren alguns llocs de treball, entre d'altres a Jordi Cabrer Mas, que quan va saber que s'havien de realitzar aquests treballs deixà el negoci de restauració que regentava a Palma per anar a ses Cadenes i, juntament amb Bartomeu Duran, posar-se a treballar en l'ampliació de la xarxa elèctrica cap a diferents punts de la contrada. Anys més tard, quan GESA adquirí la fàbrica i els drets de subministrament, l'amo en Jordi era l'únic tècnic que l'empresa tenia a s'Arenal (Llinàs, O. 1999, novembre). Mestre Jordi Cabrer (Breve biografía de un hombre popular). *S'Unió de s'Arenal*, p. 18. Dec aquesta informació a Dídac Martorell Paquier.

12 APABM. Actas borradores. FEBO SA.

13 AMLL, CO-1935, sign. 2501, carpeta Juzgado Municipal Lluchmayor y de 1ª Instancia.

14 Aquest nom és donat a la comunicació del jutjat dia 5 de setembre i a la sessió plenària de dia 12 de novembre de 1935.

15 AMLL, LA-63, f. 145v.

16 AMLL, LA-64, p. 26v.

17 AMLL, LA-64, p. 74.

seguir subministrant electricitat a s'Arenal, amb un fluid sense interrupcions, continuava cobrant trimestralment 630 pessetes.¹⁸

2.3. Dificultats amb el motor de Gebhart

La central començà a servir electricitat a s'Arenal el 12 d'octubre de 1935, però abans s'hagué de fer front a més d'una dificultat. El motor d'ocasió que s'havia comprat resultà defectuós i requeria una reparació important. Sembla que no marxava ni a la meitat del seu desenvolupament en força, o sigui uns 25 HP. Gebhart estava malalt i no podia viatjar a Mallorca per tal de comprovar-ho i s'esperava que enviàs algú de la seva confiança, el senyor Tey. Però els problemes i el nerviosisme, tant de la propietat com del muntador, augmentaven considerablement, fins a arribar al punt de les amenaces. El 25 d'octubre s'envià una carta a Gebhart, en què queden perfectament reflectits els mals moments pels quals passava la nova companyia elèctrica:

Nuestro D. Fernando Alzamora acaba de telefonarnos desde Sóller ordenándonos cursemos a Vd. el siguiente telegrama que confirmamos:
 Confirмо carta habrá recibido hoy conducto Tey. Presentase Cristian forma impropcedente reproable amenazando no dar luz si no firmamos documento conformidad motor que no marcha debidamente. Esta noche llegará Barcelona Pedro Comas rogamos telegráfie inmediatamente Cristian continúe marchando motor hasta nueva orden.¹⁹

Mentrestant, la casa Hilados y Tejidos Fusté de Barcelona, coneixedora dels problemes amb el motor, el mes de desembre es posà en contacte amb Alzamora per oferir-li la venda d'un motor de les mateixes condicions i en bon estat. Des de FEBO, en una carta que signà Josep M. Casas dia 21 de desembre, agraint la proposta es declinà l'ofertament «por haber otros motores nuevos para funcionar paralelamente».²⁰

A partir d'aquell desembre la societat començà a registrar ingressos a caixa procedents de s'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí per concepte de comptadors, per base fixa i endarreriments. L'Ajuntament de Palma, per exemple, dia 30 de desembre aprovà pagar dos comptes a Francesc Busquets per un total de 715,96 pessetes per «alumbrado Arenab» i tres a FEBO SA pel mateix concepte de 1.393,96.²¹

A partir de gener de 1936 també serviria electricitat a Can Pastilla i a partir de febrer a les Meravelles, que només apareix als llibres de comptes alguns períodes, igual que s'Aranjassa, que hi comença a aparèixer el juny de 1936. Així mateix, també trobam un acord al Ple de l'Ajuntament de Palma de l'11 de març pel qual es resolía pagar a

18 A l'AMLL, LA-64, p. 97v.

19 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1.4. FEBO SA.

20 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1.6. FEBO SA.

21 AMP, sign. AH 2205, f. 519.

FEBO 690,63 pessetes per l'enllumenat servit el gener a «Arenal y otros», i una de 47,87 pel servei donat a «escuelas Arenal i C. Pastilla».²² Una altra, aprovada en la sessió de dia 13 de maig, pel servei de febrer i març de 2.151,52 pessetes, i una altra pels mateixos mesos per la llum de les escoles de 25.²³ Igualment, dia 20 de juny s'aprova un pagament de 5,85 pessetes pel servei del mes d'abril, i 48,51 pel de maig, ambdues pel concepte d'«alumbrado Arenal».²⁴

2.4. Més motors per a la fàbrica

Un cop començà a servir llum ho va fer amb el motor defectuós que feia marxar només a certs moments, fet que provocava una despesa de combustible molt superior a l'ordinària i que el servei no fos gens satisfactori. Per això, a finals de 1935 es compren dos motors més, un de dos cilindres de 60 cavalls i un de tres cilindres de 90, de la marca Benz de la Motoremn Werke Manheim AG d'Alemanya, a la casa barcelonina de la Sra. Vda Enrique Delcour. Pere Comas es qui en gestionarà a Barcelona la compra, tal com ja havia fet amb el motor de Gebhart; alguns dels seus viatges inclús són recollits per la premsa,²⁵ i Alzamora, per carta i un cop la venda va estar tancada, demanava que fossin servits el més aviat possible «por la agobiante necesidad que tenemos de proporcionar (con dos motores, por supuesto) a principios de Marzo fluido de día y de noche, por contrato firmado oficialmente con dos Ayuntamientos»,²⁶ referint-se als de Palma i Lluçmajor. Els motors havien costat 56.000 pessetes, de les quals Pere Comas, amb autorització del president Alzamora, ja n'havia pagat un 25 %, 14.000, com a primer termini de la compra a l'hora de signar el contracte de venda. Els motors arribarien el mes de març i FEBO faria, en aquest moment, el pagament del segon termini també de 14.000 pessetes.

3. L'enllumenat públic a subhasta i la Cooperativa Popular Elèctrica

L'Ajuntament de Lluçmajor havia acordat proposar a FEBO que seguís subministrant el fluid elèctric amb les mateixes condicions, tal com ho feia la fàbrica Los Ángeles, però la nova companyia pretenia apujar els preus. Això provocà que des de l'òrgan de govern de la vila, a instàncies de l'informe fet per una comissió formada pels regidors Mateu Ripoll, Antoni Ramis, Bartomeu Sastre i Joan Pau Mut, es decidís per unanimitat prescindir dels seus serveis i contractar el servei de l'enllumenat a través de subhasta pública, que convocava per dia 24 de febrer de 1936 a les 11.00 h amb el batle, Miquel Carbonell, i el tercer tinent de batle, Joan Tomàs, presidint la taula de l'acte. Dia 22 de gener se'n feien públiques les condicions. El contracte de l'enllumenat públic de s'Arenal se subhastaria per quatre anys prorrogables a quatre anys més, i el tipus

22 AMP, sign. AH 2206, f. 95.

23 AMP, sign. AH 2206, f. 234 i 234v.

24 AMP, sign. AH 2206, f. 335.

25 Sense autor. (1935, 3 de desembre). De sociedad. *La Almudaina*, p. 8. Sense autor. (1936, 23 de gener). Notas de sociedad. *El Correo de Mallorca*, p. 2.

26 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1.7. FEBO SA.

de subhasta era de tres cèntims per llum de 50 bugies i hora. Els licitadors havien d'omplir un formulari que s'havia de presentar en plec tancat de les onze a les onze i mitja. A més, s'hi havia d'incloure la cèdula i el resguard del dipòsit provisional, que era de 100 pessetes, i la fiança definitiva a constituir per part de qui resultàs millor postor de 300 pessetes. Tots els advocats del col·legi de Palma estaven autoritzats per a la validació i el formulari a emplenar deia:

D. vecino de según cédula personal que acompaña, con capacidad bastante para contratar, enterado del pliego de condiciones bajo las cuales el Ayuntamiento de Lluchmayor contrata el servicio del alumbrado público del caserío El Arenal se obliga a prestarlo con sujeción a él al tipo de (en letras) céntimos luz 50 bujías y hora.= Fecha y firma del licitador.²⁷

Segons es recull en el Plec de condicions²⁸ publicat per l'Ajuntament, entre d'altres coses, el contractista hauria d'estendre pel seu compte una xarxa general d'enllumenat, almanco pels carrers i punts on ja n'hi havia d'instal·lats. Les despeses d'instal·lació serien a càrrec de l'Ajuntament però la conservació i reposició de bombetes quedava per al contractista. N'hi havia d'haver un mínim de 30 d'instal·lades i amb corrent mínim a 100 V. Si hi havia panes de més de dos dies, el contractista no tendria dret a cobrar el subministrament i la reparació de bombetes s'havia de fer diàriament, sota aplicació d'una multa de 50 cèntims per dia i bombeta fora de servei, quantitat que als deu dies es multiplicaria per cinc, en cas de no compliment. A més, si el contractista no fos veïnat o no tengués residència a s'Arenal hauria de designar algú que sí que en tengués per exercir la representació legal.

Estipulava també les hores d'encesa i apagada que allargava o reduïa el temps de consum, depenent de la llargada dels dies segons el mes de l'any. Els mesos de gener i novembre s'encendria a les 16.45 h; els de febrer i octubre, a les 17.30 h; el de març, a les 18.00 h; el d'abril, a les 18.45 h; el de maig, a les 19.15 h; el de juny, a les 20.00 h; el de juliol, a les 19.45 h; el d'agost, a les 19.00 h; el de setembre, a les 18.15 h, i el de desembre, a les 16.30 h. L'apagada els tres primers mesos de l'any i els tres darrers seria a les 22. 00 h; la resta, a les 23.00 h.

Mentrestant, en la sessió plenària de l'Ajuntament de Palma de 13 de novembre de 1935²⁹ s'havia acordat traspasar el contracte que es tenia amb Los Ángeles a nom de la societat FEBO SA i seguir amb aquesta.

A l'Arenal de la banda de Llucmajor diversos veïns es reuniren el divendres 24 de gener al cafè de Ca na Grina, per tal d'intentar organitzar una cooperativa elèctrica. El diari llucmajorer *La Semana* ho recollia, i pareix que la iniciativa anava per bon camí:

27 Sense autor. (1936, 25 de gener). Ayuntamiento de Lluchmayor. *La Semana*, p. 7.

28 Arxiu particular de Maribel Servera. Dec aquesta informació a Dídac Martorell Paquier.

29 AMP, sig. AH 2005, f. 429.

Ayer viernes se reunió, en el café C'an Biel, la primera asamblea de vecinos para organizar una cooperativa que se denominará «Cooperativa Eléctrica Popular». En dicha reunión se demostró, por el entusiasmo reinante en la misma, que pronto será un hecho la constitución de dicha cooperativa.

Felicitemos a los organizadores.³⁰

Però dia 21 de febrer, fruit del resultat de les eleccions estatals celebrades dia 16, en les quals el Front Popular havia tret la majoria de vots, es restitueix l'Ajuntament que havia estat destituït el 1934. La subhasta que s'havia de celebrar uns dies després, si s'arribà a fer, no quedà reflectida en les actes dels plenaris del consistori,³¹ tot i que sabem que l'amo de Ca na Grina, dia 25 d'abril, havia fet una petició a l'Ajuntament en què deia que «teniendo montada en dicho Caserio [s'Arenal] una Central Eléctrica y queriendo hacer la instalación por las calles de dicho Caserio como también el tendido de la red necesitando para ello el consiguiente permiso es por lo que a V. suplica que previo los trámites que juzgue oportunos se sirva concederse el permiso solicitado (...)»,³² fet que el consistori concedí en sessió de dia 28 d'abril «siempre que en la ejecución de la obra se tomen las debidas garantías de seguridad personal y respeto debido a la propiedad privada y sin perjuicio de las órdenes que sobre el particular pueda dictar la Jefatura Industrial de Baleares o tenga dadas ya».³³

Sembla així que es concedí la distribució d'electricitat a la cooperativa muntada a Ca na Grina i que inicià els tràmits per posar-la en marxa. Tot i això, no degué tenir temps de fer-ho, ja que en la sessió de pràcticament un any després, la de dia 11 de març de 1937, l'Ajuntament de Lluçmajor arribà a l'acord de «devolver la fianza que a nombre de Gabriel Servera Cardell hay constituida en la Caja Municipal en garantía de la subasta del alumbrado de El Arenal que no tuvo efectividad y que se abone a sus herederos legales puesto a que aquel está difunto».³⁴ Així, dia 19 de maig s'ordenava que es pagassin amb doblers del fons municipal 300 pessetes a Gabriel Servera, sense mencionar que ja era mort, «contratista alumbrado Arenal por importe de la fianza que constituyó para la subasta del alumbrado del antes mencionado caserio».³⁵ Així, podem afirmar que Gabriel Servera, assassinat pels mateixos feixistes, abans de començar la guerra havia dipositat el formulari, la cèdula i la fiança que ara volien retornar als seus hereus, i ho feu com a representant de la Cooperativa Eléctrica Popular. Potser aquesta fos l'única oferta que es presentà, ja que no s'anomena cap altra devolució de fiança en relació amb aquesta licitació. Segons Dídac Martorell (2020, p. 432), Gabriel hauria gestionat la instal·lació d'un generador d'electricitat que es

30 Sense autor. (1936, 25 de gener). Del Arenal. Para la organización de una cooperativa eléctrica. *La Semana*, p. 3.

31 No hi torna haver actes de plens celebrats fins al dia 3 de març.

32 AMLL, sign. A403.03.043. Dec aquesta citació a Dídac Martorell.

33 AMLL, LA-64, f. 19v. En les actes d'aquell ple en realitat apareix el nom de Gabriel Servera Coll, però es deu tractar d'un error, ja que el que hauria de dir és Gabriel Servera Cardell.

34 AMLL, LA-64, f. 93.

35 AMLL, sign. 1305. Manaments de pagament. Pressupost ordinari 1937.

mouria amb un motor de gas pobre provinent d'una fàbrica de pebre bord, i ell rendria el 51 % de les accions de la cooperativa —i seria així l'accionista majoritari—, i hi participarien altres comerciants del llogaret. Segons informacions orals recollides pel mateix Martorell, un d'aquests socis pretenia controlar la majoria d'accions, però Servera no ho permeté i d'aquí la brega que provocà el seu assassinat.³⁶ Però, tot i l'intent d'establiment d'aquella cooperativa, era FEBO qui seguia servint electricitat. Una carta enviada dia 14 d'abril d'aquell 1936 a l'Ajuntament per part del director gerent de la central, confirma que «(...) llegado el momento de transferir a la nueva maquinaria eléctrica que se está montando desde hace varias semanas parte del material que viene utilizando dicha central, se ve por ello el caso de suspender por algunos días el facilitar fluido, lo que comunica a V.E. para su gobierno.»³⁷

Els primers mesos de 1936 les panes sovintejaven i els talls constants del fluid elèctric afectaven a tota la zona. En tenim notícia, per exemple, per la falta de llum durant un míting comunista celebrat a ses Cadenes dia 25 de març, on intervenien Àngel Cristóbal Sanchís, Aurora Picornell i Antonio Díaz, del qual es deia que «como de costumbre la luz no funciona ¿que hace el señor Alzamora para que esto termine. Acaso espera que nos incautemos de la fábrica [?]]»³⁸

El fet era que encara s'havien de muntar els motors Benz, una tasca que costaria 1.627,44 pessetes i que es faria a càrrec de l'empresa barcelonina. El pagament del tercer termini de 14.000 pessetes, pels motors, dels quals es deduirien les despeses de muntatge, no es faria, però, fins a haver verificat oficialment la posada en marxa i haver comprovat si el consum, la força, la casta de combustible, etc. eren les que s'havien acordat. El vicepresident, Pere Comas, es desplaçaria a Barcelona dia 20 de maig per passar comptes amb l'empresa subministradora dels motors i per acordar la vinguda de la persona que els havia de representar als assajos oficials a ses Cadenes durant la posada en marxa, tal com havien acordat amb el muntador.

No fou fins a finals de maig i principis de juny quan, a la fi, es posaren en marxa. El muntador que es desplaçà a Mallorca fou el senyor Hanemann, però no tot anà com s'esperava. Mentre el motor de tres cilindres funcionava perfectament, l'altre, el de dos, tenia un dels cilindres que funcionava de manera defectuosa. Dos muntadors de l'empresa catalana intentaren solucionar el tema, però, tot i que pareixia que la fallada no afectava el rendiment del motor, no ho aconseguiren. Així, el 22 de juny, Ferran Alzamora informava la Sra. Vda. de Delcour que:

36 Vegeu, en relació amb el seu assassinat, Tomàs Ramis, P. (2018). *S'Arenal durant la II República. Una visió municipal. Pregó de les festes de Sant Cristòfol 2017*. Ajuntament de Lluçmajor; Tomàs Ramis, P. (2019, juliol-agost). Espellades d'arxiu. Ca na Grina i Can Nofre, tavernes de s'Arenal i el destí dels seus propietaris. *Lluçmajor de Pinte en Ample*, pp 36-38; Tomàs Ramis, P. (2019, juny). Víctimes del feixisme. Onofre Arbona Jordà «Masseno» i Gabriel Servera Cardell. *Bona Pau*, pp. 30-32.

37 AMLL, CO-1936, sign. 2503, carpeta Particular.

38 Corresponal. (1936, 2 d'abril). Ses Cadenes. Mitin Comunista. *Nuestra Palabra*, p. 3.

(...) solo podemos dar por definitivamente admitido el motor de 3 cilindros; pero que estábamos dispuestos, porque ambos motores se trataron conjuntamente, a desembolsar el 3º plazo de ambos, a condición de que no quedaba definitivamente el pequeño hasta que, transcurridos tres meses, quedara demostrado practicamente que el golpear que da en uno de los cilindros, y que no ha podido ser modificado por ninguno de sus dos montadores, en realidad no afecta vitalmente al buen funcionamiento cotidiano del referido motor.³⁹

A més, l'empresa catalana demandava a FEBO el pagament d'unes despeses relacionades amb la vinguda de Hanemann a Mallorca, a les quals la central es negava. FEBO acceptava pagar 103,70 pessetes corresponents a algunes partides ocasionades pel viatge, però es negava a abonar-ne unes altres que ascendien a 450, per considerar que eren ocasionades pel mal funcionament del motor, de les quals s'havia de fer càrrec l'empresa venedora. Alzamora explicava a la Vda. de Delcour que:

(...) no es por culpa nuestra sinó por el inconveniente hallado en el motor pequeño que no pudo subsanar apesar de sus trabajos y tiempo empleado el Sr. Hanemann y que motivó aquellos mayor estancia y gastos a que nos referimos.

Por todo ello hemos de rechazar el primero y segundo cargo de su factura que importa en junto[sic] Ptas. 450°-, no dudando que a[...]ciando la justicia de nuestro reusamiento no insistirá en ello y esperando su conformidad.⁴⁰

Dia 14 de juliol arribà a Mallorca un representant de la casa Benz que havia de revisar els nous motors, i Alzamora confirmà a la vídua de Delcour que es pagarien les 14.000 pessetes del tercer termini, del qual s'havien deduït les 1.627,44 del muntatge i a les quals s'afegien les 103,70 de l'estada i els treballs de Hanemann a l'illa. Això suposava un pagament total de 12.476,26 pessetes, que comptava amb la conformitat de la casa catalana i que es faria efectiu a través de la tramesa d'un xec.

4. El daltabaix que suposà l'inici de la Guerra Civil

L'inici de la guerra i el canvi d'ajuntament que es produí el juliol de 1936 pareix que aturà el procés iniciat pel consistori llucmajorer per desfer-se de FEBO, i l'octubre l'Ajuntament aprovà un pagament pel fluid elèctric subministrat entre el juliol i setembre, ja amb els motors Benz en funcionament, de 630 pessetes. Part d'aquells doblers i dels altres ingressos de la fàbrica foren destinats a les subscripcions suposadament voluntàries que s'anaven obrint en favor de causes afins als que s'aixecaren contra la Segona República. Sabem, per exemple, que es va fer una aportació de 250 pessetes el 14 d'agost, sota l'epígraf de *Primera entrega*, a la subscripció *Pro-Movimi-*

39 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1. 17. FEBO SA.

40 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1. 18. FEBO SA.

ento *Salvación de España*;⁴¹ una altra, en aquest cas *Pro-Ejército*, de 110,20, en una llista publicada el 3 d'octubre. Potser aquesta quantitat correspongués a un dia de sou del personal que treballava a la fàbrica, tal com fa, i específica, a la mateixa subscripció la companyia Gas y Electricidad, LA quan aporta per «un día de haber del personal» 5.379,61 pessetes.⁴² Una altra donació, aquesta ja a finals d'abril de 1937, de 55 pessetes feta al Govern Civil amb destinació a l'atur obrer i que potser sortís de les hores extres fetes pels treballadors, tal com passa a la donació que es fa des de la fàbrica de Manufactura General de Caucho.⁴³

Tot i això, val a dir que la mala situació econòmica en la qual es trobava FEBO va provocar que el febrer de 1938 el director gerent, Josep Maria Casas, hagués de comunicar a Josep Quint Zaforteza, president de la Diputació Provincial, òrgan que s'encarregava de sol·licitar i gestionar aquelles subscripcions, la impossibilitat de participar en aquells moments en aquest tipus de donacions per tenir un balanç negatiu de 14.514,88 pessetes, malgrat «el vehemente deseo de corresponder a su petición».⁴⁴ En relació amb l'inici de la Guerra Civil també podem ressenyar que des del Govern Militar s'anomenà Gabriel Alzamora López, cosí d'Alzamora Gomà i accionista de FEBO, delegat de la Secció Econòmica de Mallorca. Hagué de residir de forma intermitent a Sevilla, Burgos i Palma. El seu nou càrrec li permetia gestionar des de Sevilla el carregament de vaixells que feien possible la subsistència de l'illa i que venien carregats farina, arròs i altres productes de primera necessitat.⁴⁵ Un fet que ben segur beneficià els negocis d'Alzamora, SA.

Com a curiositat d'aquells primers mesos de guerra podem citar que l'octubre de 1936, Macià Pallicer, que havia estat propietari de la primera fàbrica d'electricitat de s'Arenal i que ara es dedicava treballar d'electricista i a fer instal·lacions de «Mecánica, Electricidad y Radio», passava una factura al consistori llucmajorer de material per a la instal·lació elèctrica a l'Escola Nacional de s'Arenal que ascendia a 86,90 pessetes i que incloïa, entre altre gènere, 21 metres de cordó, 8 portalàmpades, 8 interruptors, 6 fusibles, 8 làmpades, 5 metres de tub, 12 metres de fil de línia més 1 hora i mitja de mà d'obra. L'Ajuntament aprovaria aquest pagament el 12 de novembre de 1936 però no es pagaria fins al juny de 1937.⁴⁶

Pel que fa directament a FEBO, quan es produí el cop d'estat feixista el quart i darrer pagament pels motors Benz encara no s'havia fet. Amb tot el daltabaix que suposà l'inici de la Guerra Civil no s'arribà a produir fins al desembre de 1936, i fou acordat utilitzant una altra de les empreses de Ferran Alzamora dedicada a l'exportació

41 Sense autor. (1936, 16 d'agost). De la Diputación. *La Almudaina*, p. 3.

42 Sense autor. (1936, 6 d'octubre). Diputación. *El Día*, p. 3.

43 Sense autor. (1937, 3 de maig). Gobierno Civil. *Correo de Mallorca*, p. 4.

44 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1. 25. FEBO SA.

45 Capellà, I.L. (1975). *Empresaris mallorquins (economia, societat i cultura)*. Editorial Moll, p. 43.

46 AMLL, sign. 677. Comptes municipals 1937.

d'ametlles i polpa de fruites i a la importació de cereals, pinso, sucres, farines i salvats. Alzamora, dia 8 de desembre, remet una carta⁴⁷ a la vídua de Delcour, a la Schrambergstrasse, núm. 42, de Schiltach, ciutat del districte de Rottweil, a Baden-Württemberg, Alemanya, on havia anat a residir producte del conflicte bèl·lic espanyol, en què li deia que Pere Comas havia rebut un escrit que ella li havia remès el 23 de novembre per tractar el tema del pagament del darrer termini dels motors «toda vez que según Vd. hay ya posibilidad de intercambio entre Alemania y nuestra querida España “Blanca”». Frau Delcour proposava que aquelles darreres 14.000 pessetes es pagassin en mercaderia i Alzamora feu una proposta al respecte. En aquesta, mentre que des d'Alemanya s'obtingués el permís per rebre la mercaderia, el propietari de FEBO podria enviar 900 kg de pinyol d'albercoc agre i 350 kg de dolç —tenint en compte que sempre hi havia un percentatge dins aquests darrers que també eren agres—, en bales de 100 kg brut per net a 315 ptes./kg. Bessó d'ametlla mallorquina, tipus *antic*, ben conegut, segons Alzamora, a Hamburg i a la regió on vivia la vídua de Delcour, a raó de 685 pessetes el sac de 100 kg. A més, polpa d'albercoc en caixes de 10 pots de 5 kg cada un, a 47,50 pessetes cada caixa. Afegia que els preus «se entienden sin compromiso, coste flete Hamburgo y por cantidad de mercancía solamente para cubrir las mencionadas 14.000 ptas.» Les assegurances marítimes i de guerra serien a càrrec de la receptora. A Mallorca no hi havia companyies d'assegurances en actiu, i s'embarcaria tot en algun vapor alemany, anglès o d'alguna altra nació, exceptuant els vaixells francesos i russos.

Alzamora també deixava clar que el pagament es feia a canvi de l'obligació que tenia l'empresa de la vídua de Delcour, i a costa d'ells, de fer una revisió dels motors tan aviat com la situació espanyola es normalitzàs, i acabava dient que «ya que sabe Vd. que uno de ellos dejó que desear en su funcionamiento por mas que no haya habido panne alguna hasta ahora, ni avería en los mismos, de lo cual nos alegramos de veras y debemos hacer á Vd. y fabricante partícipes de ello.»

4.1. L'activitat de molta, font d'ingressos reals

A banda d'electricitat, a partir de l'octubre de 1936, després de mesos de preparatius iniciats abans del començament de la Guerra Civil, FEBO també registrava ingressos per molta de blat, civada i altres tipus de gra i cereals, que eren els que proporcionaven beneficis reals a la societat,⁴⁸ tot i que també seguia cobrant de l'Ajuntament de Palma factures pendents, com les aprovades en la sessió de dia 28 d'octubre, en

47 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1. 22. FEBO SA. No s'ha trobat constància que es fes la revisió definitiva dels motors que reclamava Alzamora al final d'aquesta carta. De fet, en un carta enviada el 19 de gener de 1938 a la ciutat alemanya de Mannheim i dirigida a Motoren-Werko Mannheim, A.G., Ferran Alzamora indica que en aquells moments desconeixen l'adreça actual de la vídua de Delcour (Carpeta Copiador de Cartas N° 1. 24. FEBO SA).

48 Segons la memòria de l'exercici de 1936, gràcies a l'activitat de molta, la societat tenia un benefici líquid de 2.500,38 pessetes. (APABM. Actas borradores. FEBO SA).

què el consistori acordà pagar a FEBO 57,04 pessetes en concepte de força motriu de s'Arenal i s'Aranjassa, i 102.73 per «alumbrado colonias escolares del Arenal».⁴⁹

Per portar endavant l'activitat de molta el mes de desembre de 1936 comptava amb dos molins de 80 kg per hora de potència, amb un motor de 12 HP, tres obrers i un empleat. A més, aquell mateix mes, FEBO va passar a ser membre vocal de la Secció Moliners de l'Organització Nacional Sindicalista (CONS), acabada de crear a finals de 1936, el conegut com a Sindicato Vertical. El representant de FEBO fou Pere Rovira, que formaria part d'aquella Secció Moliners amb Martí Trias (president), Bartomeu Ferrer (secretari) i Miquel Moll, Guillem Mut, Jaume Duran, Rafel Matas, Josep Comas, Josep Juan, la vídua de Martí Gual i Miquel Vicens, tot ells com a vocals.

Des d'aquell sindicat es gestionaven, entre d'altres coses, els sacs de blat que arribaven a l'illa a través de la Junta Provincial d'Abastiments i que eren repartits-venuts entre els membres sindicats. Pel que fa a FEBO, sabem que d'una partida de sacs de blat que havia d'arribar a principis de febrer de 1937 en demanà 2.000 per tal de moldre'l i fer farina, tot i que ho condicionava al preu de la mercaderia servida, «a fin de tener margen para poder vender la harina al precio de tasa.»⁵⁰

Ja iniciada la guerra, el 1938, i quan FEBO tenia les pèrdues de més de 14.500 pessetes que ja hem citat, s'hi va muntar també una doble serra per a carreus per tal d'aprofitar la força motriu sobrant que produïa la fàbrica, i així també funcionà com a serradora de marès. Sembla que en alguns períodes també va actuar com a fàbrica d'alcohol produït a base de garrofes,⁵¹ malgrat que no n'hem trobam cap referència en la documentació consultada. (Fotografia 3)

5. Avança el conflicte bèl·lic i continua el declivi de FEBO

Mentrestant, l'Ajuntament de Palma, en sessió plenària de dia 13 de novembre de 1936, havia aprovat diversos pagaments a favor de FEBO per l'enllumenat servit a s'Arenal, les Meravelles, Can Pastilla i es Pil·larí:⁵² 1.120,96 pessetes pel mes de juny, la mateixa quantitat pel de juliol, 1.277,55 pel d'agost, 1.681,44 pel de setembre i 1.572,96 pel d'octubre.⁵³ A més, en la sessió del 2 de desembre, un altre pagament, pendent d'abans del 19 de juliol, de 750 pessetes, per «instalación eléctrica Arenal i S'Aranjassa».⁵⁴ Però tot i anar pagant les factures, el 16 de març de 1937 l'Ajuntament de Palma, segons un dictamen de la Comissió de Govern, Policia, Enllumenat i Bombers, donava per acabada la seva relació contractual amb FEBO, que en aquells

49 AMP, sign. AH 2206, f. 443v.

50 APABM. Carpeta Copiador de Cartas N° 1. 23. FEBO SA.

51 Llinàs, O. (1992, setembre). A «Ses Cadenes»... con nostalgia. Memoria-comentario. *S'Unió de s'Arenal*, p. 14.

52 Sense autor. (1936, 9 de setembre). La Alcaldía. *La Última Hora*. «La Alcaldía», p. 4.

53 AMP, sign. AH 2206, f. 458v.

54 AMP, sign. AH 2206, f. 480.

moments, tal com es recull en la documentació municipal, «venía obligada a suministrar energía eléctrica en los suburbios Los Ángeles, Arenal, San Francisco, Maravillas y Playa de San Antonio».⁵⁵

També sembla que l'Ajuntament de Llucmajor deixà de tenir relació amb la central establerta a ses Cadenes i el seu gerent, Josep Maria Garcias, parlant de la memòria de 1937, informava els membres del Consell d'Administració que «las circunstancias anormalísimas actuales obligaron a los Ayuntamientos de Palma y Lluchmayor a suprimir el alumbrado público, fuente la más importante de nuestros ingresos (...)».⁵⁶ Allò suposà que FEBO presentà a principis de 1938 unes pèrdues de 14.514,88 pessetes. «La falta de pago de lo debido por dichos Ayuntamientos ha producido una pérdida de intereses acrecentadora en la pérdida expuesta, siendo sensible que las gestiones insistentes de los Presidente y Vice-Presidente cerca de aquellas corporaciones no fueran suficientes a obtener el cobro de las respectivas deudas».⁵⁷ I és que, tot i que és cert que s'havien anat cobrant algunes factures per la llum servida als ajuntaments, també és cert que n'hi havia algunes que havien quedat pendents durant anys. És, per exemple, el cas de les minuts per electricitat pública consumida per l'Ajuntament de Llucmajor els mesos d'abril, juny i juliol de 1935 i de gener a juny de 1936, que ascendien a 1604,96 pessetes i que no es pagaren fins al 22 d'abril de 1938.⁵⁸

N'és també una bona mostra el pagament de factures que Josep Maria Casas reclamava a l'Ajuntament de Llucmajor al·legant que «no fueron satisfechas por no acreditarse el derecho de esta Sociedad.»⁵⁹ Es tractava de dos comptes aprovats en la sessió plenària⁶⁰ del consistori llucmajorer del 3 de desembre de 1935, una pel servei donat el mes d'abril i pel període comprès entre el 6 i el 30 de juny d'aquell any, pel qual s'acordà pagar 359,32 pessetes, i una altra pel període entre els dies 1 i 19 de juliol, també de 1935, pel qual s'havien de pagar 124,13 pessetes. En aquelles dates, Francesc Busquets encara estava al capdavant de la central, però amb els drets a la participació en la instal·lació ja cedits a Pere Comas. Sigui com sigui, l'Ajuntament de Llucmajor, el juny de 1937, acordà pagar a FEBO les quantitats que reclamava.

A banda de tots els problemes econòmics, el mateix mes de juny, en què FEBO havia aconseguit cobrar les factures de l'Ajuntament de Llucmajor, l'Ajuntament de Palma treia a subhasta el subministrament d'energia elèctrica per l'enllumenat públic de ses Cadenes, s'Aranjassa, es Pil·larí, ses Meravelles i Can Pastilla, on la central d'Alzamora, de forma intermitent o continuada, tal com hem vist, hi havia servit corrent. La subhasta, de totes formes, quedà deserta i se'n feu una altra convocatòria el mes d'agost.

55 AMP, sign. AH 2207-1, f. 72.

56 APABM. Actas borradores. FEBO SA.

57 APABM. Actas borradores. FEBO SA.

58 AMLL, sign. 1306. Manaments de pagament. Pressupost ordinari 1938.

59 AMLL, LA-64, p. 107v.

60 AMLL, LA-63, p. 174v.

Mentrestant, a la vila de Lluçmajor Gas i Electricidad, SA (GESA) actuava amb força i el novembre de 1938 demanava, per exemple, estendre les línies d'alta tensió amb una derivada nova de la qual des de Montuïri alimentava Lluçmajor per tal de subministrar fluid a Algaida, que arrancaria des de Randa.⁶¹ La central d'Alzamora estava ferida de mort i a la junta extraordinària d'accionistes celebrada dia 15 de desembre de 1938 s'acordà autoritzar-ne la venda a GESA, companyia que era en mans de capital nord-americà,⁶² una operació que no s'acabaria de completar, però, fins a finals de 1941.

6. El projecte de la línia entre s'Arenal i el cap Enderrocat

En la documentació que hem pogut consultar de FEBO hi hem trobat un projecte, amb càlculs i pressupost, per establir una línia entre s'Arenal i el Fort d'Enderrocat. A cap lloc d'aquesta documentació hi figura cap data, per tant no sabem a quin moment temporal correspon, i per això s'inclou com a darrer apartat d'aquest treball. Tampoc no tenim cap document que indiqui si es va arribar a fer o si simplement va quedar en una memòria i un pressupost que no es va realitzar.

En la memòria del projecte s'explicava que la intenció era conduir energia elèctrica des del transformador que FEBO tenia a s'Arenal, situat davant el quarter de carrabiners, fins al fort d'Enderrocat. Una longitud total de línia de 5.700 metres. (Fotografia 4)

La connexió inicial es faria a l'arribada de la línia d'alta tensió que anava des de la central de ses Cadenes a la caseta del transformador de s'Arenal mitjançant desconnectors situats a l'interior de la mateixa caseta. La línia arrancaria des d'aquell transformador i, bordejant la mar, aniria fins al torrent des Jueus, després travessaria les possessions de Son Verí i Son Granada fins als voltants del fort d'Enderrocat, on es construiria una altra caseta per allotjar-hi un transformador trifàsic de 30 KV que subministraria fluid a baixa tensió per a les necessitats del recinte militar. La línia, així, creuaria la carretera en construcció del Coll d'en Rabassa a s'Arenal a l'arribada del llogaret i la via del tramvia que també circulava per s'Arenal.

La línia seria trifàsica a 3.000 V, feta amb conductors de coure de 7 mm² amb un coeficient de ruptura a la tracció de més de 40 kg/mm². Aquests conductors estarien situats damunt aïlladors de triple campana col·locats formant un triangle, sobre pals de fusta de la Selva Negra, diakianitzats [sic] i encastats, amb una separació entre un i altre de 50 m. Els fils dels conductors anirien protegits amb cable fiador d'acer de 6 mm de diàmetre amb retencions cada metre i mig.

61 AMLL, CO-1938, sign. 2613, carpeta Obras públicas.

62 GESA havia nascut el 1927 de la fusió de la Companyia Mallorquina d'Electricitat i de la Societat d'Enllumenat per Gas, SA. El 1928 havia estat adquirida per un hòlding nord-americà que havia iniciat una política d'adquisició de fàbriques, centrals i xarxes elèctriques per tots els pobles de l'illa. En el moment de la compra de FEBO el president de GESA era Eugenio A. Sommer.

Els aïlladors serien de porcellana de la casa Manufacturas Cerámicas, que havien estat testats a una tensió de 20.000 V i anirien fixos als pals amb suports d'acer galvanitzat de 16 mm de diàmetre. La fixació d'aquells aïlladors a aquests suports es faria amb ciment especial (Porcelanit) i les retencions dels conductors a l'aïllador seguirien les normes reglamentàries que en aquells moments eren vigents. Els pals serien de 9 m d'alçària amb 14 cm de diàmetre a la coronació i de 20 cm en la secció d'encastament, i estarien convenientment esbiaixats tots aquells que quedassin fent algun tipus d'angle en el traçat en planta. Els que es col·locassin als encreuaments de la carretera del Coll d'en Rabassa o de la línia del tramvia tendrien 12 m amb encastament de formigó. Els fils conductors en aquests punts portarien aïlladors dobles.

El càlcul mecànic de la línia es faria sobre la base de treball més desfavorable del pal, tenint en compte que el diàmetre d'aquest en l'encastament (D) seria de 0,20 m, el de la coronació (d) 0,14 m, l'alçària des del nivell del terra (H) 8 m i 3 conductor de 7 mm² (3 mm de diàmetre). Així, l'esforç del vent es calcularia sumant D + d, dividint el resultat per la meitat, multiplicant-lo per H i per F, al qual es donava un valor de 0,0072. El resultat total era de 98 kg, un esforç que actuaria a la meitat del pal. Llavors el moment (M) seria de 392 quilogràmetres (kgm) perquè aquells 98 es multiplicarien per 4.

Es calculava també que el vent efectuaria un esforç sobre els conductors (F) de 32,500 kg, que actuaria a 1 m de la coronació del pal i que produiria un moment (M) de 227,5 kgm. Així, el moment resultant es calcularia fent la suma dels dos diferents moments, que donaria un total de 619,5 kgm i l'equació de resistència donava un resultat de 0,77 kg/mm², quantitat que resultava inferior al coeficient de la resistència de la fusta utilitzada.

Segons el càlcul elèctric, la caiguda òhmica i la densitat del corrent en els conductors, després d'aplicar un fórmula que recollia la caiguda de tensió, la potència en watts, la longitud de la línia en metres, el coeficient de conductibilitat del coure, la secció del conductor en mm² i la tensió del servei, donava un resultat de 146 V, cosa que suposava una caiguda inferior al 5 %. La densitat del corrent es calculà en 7,2 amperes (A) per conductor, la qual cosa suposava 1 A per mm² de conductor, valor que es qualificava d'acceptable reglamentàriament.

La caseta que es construiria a prop del fort seria de maçoneria, tendria una superfície de 15 m² i una alçària suficient perquè els conductors a l'entrada estiguessin a una distància mínima de 6 m del terra. Dins la caseta hi hauria instal·lats desconectors d'alta tensió, un joc de parallamps contra sobretensions atmosfèriques tipus autovàlvula, un joc de fusibles d'alta tensió, un transformador de 30 KV Siemens de 3000 a 220 V, un interruptor tripolar de baixa tensió, fusibles de baixa i comptador trifàsic, més tots els elements auxiliars per tal que reunís totes les condicions de seguretat exigides pel Reglament general d'instal·lacions elèctriques. A l'exterior de la caseta es col·locarien dues plaques, una per a alta tensió i una altra per a baixa tensió, a la qual s'unirien elèctricament totes les carcasses i els suports de les màquines i aparells que s'hi instal·lassin. El pressupost de l'obra incloïa la utilització de 120 pals de 9 m de fusta diakianitzats [sic] amb un total de 6.000 pessetes, 4 pals de 12 m amb 400 pessetes, 384 suports

d'acer per a aïlladors per 691,20 pessetes, 125 plaques de «Peligro de muerte» per 100 pessetes, 384 aïlladors triple campana 6.000 V per 691,20 pessetes, 17.250 m de conductor de coure de 7 mm² amb un total de 5.850,70 pessetes, cable fiador d'acer per a l'encreuament de 30 m per 920 pessetes, un joc de fulles per a l'arrancada de la línia per 90 pessetes, fil de coure per a les retencions per 281,50 pessetes, materials per construir la caseta del transformador per 1.750 pessetes, suports metàl·lics de l'interior de la caseta a 240 pessetes, 150 sacs de ciment per a la fixació dels pals amb un total de 150 pessetes, desconectors, bobines de *self*, parallamps «cristal valbe» per 3.000 V a 2.630 pessetes, «corta circuitos», placa de terra, banquetta i perxa de maniobra, muntatge elèctric per 800 pessetes i transformador trifàsic Siemens de 30 KV a 3.325 pessetes. Una suma total de 23.919,60 pessetes, amb un afegit previst del 6 %, que feien un resultat de 25.454,74 pessetes. A més, s'hi hauria d'afegir un 3 % de direcció tècnica del muntatge, que feia pujar la suma a 26.218,37 pessetes. Tot això sense que s'hi hagués inclòs la mà d'obra no relativa al muntatge del material exclusivament elèctric, que hauria de ser subministrat pels usuaris.

Annex gràfic

Foto 1. Acció número 17 pertanyent a Ferran Alzamora Gomà de FEBO SA. (Document propietat de l'autor)

Foto 2. Segell de goma de FEBO SA.

Foto 3. Imatge de la central elèctrica FEBO SA. Sembla que al terra hi ha sacs de garrofos. En desconeixem l'època i qui apareix a la fotografia. (Arxiu Onofre Llinàs)

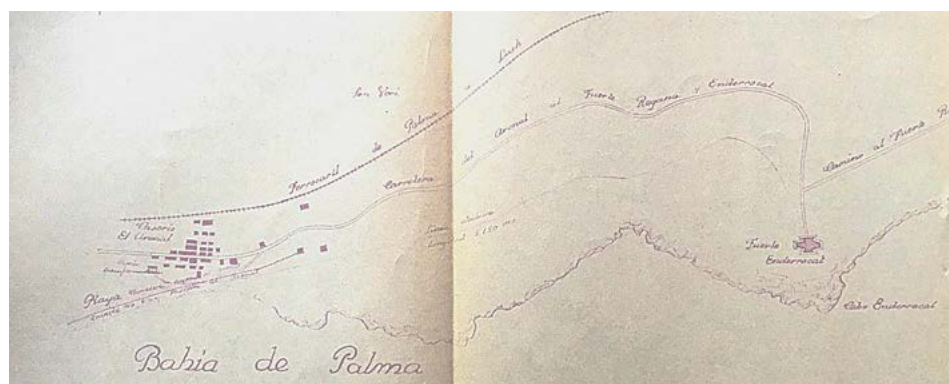
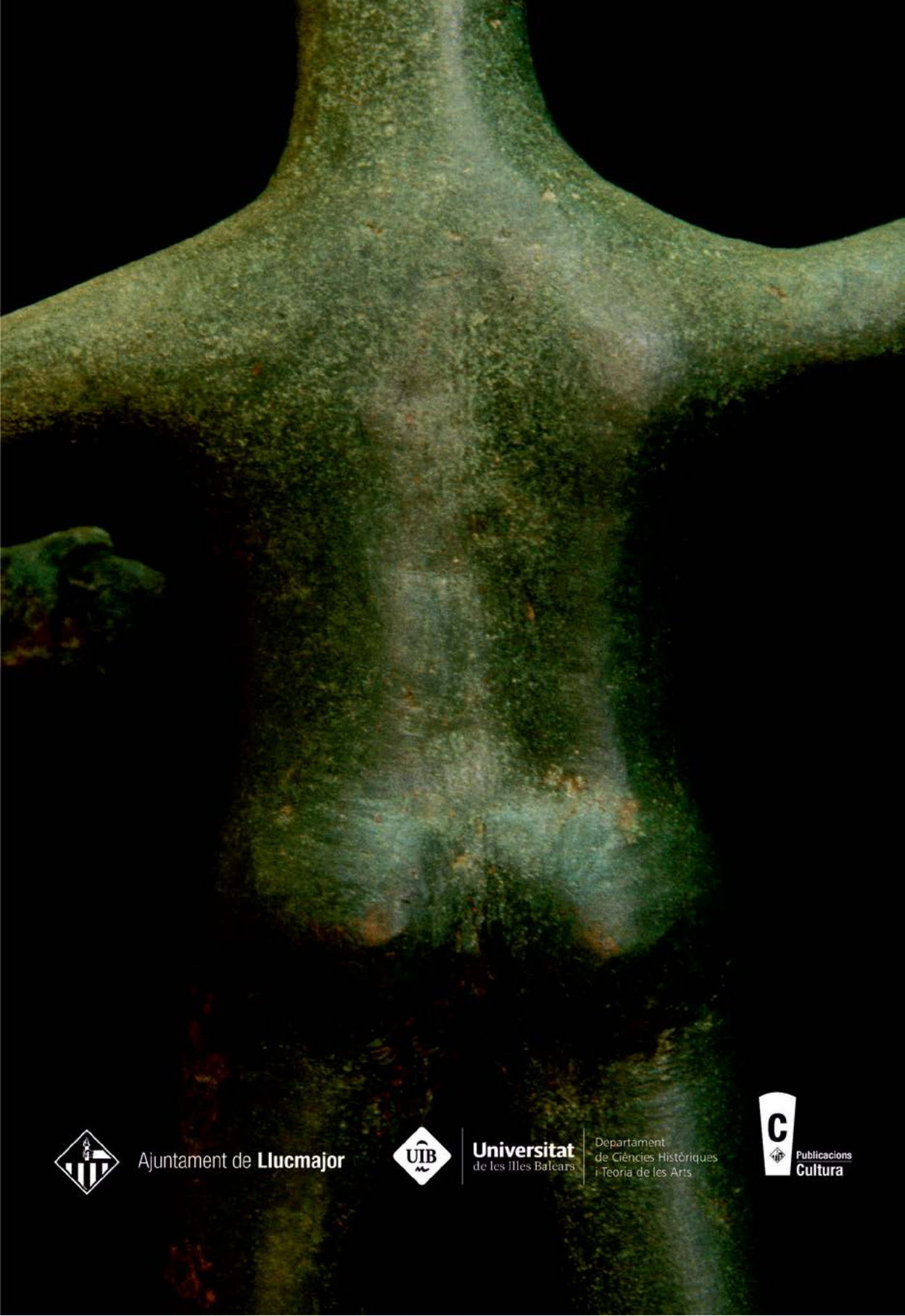

Foto 4. Plànol del projecte per establir la línia elèctrica entre s'Arenal i el fort d'Enderrocat. Entre la vorera de la mar i la carretera de s'Arenal al fort es pot observar per on discorreria l'estesa elèctrica (APABM. FEBO SA. Projecte ET S'Arenal - Cap Enderrocat 215).

Bibliografia

- Font Obrador, B. (1975). *S'Arenal: Miscelánea histórica del caserío* (1816-1930). Ajuntament de Lluçmajor.
- Martorell Paquier, D. (2019). *Margarita Leclerc i la revista Concepción Arenal. José Ruiz Rodríguez i s'Arenal (1927-1931)*. *Pregó de les Festes de Sant de Cristòfol 2018*. Ajuntament de Lluçmajor.
- (2019). El cafè i fonda de Ca na Grina de s'Arenal (1910-1964) i Gabriel Servera Cardell: Cartes des de la presó de Bellver durant la Guerra Civil. *Actes de les III Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor* (pp. 415-458). Ajuntament de Lluçmajor.
- (2021) L'Associació de Propietaris, Industrials i Veïns de s'Arenal (1923-1924). S'Arenal a començaments de la dictadura de Primo de Rivera. *Actes de les V Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor* (pp. 179-210). Ajuntament de Lluçmajor.
- Tomàs Ramis, P. (2018). *S'Arenal durant la II República. Una visió municipal*. *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2017*. Ajuntament de Lluçmajor.

Ajuntament de **Lluçmajor**

Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Ciències Històriques
i Teoria de les Arts

Publicacions
Cultura